Eric HOBSBAWM

CARTIER® istoric

CODEX 2000

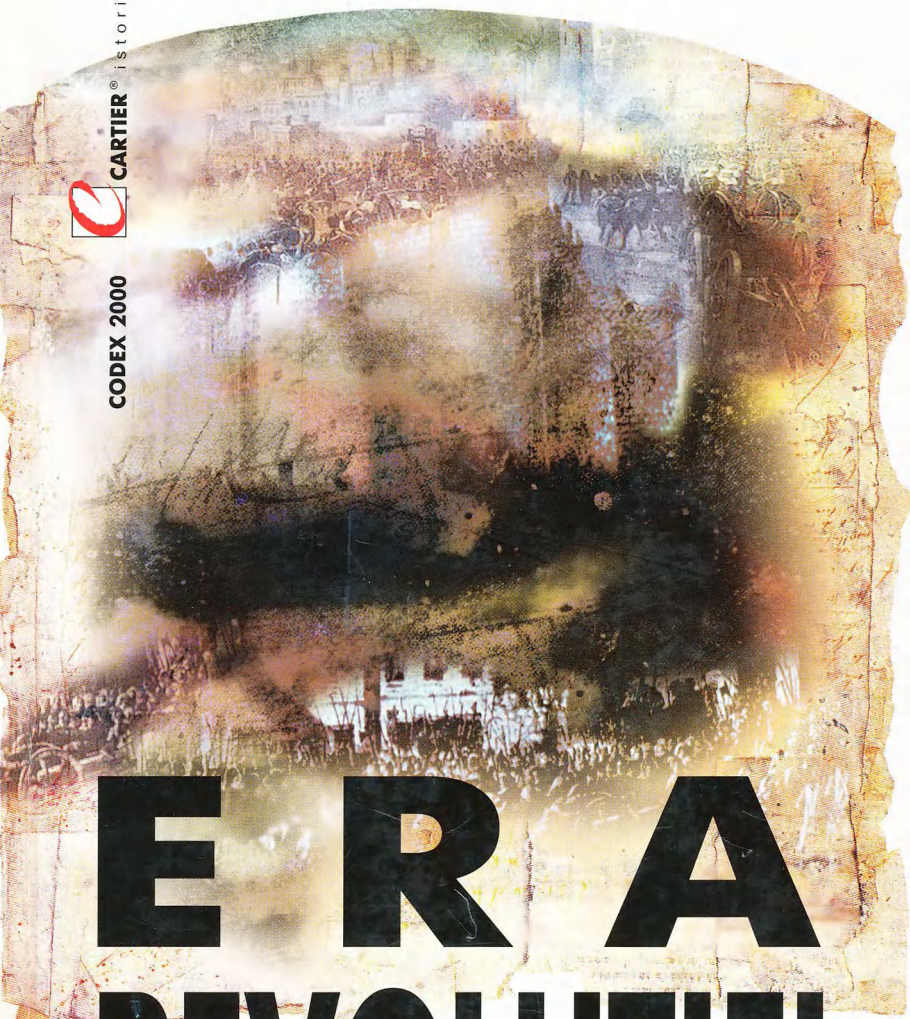

ERA REVOLUȚIEI

1789 – 1848

ERIC HOBSBAWM s-a născut în Alexandria în 1917. Şi-a făcut studiile la Viena, Berlin, Londra şi Cambridge. Membru al Academiei Britanice şi al Academiei Americane de Arte şi Ştiinţe, deţine titluri onorifice ale universităţilor din o serie de ţări. A predat la Colegiul Birkbeck al Universităţii din Londra. Actualmente predă la New Scool for Social Research din New York. Profesor universitar emerit de istorie.

Alte lucrări ale lui Eric Hobsbawm:

ERA CAPITALULUI 1848-1875
ERA IMPERIULUI 1875-1914
ERA EXTREMELOR 1914-1991

Eric HOBSBAWM

ERA REVOLUȚIEI

1789-1848

Traducere din engleză de Radu Săndulescu

CODEX 2000
CARTIER® istoric

CARTIER®
Editura Cartier, SRL, str. Bucureşti, nr. 68, Chişinău, MD2012.
Tel./fax: 022/24 05 87, tel.: 24 77 99. E-mail: cartier@mdl.net
Editura Codex 2000, SRL, Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2, Bucureşti.
Tel./fax: 01/210 80 51. GSM: 094 30 49 15.
Difuzare:
Bucureşti: Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2.
Tel./fax: 01/210 80 51. GSM: 094 30 49 15.
Chişinău: bd. Mircea cel Bătrîn, nr. 9, sectorul Ciocana. Tel.: 022/34 64 61.

Cărţile CARTIER pot fi procurate în toate librăriile bune din România
şi Republica Moldova.
LIBRĂRIILE CARTIER
Casa Cărţii Ciocana, bd. Mircea cel Bătrîn, nr. 9, Chişinău. Tel.: 34 64 61.
Librăria din Hol, str. Bucureşti, nr. 68, Chişinău. Tel.: 24 10 00.
Curtea Cărţilor Cartier, str. 31 august 1989, nr. 74, Chişinău.

Colecţia *Cartier istoric* este coordonată de Em. Galaicu-Păun
Traducere: Radu Săndulescu
Lector: Valentin Guţu
Coperta seriei: Vitalie Coroban
Coperta: Vitalie Coroban
Design: Victoria Dumitraşcu
Procesare de text: Editura Cartier
Tehnoredactare computerizată: Victoria Dumitraşcu
Prepress: Editura Cartier
Tipar: Combinatul Poligrafic

ERIC HOBSBAWM. *THE AGE OF REVOLUTION 1789-1848*
© Eric Hobsbawm, 1962.
Publicată pentru prima dată în Marea Britanie de
Weidenfeld and Nicolson Ltd în 1962.
Retipărită de Abacus în 1977, 1978, 1979, 1984, 1985, 1986, 1987.
Retipărită de Cardinal 1988, 1989, 1990, 1991.
Retipărită de Abacus în 1992, 1993, 1994, 1995.
Retipărită în 1996, 1997, 1999.
© Codex 2000, Cartier, pentru prezenta ediţie, 2002.
Această ediţie a apărut în 2002 la Editura Cartier.
Toate drepturile rezervate.

Această carte a apărut cu sprijinul Fundaţiei Soros-Moldova şi al Institutului
Societăţii Deschise, Budapesta.

Hobsbawm, Eric. *Era revoluţiei*; trad.: Radu Săndulescu — Ed. 1. Cartier, 2002,
384 pag. — (Colecţia *Cartier istoric*).
Titlul original (în engleză): *The Age of Revolution 1789-1848*

ISBN 9975-79-134-6

Cuprins

PREFAŢĂ 7
INTRODUCERE 9

PARTEA 1. **EVOLUŢII** 13
Capitolul I. LUMEA LA 1780 15
Capitolul 2. REVOLUŢIA INDUSTRIALĂ 37
Capitolul 3. REVOLUŢIA FRANCEZĂ 68
Capitolul 4. RĂZBOIUL 95
Capitolul 5. PACEA 120
Capitolul 6. REVOLUŢIILE 131
Capitolul 7. NAŢIONALISMUL 156

PARTEA II-A. **REZULTATELE** 171
Capitolul 8. PĂMÎNTUL 173
Capitolul 9. CĂTRE O LUME INDUSTRIALĂ 195
Capitolul 10. CARIERA ACCESIBILĂ TALENTULUI 211
Capitolul 11. MUNCITORIMEA SĂRACĂ 231
Capitolul 12. IDEOLOGIA: RELIGIA 251
Capitolul 13. IDEOLOGIA: GÎNDIREA SECULARĂ 270
Capitolul 14. ARTELE 292
Capitolul 15. ŞTIINŢA 319
Capitolul 16. CONCLUZII: SPRE 1848 341
HĂRŢI 355
BIBLIOGRAFIE 367
INDICE DE NUME 375

PREFAŢĂ

Această carte schiţează transformarea lumii între 1789 şi 1848, determinată de ceea ce numim aici "revoluţia dual㔠— Revoluţia Franceză din 1789 şi Revoluţia Industrială (britanică). Prin urmare, nu este o istorie strictă nici a Europei, nici a lumii. În măsura în care o ţară a resimţit repercusiunile revoluţiei duale în această perioadă, am încercat să fac referinţă la acest lucru, deşi deseori în treacăt. În măsura în care impactul revoluţiei asupra ei în această perioadă a fost neglijabil, nu l-am mai menţionat. De aceea, cititorul va găsi cîte ceva despre Egipt, dar nu despre Japonia; mai multe despre Irlanda decît despre Bulgaria, despre America Latină decît despre Africa. Desigur, acest lucru nu înseamnă că istoriile ţărilor şi ale popoarelor neglijate în acest volum sînt mai puţin importante sau mai puţin interesante decît ale celor incluse aici. Dacă perspectiva ei este în mod primordial europeană sau, mai precis, franco-britanică, aceasta se explică prin faptul că în această perioadă lumea — sau măcar o mare parte a ei — s-a transformat pornind de la o bază europeană, sau mai degrabă franco-britanică. Totuşi, anumite probleme care ar fi meritat o atenţie mai detaliată au fost de asemenea lăsate deoparte, nu doar din raţiuni de spaţiu, ci pentru că (asemenea istoriei SUA) ele sînt tratate pe îndelete în alte volume din această serie.

Obiectul acestei cărţi nu este descrierea detaliată, ci ceea ce francezii denumesc *haute vulgarisation.* Cititorul ei ideal este un construct teoretic, cetăţeanul inteligent şi educat, care nu este doar curios în privinţa trecutului, ci şi doreşte să înţeleagă în ce fel şi din ce motiv lumea a ajuns să fie ceea ce este astăzi şi în ce direcţie se îndreaptă. De aceea, încărcarea textului cu un aparat greoi de erudiţie menit unui public mai cultivat ar da un aer pedant. Prin urmare, notele mele se referă aproape integral la sursele citatelor şi figurilor respective, sau în anumite cazuri la autoritate pentru afirmaţii deosebit de controversate sau surprinzătoare.

Cu toate acestea, trebuie spus cîte ceva despre materialul pe care se bazează o lucrare cu o tematică foarte largă, cum e cea de faţă. Toţi istoricii

sînt mai cunoscători (sau, ca să frazăm altfel, mai ignoranţi) în anumite domenii decît alţii. Cu excepţia unei zone destul de limitate, ei sînt obligaţi să se bazeze pe munca altor istorici. Pentru perioada 1789-1848, numai această literatură secundară luată separat formează o cantitate de tipăritură atît de vastă, încît depăşeşte cunoaşterea oricărui individ, chiar şi a unuia care poate să citească în toate limbile în care este scrisă. (De altminteri, toţi istoricii se limitează, în cel mai bun caz, la cîteva limbi cunoscute.) De aceea, o mare parte a acestei cărţi este la mîna a doua sau chiar a treia, şi în mod inevitabil va conţine erori, precum şi inevitabilele prescurtări pe care expertul le regretă, în aceeaşi măsură ca şi autorul. Ca ghid pentru cercetări mai aprofundate este oferită o bibliografie.

Cu toate că reţeaua istoriei nu poate fi descompusă în fire separate fără a se distruge, o anumită cantitate de subdivizare a subiectului este esenţială, din motive practice. Am încercat, într-o manieră foarte aproximativă, să împart cartea în două părţi. Prima tratează pe larg despre principalele evenimente ale perioadei, în timp ce cea de-a doua schiţează tipul de societate produsă de revoluţia dublă. Există însă suprapuneri deliberate, iar distincţia nu este o problemă de teorie, ci de pură convenienţă.

Mulţumirile mele se îndreaptă spre diverse persoane cu care am discutat aspecte ale acestei cărţi sau care au citit capitole în manuscris sau în corectură, dar care nu sînt răspunzătoare pentru greşelile mele; îndeosebi J.D. Bernal, Douglas Dakin, Ernst Fischer, Francis Haskell, H.G. Koenigsberger şi R.F. Leslie. Capitolul 14, îndeosebi, datorează mult ideilor lui Ernst Fischer. Domnişoara P. Ralph mi-a fost de mare ajutor în calitate de secretară şi de asistentă de cercetare. Domnişoara E. Mason a alcătuit indicele.

E.J.H

Londra, decembrie 1961

INTRODUCERE

Lumile sînt nişte martori care deseori vorbesc cu mai multă tărie decît documentele. Să ne gîndim la cîteva cuvinte englezeşti care au fost inventate sau şi-au cîştigat înţelesurile moderne, în mod substanţial, în perioada de şaizeci de ani despre care tratează acest volum. Există anumite cuvinte precum "industrie", "industriaş", "fabrică", "clasă de mijloc", "clasă muncitoare", "capitalism" şi "socialism". Ele includ "aristocraţie", precum şi "căi ferate", "liberal" şi "conservator" ca termeni politici, "naţionalitate", "om de ştiinţă" şi "inginer", "proletariat" şi "criză" (economică). "Utilitar" şi "statistică", "sociologie" şi mulţi alţi termeni ai ştiinţelor moderne, "jurnalism" şi "ideologie" sînt toate preluări sau adaptări ale acestei perioade. La fel ca şi "grevă" sau "pauperizare".

A ne imagina lumea modernă fără aceste cuvinte (adică fără lucrurile şi conceptele pentru care oferă nume) înseamnă a măsura profunzimea revoluţiei care a izbucnit între 1789 şi 1848, şi care formează cea mai mare transformare din istoria omenească din timpurile străvechi, cînd oamenii au inventat agricultura şi metalurgia, scrisul, oraşul şi statul. Această revoluţie a transformat, şi continuă să transforme, întreaga lume. Dar atunci cînd avem în vedere acest lucru trebuie să facem o deosebire atentă între, pe de-o parte, rezultatele ei pe o vastă arie, care nu pot fi limitate la un anumit cadru social la o anumită organizaţie politică sau distribuţie de putere internaţională şi resurse şi, pe de alta, faza ei timpurie şi decisivă, care era strîns legată de o situaţie socială şi internaţională specifică. Marea revoluţie din 1789-1848 a reprezentat nu triumful "industriei" ca atare, ci al industriei *capitaliste*; nu al libertăţii şi egalităţii în general, ci al *clasei de mijloc* sau al societăţii *"burgheze" liberale*; nu al "economiei moderne" sau al "statului modern", ci al economiilor şi statelor dintr-o anumită zonă geografică a lumii (o parte din Europa şi cîteva regiuni din America de Nord), al cărei centru era reprezentat de statele învecinate şi rivale ale Marii Britanii şi Franţei. Transformarea dintre 1789 şi 1848 este în mod esenţial revolta înge-

mănată care a avut loc în aceste două ţări, iar de acolo a fost propagată în întreaga lume.

Dar avem motive să considerăm această revoluţie dublă — Revoluţia Franceză mai mult politică şi Revoluţia Industrială (britanică) — nu atît ca pe ceva care aparţine istoriei celor două ţări care au constituit sursa şi simbolul lor, ci ca un crater dublu al unui vulcan regional destul de mare. Nu este ceva accidental sau lipsit de interes faptul că erupţiile simultane au avut loc în Franţa şi Marea Britanie şi că au caracteristici uşor diferite. Dar din punctul de vedere al, să zicem, istoricului din anul 3000 d. Hr., ca şi din punctul de vedere al unui observator chinez sau african, este mai relevant să observăm că ele au avut loc undeva în partea de nord-vest a Europei şi în prelungirile ei de peste ocean, şi că nu există probabilitatea ca ele să fi avut loc în oricare altă parte a lumii. Este de asemenea relevant să remarcăm că, în respectiva perioadă, ele erau aproape de neconceput în orice altă formă decît triumful unui capitalism liberal-burghez.

Este evident faptul că o transformare atît de profundă nu poate fi înţeleasă fără a ne întoarce îndărăt în istorie cu mult înainte de 1789, sau de perioada de cîteva zeci de ani care au precedat şi care reflectă în mod clar (cel puţin din punct de vedere retrospectiv) criza acelor *anciens régimes* ale lumii nord-occidentale, pe care revoluţia dublă urma să le înlăture. Fie că privim Revoluţia Americană de la 1776 ca pe o erupţie cu o semnificaţie egală cu cea a celor anglo-franceze sau ca pe cel mai important precursor şi stimulent imediat al lor, fie că acordăm sau nu o importanţă fundamentală crizelor constituţionale şi evoluţiilor economice din 1760-1789, ele pot explica în mod clar doar ocazia şi cronologia marelui eveniment istoric, nu şi cauzele sale fundamentale. Este lipsit de relevanţă pentru scopurile noastre gradul în care ar trebui să privească în trecut analistul — fie că e vorba de Revoluţia Engleză de la jumătatea secolului al XVII-lea, fie de Reformă şi de începutul cuceririi militare europene a lumii şi de exploatarea colonială, fie chiar de perioade şi mai îndepărtate.

Trebuie doar să observăm că forţele politice şi sociale, uneltele politice şi intelectuale ale acestei transformări erau deja pregătite, în orice caz într-o parte a Europei suficient de largă spre a revoluţiona şi restul. Problema noastră nu este aceea de a urmări modul în care şi-a făcut apariţia o piaţă mondială sau o clasă suficient de activă a întreprinzătorilor particulari, sau, precum în Anglia, a unui stat dedicat cuvîntului de ordine că maximizarea profitului privat reprezintă fundamentul politicii guver-

nului. Nu este nici aceea de a urmări evoluţia tehnologiei, a cunoaşterii ştiinţifice sau a ideologiei unei credinţe în progres individualiste, seculariste şi raţionale. Pe la 1780 putem fi siguri de existenţa acestora, cu toate că nu putem fi siguri că erau suficient de puternice sau de răspîndite. Dimpotrivă, trebuie să rezistăm ispitei de a da o prea mare importanţă noutăţii revoluţiei duale din pricina familiarităţii costumelor, a faptului de necontestat că hainele, manierele şi discursul lui Robespierre şi Saint-Just n-ar fi fost nelalocul lor într-o sufragerie din *l'ancien régime*, că Jeremy Bentham, ale cărui idei reformatoare exprimau Marea Britanie burgheză pe la 1830, era acelaşi cu cel care îi propusese respectivele idei Ecaterinei celei Mari a Rusiei, şi că afirmaţiile extreme ale economiei politice a clasei de mijloc proveneau de la membrii Camerei Lorzilor britanici din veacul al XVIII-lea.

Problema noastră este, prin urmare, de a explica nu existenţa acestor elemente ale unei noi economii şi societăţi, ci triumful lor; de a urmări nu felul în care acestea îşi trag seva din secolele trecute, ci cucerirea decisivă a fortăreţei. Şi este, de asemenea, aceea de a urmări schimbările profunde pe care le-a determinat acest neaşteptat triumf în ţările afectate în maniera cea mai imediată de el, iar în restul lumii care a fost deschisă impactului exploziv al noilor forţe, "burghezia cuceritoare", spre a cita titlul unei istorii a acestei perioade publicate recent.

În mod inevitabil, avînd în vedere că revoluţia dublă a avut loc într-o parte a Europei, iar efectele ei cele mai clare şi imediate au fost cele mai evidente aici, istoria de care se ocupă această lucrare este în principal regională. În mod inevitabil, de asemenea avînd în vedere că revoluţia mondială se extinde în exterior din dublul crater al Angliei şi Franţei, iniţial ea a luat forma unei expansiuni europene şi a cuceririi restului lumii. Într-adevăr, consecinţa sa cea mai izbitoare pentru istoria mondială a fost stabilirea unei dominaţii a globului de către cîteva regimuri occidentale (şi în special de către britanici) cum nu a mai existat în istorie. Înaintea negustorilor, a motoarelor cu aburi, a vapoarelor şi a puştilor din Occident — şi înaintea ideilor acestuia — străvechile civilizaţii şi imperii ale lumii au capitulat şi s-au prăbuşit. India a devenit o provincie administrată de guvernatori britanici, statele islamice au fost cuprinse de convulsiile crizei, Africa se oferea cuceririlor. Chiar şi marele Imperiu Chinez a fost obligat în 1839-1842 să-şi deschidă frontierele exploatării britanice. În 1848 nimic nu se afla în calea cuceririi occidentale a oricărui teritoriu pe care guvernele sau oamenii de afaceri occidentali le-ar fi găsit în avantajul lor să le ocupe,

aşa după cum doar timpul stătea în calea înaintării întreprinderii capitaliste occidentale.

Cu toate acestea, istoria revoluţiei duale nu este doar aceea a triumfului noii societăţi burgheze. Ea este, de asemenea, istoria apariţiei forţelor care, de-a lungul unui secol după 1848, vor transforma expansiunea în contracţie. În plus, în 1848 această extraordinară răsturnare de situaţii viitoare era într-o oarecare măsură vizibilă. Desigur, revolta mondială împotriva Vestului, care domină mijlocul veacului al XX-lea, de-abia se distingea cu greu. Doar în lumea islamică putem observa primele stadii ale acestui proces în urma căruia cei cuceriţi de Occident i-au adoptat ideile şi tehnicile spre a le folosi în avantajul lor: în începuturile reformei interne occidentalizante din Imperiul Turc de la 1830 şi în primul rînd cariera semnificativă şi neglijată al lui Mohammed Ali din Egipt. Dar în Europa deja îşi făceau apariţia forţele şi ideile care urmăreau instalarea noii societăţi triumfătoare. "Fantoma comunismului" bîntuia deja Europa pînă în 1848. Ea a fost exorcizată în 1848. Multă vreme după aceea va rămîne tot atît de neputincioasă pe cît sînt fantomele, mai ales în lumea occidentală transformată imediat după revoluţie. Dar dacă am privi cu atenţie lumea de la 1970, nu am fi ispitiţi să subestimăm forţa istorică a ideologiei revoluţionare socialiste şi comuniste născute din reacţia contra revoluţiei duale, şi care îşi găsise pînă în 1848 prima sa formulare clasică. Perioada istorică ce începe cu apariţia primului sistem de fabrică în Lancashire şi cu Revoluţia Franceză de la 1789 se încheie cu construirea primei reţele de căi ferate şi cu publicarea Manifestului comunist.

NOTE

[1]Cea mai mare parte dintre ele fie că au echivalente internaţionale, fie că au fost traduse literal în diverse limbi. Astfel, "socialism" sau "jurnalism" sînt destul de internaţionale, în timp ce îmbinarea "căi de fier" este baza denumirii căilor ferate în toată lumea, cu excepţia ţării sale de origine.

PARTEA I

EVOLUȚII

1

LUMEA LA 1780

Le dix-huitième siècle doit être mis au Panthéon.

Saint-Just

Primul lucru care trebuie remarcat referitor la lumea de pe la 1780 este acela că ea era, în acelaşi timp, şi mai mare şi mai mică decît a noastră. Era mai mică din punct de vedere geografic, pentru că pînă şi cei mai bine educaţi şi bine informaţi oameni care trăiau pe atunci — să zicem cineva precum omul de ştiinţă şi călătorul Alexander von Humboldt (1769-1859) — cunoşteau doar bucăţi din globul locuit. ("Lumile cunoscute" ale comunităţilor mai puţin dezvoltate din punct de vedere ştiinţific şi mai puţin expansioniste decît cele ale Europei Occidentale erau, evident, mai mici, diminuîndu-se pînă la dimensiunea parcelelor de pămînt pe care ţăranul analfabet din Sicilia sau cultivatorul de pe dealurile din Burma îşi trăiau viaţa, şi dincolo de care totul era şi va fi pentru totdeauna necunoscut.) O mare parte din suprafaţa oceanelor, deşi în nici un caz toată, fusese deja explorată şi cartografiată graţie remarcabilei competenţe a navigatorilor din veacul al XVIII-lea, precum James Cook, deşi cunoaşterea umană a fundului mării va rămîne neglijabilă pînă la jumătatea secolului XX. Erau cunoscute contururile generale ale continentelor şi majoritatea insulelor, deşi nu cu prea multă precizie din punctul de vedere al standardelor moderne. Mărimea şi înălţimea lanţurilor muntoase din Europa erau cunoscute cu destulă precizie, cele din America Latină destul de aproximativ, cele din Asia foarte puţin, cele din Africa (cu excepţia Munţilor Atlas) deloc, din motive practice. Cu excepţia Chinei şi Indiei, cursurile marilor fluvii ale lumii erau misterioase pentru toţi, cu excepţia cîtorva vînători, negustori sau *coureurs-de-bois*, care le cunoşteau sau e posibil să le fi cunoscut pe cele din regiunile lor. Cu excepţia cîtorva zone — pe mai multe continente nu înaintau mai mult decît cîteva mile în interiorul uscatului —, harta lumii era alcătuită din spaţii albe întretăiate de drumurile negustorilor sau ale exploratorilor. Dar judecînd după informaţiile

de mîna a doua şi a treia strînse de către călători sau oficiali în avanposturi îndepărtate, aceste spaţii albe ar fi trebuit să fie chiar mai vaste decît în realitate.

Nu doar "lumea cunoscută" era mai mică, ci şi cea reală, cel puţin din punct de vedere uman. Pentru că din motive practice nu sînt disponibile recensămînturi, toate estimările demografice sînt simple supoziţii, dar este evident că pămîntul suporta doar o parte din populaţia din ziua de azi; probabil nu mai mult de o treime . Dacă cele mai des citate estimări nu sînt prea departe de adevăr, Asia şi Africa au suportat un procent oarecum mai mare al populaţiei lumii decît azi, Europa, cu aproximativ 187 de milioane în 1800 (în comparaţie cu 600 de milioane în ziua de azi), un procent oarecum mai mic, iar americanii în mod evident unul şi mai mic. În linii mari, la 1800, doi oameni din trei erau asiatici, iar unul din treizeci şi trei din America sau Oceania. Este clar că această populaţie mult mai mică era răspîndită mai larg pe suprafaţa globului, poate cu excepţia unor mici regiuni cu agricultură intensivă sau a unor concentrări urbane, precum părţi din China, India şi Europa Occidentală sau Centrală, unde e posibil să fi existat densităţi comparabile cu cele din ziua de azi. Dacă populaţia era mai mică, la fel era şi suprafaţa efectivă de locuire. Condiţiile climatice (probabil mai reci şi mai umede decît în ziua de azi, cu toate că nu aşa de reci şi umede precum în timpul celei mai reci perioade a "micii glaciaţiuni" de pe la 1300-1700) restrîngeau limitele aşezărilor umane din Arctica. Bolile endemice, de exemplu malaria, încă restrîngeau aşezările în multe regiuni, precum sudul Italiei, unde cîmpiile de pe coastă, care fuseseră practic neocupate, erau în secolul al XIX-lea doar parţial populate. Formele primitive de economie, îndeosebi vînătoarea şi transhumanţa sezonieră a turmelor, făceau ca aşezări mari să fie izolate de regiuni întregi — cum este exemplul cîmpiilor din Apulia: imprimatele turistice de la începutul veacului al XIX-lea înfăţişînd regiunea romană, un spaţiu pustiu al malariei cu cîteva ruine, cîteva vite şi pitorescul bandit, reprezintă ilustrări familiare ale unor astfel de peisaje. Bineînţeles, o mare parte din pămînturile care ulterior au fost brăzdate de plug erau, chiar şi în Europa, pîrloagă, smîrcuri sau păduri.

Umanitatea era mai redusă şi dintr-un al treilea punct de vedere. Europenii erau, în ansamblu, sensibil mai scunzi şi mai uşori decît în prezent. Să luăm o ilustrare din abundenţa de statistici referitoare la fizicul recruţilor pe care se bazează această generalizare: într-un anumit canton de pe coasta Liguriei, în 1792-1799, 72% dintre recruţi aveau mai puţin de 1,50

metri[2]. Acest lucru nu însemna că bărbaţii de la sfîrşitul veacului al XVIII-lea erau mai fragili decît noi. Soldaţii slăbănogi, pitici şi neinstruţi ai Revoluţiei Franceze erau capabili de o anduranţă fizică egalată în ziua de azi doar de luptătorii de gherilă din zonele muntoase ale ţărilor coloniale. Era lucru comun un marş neîntrerupt vreme de o săptămînă, cu tot echipamentul, cu o viteză de patruzeci şi cinci de kilometri pe zi. Totuşi, rămîne un adevăr faptul că fizicul uman era, pe vremea aceea, foarte slab, judecînd după standardele noastre, lucru indicat de valoarea acordată de către regi şi generali "flăcăilor înalţi", care erau formaţi în regimentele de gardă de elită, cavalerie sau altele.

Şi totuşi, dacă lumea era sub multe aspecte mai mică, dificultatea sau nesiguranţa comunicaţiilor o făcea să fie practic mai vastă decît în ziua de azi. Nu doresc să exagerez aceste dificultăţi. Sfîrşitul secolului al XVIII-lea era, conform standardelor medievale sau ale veacului al XVI-lea, o epocă de comunicaţii rapide şi abundente, şi chiar înainte de revoluţia căilor ferate, îmbunătăţirile aduse drumurilor, vehiculelor trase de cai şi serviciilor poştale sînt absolut remarcabile. De pe la 1760 şi pînă la sfîrşitul secolului, călătoria de la Londra la Glasgow s-a scurtat de la zece sau douăsprezece zile la şaizeci şi două de ore. Sistemul de diligenţe poştale, instituit în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, extins foarte mult între sfîrşitul războaielor napoleoniene, şi apariţia căilor ferate ofereau nu doar o viteză relativă — serviciul poştal de la Paris la Strasbourg dura treizeci şi şase de ore în 1833 —, ci şi regularitate. Dar oferta pentru transportul de pasageri pe uscat era redusă, iar aceea pentru transportul de mărfuri înceată şi prohibitiv de scumpă. Cei care se ocupau cu afaceri guvernamentale sau cu comerţul nu erau nicidecum izolaţi unii de alţii: se estimează că prin poşta britanică au trecut douăzeci de milioane de scrisori la începutul războaielor cu Bonaparte (la sfîrşitul perioadei noastre erau de zece ori mai multe); dar pentru marea majoritate a locuitorilor lumii scrisorile erau inutile, pentru că nu ştiau să citească, iar călătoriile — probabil cu excepţia drumurilor spre şi de la piaţă — ceva complet neobişnuit. Dacă ei sau bunurile lor se deplasau pe uscat, acest lucru se făcea, în majoritatea covîrşitoare a cazurilor, pedestru sau cu căruţe lente, care chiar şi la începutul veacului al XIX-lea duceau cinci şesimi din traficul de marfă al Franţei cu o viteză de mai puţin de treizeci şi cinci de kilometri pe zi. Curierii alergau pe distanţe mari cu depeşe; poştalioanele transportau cu ele în jur de zece-doisprezece oameni fiecare, zgîlţîindu-i puternic sau, dacă erau echipate cu noua suspensie din piele, făcîndu-i să vomite. Nobi-

limea se deplasa cu caleşti private. Dar pentru cea mai mare parte a lumii viteza căruţaşului care mergea pe lîngă calul sau măgarul său guverna transportul pe uscat.

În atare circumstanţe, transportul pe apă era de aceea nu doar mai uşor şi mai ieftin, ci deseori (cu excepţia nesiguranţei provocate de vînt şi condiţiile meteo) şi mai rapid. În timpul voiajului său italian, lui Goethe i-au trebuit patru şi, respectiv, trei zile să călătorească cu vaporul de la Napoli în Sicilia şi înapoi. Ne îngrozeşte ideea timpului care i-ar fi fost necesar spre a călători pe uscat în condiţii de relativ confort. A te afla în apropierea unui port însemna a te afla în apropierea lumii: într-un sens real, Londra era mai aproape de Plymouth sau Leith decît de sate din Breckland of Norfolk; Sevilla era mai accesibilă de la Veracruz decît de la Valladolid, Hamburg de la Bahia decît din hinterlandul Pomeraniei. Principalul neajuns al transportului pe apă era intermitenţa. Chiar şi în 1820, scrisorile de la Londra către Hamburg şi Olanda erau expediate doar de două ori pe săptămînă, cele către Suedia şi Portugalia doar săptămînal, iar cele pentru America de Nord doar o dată pe lună. Cu toate acestea, nu există nici o îndoială că Boston şi New York erau într-un contact mai strîns cu Parisul decît, să zicem, ţinutul carpatic al Maramureşului cu Budapesta. Şi, după cum erau mai uşor de transportat cantităţi de bunuri şi persoane pe distanţele mari ale oceanului — mai uşor, de exemplu, pentru ca 44.000 de persoane să plece cu vaporul către America din porturile nord-irlandeze în interval de cinci ani (1769-1774) decît pentru ca 5.000 să ajungă la Dundee în trei generaţii —, la fel era mai uşoară legătura între capitale decît cea dintre provincie şi oraş. Ştirea despre căderea Bastiliei a ajuns la locuitorii Madridului după treisprezece zile; dar la Peronne, aflat doar la 133 de kilometri de capitală, "ştirea de la Paris" nu a fost primită decît în cea de-a douăzeci şi opta zi.

Prin urmare, lumea din 1789 era, pentru majoritatea locuitorilor ei, nespus de vastă. Cei mai mulţi dintre ei îşi duceau traiul şi mureau în ţinutul sau, deseori, parohia în care se născuseră, în cazul în care nu fuseseră duşi în alte părţi de soartă, cum ar fi recrutarea în armată: la 1861 nouă inşi din zece din şaptezeci din cele nouăzeci de departamente ale Franţei trăiau în departamentul în care se născuseră. Restul globului era pentru agenţii guvernamentali şi pentru zvonuri. Nu existau ziare, cu excepţia cîtorva ale clasei mijlocii şi celei de sus — tirajul unui ziar franţuzesc era de 5.000 de exemplare chiar şi în 1814 —, şi oricum puţini erau cei ce ştiau să citească. Veştile ajungeau la cei mai mulţi prin intermediul călătorilor şi al secţiunii

mobile a populaţiei: negustori, călători, meşteşugari itineranţi şi muncitori sezonieri, populaţia vastă şi amestecată a celor ce vagabondau fiind compusă din călugări itineranţi, pelerini, contrabandişti, hoţi şi circari; şi, desigur, prin soldaţii care atacau populaţiile în timpul războiului sau care erau încartiruiţi acolo pe vreme de pace. Bineînţeles, veştile circulau de asemenea prin canale oficiale — prin stat sau biserică. Dar chiar şi grosul agenţilor locali ai unor atari organizaţii la nivel de stat sau ecumenice erau persoane locale sau oameni care aveau un serviciu pe viaţă printre cei de felul lor. În afara coloniilor, slujbaşul numit de guvernul central şi trimis succesiv în mai multe posturi provinciale de abia începuse să-şi facă apariţia. Dintre toţi agenţii subalterni ai statului poate că doar ofiţerul de regiment se aştepta să ducă o existenţă nelocalizată, consolat doar de varietatea de vinuri, femei şi cai ai ţării sale.

II

Aşa cum era, lumea la 1789 era majoritar rurală, iar cel care nu a sesizat acest adevăr fundamental nu o poate înţelege. În ţări precum Rusia, Scandinavia sau în Balcani, unde oraşele nu înfloriseră niciodată în mod excesiv, între 90 şi 97 la sută din populaţie era rurală. Chiar şi în zonele cu o tradiţie urbană puternică, dar decăzută, procentajul rural sau agrar era extraordinar de puternic: 85% în Lombardia, 72-80% în regiunea venetă, mai mult de 90% în Calabria şi Lucania, conform unor estimări disponibile[3]. De fapt, cu excepţia cîtorva regiuni industriale sau comerciale foarte înfloritoare, am găsi cu mare greutate un stat european mai mare în care cel puţin patru din cinci locuitori să nu fie ţărani. Şi chiar în Anglia, populaţia urbană a depăşit pentru prima dată populaţia rurală în 1851.

Termenul "urban" este, desigur, ambiguu. El include cele două oraşe europene care, la 1789, pot fi socotite cu adevărat mari după standardele noastre: Londra, cu aproximativ un milion de locuitori, şi Parisul, cu aproximativ jumătate de milion, iar oraşe cu o populaţie de cel puţin 100.000 erau dispuse astfel: două în Franţa, două în Germania, poate patru în Spania, probabil cinci în Italia (Mediterana era în mod tradiţional regiunea oraşelor), două în Rusia, şi cîte unul în Portugalia, Polonia, Olanda, Austria, Irlanda, Scoţia şi Turcia europeană. Dar ea include, de asemenea, mulţimea de orăşele provinciale în care locuiau majoritatea orăşenilor; cele în care distanţa de la piaţa catedralei, înconjurată de clădiri publice şi de casele notabilităţilor , şi pînă la cîmpurile dimprejur se putea parcurge în cîteva minute. Din cei 19% dintre austrieci care, chiar la sfîrşitul perioa-

dei noastre (1834), trăiau în oraşe, peste trei pătrimi locuiau în oraşe mici cu mai puţin de 20.000 de locuitori, şi aproximativ jumătate în oraşe cu o populaţie între două şi cinci mii. Acestea erau oraşele prin care colindau zilierii francezi care făceau turul Franţei; ale căror profiluri din secolul al XVI-lea, păstrate precum muştele în chihlimbar de stagnarea din secolele următoare, erau evocate de către poeţii romantici germani pe fundalul liniştitelor lor peisaje; deasupra cărora se ridicau stîncile catedralelor spaniole; în noroiul cărora evreii hassidici îşi venerau rabinii care săvîrşeau minuni, iar evreii ortodocşi discutau subtilităţile legii; în care venea cu trăsura revizorul general al lui Gogol spre a-i îngrozi pe bogătaşi, iar Cicikov spre a chibzui la cumpărarea sufletelor moarte. Dar acestea erau totodată oraşele din care proveneau tinerii înflăcăraţi şi ambiţioşi spre a face revoluţii ori primul lor milion; sau ambele lucruri. Robespierre provenea din Arras, Gracchus Babeuf din Saint-Quentin, Napoleon din Ajaccio.

Aceste orăşele provinciale, în ciuda dimensiunilor lor reduse, nu erau mai puţin urbane. Orăşenii autentici priveau zonele rurale din jur cu dispreţul celor isteţi şi cunoscători faţă de cei puternici fizic, înceţi, neştiutori şi proşti. Nu se punea problema că, după normele adevăratului om de lume, locuitorii micilor oraşe adormite din fundul provinciei ar avea cu ce să se laude: comediile populare germane îşi băteau joc de "Kraehwinkel" — micile oraşe — cu aceeaşi cruzime ca şi de ţărănoii vizibil mai rurali. Linia de demarcaţie dintre oraş şi provincie sau, mai degrabă, între ocupaţiile orăşeanului şi activităţile ţăranului era clară. În multe ţări, bariera unde se percepeau taxe sau chiar vechiul amplasament al zidului despărţea cele două categorii. În cazuri extreme, precum în Prusia, guvernul, nerăbdător să-şi păstreze cetăţenii impozitabili sub o supraveghere adecvată, realiza practic o separare totală între activităţile urbane şi cele rurale. Chiar şi acolo unde nu exista o atare divizare administrativă rigidă, orăşenii erau deseori deosebiţi din punct de vedere fizic de ţărani. Într-o vastă zonă a Europei existau insuliţe germane, evreieşti sau italiene într-o mare slavă, maghiară sau românească. Chiar şi orăşenii care aveau aceeaşi religie şi naţionalitate ca şi ţărănimea din jur *arătau* diferit: purtau veşminte diferite şi erau în majoritatea cazurilor (cu excepţia populaţiei care lucra în manufacturi) mai înalţi, deşi totuşi şi mai svelţi[4]. Probabil că erau, şi cu siguranţă se mîndreau că sînt astfel, mai rapizi la minte şi mai alfabetizaţi. Cu toate acestea, în modul lor de viaţă ei erau aproape la fel de neştiutori despre ceea ce se petrecea în afara regiunii lor ca şi cei de la sat.

Oraşul provincial încă aparţinea în mod esenţial economiei şi societăţii de la ţară. El trăia pe spinarea ţărănimii din jur. Clasele sale mijlocii şi profesionale erau formate din afaceriştii cu grîu şi vite, prelucrătorii produselor de fermă, avocaţii şi notarii care se ocupau de afacerile proprietăţilor nobile sau de interminabilele litigii care sînt specifice comunităţilor deţinătoare de pămînturi; negustorii-antreprenori care strîngeau impozitele de la ţesători şi torcători; cei mai respectabili dintre reprezentanţii guvernului, ai stăpînului sau bisericii. Meşteşugarii şi vînzătorii săi aprovizionau ţărănimea din jur şi pe locuitorii oraşelor care trăiau pe spinarea ţăranilor. Oraşul provincial a decăzut mult după epoca apogeului, la sfîrşitul Evului Mediu. Doar rareori el era un "oraş liber" sau un oraş-stat; doar rar mai constituia un centru de manufacturi pentru o piaţă mai largă sau un punct de referinţă în comerţul internaţional. Pe măsură ce se degrada, oraşul provincial se agăţa cu din ce în ce mai multă încăpăţînare de acel monopol al pieţei sale pe care îl apăra în faţa tuturor competitorilor: o mare parte din provincialismul de care îşi băteau joc tinerii radicali şi filfizonii din oraş provenea din această mişcare de autoapărare economică. În Europa de Sud gentlemenii şi cîteodată nobilii locuiau în oraşul provincial trăind de pe urma rentei furnizate de proprietăţile lor. În Germania, birocraţiile nenumăratelor mici principate, care erau doar puţin mai mari decît o proprietate mai întinsă, administrau dorinţele Serenisimului cu ajutorul impozitelor strînse de la ţărănimea sîrguincioasă şi tăcută. Oraşul provincial de la sfîrşitul veacului al XVIII-lea poate fi o comunitate în expansiune şi prosperă, aşa după cum, în anumite părţi ale Europei Occidentale, depune mărturie peisajul său, dominat de clădiri din piatră în stil modest rococo sau clasic. Dar această prosperitate provenea de la ţară.

III

Problema agrară era, prin urmare, fundamentală în lumea de la 1789, şi este uşor să ne dăm seama din ce motiv prima şcoală de economişti europeni, fiziocraţii francezi, au pornit de la premisa că pămîntul şi renta de pe pămînt reprezentau singura sursă de venit net. Iar punctul cel mai spinos al problemei agrare îl constituia relaţia dintre cei care cultivau pămîntul şi cei care îl stăpîneau, dintre cei care produceau avuţia şi cei care o acumulau.

Din punctul de vedere al relaţiilor de proprietate agrară, putem împărţi Europa — sau mai degrabă complexul economic al cărui centru se afla în Europa — în trei segmente mari. În vestul Europei se aflau coloniile de

peste mări. În acestea, cu excepţia notabilă a Statelor Unite din nordul Americii şi a cîtorva petice mai puţin semnificative de agricultură independentă, cultivatorul tipic era un indian care lucra ca lucrător forţat sau şerb ori un negru care muncea ca sclav; oarecum mai rar, un dijmaş sau ceva de acest gen. (În coloniile din Antile, unde cultivarea directă a pămîntului de către plantatorii europeni era mai rară, forma tipică de constrîngere exercitată de către cei care controlau pămîntul era reprezentată de cotele forţate de predare a recoltei, de exemplu mirodenii sau cafea în insulele olandeze.) Cu alte cuvinte, cultivatorul tipic nu era liber sau se afla sub constrîngere politică. Proprietarul de latifundii era stăpînul unei mari proprietăţi cvasifeudale (*hacienda*, *finca*, *estancia*) sau al unei plantaţii cu sclavi. Economia caracteristică a proprietăţii cvasifeudale era primitivă şi autoconţinută sau, în orice caz, centrată pe cereri pur regionale: America spaniolă exporta produse miniere, obţinute de asemenea de cei ce erau practic nişte şerbi indieni, dar nimic de tipul produselor de fermă. Economia caracteristică a zonei de plantaţii cu sclavi, al cărei centru se afla în insulele din Caraibe, de-a lungul coastei nordice a Americii de Sud (îndeosebi în nordul Braziliei) şi a celei sudice a SUA, era producţia cîtorva recolte de o importanţă vitală pentru export: zahăr, într-o mai mică măsură tutun şi cafea, vopseluri şi, de la Revoluţia Industrială încoace, în primul rînd bumbac. Prin urmare, ea era parte integrantă din economia europeană şi, prin intermediul comerţului cu sclavi, din cea africană. Istoria acestei zone în perioada noastră poate fi scrisă, în mod fundamental, din punctul de vedere al declinului zahărului şi al dezvoltării bumbacului.

În estul Europei Occidentale, mai precis la est de o linie care merge aproximativ de-a lungul fluviului Elba, al frontierelor vestice a ceea este în ziua de azi Cehia şi Slovacia, apoi înspre sud către Trieste, despărţind vestul Austriei de est, se afla regiunea şerbiei agrare. Din punct de vedere social, Italia la sud de Toscana şi de Umbria, precum şi sudul Spaniei aparţineau acestei regiuni, cu toate că Scandinavia (cu parţiala excepţie a Danemarcei şi a sudului Suediei) nu era inclusă. Această vastă zonă conţinea mici perimetre cu ţărani tehnic liberi: ţăranii colonişti germani erau răspîndiţi din Slovenia pînă la Volga, clanuri practic independente în munţii sălbatici ai hinterlandului iliric, războinici-ţărani aproape la fel de sălbatici ca şi pandurii şi cazacii ce convieţuiau pe ceea ce pînă mai tîrziu a constituit frontiera militară dintre creştini şi turci sau tătari, colonişti liberi, care nu se supuneau vreunui stăpîn sau stat, ori cei care trăiau în vastele păduri, unde nu se punea problema agriculturii la scară mare.

Totuşi, în ansamblu, cultivatorul tipic nu era un om liber, fiind aproape înecat de valul de şerbie care se ridicase aproape fără contenire de la sfîrşitul veacului al XV-lea sau de la începutul celui de-al XVI-lea. Era mai puţin evident în regiunile balcanice, care fuseseră sau încă erau sub administrarea directă a turcilor. Cu toate că sistemul agrar original al prefeudalismului turc, o diviziune aproximativă a pămîntului în care fiecare unitate întreţinea un războinic turc non-ereditar, degenerase de multă vreme într-un sistem de proprietăţi funciare ereditare pe vremea stăpînilor mahomedani, aceştia rareori se apucau de agricultură. Ei nu făceau altceva decît să-şi exploateze cît mai mult ţărănimea. Din acest motiv Balcanii, la sud de Dunăre şi de Sava, au ieşit de sub dominaţia turcească în veacurile al XIX-lea şi al XX-lea în calitate de ţări cu ţărani, extrem de sărace, şi nu în calitate de ţări cu proprietate agrară concentrată. Totuşi, ţăranul din Balcani continua să nu fie liber în calitate de creştin, şi nu era liber *de facto* în calitate de ţăran, cel puţin atîta vreme cît se afla la îndemîna stăpînilor.

Însă, în restul zonei, ţăranul tipic era şerb, care îşi dedica o mare parte a săptămînii muncii obligatorii pe pămîntul stăpînului său sau echivalentului ei în alte obligaţii. Lipsa lui de libertate putea fi atît de mare, încît abia să poată fi deosebită de sclavie, precum în Rusia şi în acele părţi din Polonia unde putea fi vîndut separat faţă de pămînt: o ştire din ziarul *Gazette de Moscou* de la 1801 făcea următoarea reclamă: "De vînzare, trei vizitii, bine instruiţi şi foarte prezentabili, totodată două fete, de 18 şi 15 ani, ambele frumuşele şi pricepute în diverse feluri de munci manuale. Aceeaşi casă are de vînzare două coafeze, una în vîrstă de 21 de ani, care ştie să scrie, să citească, să cînte la un instrument muzical, cealaltă potrivită spre a face părul domnilor şi al doamnelor; de asemenea piane şi orgi." (Un mare procentaj de şerbi slujeau ca servitori; în Rusia aproape 5% din *toţi* şerbii, în 1851.)[6] În hinterlandul Mării Baltice — principala rută comercială către Europa Occidentală — agricultura realizată cu ajutorul sclavilor producea în mare măsură articole de export pentru ţările importatoare din Vest: grîu, in, cînepă şi produse forestiere folosite cu precădere în construcţia navală. În alte părţi se baza mai mult pe piaţa regională, care conţinea măcar o regiune accesibilă caracterizată prin manufacturi şi dezvoltare urbană destul de avansate, Saxonia, Boemia şi marea capitală, Viena. O mare parte totuşi rămînea înapoiată. Deschiderea rutei Mării Negre şi urbanizarea crescîndă a Europei Occidentale, îndeosebi, a Angliei, de-abia începuse să stimuleze exporturile de grîu ale

regiunii ruseşti de cernoziom, care urmau să rămînă marfa preferenţială a comerţului extern rusesc pînă la industrializarea URSS. Zona de şerbie estică poate, prin urmare, să fie socotită drept o "economie dependentă" a Europei Occidentale producătoare de hrană şi de materii prime, analogă coloniilor de peste mări.

Zonele de şerbie ale Italiei şi Spaniei aveau caracteristici economice asemănătoare, cu toate că aspectele tehnice legale ale statutului ţăranilor erau oarecum diferite. În linii mari, acestea erau regiuni cu ample proprietăţi nobile. Este posibil ca în Sicilia şi Andaluzia mai multe dintre acestea să fi descins din latifundiile romane, ai căror sclavi şi *coloni* se transformaseră în zilierii fără pămînt ai acestor regiuni. Creşterea vitelor, producţia de grîu (Sicilia este un vechi grînar de export) şi stoarcerea de la amărîta ţărănime a tot ceea ce se putea stoarce ofereau veniturile ducilor şi baronilor care le aveau în stăpînire.

Stăpînul caracteristic al zonei cu şerbi era, astfel, un nobil proprietar şi cultivator de ample proprietăţi. Amplitudinea lor depăşeşte imaginaţia: Ecaterina cea Mare a dăruit între patruzeci şi cincizeci de mii de iobagi unor favoriţi de-ai ei; familia Radziwill din Polonia avea proprietăţi cît jumătate din Irlanda; Potocki deţinea trei milioane de ari în Ucraina; familia Esterhazy (patronii lui Haydn) stăpîneau la un moment dat aproape şapte milioane de ari. Proprietăţile de cîteva sute de mii de ari erau ceva comun[7]. Cu toate că deseori erau neglijate, primitive şi lipsite de eficienţă, ele produceau venituri princiare. Un nobil din Spania putea, aşa după cum observa un vizitator francez în legătură cu proprietăţile pustii ale familiei Medina Sidonia, "să domnească aidoma unui leu în pădure, răgetul său înfricoşînd pe orice s-ar fi apropiat de el,"[8] dar nu ducea lipsă de bani, chiar judecînd după standardele ridicate al unui lord englez.

Sub magnaţi, o clasă alcătuită din gentlemeni de ţară de diverse feluri şi resurse economice exploata ţărănimea. În anumite ţări, această clasă era extrem de numeroasă şi, prin urmare, săracă şi nemulţumită; deosebită de ne-nobili în special prin privilegiile sale politice şi sociale şi prin dispreţul de a se implica în activităţi incompatibile cu un gentleman, precum munca. În Ungaria şi Polonia aceasta se ridica cam la o zecime din totalul populaţiei, în Spania la sfîrşitul secolului al XVIII-lea cam la jumătate de milion — sau, în 1827, la 10% din totalul nobilimii europene;[9] în alte părţi era în număr mai mic.

IV

În restul Europei, structura agrară era asemănătoare din punct de vedere social. Acest lucru înseamnă că, pentru ţăran sau ziler, oricine avea o proprietate era un "gentleman" şi un membru al clasei conducătoare şi, invers, statutul de nobil sau de nobil mic (care conferea privilegii sociale şi politice şi continua să fie, teoretic, singura cale către cele mai înalte slujbe din stat) era de neconceput fără o proprietate funciară. În majoritatea ţărilor din Europa Occidentală ordinea feudală implicată de atare modalităţi de gîndire încă era extrem de vie din punct de vedere politic, cu toate că devenea din ce în ce mai perimată din punct de vedere economic. Într-adevăr, însăşi perimarea sa economică, care îi punea pe marii şi micii nobili în situaţia de a nu putea ţine deloc pasul cu creşterea preţurilor şi a cheltuielilor, făcea ca aristocraţia să-şi exploateze cu sporită intensitate singurul atu economic inalienabil: privilegiile de naştere şi de statut. În toată Europa continentală nobilul îi îndepărta pe rivalii săi de extracţie modestă din slujbele aducătoare de profit aflate sub jurisdicţia coroanei: din Suedia, unde proporţia de slujbaşi oficiali de origine modestă a scăzut de la 66% în 1719 (în 1700 procentul era de 42%), la 23% în 1780[10], pînă în Franţa, unde această "reacţie feudală" a grăbit Revoluţia Franceză (vezi Capitolul 3). Dar chiar şi acolo unde era în anumite feluri deosebit de instabilă sau, şi mai mult, în Marea Britanie, unde statutul funciar şi nobil era recompensa pentru orice tip de avere, cu condiţia să fie suficient de mare, legătura dintre deţinerea unei proprietăţi funciare şi statutul de clasă conducătoare rămînea şi devenise în ultima vreme oarecum mai strînsă.

Din punct de vedere economic însă, societatea occidentală rurală era foarte diferită. Ţăranul caracteristic îşi pierduse o mare parte din statutul său de şerb de la sfîrşitul Evului Mediu, deşi continua, de foarte multe ori, să păstreze numeroase semne extrem de neplăcute de dependenţă legală. Proprietatea funciară caracteristică încetase de multă vreme să fie o unitate de antrepriză economică şi devenise un sistem de colectare a rentelor şi a altor venituri în bani.

Ţăranul mai mult sau mai puţin liber, mijlociu sau mic, era cultivatorul caracteristic al solului. Dacă era arendaş în vreun fel, el plătea arenda (sau, în cîteva zone, o parte din recoltă) proprietarului. Dacă era, tehnic

vorbind, proprietarul unei suprafeţe de pămînt moştenite, probabil că el avea în continuare faţă de stăpînul local o seamă de obligaţii care puteau sau nu să fie transformate în bani (cum ar fi obligaţia de a-şi duce grîul la moara stăpînului), precum şi impozite către principe, zeciuiala pentru biserică şi dijmă în muncă, care contrastau toate cu relativa excepţie a straturilor sociale mai înalte. Dar dacă aceste legături politice erau îndepărtate, o mare parte a Europei apărea ca o zonă de agricultură ţărănească; în general, una în care o minoritate de ţărani bogaţi încercau să fie agricultori comerciali, vînzînd un surplus permanent din recoltă pe piaţa orăşenească, şi o majoritate de ţărani mici şi mijlocii care trăiau într-un mod oarecum suficient de pe urma parcelelor, cu excepţia cazurilor în care acestea erau atît de mici, încît acest fapt îi obliga să lucreze şi în agricultură sau în manufacturi pe bază de salariu.

Doar cîteva zone împinseseră dezvoltarea agrară cu încă o treaptă către agricultura pur capitalistă. Anglia se număra în fruntea acestora. Aici deţinerea de proprietăţi funciare era extrem de concentrată, dar cultivatorul caracteristic era un arendaş-agricultor comercial mediu care lucra cu forţă de muncă închiriată. O mulţime de mici deţinători de pămînt, muncitori de fermă şi alţii de acest fel încă erau în număr foarte mare. Dar cînd situaţia s-a schimbat (aproximativ între 1760 şi 1830), şi-a făcut apariţia nu o agricultură ţărănească, ci o clasă de antreprenori agricoli, fermierii, şi un amplu proletariat agrar. Cîteva zone europene în care investiţiile comerciale erau în mod tradiţional direcţionate către agricultură, precum în părţi din nordul Italiei şi din Olanda, sau unde erau produse recolte comerciale, vădeau puternice tendinţe capitaliste, dar acest lucru era ceva excepţional. O altă excepţie o constituia Irlanda, o insulă nefericită care combina dezavantajele zonelor înapoiate ale Europei cu cele ale apropierii de cea mai avansată economie. Acolo, cîţiva latifundiari care trăiau în altă parte, asemănători celor din Andalusia sau Sicilia, exploatau o mare masă de arendaşi prin intermediul unor exorbitante dijme în bani.

Din punct de vedere tehnic, agricultura europeană continua să fie, cu excepţia cîtorva regiuni avansate, atît tradiţională, cît şi uluitor de lipsită de eficienţă. Produsele sale erau tot cele tradiţionale: secară, ovăz, mei, hrana de bază a populaţiei, vite, capre, oi şi produsele lor lactate , porci şi păsări de curte, o anumită cantitate de fructe şi legume, vin, cîteva materii prime precum lîna, ceara, cînepa pentru funii, orzul pentru bere etc. Hrana Europei continua să fie regională. Produsele altor climate erau în continuare raritäţi, frizînd luxul, poate cu excepţia zahărului, cel mai impor-

tant aliment importat de la tropice şi a cărui dulceaţă a creat mai multă amărăciune decît oricare alt produs. În Anglia (recunoscută a fi cea mai avansată ţară), consumul anual mediu pe cap de locuitor la 1790 era de 6,3 kg. Dar chiar şi în Anglia consumul mediu de ceai per persoană în anul Revoluţiei Franceze era de doar 60 de grame pe lună.

Noile plante importate din Americi sau din alte părţi ale tropicelor avuseseră ceva succes. În sudul Europei şi în Balcani, porumbul era deja destul de răspîndit — el ajutase la stabilizarea ţăranilor mobili pe parcelele lor din Balcani —, iar în nordul Italiei orezul făcuse ceva progrese. Tutunul era cultivat în diverse principate, majoritar ca monopol guvernamental în scopul obţinerii unor venituri, cu toate că utilizarea lui conform standardelor moderne era neglijabilă: englezul mediu fuma, priza şi mesteca aproximativ 40 de grame pe lună. În zone din sudul Europei era comună cultura viermilor de mătase. Campionul noilor plante, cartoful, de-abia îşi croia drum, poate cu excepţia Irlandei, unde capacitatea sa de a hrăni mai mulţi oameni la hectar decît oricare altă hrană îl făcuse deja să fie o cultură preferenţială. În afara Angliei şi a Ţărilor de Jos, cultivarea sistematică a sfeclei şi a plantelor furajere (altele decît fînul) continua să fie oarecum excepţională; şi doar războaiele napoleoniene au generat producţia masivă de sfeclă de zahăr.

Secolul al XVIII-lea nu a fost, desigur, unul de stagnare agricolă. Dimpotrivă, o lungă perioadă de expansiune demografică, de urbanizare crescîndă, de comerţ şi manufactură a încurajat îmbunătăţirea agricolă, ba chiar a avut nevoie de ea. Cea de-a doua jumătate a veacului a fost martora începutului acelei uluitoare şi de atunci neîntrerupte înmulţiri a populaţiei care este atît de caracteristică pentru lumea modernă: între 1755 şi 1784, de exemplu, populaţia rurală din Brabant (Belgia) a crescut cu 44%[11]. Dar ceea ce i-a impresionat pe numeroşii susţinători ai îmbunătăţirii agriculturii, care îşi multiplicau societăţile, rapoartele guvernamentale şi publicaţiile propagandiste din Spania în Rusia, era nu atît progresul agrar, cît mărimea obstacolelor în calea acestuia.

V

Lumea agriculturii era lipsită de vigoare, poate cu excepţia sectorului său capitalist. Cea a comerţului, a manufacturilor şi a activităţilor tehnologice şi intelectuale care le însoţeau era sigure pe ele, energice şi expansibile, iar clasele sociale care beneficiau de pe urma lor erau active, hotărîte şi optimiste. Observatorul contemporan ar fi fost uluit de vasta desfăşurare

a comerţului, care era strîns legat de exploatarea colonială. Un sistem de curenţi comerciali maritimi, care creşteau rapid în volum şi capacitate, înconjura pămîntul, aducînd profituri comunităţilor negustoreşti din Europa nord-atlantică. Ele foloseau puterea colonială spre a-i jefui pe locuitorii din Indiile de Est[12] de mărfurile exportate de acolo în Europa şi Africa, unde acestea şi bunurile europene erau întrebuinţate spre a se cumpăra sclavi pentru dezvoltarea rapidă a sistemului de plantaţii din cele două Americi. Plantaţiile americane, la rîndul lor, îşi exportau zahărul, bumbacul etc. în cantităţi din ce în ce mai mari şi la preţuri din ce în ce mai scăzute către porturile Atlanticului şi ale Mării Nordului, de unde erau redistribuite către Est, împreună cu bunurile manufacturiere şi mărfurile comerţului european: textile, sare, vin şi celelalte. Din "Baltica" în schimb proveneau cerealele, lemnul, inul. Din Europa de Est proveneau cerealele, lemnul, inul şi cînepa (un export profitabil către tropice), fierul din această zonă colonială. Iar între economiile relativ dezvoltate ale Europei — care includeau, din punct de vedere economic, comunităţile din ce în ce mai active de colonişti albi în coloniile britanice din nordul Americii (după 1783, nordul SUA) — reţeaua de comerţ devenea şi mai densă.

Nabab-ul sau plantatorul se întorceau din colonii cu averi ce depăşeau visurile avariţiei de provincie, negustorul şi marinarul ale căror splendide porturi — Bordeaux, Bristol, Liverpool — fuseseră construite sau reconstruite de-a lungul veacului, păreau a fi adevăraţii învingători economici ai epocii, comparabili doar cu mari funcţionari şi finanţişti care îşi acumulau averile din slujirea profitabilă a statelor, căci era încă vremea în care termenul de "slujbă de profit sub coroană" avea un înţeles literal. Alături de el cei din clasa mijlocie de avocaţi, administratori de moşii, producători de bere locali, negustori şi alţii ca ei, care acumulau o avere modestă din lumea agriculturii, duceau vieţi şterse şi liniştite, şi chiar şi manufacturierul părea doar ceva mai avut decît o rudă foarte săracă. Căci deşi mineritul şi manufacturile se extindeau cu rapiditate, în toate părţile Europei negustorul (iar în Europa de Est de asemenea deseori stăpînul feudal) rămîneau principalii lor controlori.

Acest lucru se petrecea din cauză că principala formă de extindere a producţiei industriale era constituită de aşa-numitul sistem domestic, în care negustorul cumpăra produsele meşteşugarilor sau ale muncii neagricole ale ţărănimii spre a le vinde pe o piaţă mai largă. Simpla dezvoltare a unui atare comerţ a creat în mod inevitabil condiţii rudimentare pentru un capitalism industrial timpuriu. Meşteşugarul care îşi vindea produsele

nu putea să se transforme în altceva decît într-un muncitor plătit la bucată (îndeosebi atunci cînd negustorul îi furniza materiile prime şi poate că îi închiria echipamentul de producţie). Ţăranul care totodată ţesea putea deveni ţesătorul care totodată deţinea o mică parcelă. Specializarea proceselor şi a funcţiunilor poate diviza vechiul meşteşug sau crea un complex de muncitori semicalificaţi din rîndurile ţăranilor. Vechii meşteşugari sau anumite grupuri de meşteşuguri ori un anumit grup de intermediari locali se puteau transforma în ceva de felul subcontractorilor sau patronilor. Dar cel care deţinea controlul asupra acestor forme descentralizate de producţie, cel care făcea legătura între munca desfăşurată în sătucurile pierdute sau pe uliţele dosnice ale oraşelor era un fel de negustor. Iar "industriaşii" care îşi făceau apariţia sau erau pe punctul de a-şi face apariţia din rîndurile producătorilor înşişi erau nişte operatori mărunţi de lîngă el, chiar şi atunci cînd nu erau dependenţi în mod direct de el. Existau cîteva excepţii, îndeosebi în Anglia industrială. Manufacturierii de fier, oameni precum marele ceramist Josiah Wedgwood, erau stimaţi, respectaţi, iar atelierele lor erau vizitate de curioşi din întreaga Europă. Dar industriaşului tipic (cuvîntul nu fusese încă inventat) era mai degrabă un slujbaş mărunt decît un cavaler al industriei.

Cu toate acestea, indiferent de statutul lor, activităţile de comerţ şi manufactură cunoşteau o splendidă înflorire. Statul cel mai plin de succes din Europa, Marea Britanie, îşi datora puterea progresului economic, iar pe la 1780 toate guvernele continentale cu pretenţii de politică raţională stimulau creşteri economice, îndeosebi dezvoltarea industrială, deşi cu diverse grade de succes. Ştiinţele, nedivizate încă de academismul secolului al XIX-lea într-o ramură "pură", superioară, şi una "aplicată", inferioară, se dedicau rezolvării problemelor de producţie: cele mai pregnante progrese de la 1780 erau cele ale chimiei, care era prin tradiţie cea mai legată de practica atelierului şi de nevoile industriei. Marea enciclopedie a lui Diderot şi d'Alembert nu era doar un simplu compendiu de gîndire politică şi socială progresivă, ci şi de progres tehnologic şi ştiinţific. Căci, într-adevăr, convingerea referitoare la progresul cunoaşterii umane, al raţionalităţii, al bogăţiei, al civilizaţiei şi controlului asupra naturii cu care era îmbibat veacul al XVIII-lea, şi anume "Iluminismul", îşi extrăgea puterea în primul rînd din progresul evident al producţiei, al comerţului şi din raţionalitatea economică şi ştiinţifică considerată a fi asociată în mod inevitabil cu ambele. Iar cei mai mari campioni ai săi erau clasele cele mai progresiste din punct de vedere economic, cele implicate la modul cel

mai direct în progresele tangibile ale epocii: cercurile comerciale şi proprietarii iluminaţi din punct de vedere economic, bancherii, administratorii sociali şi economici cu o gîndire ştiinţifică, clasa de mijloc educată, manufacturierii şi antreprenorii. Astfel de oameni în Anglia, unde nu era nevoie de incarnări transatlantice revoluţionare, formau societăţile provinciale din rîndul cărora era iniţiat progresul ştiinţific, industrial şi politic. *Lunar Society* din Birmingham îi avea ca membri pe ceramistul Josiah Wedgwood, pe inventatorul maşinii cu abur moderne, James Watt, şi pe partenerul său de afaceri, Matthew Boulton, pe chimistul Priestley, pe gentlemanul-biolog şi pionier al teoriilor evoluţionare Erasmus Darwin (bunicul unui Darwin şi mai celebru), pe marele tipograf Baskerville. Atari oameni de pretutindeni se adunau în lojile francmasoneriei, unde deosebirile de clasă nu contau, iar ideologia iluminismului era propagată cu un zel dezinteresat.

Este semnificativ că cele două centre ale ideologei erau totodată şi cele ale revoluţiei duale, Franţa şi Anglia; cu toate că, de fapt, ideile ei îşi cîştigau cea mai amplă răspîndire internaţională în formulările lor franceze (chiar şi atunci cînd acestea erau doar nişte versiuni galicizate ale celor britanice). Un individualism secular, raţionalist şi progresist domina gîndirea "iluminată". Principalul său obiectiv era eliberarea individului de cătuşele care îl împiedicau: de tradiţionalismul ignorant al Evului Mediu, care încă îşi mai arunca umbra asupra lumii, de superstiţia bisericilor (spre deosebire de religia "naturală" sau "raţională"), de iraţionalitatea care îi împărţea pe oameni într-o ierarhie de ranguri mai înalte sau mai modeste în conformitate cu naşterea sau alte criterii lipsite de relevanţă. Libertatea, egalitatea şi (ceea ce decurgea din aceasta) fraternitatea tuturor oamenilor constituiau sloganurile sale. La timpul potrivit, ele au devenit cele ale Revoluţiei Franceze. Domnia libertăţii individuale nu putea să aibă decît cele mai benefice urmări. Cele mai extraordinare rezultate puteau fi aşteptate — ba chiar se putea observa că rezultă — din exercitarea nestingherită a talentului individual într-o lume a raţiunii. Credinţa pasionată în progres a gînditorului "iluminat" tipic reflecta acumulările vizibile în cunoaştere şi tehnică, în bogăţie, bunăstare şi civilizaţie pe care le putea vedea în jurul său şi pe care le punea, într-o oarecare măsură destul de justificat, pe seama progresului ideilor sale. La începutul acestui veac încă era răspîndită practica arderii vrăjitoarelor; iar la sfîrşitul său guverne luminate precum cel al Austriei aboleau nu numai tortura justiţiară, ci şi sclavia. La ce ne mai puteam aştepta dacă

erau măturate şi ultimele obstacole din calea progresului, precum feudalismul şi biserica?

Nu este complet corect să considerăm "iluminismul" drept o ideologie a clasei de mijloc, cu toate că au existat mulţi iluminişti — iar din punct de vedere politic ei erau cei hotărîtori - care luau drept certitudine faptul că societatea liberă va fi o societate capitalistă[13]. Teoretic, scopul său era acela de a-i elibera pe toţi oamenii. Toate ideologiile progresiste, raţionaliste şi umaniste se revendică din el. Totuşi, în practică, conducătorii emancipării la care instiga iluminismul constituiau păturile mijlocii ale societăţii, oamenii raţionali ce se impuneau nu atît prin nobleţea naşterii, cît prin aptitudini şi prin merit, iar ordinea socială care se ivea din activităţile lor avea să fie una "burgheză" şi capitalistă.

Este mai corect să considerăm "iluminismul" drept o ideologie revoluţionară, în pofida precauţiei şi a moderaţiei multora dintre campionii săi de pe continent, din rîndurile cărora mulţi — pînă la 1780 — aveau încredere în monarhia absolută iluminată. Căci iluminismul implica abolirea tipului de societate şi a ordinii politice în cea mai mare parte a Europei. Ar fi fost prea mult să aşteptăm ca *les anciens régimes* să se abolească pe sine în mod voluntar. Dimpotrivă, aşa după cum am văzut, în anumite privinţe ele se opuneau avansării noilor forţe sociale şi economice. Iar fortăreţele lor (cu excepţia Marii Britanii, a Provinciilor Unite şi a altor cîteva locuri unde fuseseră deja învinse) erau constituite de înseşi monarhiile în care îşi puneau nădejdea iluminiştii moderaţi.

VI

Cu excepţia Marii Britanii, care-şi făcuse revoluţia în veacul al XVII-lea, şi a cîtorva state mai mici, monarhiile absolute domneau în toate statele aflate în stare de funcţionare de pe continentul european; cele în care nu domneau au fost cuprinse de anarhie şi înghiţite de către vecinii lor, precum Polonia. Monarhii ereditari prin graţia lui Dumnezeu conduceau ierarhii de nobili latifundiari, sprijiniţi de organizarea tradiţională şi de ortodoxia bisericilor şi înconjuraţi de un număr din ce în ce mai mare de instituţii a căror singură virtute era trecutul lor îndelungat. Este adevărat că nevoile coeziunii statale şi ale eficienţei într-o epocă de rivalitate internaţională acută îi obligaseră de multă vreme pe monarhi să domolească tendinţele anarhice ale nobililor lor şi alte interese şi să angajeze în aparatul de stat, în măsura posibilului, funcţionari ne-aristocratici. În plus, în cea de-a doua parte a secolului al XVIII-lea aceste nevoi şi succesul interna-

ţional al puterii capitaliste britanice i-au făcut pe mulţi atari monarhi (sau mai degrabă pe consilierii lor) să încerce programe de modernizare economică, socială, administrativă şi intelectuală. În acea epocă, principii adoptau sloganul "iluminismului" la fel cum guvernele din vremea noastră şi din motive analoge îl adoptă pe cel al "planificării"; şi aşa cum în ziua de azi unele, care le-au adoptat în teorie, au făcut foarte puţin pentru ele în practică, iar cele mai multe care au făcut aşa ceva au fost interesate nu atît de idealurile generale de la baza societăţii "iluministe" (sau a celei "planificate"), cît de avantajul practic de a adopta cele mai avansate metode pentru a-şi multiplica veniturile, bogăţia şi puterea.

În schimb, clasele mijlocii şi educate, precum şi cele dedicate progresului deseori îşi puneau speranţele în puternicul aparat central al unei monarhii "iluminate" spre a-şi realiza speranţele. Un principe avea nevoie de o clasă de mijloc şi de ideile acesteia pentru a-şi moderniza statul; o clasă de mijloc slabă avea nevoie de un principe spre a sparge rezistenţa intereselor aristocraţiei şi ale clerului în faţa progresului.

În realitate, monarhia absolută, oricît de modernistă şi de inovatoare, a descoperit că e imposibil — ba chiar a dat puţine semne că vrea — să se desprindă de ierarhia nobililor latifundiari, de care, în definitiv, aparţinea, ale cărei valori le simboliza şi le încorpora şi de al cărei sprijin depindea într-o largă măsură. Monarhia absolută, chiar dacă din punct de vedere teoretic era liberă să facă ceea ce dorea, în practică aparţinea lumii pe care iluminismul o botezase *féodalité* sau feudalism, termen popularizat ulterior de Revoluţia Franceză. O atare monarhie era pregătită să folosească toate resursele disponibile spre a-şi întări autoritatea şi veniturile impozabile în interior şi puterea sa în afara graniţelor ţării, iar acest lucru o putea face să ocrotească ceea ce reprezenta în realitate forţele societăţii care îşi făcea apariţia. Era pregătită să-şi întărească braţul politic întărîtînd un domeniu, o clasă sau o provincie împotriva alteia. Totuşi orizonturile sale erau cele ale istoriei, funcţiunii şi clasei sale. Ea nu a dorit deloc şi nu a fost capabilă să realizeze transformarea economică şi socială globală de care avea nevoie progresul economiei şi pe care o cereau grupurile sociale care îşi făceau apariţia.

Să luăm un exemplu evident. Erau puţini gînditorii raţionali, chiar dintre sfetnicii principilor, care să pună la îndoială necesitatea de abolire a şerbiei şi a legăturilor de dependenţă feudală a ţăranilor. O astfel de reformă era recunoscută a fi drept unul dintre punctele primare ale oricărui program "iluminist", şi practic nu exista nici un principe de la Madrid la

Sankt-Petersburg şi de la Napoli la Stockholm care să nu fi subscris, la un moment dat, în sfertul de secol care a precedat Revoluţia Franceză, la un astfel de program. În realitate, singurele eliberări ale ţăranilor din şerbie care au avut loc înainte de 1789 s-au petrecut în ţări mici şi atipice precum Danemarca şi Savoia şi pe domeniile personale ale altor principi. O astfel de eliberare majoră a fost încercată în 1781 de către Iosif al II-lea al Austriei; dar a fost sortită eşecului, din cauza rezistenţei politice a intereselor şi a răscoalelor ţărăneşti care depăşeau ceea ce se anticipase, drept care a rămas neterminată. Cea care a abolit cu adevărat relaţiile feudale agrare în întreaga Europă Occidentală şi Centrală a fost Revoluţia Franceză, prin acţiune, recţiune sau exemplu direct, şi Revoluţia de la 1848.

Prin urmare, exista un conflict latent, care va deveni rapid unul deschis, între forţele vechii şi noii societăţi "burgheze", care nu se putea aşeza în cadrul regimurilor politice existente, cu excepţia , desigur, a situaţiilor în care acestea întruchipau triumful burghez, precum în Marea Britanie. Ceea ce făcea aceste regimuri şi mai vulnerabile era faptul că se exercitau presiuni asupra lor din trei părţi: dinspre noile forţe, dinspre rezistenţa din ce în ce mai ţeapănă a vechilor interese şi din partea rivalilor străini.

Punctul lor cel mai vulnerabil era acolo unde opoziţia noului şi a vechiului aveau tendinţa de a coincide: în mişcările autonomiste ale provinciilor sau coloniilor mai îndepărtate sau care erau cele mai puţin ţinute sub control. Astfel, în monarhia habsburgică reformele lui Iosif al II-lea de la 1780 au produs agitaţie în Ţările de Jos austriece (Belgia de azi) şi o mişcare revoluţionară care în 1789 s-a alăturat în mod natural celei franceze. Şi mai frecvent, comunităţi de colonişti de rasă albă din coloniile de peste mări ale statelor europene nu erau de acord cu politica guvernelor centrale, care subordonau interesele coloniale celor ale metropolei. În toate părţile Americilor, spaniolă, franceză sau britanică, precum şi în Irlanda, atari mişcări ale coloniştilor revendicau autonomia — nu întotdeauna pentru regimurile care reprezentau forţe mai progresiste din punct de vedere economic decît metropola —, iar mai multe colonii britanice fie că au cîştigat-o într-o manieră paşnică , precum Irlanda, fie că au obţinut-o prin revoluţie, precum SUA. Expansiunea economică, dezvoltarea colonială şi tensiunile reformelor încercate de "absolutismul iluminat" au multiplicat ocaziile unor astfel de conflicte în anii 1770-1780.

Disidenţa colonială sau provincială nu era, în sine, fatală. Monarhiile de mult întemeiate puteau trece peste pierderea unei provincii sau două, iar principala victimă a autonomismului colonial, Marea Britanie, nu

suferea de slăbiciunea vechilor regimuri şi, prin urmare, rămînea la fel de stabilă şi de dinamică, în pofida Revoluţiei Americane. Erau puţine regiuni în care existau condiţii pur domestice pentru un transfer major de putere. Rivalitatea internaţională era cea care făcea ca situaţia să fie explozivă.

Pentru că rivalitatea internaţională, adică războiul, era cea mai bună modalitate de a pune la încercare resursele statului. Atunci cînd ele nu treceau testul, se zguduiau, se destrămau sau se prăbuşeau. O astfel de rivalitate majoră a dominat scena europeană internaţională pe parcursul celei mai mari părţi a secolului al XVIII-lea şi se afla la originea perioadelor sale recurente de război general: 1689-1713, 1740-1748, 1756-1763, 1776-1783, ajungînd pînă în perioada de care ne ocupăm, 1792-1815. Acesta era conflictul dintre Marea Britanie şi Franţa, care era, de asemenea, într-un sens, acela dintre regimurile noi şi cele vechi. Căci Franţa, deşi isca ostilitatea britanică prin rapida expansiune a comerţului şi imperiului său colonial, era totodată cea mai puternică, eminentă şi influentă, într-un cuvînt monarhia absolută clasică, aristocratică. Nicăieri nu este exemplificată mai viu superioritatea noii ordini sociale faţă de cea veche ca în conflictul dintre aceste două puteri. Căci Marea Britanie nu numai că a cîştigat, în grade diferite, toate aceste războaie, cu excepţia unuia singur, ci a şi suportat efortul organizării, finanţării şi purtării lor cu relativă uşurinţă. Monarhia franceză, pe de altă parte, cu toate că era cu mult mai amplă şi, în termeni de resurse potenţiale, mai bogată decît Marea Britanie, a considerat că efortul e prea mare. După înfrîngerea sa în Războiul de Şapte Ani (1756-1763), revolta coloniilor americane i-a oferit prilejul de a-şi lua revanşa în faţa adversarului său. Franţa a ridicat mănuşa. În conflictul internaţional care a urmat, Marea Britanie a fost înfrîntă zdrobitor, pierzînd cea mai importantă parte a imperiului său american; iar Franţa, aliatul noilor SUA, a fost, prin urmare, victorioasă. Dar costul a fost excesiv, iar dificultăţile guvernului francez au condus-o în mod inevitabil către acea perioadă de criză politică domestică, din care a apărut, după şase ani, Revoluţia Franceză.

VII

Rămîne să încheiem acest studiu preliminar al lumii în ajunul revoluţiei duale cu o privire aruncată asupra relaţiilor dintre Europa (sau, mai precis, Europa nord-vestică) şi restul lumii. Dominaţia politică şi militară completă a lumii de către Europa (şi prelungirile ei de peste mări, comunităţile cu colonişti de rasă albă) va fi produsul epocii revoluţiei duale. La

sfîrşitul secolului al XVIII-lea, mai multe dintre marile puteri şi civilizaţii non-europene încă îi tratau pe negustorii, marinarii şi soldaţii de rasă albă în termeni aparent egali. Marele imperiu chinez, aflat atunci la apogeul eficienţei sale sub dinastia Manchu (Ch'ing), nu era victima nimănui. Dimpotrivă, curentul cultural se scurgea de la est spre vest, iar filosofii europeni luau în seamă lecţiile foarte diferitei, dar evident avansatei civilizaţii, în vreme ce artiştii şi meşteşugarii întruchipau în lucrările lor motivele deseori greşit înţelese ale Orientului Îndepărtat şi adaptau noile sale materiale ("porţelanul") la uzul european. Puterile islamice, deşi (precum Turcia) periodic zguduite de forţele militare ale statelor europene învecinate (Austria şi îndeosebi Rusia), erau departe de neputinţa ce le va caracteriza în secolul al XIX-lea. Africa rămînea practic imună la penetrarea militară europeană. Cu excepţia cîtorva mici regiuni din jurul Capului Bunei Speranţe, albii se limitau la puncte comerciale aflate pe coastă.

Cu toate acestea, expansiunea rapidă şi din ce în ce mai masivă a comerţului şi antreprizei capitaliste europene le submina ordinea socială; în Africa prin intensitatea fără precedent a înfiorătorului negoţ cu sclavi, în zona Oceanului Indian prin pătrunderea puterilor colonizatoare rivale, în Orientul Apropiat şi Mijlociu prin comerţ şi conflict militar. Deja cucerirea europeană directă începuse să se extindă în mod semnificativ dincolo de regiunea ocupată de multă vreme de colonizarea de pionierat spaniolă şi portugheză în veacul al XVI-lea, şi de coloniştii nord-americani de rasă albă în veacul al XVII-lea. Pasul crucial a fost făcut de către britanici, care stabiliseră deja un control teritorial direct asupra unei părţi a Indiei (îndeosebi Bengalul), practic detronînd Imperiul Mogul, ceea ce va face ca în perioada de care ne ocupăm să devină conducătorii şi administratorii întregii Indii. Deja era predictibilă relativa slăbiciune a civilizaţiilor non-europene în comparaţie cu superioritatea tehnologică şi militară a Vestului. Ceea ce fusese numit "epoca lui Vasco da Gama", patru secole de istorie mondială în care cîteva state europene şi forţa europeană a capitalismului au stabilit o dominaţie completă (deşi, după cum e limpede acum, temporară) asupra întregii lumi, era pe punctul de a-şi atinge apogeul. Revoluţia dual urma să facă irezistibilă expansiunea europeană, cu toate că va oferi, de asemenea, lumii non-europene condiţiile şi echipamentul pentru un eventual contraatac[5].

NOTE

1. Saint-Just, *Oeuvres complètes*, II, p.514.

2. A. Hovelacque, La taille dans un canton ligure. *Revue Mensuelle de l'Ecole d'Anthropologie* (Paris, 1896).

3. L. Dal Pane, *Storia del Lavoro dagli inizi del secolo XVIII al 1815* (1958), p. 135. R. S.Eckers, The North-South Differential in Italian Economic development, *Journal of Economic History*, XXI, 1961, p. 290.

4. Astfel pe la 1823-1827, orăşenii din Bruxelles erau în medie cu 3 cm mai înalţi decît cei din comunele înconjurătoare, iar orăşenii din Louvain cu 2 cm. Există un corpus considerabil de statistici militare asupra acestui aspect, deşi toate sînt din secolul al XIX-lea.

5. Quêtelet, citat de Manouvrier, Despre înălţimea parizienilor, *Bulletin de la Societé Anthropologique de Paris*, 1888, p. 171.

6. H. Sée, *Esquisse d'une Histoire du Régime Agraire en Europe au XVIII et XIX siècles* (1921), p. 184, J. Blum, *Lord and Peasant in Russia* (1961), p. 455-460.

7. Opt domenii de peste (aproximativ) 10.000 de hectare au fost confiscate în Cehoslovacia după 1918, printre ele cîte 200.000 de hectare de la familia Schoenborn şi de la familia Schwarzenberg, 170.000 de la familia Liechtenstein, 80.000 de la familia Kinsky.

8. Th. Haebich, *Deutsche Latifundien* (1947), p. 27 ff.

9. A. Goodwin ed. *The European Nobility in the Eighteenth Century* (1953), p. 52.

10. L. B. Namier, *1848, The Revolution of the Intellectuals* (1944); J. Vicens Vives, *Historia Economica de España* (1959).

11. Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865* (1949).

12. Pierre Lebrun *et al.*, La rivoluzione industriale in Belgio, *Studi Storici*, II , 3-4, 1961, p. 564-565.

13. De asemenea într-o oarecare măsură din Orientul Îndepărtat, unde cumpărau ceai, mătăsuri, porţelanuri etc., pentru care exista o cerere europeană în creştere. Dar independenţa politică a Chinei şi Japoniei făcea ca acest negoţ să fie mai puţin pirateresc.

14. Precum Turgot (*Oeuvres* , V, p. 244). "Ceux qui connaissent la marche du commerce savent aussi que toute entreprise importante, de trafic ou d'industrie, exige le concours de deux espèces d'hommes, d'entrepreneurs... et des ouvriers qui travaillent pour le compte des premiers, moyennant un salaire convenu. Telle est la véritable origine de la distinction entre les entrepreneurs et les maîtres, et les ouvriers ou compagnons, lequelle est fondé sur la nature des choses."

2

REVOLUŢIA INDUSTRIALĂ

Atare lucrări, indiferent de operaţiunile, cauzele şi consecinţele lor, au merite infinite şi răsplătesc talentele acestui extrem de ingenios şi folositor om, care va avea meritul, oriunde ar merge, de a-i pune pe oameni să gîndească... Descotorosiţi-vă de această indiferenţă somnoroasă şi stupidă, de această neglijenţă lenevoasă, care îi încătuşează pe oameni pe exact aceleaşi căi ca şi cele ale străbunilor lor, fără a cerceta, fără a gîndi şi fără ambiţie, şi veţi fi siguri că faceţi bine. Ce bogăţie de idei, ce spirit de muncă, ce putere de a depune efort au ţîşnit în fiecare cărare a vieţii din lucrarea unor oameni precum Brindley, Watt, Priestley, Harrison, Arkwright... În ce cărare a vieţii se poate găsi omul care să nu-şi însufleţească eforturile atunci cînd vede maşina cu aburi a lui Watt?

Arthur Young, *Tours in England and Wales*[1]

Din această scursoare mizerabilă curge cel mai măreţ şuvoi de hărnicie umană spre a fertiliza întreaga lume. Din această hazna murdară curge aur pur. Aici umanitatea îşi atinge dezvoltarea cea mai completă şi cea mai animală, aici civilizaţia face miracole, iar omul civilizat este transformat aproape într-un sălbatic.

A. de Toqueville despre Manchester în 1835[2]

I

Să începem cu Revoluţia Industrială, cu alte cuvinte, cu Marea Britanie. La prima vedere, este vorba de un punct de plecare capricios, căci repercusiunile acestei revoluţii nu s-au făcut simţite într-o manieră clară şi lipsită de echivoc — în orice caz în afara Angliei — decît la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm; cu siguranţă nu înainte de 1830, probabil nu înainte de 1840. De-abia pe la 1830 literatura şi artele au început să fie bîntuite făţiş de apariţia societăţii capitaliste, acea lume în care toate legăturile sociale se destrămau, cu excepţia celor din aur şi din hîrtie ale relaţiilor financiare (expresia vine de la Carlyle). *Comedia umană* de Balzac, cel mai extraordinar

monument al apariţiei sale, aparţine acestei decade. De-abia pe la 1840 începe să curgă marele curent al literaturii oficiale şi neoficiale despre efectele sociale ale Revoluţiei Industriale: rapoartele şi studiile statistice în Anglia, *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers* al lui Villermé, *Condiţia clasei muncitoare în Anglia* al lui Engels, lucrările lui Ducpetiaux în Belgia, şi o mulţime de observatori neliniştiţi sau îngroziţi din Germania şi pînă în Spania sau SUA. De-abia la 1840 proletariatul, acest copil al Revoluţiei Industriale, şi comunismul, care era acum legat de mişcările sale sociale — spectrul *Manifestului comunist* —, păşea pe continent. Însuşi numele Revoluţiei Industriale reflectă impactul său relativ întîrziat asupra Europei. Obiectul exista în Marea Britanie înaintea termenului. De-abia pe la 1820 l-au inventat socialiştii englezi şi francezi — ei înşişi un grup fără precedent —, probabil prin analogie cu revoluţia politică din Franţa[3].

Cu toate acestea, este bine să ne preocupăm mai întîi de ea, din două motive. În primul rînd, pentru că în realitate ea a "izbucnit" — spre a folosi o expresie ce solicită întrebări — înainte de devastarea Bastiliei; iar în al doilea rînd, pentru că fără ea nu putem înţelege hula impersonală a istoriei pe care au fost purtaţi oamenii şi evenimentele mai cunoscute ale perioadei despre care discutăm; complexitatea sa inegală.

Ce înseamnă expresia "Revoluţia Industrială a izbucnit"? Înseamnă că undeva pe la 1780, şi pentru prima dată în istoria umană, fusese descătuşată puterea productivă a societăţilor umane, care din acel moment a devenit capabilă de multiplicarea constantă, rapidă şi pînă în prezent nelimitată de oameni, bunuri şi servicii. Acest lucru este cunoscut acum din punct de vedere tehnic de către economişti drept "decolarea către creşterea economică autonomă". Nici o altă societate anterioară nu fusese capabilă să străpungă bariera pe care structura socială preindustrială, ştiinţa şi tehnologia deficitară şi, în consecinţă, blocajele, foametea şi moartea periodică o impuseseră producţiei. "Decolarea" nu era, desigur, unul dintre acele fenomene care, asemenea cutremurelor şi meteoriţilor uriaşi, iau lumea ne-tehnică prin surprindere. Preistoria sa în Europa poate fi datată, în funcţie de gustul istoricului şi de aria sa proprie de interes, în jurul anului 1000 d.Ch., dacă nu cumva mai înainte, iar încercările anterioare de ridicare în aer, stîngace precum experimentele puilor de raţă, primiseră flatanta denumire de "revoluţie industrială" — în secolul al XIII-lea, în cel de-al XVI-lea, în ultimele zeci de ani ale celui de-al XVII-lea. De la jumătatea secolului al XVIII-lea, procesul de accelerare pentru decolare este atît de uşor observabil, încît istoricii generaţiilor trecute au încercat

să dateze Revoluţia Industrială cu 1760. Dar o analiză atentă a avut darul de a-i face pe experţi să considere anii '80 şi nu '60 drept decadă decisivă, căci atunci s-a întîmplat că, din cîte ne putem da seama, toţi indicii statistici relevanţi au cunoscut o curbă bruscă, aproape verticală, care marchează "decolarea". Economia a început, cum s-ar spune, să zboare prin aer.

Faptul de a denumi acest proces Revoluţia Industrială este atît logic, cît şi în linia unei tradiţii bine stabilite, deşi exista la un moment dat o modă în rîndul istoricilor conservatori — generată, probabil, de o anumită timiditate în faţa conceptelor incendiare — de a-i nega existenţa şi de a substitui în schimbul său termeni banali de genul "evoluţie accelerată". Dacă transformarea calitativă şi fundamentală bruscă care a avut loc în jurul anilor '80 ai secolului al XVIII-lea nu a fost o revoluţie, în acest caz termenul nu are un înţeles obişnuit. Revoluţia Industrială nu a fost, e adevărat, un episod cu un început şi un sfîrşit. Nu are rost să ne punem întrebarea cînd anume s-a "încheiat", căci esenţa sa constă în faptul că din acel moment schimbarea revoluţionară a devenit normă. Ea continuă şi în ziua de azi; în cel mai bun caz ne putem întreba cînd anume transformările economice au mers suficient de departe spre a întemeia o economie substanţial industrializată, capabilă să producă, vorbind la modul general, orice dorea în cadrul ariei de tehnici disponibile, o "economie industrială matură", ca să folosim un termen tehnic. În Marea Britanie şi, prin urmare, în lume, această perioadă de economie industrială iniţială, probabil, coincide aproape exact cu perioada despre care tratează prezenta lucrare, căci dacă ar fi început cu "decolarea" din anii '80, e plauzibil să considerăm că s-a încheiat cu construirea căilor ferate şi cu construirea în Marea Britanie a unei industrii grele masive în anii '40. Dar Revoluţia însăşi, "perioada de decolare", e posibil să fie datată cu cîtă precizie este posibilă în atari circumstanţe undeva în perioada de douăzeci de ani dintre 1780 şi 1800: contemporană cu Revoluţia Franceză, dar uşor anterioară.

Conform calculelor, acesta a fost, probabil, cel mai important eveniment din istoria mondială, cel puţin de la inventarea agriculturii şi de la apariţia oraşelor încoace. El a fost iniţiat de către Marea Britanie. Este limpede că nu a fost ceva accidental. Iar dacă trebuia să existe o rasă care să declanşeze Revoluţia Industrială în secolul al XVIII-lea, în realitate a existat o singură naţiune care a pornit-o. Progres industrial şi comercial exista din belşug, susţinut fiind de inteligenţii şi deloc naivii miniştri şi funcţionari ai fiecărui monarh luminat din Europa, din Portugalia pînă în Rusia, care erau cu toţii preocupaţi, cel puţin în aceeaşi măsură ca şi

administratorii din ziua de azi, de "creşterea economică". Anumite state şi regiuni mici s-au industrializat într-adevăr într-o manieră destul de impresionantă, de exemplu Saxonia şi episcopatul Liège-ului, deşi complexele lor industriale erau prea mici şi locale spre a putea exercita influenţa mondial-revoluţionară a celor britanice. Dar pare clar că Marea Britanie era, chiar pînă la revoluţie, cu mult înaintea principalului său competitor potenţial din punctul de vedere al producţiei şi comerţului pe cap de locuitor, chiar dacă încă se compara cu acesta la capitolul producţie şi comerţ per ansamblu.

Indiferent cărui fapt i se datora avansul britanic, nu era vorba de superioritatea ştiinţifică şi tehnologică. Din punctul de vedere al ştiinţelor naturale, francezii erau aproape cu certitudine înaintea britanicilor; un avantaj pe care Revoluţia Franceză l-a accentuat substanţial, în orice caz la capitolul matematici şi fizică, căci ea a încurajat ştiinţa în Franţa, în vreme ce în Anglia reacţia a fost inversă. Chiar şi în domeniul ştiinţelor sociale britanicii erau foarte departe de superioritatea care făcuse ca ştiinţele economice să fie un subiect predominant anglo-saxon; dar aici Revoluţia Industrială i-a plasat într-un mod incontestabil pe locul întîi. Economistul din anii '80 îl citea pe Adam Smith, dar de asemenea — şi, probabil, cu mai mult folos — pe fiziocraţii francezi şi pe contabilii ce se ocupau cu venitul naţional, Quesnay, Turgot, Dupont de Nemours, Lavoisier şi, probabil, unul-doi italieni. Francezii făceau invenţii mai originale, cum ar fi războiul de ţesut Jacquard (1804) — un aparat mai complex decît oricare altul imaginat în Marea Britanie —, şi nave mai bune. Germanii posedau instituţii de instrucţie tehnică precum *Bergakademie* din Prusia, care nu avea echivalent în Marea Britanie, iar Revoluţia Franceză crease acea instituţie unică şi impresionantă, *L'Ecole Polytechnique*. Educaţia engleză era o glumă de prost gust, cu toate cu deficienţele ei erau estompate de şcolile severe săteşti şi de austerele, turbulentele şi democraticele universităţi din Scoţia calvină, care trimiteau în sudul ţării un şuvoi de tineri raţionali, strălucitori, harnici, dornici să facă carieră: James Watt, Thomas Telford, Loudon McAdam, James Mill. Oxford şi Cambridge, singurele universităţi engleze, erau nule din punct de vedere intelectual, aşa cum erau şi somnoroasele licee publice, cu excepţia academiilor întemeiate de disidenţii care fuseseră excluşi din sistemul educaţional (anglican). Chiar şi familiile aristocrate care doreau să-şi educe fiii se bazau pe tutori sau universităţi din Scoţia. Nu exista nici un fel de sistem de educaţie primară înainte ca sectantul Quaker Lancaster (şi după el rivalii săi anglicani) să

înfiinţeze un fel de producţie de masă voluntară de literatură elementară la începutul secolului al XIX-lea, inducînd în mod întîmplător în educaţia engleză pentru totdeauna disputele sectare. Temerile sociale descurajau educaţia celor săraci.

Din fericire, a fost nevoie de puţine rafinamente intelectuale spre a se face Revoluţia Industrială[4]. Invenţiile sale tehnice erau excesiv de modeste şi sub nici o formă nu depăşeau competenţa chiar şi a meşteşugarilor inteligenţi, care experimentau în atelierele lor, sau capacităţile de construcţie ale tîmplarilor, constructorilor de mori şi fierarilor: suveica, maşina de filat, maşina de filat fire fine. Chiar şi maşinăria cea mai sofisticată din punct de vedere ştiinţific, motorul rotativ cu aburi al lui James Watt (1784), nu necesita cunoştinţe de fizică superioare celor care fuseseră disponibile cea mai mare parte a secolului — *teoria* propriu-zisă referitoare la motoarele cu aburi a fost dezvoltată *ex post facto* de către francezul Carnot pe la 1820 — şi se putea baza pe mai multe generaţii de întrebuinţare practică a maşinilor cu aburi, îndeosebi în mine. Avînd avantajul unor condiţii potrivite, inovaţiile tehnice ale Revoluţiei Industriale practic s-au făcut singure, poate cu excepţia celor din industria chimică. Aceasta nu înseamnă că industriaşii timpurii nu erau deseori interesaţi de ştiinţă şi că nu-i pîndeau beneficiile practice[5].

Dar condiţiile potrivite erau prezente în mod vizibil în Marea Britanie, unde trecuse mai bine de un secol de cînd primul rege fusese judecat sumar şi executat de către poporul său şi de cînd profitul privat şi dezvoltarea economică deveniseră acceptate ca fiind obiectivele supreme ale politicii guvernului. Din raţiuni practice, fusese deja găsită unica soluţie britanică revoluţionară pentru problema agrară. Aproximativ o mînă de latifundiari cu gîndire comercială deja aproape că monopolizaseră pămîntul, care era lucrat de dijmaşi care utilizau ţărani fără pămînt sau posesori de mici loturi. Multe relicve ale vechii economii colective a satului vor mai aştepta pînă să fie înlăturate de Legile împrejmuirii (1760-1830) şi de tranzacţii private, dar cu greu mai putem vorbi de "ţărănimea britanică" în acelaşi sens în care vorbim de ţărănimea franceză, de cea germană sau de cea rusă. Cultivarea pămîntului se făcea deja în mod predominant pentru piaţă; manufacturile fuseseră de multă vreme răspîndite în zone rurale nonfeudale. Agricultura era deja pregătită să-şi îndeplinească cele trei funcţii fundamentale într-o eră a industrializării: să sporească producţia şi productivitatea, spre a hrăni o populaţie nonagricolă care se mărea cu repeziciune; să ofere un surplus amplu şi din ce în ce mai mare de

recruţi potenţiali pentru oraşe şi industrii; şi să ofere un mecanism pentru acumularea de capital care să fie folosit în sectoare mai moderne ale economiei. (Alte două funcţii erau, probabil, mai puţin importante în Marea Britanie: cea de creare a unei pieţe suficient de ample în rîndul populaţiei agrare — în mod normal marea masă a populaţiei — şi cea de furnizare a unui surplus de export care ajută la obţinerea de importuri de capital.) Un volum considerabil de capital social — costisitorul echipament general necesar întregii economii spre a înainta lin — era deja creat, îndeosebi în construcţia navală, facilităţi portuare şi îmbunătăţirea drumurilor şi canalelor navigabile. Ştiinţa politicii era deja cuplată la profit. Cerinţele specifice ale omului de afaceri se puteau lovi de rezistenţa altor interese mascate; şi, aşa după cum vom vedea, agrarienii vor ridica o ultimă barieră spre a stăvili expansiunea industriaşilor între 1795 şi 1846. În ansamblu însă, se accepta faptul că banii nu numai că vorbesc, ci şi guvernează. Spre a fi acceptaţi printre şefii societăţii, industriaşii nu trebuiau să facă altceva decît să aibă suficienţi bani.

Omul de afaceri era, fără îndoială, pe punctul de a face mai mulţi bani, căci cea mare parte a secolului al XVIII-lea a constituit pentru mai toată Europa o perioadă de prosperitate şi de expansiune economică confortabilă, fundalul real al fericitului optimism al doctorului Pangloss, eroul lui Voltaire. S-ar putea argumenta că, mai devreme sau mai tîrziu, această expansiune, susţinută de o uşoară inflaţie, va fi împins o anumită ţară peste pragul care separă economia preindustrială de cea industrială. Dar problema nu este aşa de simplă. O mare parte din expansiunea industrială din secolul al XVIII-lea nu a condus în realitate imediat, sau într-un viitor predictibil, la *revoluţia* industrială, adică la crearea unui "sistem de fabrici" mecanizat, care la rîndul său produce în cantităţi atît de vaste şi la un cost care se diminuează atît de repede, încît nu mai depinde de cererea existentă, ci îşi creează propria piaţă[6]. De exemplu, comerţul cu materiale de construcţii sau numeroasele industrii la scară mică, care produceau bunuri casnice de metal — cuie, vase, cuţite, foarfece etc. — în regiunile britanice Midlands şi Yorkshire, s-au extins foarte mult în această perioadă, dar mereu ca o funcţie a pieţei existente. În 1850, deşi se producea cu mult mai mult decît în 1750, se lucra în mod substanţial în vechea manieră. Era nevoie nu de orice fel de expansiune, ci mai degrabă de tipul special de expansiune pe care a generat-o Manchester-ul şi nu Birmingham-ul.

Mai mult, revoluţiile industriale de pionierat au avut loc într-o situaţie istorică specială, în care creşterea economică provine din deciziile încru-

cişate a nenumăraţi antreprenori şi investitori privaţi , fiecare guvernată de primul comandament al epocii, a cumpăra de pe cea mai ieftină piaţă şi a vinde pe cea mai scumpă. Cum puteau să descopere că profitul maxim putea fi tras din organizarea revoluţiei industriale şi nu din organizarea activităţilor de afaceri mai familiare (şi în trecut mai profitabile)? Cum puteau să înveţe ceea ce nu ştia încă nimeni, şi anume că revoluţia industrială va produce o accelerare fără precedent în expansiunea pieţelor lor? Avînd în vedere faptul că principalele fundamente sociale ale unei societăţi industriale fuseseră deja puse, aşa după cum se întîmplase cu siguranţă în Anglia de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, ei aveau nevoie de două lucruri: în primul rînd, de o industrie care deja oferea excepţionale recompense manufacturierului, care putea să-şi extindă rapid producţia, dacă era nevoie, prin inovaţii suficient de ieftine şi de simple, şi, în al doilea rînd, de o piaţă *mondială* monopolizată în mare măsură de către o singură naţiune producătoare[7].

Aceste consideraţii se aplică în anumite moduri tuturor ţărilor din perioada despre care discutăm. De exemplu, în toate vîrful creşterii industriale era reprezentat de către manufacturierii de bunuri de larg consum — în principal, dar nu în mod exclusiv, de textile[9] — datorită faptului că piaţa de masă pentru atare bunuri exista deja, iar oamenii de afaceri puteau să-i întrezărească cu claritate posibilităţile de expansiune. În alte moduri însă, ele se aplică doar Marii Britanii. Căci industriaşii care făceau pionierat în domeniu se confruntau cu cele mai mari probleme. Din momentul în care Marea Britanie începuse să se industrializeze, alte ţări puteau începe să se bucure de beneficiile expansiunii economice rapide pe care o stimula revoluţia industrială de pionierat. În plus, succesul britanic dovedea ceea ce se putea dobîndi prin el, tehnica britanică putea fi imitată, priceperea şi capitalul britanic puteau fi importate. Industria saxonă de textile, incapabilă să-şi producă propriile invenţii, le copia pe cele britanice, cîteodată sub supravegherea mecanicilor englezi; englezii cărora le plăcea pe continent, precum familia Cockerill, se stabileau în Belgia şi în diferite părţi ale Germaniei. Între 1789 şi 1848, Europa şi America au fost invadate de experţi, motoare cu abur, maşinării pentru prelucrarea bumbacului şi investiţii britanice.

Marea Britanie nu se bucura de astfel de avantaje. Pe de altă parte, ea poseda o economie suficient de puternică şi un stat suficient de agresiv spre a cuceri pieţele competitorilor ei. Într-adevăr, războaiele dintre 1793 şi 1815, faza ultimă şi decisivă a unui veac de duel anglo-francez, practic

au eliminat toţi rivalii din lumea ne-europeană, cu excepţia, într-o oarecare măsură, a tinerelor SUA. În plus, Marea Britanie poseda o industrie admirabil de potrivită pentru revoluţia industrială de pionierat în condiţii capitaliste şi o conjunctură economică ce îi permitea să se ocupe de industria bumbacului şi expansiunea colonială.

II

Industria bumbacului din Marea Britanie, asemenea celei din alte ţări, s-a dezvoltat iniţial sub forma unui produs secundar al comerţului cu teritoriile de peste mări, care produceau materia sa primă (sau mai degrabă una dintre materiile prime, căci produsul originar era *fustian*-ul, un amestec de bumbac cu lînă), şi bunurile de bumbac indiene sau *stămburi*, care cîştigau pieţele pe care manufacturierii europeni vor încerca să le cucerească prin imitaţiile lor. La început n-au avut prea mare succes, deşi erau mai capabili să reproducă articolele mai ieftine şi mai grosolane decît pe cele frumoase şi elaborate. Din fericire însă, interesele de grup de mult stabilite şi puternice ale comerţului cu bumbac asigurau în mod periodic interzicerea importului de *stămburi* indiene (pe care interesul pur mercantil al Companiei Indiilor de Est căuta să le exporte din India în cele mai mari cantităţi posibile, şi dădea astfel o şansă substitutelor produse de industria domestică a bumbacului. Mai ieftine decît lîna, bumbacul şi amestecurile de bumbac şi-au adjudecat o piaţă modestă, dar utilă în ţară. Dar şansele lor majore de extindere rapidă se găseau în teritoriile de peste mări.

Comerţul cu coloniile crease industria bumbacului şi a continuat să o întreţină. În secolul al XVIII-lea ea s-a dezvoltat în hinterlandul principalelor porturi coloniale, Bristol, Glasgow şi îndeosebi Liverpool, marele centru al comerţului cu sclavi. Fiecare fază a acestui comerţ inuman, dar care se extindea cu repeziciune, stimula industria bumbacului. De fapt, pe parcursul întregii perioade de care se ocupă lucrarea de faţă sclavia şi bumbacul au mers mînă în mînă. Sclavii africani erau cumpăraţi, cel puţin o parte dintre ei, cu bunuri din bumbac indiene; dar atunci cînd aprovizionarea cu sclavi a fost întreruptă de războaie sau răscoale în sau împrejurul Indiei, Lancashire a avut posibilitatea de a exploata această conjunctură. Plantaţiile din Indiile de Vest, unde erau duşi sclavii, produceau cea mai mare parte a bumbacului brut pentru industria britanică, iar în schimb plantatorii cumpărau stofă cadrilată din bumbac produsă la Manchester în cantităţi apreciabile. Pînă cu puţin înaintea "decolării", majoritatea covîrşitoare a exporturilor de bumbac din Lancashire se

duceau către pieţele combinate africană şi americană[10]. Ulterior, Lancashire îşi va plăti datoria faţă de sclavie conservînd-o; căci după 1790 plantaţiile de sclavi ale Statelor Unite de Sud au fost extinse şi menţinute de cererile nesăţioase şi din ce în ce mai mari ale filaturilor din Lancashire, cărora le furnizau cea mai mare parte a bumbacului lor.

Industria bumbacului s-a lansat în acest mod, asemenea unui planor, fiind trasă de comerţul colonial de care era legată; un comerţ care promitea o expansiune nu numai mare, ci şi rapidă şi mai presus de orice impredictibilă, care îl încuraja pe antreprenor să adopte tehnici revoluţionare necesare spre a-i face faţă. Între 1750 şi 1769, exportul de bumbacuri britanice a crescut mai mult de zece ori. În atari situaţii răsplata pentru cel care apărea primul pe piaţă cu majoritatea ţesăturilor din bumbac era astronomică şi merita din plin riscurile implicate de aventura tehnologică. Dar piaţa teritoriilor de peste mări şi, în cadrul acesteia, "zonele subdezvoltate" sărace şi înapoiate, nu numai că se extindeau în mod dramatic din cînd în cînd, ci şi se extindeau în mod constant fără limite aparente. Fără îndoială că orice sector al său luat separat era mic după standardele industriale, iar competiţia diferitelor "economii avansate" îl făcea şi mai mic. Dar, aşa după cum am văzut, în cazul în care oricare dintre economiile avansate reuşea să monopolizeze *tot* sau aproape tot acest comerţ, pentru o perioadă suficient de lungă, perspectivele sale erau practic nelimitate. Exact acest lucru a reuşit să facă industria britanică a bumbacului, ajutată de sprijinul agresiv al guvernului britanic. În termeni de vînzări, Revoluţia Industrială poate fi descrisă, cu excepţia cîtorva ani de început în perioada 1780 drept un triumf al pieţei de export asupra celei interne: la 1814 Marea Britanie exporta aproximativ patru metri de ţesătură de bumbac; comparativ cu fiecare trei metri utilizaţi în ţară, în 1850 — treisprezece pentru fiecare opt[11]. Iar în cadrul acestei pieţe de export în expansiune, în schimb, au triumfat pieţele semicoloniale şi coloniale, care au fost multă vreme principalele facilităţi pentru bunurile britanice în străinătate. De-a lungul războaielor napoleoniene, cînd pieţele europene erau într-o mare măsură anulate din pricina războaielor şi a blocadelor, acest lucru era destul de firesc. Dar chiar şi după războaie au continuat să se afirme. În 1820, Europa, din nou deschisă importurilor libere britanice, a importat 140.000.000 de metri de bumbac britanic; America în afara SUA a importat 85.000.000; dar la 1840 Europa a importat 200.000.000 de metri, în vreme ce zonele "subdezvoltate" au importat 535.000.000 de metri.

Căci în aceste zone industria britanică îşi stabilise un monopol prin intermediul războiului, al revoluţiilor altor popoare şi al propriei sale stăpîniri imperiale. Două regiuni merită o atenţie deosebită. *America Latină* a ajuns să depindă practic în întregime de importurile britanice de-a lungul războaielor napoleoniene, iar după ce a pus capăt legăturilor cu Spania şi Portugalia (vezi pag. 139-291, mai jos) a devenit aproape dependentă din punct de vedere economic de Marea Britanie, fiind izolată de orice interferenţă politică din partea potenţialilor rivali europeni ai Marii Britanii. La 1820 acest continent sărăcit deja importa cu un sfert mai mult bumbac britanic decît Europa; la 1840 importa cu jumătate mai mult. Indiile de Est fuseseră, aşa după cum am văzut, exportatorul tradiţional de bunuri din bumbac, încurajat de Compania Indiilor de Est. Dar pentru că interesele de grup ale industriaşilor erau puternice în Marea Britanie, interesele mercantile ale Indiei de Est (ca să nu mai pomenim de cele indiene) au fost contracarate. India era deindustrializată în mod sistematic şi a devenit în schimb o piaţă pentru bumbacurile din Lancashire: în 1820 subcontinentul importa doar 12.000.000 de metri; dar în 1840 importa deja 150.000.000 de metri. Acest lucru nu reprezenta doar o extindere recompensatorie a pieţelor din Lancashire. Era un moment de cotitură important în istoria mondială. Căci din cele mai vechi timpuri Europa întotdeauna importase mai mult decît exportase din Orient; pentru că Orientul avea nevoie de puţine lucruri din Occident în schimbul condimentelor, al mătăsurilor, al strămburilor, al bijuteriilor, pe care le trimitea acolo. Producţia de cămăşi din bumbac a Revoluţiei Industriale a inversat pentru prima dată această relaţie, care pînă atunci fusese ţinută în echilibru de un amestec de exporturi de lingouri de metale preţioase şi de jaf. Doar chinezii cei conservatori şi autosuficienţi încă refuzau să cumpere ceea ce oferea Occidentul sau economiile controlate de Occident, pînă cînd, între 1815 şi 1842, negustorii occidentali, ajutaţi de canonierele occidentale, au descoperit o marfă ideală care putea fi exportată *en gros* din India către Occident: opiul.

De aceea bumbacul oferea perspective suficient de astronomice spre a-i tenta pe antreprenorii privaţi să intre în aventura revoluţiei industriale şi o expansiune suficient de bruscă spre a necesita această aventură. Din fericire, el oferea şi celelalte condiţii care făceau posibilă revoluţia industrială. Noile invenţii care au revoluţionat industria bumbacului — maşina de filat, maşina de filat fire fine, puţin mai tîrziu războiul electric de ţesut — erau suficient de simple şi de ieftine, şi deveneau rentabile imediat, generînd o productivitate ridicată. Ele puteau fi instalate, dacă era nevoie,

bucată cu bucată, de către oamenii simpli care începeau afacerea cu cîteva lire sterline împrumutate, căci oamenii care controlau acumulările de bogăţii ale secolului al XVIII-lea nu aveau o mare înclinare să investească sume impunătoare de bani în industrie. Expansiunea industriei putea fi finanţată cu uşurinţă din profiturile curente, căci combinaţia dintre cuceririle unei vaste pieţe şi o inflaţie a preţurilor constantă producea rate fantastice ale profitului. "Nu profiturile de 5% sau de 10%, ci cele de 100% sau 1000% sînt cele care au generat averile din Lancashire" — va spune un politician englez de mai tîrziu. În 1789, asistentul unui fost negustor de textile, cum a fost Robert Owen, putea începe la Manchester o afacere cu 1000 de lire sterline împrumutate; în 1809 el a cumpărat acţiunile partenerilor săi de la New Lanark Mills cu 84.000 de lire sterline, bani lichizi. Iar povestea sa de succes în afaceri este relativ modestă. Să ne aducem aminte că pe la 1800 mai puţin de 15% din familiile britanice aveau un venit mai mare de 50 de lire sterline pe an, iar dintre aceştia doar un sfert cîştigau mai mult de 200 de lire sterline pe an[12].

Dar manufactura de bumbac avea alte avantaje. Toate materiile sale prime proveneau din străinătate, iar aprovizionarea ei putea, prin urmare, să se dezvolte prin drasticele proceduri deschise oamenilor de rasă albă — sclavia şi noile regiuni de cultivare — în locul procedurilor mai lente ale agriculturii europene; şi nu era stînjenită de interesele de grup ale agricultorilor europeni[13]. Începînd cu 1790 bumbacul britanic şi-a găsit aprovizionarea, de care destinul său a rămas legat pînă pe la 1860, în nou-deschisele State Sudice ale SUA. În punctele cruciale ale manufacturii (îndeosebi filatura) bumbacul suferea iarăşi de pe urma unei crize de forţă de muncă ieftină şi eficientă şi a fost, prin urmare, împins către mecanizare. O industrie precum cea a *inului*, care iniţial avea şanse mai bune de expansiune colonială decît bumbacul, suferea pe termen lung chiar din cauza uşurinţei cu care producţia ieftină, nemecanizată, putea fi extinsă în regiunile ţărăneşti sărace (îndeosebi în Europa Centrală, dar de asemenea în Irlanda) în care a înflorit în cea mai mare parte. Căci modalitatea *clară* de expansiune industrială în secolul al XVIII-lea, în Saxonia şi Normandia, precum şi în Anglia, era nu aceea de a construi fabrici, ci de a extinde sistemul aşa-numit "domestic", în care muncitorii — cîteodată foşti meşteşugari independenţi, cîteodată foşti ţărani care n-aveau ce face în sezonul mort — prelucrau materia primă în propriile locuinţe, cu uneltele lor sau cu unele împrumutate, primind-o şi restituind-o negustorilor care erau pe punctul de a deveni patroni[14]. Într-adevăr, atît în Britania, cît

şi în restul lumii progresiste din punct de vedere economic, cea mai mare parte a expansiunii în perioada industrială iniţială a continuat să fie de acest tip. Chiar şi în industria bumbacului atare procese precum filajul se extindeau prin crearea unor case cu lucrători manuali la război spre a munci la nucleele de maşini de filat mecanizate, războiul manual primitiv constituind o unealtă mai eficientă decît roata de tors. Peste tot filatul era mecanizat după o generaţie de tors şi peste tot, în mod incidental, ţesătorii la războiul manual mureau de moarte lentă, cîteodată revoltîndu-se împotriva soartei lor amare, atunci cînd industria nu mai avea nevoie de ei.

III

Opinia tradiţională care a considerat istoria Revoluţiei Industriale britanice în primul rînd din punctul de vedere al bumbacului este, prin urmare, corectă. Bumbacul a reprezentat prima industrie care a fost revoluţionată şi este greu de văzut ce altceva i-ar fi putut împinge pe o mulţime de antreprenori privaţi către revoluţie. La 1830 bumbacul constituia unica industrie britanică în care predomina fabrica sau "moara" (numele era derivat din cel mai răspîndit stabiliment preindustrial care întrebuinţa maşini grele puse în mişcare de o forţă); la început (1780-1815) în principal pentru tors, dărăcit şi cîteva operaţiuni auxiliare, după 1815 din ce în ce mai mult pentru filat. "Fabricile" despre care tratau noile Legi ale fabricii (Factory Acts), pînă în 1860, erau în mod exclusiv fabrici de textile şi îndeosebi filaturi de bumbac. Producţia de fabrică în alte ramuri textile se dezvolta greu înainte de 1840, iar în alte manufacturi era neglijabilă. Chiar şi motorul cu abur, cu toate că se aplica în numeroase industrii la 1815, nu era folosit la scară mare decît în minerit, care îl introdusese. În 1830 "industrie" şi "fabrică", într-un sens cît de cît apropiat de cel modern, însemnau în mod exclusiv regiunile prelucrătoare de bumbac ale Angliei.

Nu trebuie să subestimăm forţele care se îndreptau spre inovaţia industrială în alte bunuri de consum, îndeosebi în alte textile[15], în mîncare şi băutură, în ceramică şi alte bunuri gospodăreşti, stimulate foarte mult de creşterea rapidă a oraşelor. Dar în primul rînd acestea întrebuinţau cu mult mai puţine persoane: nici o industrie nu se apropia nici măcar de la distanţă de milionul şi jumătate de oameni angajaţi în mod direct sau dependenţi de industria bumbacului în 1833[17]. În al doilea rînd, puterea lor de a transforma era cu mult mai mică: *fabricarea berii*, care în multe privinţe reprezenta o afacere cu mult mai avansată şi mai mecanizată din punct de vedere tehnic şi ştiinţific, şi una revoluţionată cu mult înaintea

bumbacului, nu prea afecta economia din jur, aşa după cum dovedeşte marea fabrică de bere din Dublin, care a lăsat restul Dublinului şi al economiei irlandeze (dar nu şi gusturile locale) cam la fel ca şi înainte de construirea sa[18]. Cererea derivată din bumbac — pentru mai multe clădiri şi toate activităţile din noile zone industriale, pentru maşini, pentru îmbunătăţiri chimice, pentru iluminat industrial, pentru transportul pe mare şi multe alte activităţi — este ea însăşi suficientă spre a explica un larg procent de creştere economică în Marea Britanie pînă la 1830. În al treilea rînd, expansiunea industriei bumbacului a fost atît de vastă, iar ponderea sa în comerţul exterior al Marii Britanii atît de mare, încît domina mişcările întregii economii. Cantitatea de bumbac brut importat în Marea Britanie a sporit de la 5.000.000 de kilograme în 1785 la 265.000.000 în 1850; producţia de ţesături de la 3.772.000 de metri la 1.909.575.000 de metri.[19] Manufacturile de bumbac formau între 40 şi 50% din valoarea anuală declarată a *întregului* export britanic între 1816 şi 1848. Dacă bumbacul prospera, înflorea şi economia; dacă o ducea greu, acelaşi lucru se întîmpla cu economia. Mişcările sale de preţuri determinau balanţa comerţului naţional. Doar agricultura avea o putere comparabilă, iar aceasta se afla într-un vizibil declin.

Cu toate acestea, deşi expansiunea industriei bumbacului şi economia industrială dominată de bumbac "îşi bate joc de tot ceea ce ar fi putut concepe anterior, în orice circumstanţe, cea mai romantică imaginaţie"[20], progresul său era departe de a fi lin, iar prin 1830-1840 producea probleme majore de creştere, ca să nu pomenim agitaţia revoluţionară fără egal în oricare altă perioadă a istoriei britanice recente. Această primă împotmolire generală a economiei capitaliste industriale este reflectată printr-o marcată încetinire a creşterii, poate chiar printr-un declin al produsului naţional britanic din această perioadă[21]. Această primă criză capitalistă generală nu era un fenomen pur britanic.

Consecinţele sale cele mai serioase erau sociale, tranziţia către noua economie crea sărăcie şi nemulţumire, materialele revoluţiei sociale. Şi într-adevăr, a izbucnit revoluţia socială sub forma revoltelor spontane ale păturilor sărace urbane şi industriale şi a generat Revoluţia de la 1848 de pe continent şi marea mişcare chartistă din Marea Britanie. Mici oameni de afaceri inadaptabili, mica burghezie, anumite părţi ale economiei au fost de asemenea victimele Revoluţiei Industriale şi ale ramificaţiilor sale. Muncitorii simpli reacţionau faţă de noul sistem distrugînd maşinile pe care le considerau responsabile pentru necazurile lor; dar un număr sur-

prinzător de mare de oameni de afaceri şi fermieri locali simpatizau profund cu aceste activităţi luddite ale muncitorilor lor, pentru că şi ei se considerau victime ale unei minorităţi diabolice de inventatori egoişti. Exploatarea muncii care îşi păstra veniturile la nivelul subzistenţei, dîndule astfel posibilitatea celor bogaţi să acumuleze profiturile care finanţau industrializarea (şi propriul lor confort amplu), antagoniza cu proletariatul. Totuşi, un alt aspect al acestei deturnări a venitului naţional de la săraci către bogaţi, de la consum către investiţie, antagoniza de asemenea cu micii antreprenori. Marii finanţişti, comunitatea restrînsă de "deţinători de fonduri" care primeau ceea ce toţi plăteau ca impozite (cf. capitolul despre Război) — aproximativ 8% din întregul venit naţional —, erau, probabil, şi mai lipsiţi de popularitate printre micii oameni de afaceri, fermieri şi cei de acest fel, decît printre muncitori, căci ştiau suficient despre bani şi credite încît să manifeste o adevărată furie faţă de ei. Era un moment foarte bun pentru cei bogaţi, care puteau lua creditele de care aveau nevoie, ca să strîngă deflaţia şi ortodoxia monetară în jurul economiei după războaiele napoleoniene; omul sărman era cel care suferea şi care, în toate ţările şi în toate perioadele secolului al XIX-lea, cerea credite şi neortodoxie financiară.[23] Prin urmare, clasa muncitoare şi mica burghezie dezamăgită, care se afla pe punctul de a cădea în abisul lipsei de proprietate, aveau nemulţumiri comune. Acestea îi uneau în cadrul mişcărilor de masă ale "radicalismului", "democraţiei" sau "republicanismului" la care radicalii britanici republicanii francezi şi democraţii americani jacksonieni au fost cei mai formidabili între 1815 şi 1848.

Din punctul de vedere al capitaliştilor însă, aceste probleme sociale erau relevante pentru progresul economiei doar dacă, printr-un accident îngrozitor, ei trebuiau să înlăture ordinea socială. Pe de altă parte, se părea că există anumite vicii inerente ale procesului economic care ameninţau forţa sa motivaţională fundamentală: profitul. Căci dacă rata profitului capitalului scădea la zero, o economie în cadrul căreia oamenii produceau pentru profit trebuie să-şi încetinească ritmul, ajungînd la acea "stare staţionară" pe care o aveau în vedere economiştii şi de care se temeau[24].

Cele mai evidente trei motive ale acestor vicii erau ciclul comercial al creşterii şi scăderii vertiginoase a preţurilor, tendinţa ratei profitului de a intra în declin şi (ceea ce însemna acelaşi lucru) diminuarea oportunităţilor de investiţii profitabile. Primul dintre acestea nu era considerat ca fiind serios, decît de către criticii capitalismului ca atare, care erau primii în a-l investiga şi în a-l considera drept parte integrală a procesului economic

capitalist şi drept un sistem al contradicţiilor sale inerente[25]. Erau bine cunoscute crizele periodice ale economiei care duceau la şomaj, scăderi ale producţiei, bancrute etc. În secolul al XVIII-lea ele reflectau o anumită catastrofă agrară (recolte proaste etc.) şi, s-a susţinut, pe continentul Europa, dereglajele agrare rămîneau cauza primară a celor mai răspîndite depresiuni economice pînă la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm. Crizele periodice în sectoarele financiare şi de mică manufactură erau, de asemenea, ceva obişnuit în Marea Britanie, cel puţin după 1793. După războaiele napoleoniene drama periodică a avîntului şi prăbuşirii — în 1825-1826, în 1836-1837, în 1839-1842, în 1846-1848 — a dominat în mod clar viaţa economică a unei naţiuni pe timp de pace. La 1830, acea decadă crucială în perioada de care ne ocupăm, s-a recunoscut vag că acestea erau nişte fenomene regulate, cel puţin în comerţ şi finanţe. Totuşi, ele continuau să fie considerate de către oamenii de afaceri ca fiind provocate fie de anumite greşeli — de exemplu, supraspecula cu acţiuni americane —, fie de interferenţa exterioară cu modul regulat de operare al economiei capitaliste. Nu se socotea că ele reflectă vreo dificultate fundamentală a sistemului.

Nu acelaşi lucru se întîmpla şi cu descreşterea dimensiunii profitului, pe care industria bumbacului o ilustra într-o manieră foarte evidentă. Iniţial, această industrie beneficia de nişte avantaje imense. Mecanizarea a sporit foarte mult productivitatea prelucrării bumbacului (adică a redus costul per unitate produsă), care era în orice caz plătită absolut mizerabil, avînd în vedere că era formată într-o mare măsură din femei şi copii[27]. În 1833 dintre cei 12.000 de muncitori operativi de la filatura de bumbac din Glasgow doar 2.000 cîştigau salarii cu o medie mai mare de 11 şilingi pe săptămînă. În 131 de filaturi din Manchester salariile erau de mai puţin de 12 şilingi, şi doar în 21 dintre ele erau mai mari[28]. Iar construirea fabricilor era relativ ieftină: în 1846 o întreagă fabrică de ţesut cu 410 maşini, inclusiv costul terenului şi al construcţiilor, putea fi construită cu circa 11.000 de lire sterline[29]. Dar mai presus de orice, costul cel mai important, cel al materiei brute, a fost redus dramatic de expansiunea cultivării bumbacului în sudul SUA, după inventarea de către Eli Whitney a maşinii de separare a fibrelor de seminţe în 1793. Dacă mai adăugăm că antreprenorii se bucurau de bonusul unui profit de inflaţie (adică tendinţa generală a preţurilor de a fi mai mari atunci cînd îşi vindeau produsul decît atunci cînd îl fabricau), vom înţelege din ce cauză clasele manufacturiere exultau.

După 1815 aceste avantaje au început a fi din ce în ce mai umbrite de dimensiunea descrescătoare a profitului. În primul rînd, revoluţia indus-

trială şi competiţia au generat o cădere constantă şi dramatică a preţului articolelor finisate, dar nu în mai multe dintre costurile de producţie[30]. În al doilea rînd, după 1815 atmosfera generală a preţurilor era de deflaţie şi nu de inflaţie, cu alte cuvinte, profiturile, pe lîngă faptul că nu primeau un imbold suplimentar, sufereau de un oarecare decalaj. Astfel, în vreme ce în 1784 preţul de vînzare al unei livre de fire toarse fusese 10 şilingi şi 11 pence, costul materialului său brut 2 şilingi, în 1812 preţul său era de 2 şilingi şi 6 pence, iar în 1832 preţul său era de $11^1/_4$ pence, costul materiei prime $7^1/_2$ pence.[31] Desigur, situaţia, care era generală în întreaga Mare Britanie, nu era prea tragică. "Profiturile continuă să fie suficiente", scria campionul şi istoricul bumbacului în 1835, "spre a permite o importantă acumulare de capital în manufactură"[32]. Pe măsură ce vînzările totale cunoşteau o curbă ascendentă, acelaşi lucru se întîmpla cu totalul profiturilor, chiar şi la rata lor de diminuare. Singurul lucru necesar era o expansiune continuă şi astronomică. Cu toate acestea, se pare că diminuarea dimensiunilor profitului trebuia să fie oprită sau măcar încetinită. Acest lucru putea fi realizat doar prin reducerea costurilor. Iar dintre toate costurile, *salariile* — pe care McCulloch le estima a fi de trei ori cît cantitatea anuală de materie primă — erau cele care puteau fi reduse cel mai mult.

Ele puteau fi diminuate prin reduceri directe de salarii, prin substituirea muncitorilor calificaţi mai scumpi cu maşinişti mai ieftini şi prin competiţia maşinii. Aceasta din urmă reducea salariul mediu săptămînal al ţesătorului la războiul manual din Bolton de la 33 de şilingi în 1795 la 14 şilingi în 1815, apoi la 5 şilingi şi 6 pence în 1829-1834.[33] Într-adevăr, salariile au scăzut constant în perioada postnapoleoniană. Dar exista o limită psihologică a unor atare reduceri, dacă muncitorii nu trebuiau să moară de foame, aşa cum, de fapt, s-a produs cu cei 500.000 de ţesători la războiul manual. Doar în cazul în care costul vieţii scădea puteau să scadă şi salariile dincolo de acel nivel. Manufacturierii de bumbac împărtăşeau părerea că el era menţinut în mod artificial la un nivel înalt de monopolul grupurilor de interese ale latifundiarilor, fiind înrăutăţit de taxele de protecţie împovărătoare cu care, după războaie, înfăşurase agricultura britanică un Parlament alcătuit din proprietari de pămînt — *Legile porumbului*. În plus, acestea aveau dezavantajul suplimentar de a ameninţa creşterea esenţială a exporturilor britanice. Căci dacă restul lumii neindustrializate încă era împiedicat să-şi vîndă produsele agricole, în ce fel putea să plătească bunurile manufacturate pe care numai Marea Britanie era în stare — şi trebuia — să le furnizeze? Prin urmare, afacerea de la Manchester a devenit

centrul opoziţiei militante şi din ce în ce mai disperate faţă de proprietarii de pămînt, în general, şi faţă de Legile porumbului, în special, şi coloana vertebrală a Ligii împotriva Legii porumbului din 1838-1846. Dar Legile porumbului nu au fost abolite pînă în 1846, iar abolirea lor nu a condus imediat la o scădere a costului vieţii, şi este îndoielnic dacă înainte de vîrsta căilor ferate şi a vapoarelor cu aburi chiar şi importurile gratuite de alimente l-ar fi redus cu mult.

Industria se afla în acest fel sub o imensă presiune spre a se mecaniza (de exemplu, de a diminua costurile prin economisirea mîinii de lucru), spre a-şi raţionaliza şi extinde producţia şi vînzările, recuperînd în acest fel prin masa profiturilor mici pe unitate diminuarea profitului per ansamblu. Succesul său era variabil. Aşa după cum am văzut, creşterea efectivă a producţiei şi exporturilor era gigantică; astfel s-a întîmplat, după 1815, cu mecanizarea ocupaţiilor pînă atunci manuale sau parţial mecanizate, îndeosebi cu ţesutul. Aceasta a îmbrăcat, mai cu seamă, forma adoptării generale sau a îmbunătăţirii parţiale a maşinăriilor, şi nu a unei continuări a revoluţiei tehnologice. Cu toate că presiunea în favoarea inovaţiei tehnice a crescut în mod semnificativ — în 1800-1820 existau 39 de noi patente în toarcerea bumbacului etc., 51 în 1820, 86 în 1830 şi 156 în 1840[34] —, industria britanică a bumbacului era stabilizată din punct de vedere tehnologic la 1830. Pe de altă parte, deşi producţia per muncitor a crescut în perioada postnapoleoniană, ea nu a sporit într-o manieră revoluţionară. Accelerarea cu adevărat substanţială a operaţiunilor urma să se petreacă în cea de-a doua jumătate a secolului.

Exista o presiune comparabilă asupra ratei dobînzii la capital, pe care teoria contemporană avea tendinţa de a o asimila profitului. Dar discuţia despre acest lucru ne poartă către următoarea fază a dezvoltării industriale — întemeierea unei industrii de bunuri de producţie de bază.

IV

Este evident că nici o economie industrială nu se poate dezvolta dincolo de un anumit punct decît dacă posedă o capacitate adecvată de bunuri de producţie. Din acest motiv, chiar şi în ziua de azi cel mai de încredere indicator unic al potenţialului industrial al oricărei ţări este cantitatea de oţel şi de fier pe care o produce. Dar este de asemenea evident că în condiţiile de antrepriză privată investiţia de capital extrem de costisitoare necesară pentru o mare parte a acestei dezvoltări nu are şanse să fie făcută pentru aceleaşi motive ca şi industrializarea bumbacului sau alte bunuri

de consum. Pentru acestea există deja o piaţă de masă, cel puţin potenţial: chiar şi oamenii primitivi folosesc cămăşi sau întrebuinţează echipament de bucătărie şi alimente. Problema e doar în ce fel se poate pune o piaţă suficient de vastă într-o manieră suficient de rapidă la dispoziţia oamenilor de afaceri. Dar nu există o astfel de piaţă, de exemplu pentru echipamentul greu de oţel, cum sînt grinzile. Ea îşi face apariţia pe parcursul unei revoluţii industriale (şi nu întotdeauna atunci), iar cei care îşi îngroapă banii în chiar grelele investiţii necesitate chiar şi de turnătoriile destul de modeste (în comparaţie cu filaturile destul de mari) înainte ca ea să fie acolo în mod vizibil sînt speculanţii, aventurierii şi visătorii care se cred oameni de afaceri. De fapt, în Franţa, o sectă de astfel de aventurieri tehnologici speculativi, saint-simonienii (cf. p. 216, 293), se comportau ca propagandişti ai tipului de industrializare care necesita investiţii masive şi cu bătaie lungă.

Aceste dezavantaje i se aplicau îndeosebi metalurgiei, mai cu seamă metalurgiei oţelului. Capacitatea sa sporea, graţie cîtorva inovaţii simple precum cea a laminării din 1780, dar cererea nonmilitară în ceea ce o priveşte rămînea relativ modestă, iar armata, deşi numeroasă graţie unei succesiuni de războaie între 1756 şi 1815, s-a redus brusc după Waterloo. Cu siguranţă, nu era suficient de mare spre a transforma Marea Britanie într-o remarcabil de mare producătoare de oţel. În 1790, ea producea cu doar aproximativ 40% mai mult decît Franţa, şi chiar în 1800 producţia ei era cu mult mai mică decît jumătate din cea continentală combinată şi se ridica la modesta cifră, după standardele ulterioare, de un sfert de milion de tone. Cota britanică din producţia mondială de oţel a tins să scadă în următoarele decade.

Din fericire, ele se aplicau mai puţin mineritului, care era în principal exploatarea *cărbunelui*. Căci cărbunele avea avantajul de a nu fi doar principala sursă de putere industrială în veacul al XIX-lea, ci totodată principala formă de combustibil domestic, graţie în mare parte crizei relative a pădurilor din Marea Britanie. Dezvoltarea oraşelor, şi îndeosebi a Londrei, făcuse ca exploatarea cărbunelui să se extindă rapid de la sfîrşitul secolului al XVI-lea. La începutul secolului al XVIII-lea era efectiv o industrie modernă primitivă, care folosea chiar cele mai timpurii motoare cu aburi (inventate pentru scopuri similare în mineritul de metale neferoase, mai ales în Cornwall) pentru pompat. Din această cauză exploatările miniere nu aveau nevoie de revoluţii tehnologice majore şi nici nu au fost supuse la aşa ceva în perioada noastră. Inovaţiile sale erau nu atît transformări

ale producţiei, cît mai degrabă îmbunătăţiri. Dar capacitatea sa era deja imensă şi, în conformitate cu standardele mondiale, astronomice. În 1800, Marea Britanie e posibil să fi produs aproximativ 10.000.000 de tone de cărbune sau aproximativ 90% din producţia mondială. Cel mai strîns competitor al său, Franţa, producea sub 1.000.000.

Această imensă industrie, cu toate că nu se extindea suficient de rapid pentru o industrializare cu adevărat masivă la scară modernă, era suficient de mare spre a stimula invenţia fundamentală care va transforma industriile de bunuri de producţie: calea ferată. Căci minele nu necesitau doar mari cantităţi de motoare cu abur şi multă putere, ci aveau nevoie şi de mijloace eficiente spre a transporta mari cantităţi de cărbune de la orizontul de exploatare la puţ şi îndeosebi de la gura puţului la punctul de încărcare. "Şinele de tramvai" sau "şinele de tren" pe care se deplasau vagonetele reprezentau un răspuns evident; era tentant să se tragă aceste vagonete cu motoare staţionare; părea practic însă să fie trase de motoare în mişcare. În cele din urmă, costurile transportului pe uscat al mărfurilor vrac era atît de ridicate, încît exista posibilitatea ca proprietarilor de mine din regiunile interioare să le treacă prin cap că aceste mijloace de transport pe termen scurt pot fi extinse pentru tragerea cu edecul pe termen lung. Linia din bazinul carbonifer Durham către coastă (Stockton-Darlington, 1825) a reprezentat prima dintre căile ferate moderne. Din punct de vedere tehnologic, calea ferată este copilul minei, şi îndeosebi al minei de cărbune din nordul Angliei. George Stephenson şi-a început existenţa ca "maşinist" în Tyneside, iar ani în şir practic toţi mecanicii de locomotivă au fost recrutaţi din bazinul carbonifer în care se născuse el.

Nici o inovaţie a Revoluţiei Industriale nu a aprins imaginaţia într-o asemenea măsură precum calea ferată, aşa după cum dovedeşte faptul că reprezintă singurul produs al industrializării din secolul al XIX-lea, care a fost complet absorbit în imaginile plastice ale poeziei populare şi culte. De-abia se dovedise că este fezabilă din punct de vedere tehnic şi profitabilă în Anglia (*circa* 1825-1830), că au şi început planurile de construcţie în cea mai mare parte a lumii occidentale, cu toate că s-a întîrziat cu executarea. Primele linii scurte au fost deschise în SUA în 1827, în Franţa în 1828 şi 1835, în Germania şi Belgia în 1835 şi chiar şi în Rusia în 1837. Motivul era, fără îndoială, acela că nici o altă invenţie nu a dezvăluit omului de rînd puterea şi rapiditatea într-un mod atît de dramatic; o revelaţie care a devenit cu atît mai frapantă prin remarcabila maturitate tehnică chiar şi a celor mai timpurii căi ferate. Viteze de pînă la 75 de kilometri pe

oră, de exemplu, erau perfect practicabile la 1830, şi nu au fost îmbunătăţite în mod substanţial de locomotivele cu aburi ulterioare. Calea ferată, care îşi împingea uriaşii şerpi împodobiţi cu fum cu viteza vîntului peste ţări şi continente, ale cărei terasamente şi excavări, poduri şi gări formau un corp de construcţii publice pe lîngă care piramidele şi apeductele romane şi chiar şi Marele Zid Chinezesc aveau un aer de provincialism, reprezenta însuşi simbolul triumfului omului asupra tehnologiei.

În fapt, dintr-un punct de vedere economic, cheltuielile sale mari constituiau principalul său avantaj. Fără îndoială că, pe termen lung, capacitatea sa de a deschide ţări pînă atunci izolate de piaţa mondială din cauza preţurilor ridicate ale transportului, importanta creştere în privinţa vitezei şi a cantităţii a comunicaţiilor pe uscat pe care a adus-o atît în privinţa oamenilor cît şi a bunurilor, vor fi de importanţă majoră. Înainte de 1848 ele erau mai puţin importante din punct de vedere economic: în afara Marii Britanii pentru că erau rare căile ferate, în Marea Britanie pentru că, din motive geografice, problemele de transport erau cu mult mai mari decît în ţările mari înconjurate de pămînt[35]. Dar din perspectiva celui care studiază dezvoltarea economică imensul apetit al căilor ferate pentru fier şi oţel, pentru cărbune, pentru maşini grele, pentru forţă de muncă, pentru investiţii de capital era în această fază mai important. Căci oferea exact acele cereri masive de care era nevoie în cazul în care industriile producătoare de bunuri de producţie urmau să fie transformate la fel de profund ca şi industria bumbacului. În primele două decade ale căilor ferate ((1830-1850), producţia de fier în Marea Britanie a crescut de la 680.000 de tone la 2.250.000, cu alte cuvinte, s-a triplat. Producţia de cărbune între 1830 şi 1850 s-a triplat, de asemenea, de la 15.000.000 de tone la 49.000.000 de tone. Această creştere dramatică se datora în principal căilor ferate, căci în medie fiecare kilometru de linie necesita 200 de tone de fier doar pentru şine[36]. În următoarele decade, avansul industrial care a făcut pentru prima dată posibilă producţia de oţel de masă a continuat în mod natural.

Motivul pentru această expansiune bruscă, imensă şi foarte esenţială rezidă în pasiunea aparent iraţională cu care oamenii de afaceri şi investitorii s-au năpustit asupra construcţiei de căi ferate. În 1830, existau în lume vreo cîţiva zeci de kilometri de căi ferate — în principal linia Liverpool-Manchester. În 1840, existau peste 6.000 de kilometri, în 1850 peste 35.000. Marea lor majoritate au fost proiectate în cîteva explozii de frenezie speculativă cunoscute sub numele de "mania căilor ferate" din 1835-1837 şi îndeosebi 1844-1847; marea majoritate erau construite cu capital, fier,

maşinării şi know-how britanic[37]. Aceste avînturi economice par iraţionale, din cauză că în realitate puţine căi ferate erau cu mult mai profitabile pentru investitor decît alte forme de întreprindere, multe produceau profituri modeste, iar unele deloc: în 1855 dobînda medie a capitalului introdus în căile ferate britanice era de doar 3,7%. Fără îndoială că speculanţii şi alţii ca ei profitau din plin de pe urma lor, dar este clar că nu acelaşi lucru se întîmpla şi cu investitorul obişnuit. Şi totuşi, la 1840 fuseseră investite în căile ferate 28.000.000 de lire sterline, iar în 1850 240.000.000[39].

De ce? Amănuntul fundamental referitor la Marea Britanie de-a lungul primelor două generaţii ale Revoluţiei Industriale era acela că clasele avute acumulau venit atît de rapid şi în cantităţi atît de mari, încît depăşeau orice posibilitate disponibilă de cheltuială şi investiţie. (Surplusul anual investibil se estimează a fi fost de aproximativ 60.000.000 de lire sterline în 1840[40].) Fără îndoială că societăţile feudale şi aristocratice ar fi reuşit să cheltuiască o mare parte din aceşti bani trăind pe picior mare, ridicînd construcţii luxoase şi dedîndu-se la alte activităţi neeconomice[41]. Chiar şi în Marea Britanie, cel de-al şaselea duce de Devonshire, al cărui venit era suficient de princiar, a reuşit la jumătatea secolului al XIX-lea să lase moştenitorului său datorii în valoare de 1.000.000 de lire sterline (pe care acesta le-a plătit împrumutînd 1.500.000 de lire sterline şi apucîndu-se de afaceri cu proprietăţi funciare)[42]. Dar majoritatea cetăţenilor din clasele de mijloc, care alcătuiau publicul principal investiţional, continuau mai degrabă să pună banii deoparte decît să-i cheltuiască, deşi în 1840 există destule semne că se simţeau suficient de avuţi spre a cheltui *cît şi spre* a investi. Soţiile lor începeau să se transforme în "ladies", instruite de manualele de comportament care devin din ce în ce mai numeroase în această perioadă, capelele lor încep să fie reconstruite în stiluri măreţe, şi au început chiar să-şi celebreze gloria colectivă construind acele primării uluitoare şi alte monstruozităţi civice în stiluri ce imită goticul şi Renaşterea, ale căror costuri exacte şi napoleoniene erau înregistrate cu mîndrie de către istoricii lor municipali[43].

Din nou, o societate socialistă modernă sau a bunăstării ar fi menit fără îndoială o parte din aceste vaste acumulări unor scopuri sociale. În perioada despre care ne ocupăm nimic n-ar fi fost mai neverosimil. Practic fără a trebui să plătească impozite, clasele de mijloc au continuat, prin urmare, să acumuleze în mijlocul populaţiei flămînde, a cărei foame reprezenta contrapartida acumulărilor. Şi pentru că ei nu erau ţărani, care se

mulţumesc să-şi bage economiile la ciorap, trebuiau să găsească investiţii profitabile. Dar unde? Industriile existente, de exemplu, deveniseră mult prea ieftine spre a absorbi mai mult decît o fracţiune din surplusul disponibil pentru investiţii: chiar dacă am presupune că industria bumbacului s-ar fi dublat, costul de capital ar fi absorbit doar o parte din ea. Era nevoie de un burete suficient de mare spre a absorbi capitalul în întregime[45].

Investiţiile în străinătate reprezentau o posibilitate evidentă. Restul lumii — în principal, ca să începem cu ele, vechile guverne care căutau să-şi revină de pe urma războaielor napoleoniene şi cele noi care luau cu împrumut cu vioiciunea lor obişnuită în scopuri indeterminate — ardea de nerăbdare să capete împrumuturi nelimitate. Investitorul englez era gata să ofere împrumuturi. Dar, din nefericire, împrumuturile făcute de America de Sud, care păreau atît de promiţătoare în 1820, cele făcute de America de Nord, care erau atrăgătoare în 1830, s-au transformat în bucăţi de hîrtie lipsite de valoare: din 25 de împrumuturi, oferite unor guverne străine între 1818 şi 1831, 16 (implicînd aproximativ jumătate din cele 42.000.000 de lire sterline în taxă de emisiune) n-au fost achitate în 1831. Teoretic, aceste împrumuturi ar fi adus investitorului o dobîndă de 7 sau 9%; în realitate, în anul 1831 el primea o medie de 3,1%. Cine n-ar fi descurajat de nişte experienţe precum cea cu împrumuturile date grecilor din 1824 şi 1825 cu o dobîndă de 5% care nu au produs dobînzi decît în 1870?[46] Din acest motiv este firesc ca destinaţia capitalului trimis în străinătate în timpul avînturilor speculative din 1825 şi 1835-1837 să ţină de întrebuinţări ce păreau mai puţin dezamăgitoare.

John Francis, care priveşte retrospectiv spre furia care a început cu anul 1851, l-a descris pe bogătaşul care:

> a avut grijă ca acumularea de bogăţie, care la un popor industrial întotdeauna depăşeşte modalităţile obişnuite de investiţie, să fie folosită într-o manieră justă şi legitimă... El s-a preocupat ca banii, care în tinereţea sa fuseseră aruncaţi în împrumuturi de război, iar în perioada maturităţii sale fuseseră risipiţi în mine din America de Sud, să construiască drumuri, să întrebuinţeze mînă de lucru şi să sporească afacerile. Absorbţia de capital şal căilor ferateî constituia, dacă nu era încununată de succes, o absorbţie în ţara care îl producea. Spre deosebire de minele şi împrumuturile din străinătate, ele nu puteau fi epuizate sau lipsite complet de valoare[47].

S-ar fi putut oare găsi alte forme de investiţii pe plan intern? — de exemplu în construcţii — iată o întrebare academică al cărei răspuns este în continuare dubitativ. În realitate, capitalul s-a orientat către căile ferate, care nu era posibil să fie construite rapid şi la scară mare fără acest torent de capital care le-au invadat, îndeosebi la jumătatea '40. A fost o conjunctură norocoasă, căci căile ferate au reuşit să rezolve practic toate problemele de creştere economică deodată.

V

Urmărirea forţei de impulsionare a industrializării reprezintă doar o parte din sarcina istoricului. Cealaltă constă în urmărirea mobilizării sau redesfăşurării resurselor economice, a adaptării economiei şi a societăţii necesare pentru menţinerea noului curs revoluţionar.

Primul şi, probabil, factorul crucial care trebuia să fie mobilizat şi redesfăşurat îl reprezenta *forţa de muncă*, or o economie industrială înseamnă un puternic declin proporţional al populaţiei agricole (adică rurale) şi o puternică creştere proporţională a populaţiei nonagricole (adică din ce în ce mai mult urbane) şi aproape cu siguranţă (ca şi în epoca noastră) o rapidă creştere generală a populaţiei. Prin urmare, industrializarea implică în primul rînd o creştere accentuată în furnizarea de alimente, mai ales din partea agriculturii — adică o "revoluţie agricolă"[48].

Dezvoltarea rapidă a oraşelor şi aşezărilor nonagricole în Marea Britanie stimulase în mod natural de multă vreme agricultura, care este, din fericire, atît de ineficientă în formele ei preindustriale, încît îmbunătăţiri destul de neînsemnate — puţină atenţie raţională acordată creşterii animalelor, rotaţiei culturilor, fertilizării şi dispunerii fermelor sau adoptarea unor plante de cultură noi — pot produce rezultate disproporţionat de mari. O atare schimbare agricolă precedase revoluţia industrială şi făcuse posibile primele stadii ale creşterilor rapide de populaţie, iar avîntul a continuat în mod natural, cu toate că agricultura britanică suferea puternic de pe urma scăderii preţurilor care a urmat preţurilor anormal de ridicate din timpul războaielor napoleoniene. În termeni de tehnologie şi investiţii de capital, schimbările din perioada de care ne ocupăm erau, probabil, destul de modeste pînă în 1840, epoca în care se poate spune că s-au maturizat ştiinţa şi ingineria agricolă. Vasta creştere a producţiei care a dat posibilitate agriculturii Marii Britanii în 1830 să furnizeze 98% din cereale unei populaţii de două sau trei ori mai mare decît cea de la jumătatea secolului al XVIII-lea[49] a fost realizată prin adoptarea generală a metodelor

inaugurate la începutul secolului al XVIII-lea, prin raţionalizarea şi expansiunea zonei cultivate.

Toate acestea în schimb au fost realizate mai degrabă prin transformare socială decît tehnologică, prin lichidarea cultivării comunale medievale cu cîmpul său deschis şi păşunea comună, sau agricultura ţărănească autosuficientă, şi a atitudinilor învechite necomerciale faţă de pămînt. Graţie evoluţiei pregătitoare din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-lea, această soluţie complet radicală a problemei agrare, care a făcut din Marea Britanie o ţară cu cîţiva proprietari de pămînt, un număr moderat de dijmaşi comerciali şi un mare număr de muncitori salariaţi, a fost implementată cu dezavantaje minime, cu toate că, intermitent, i s-a opus rezistenţă nu numai din partea oamenilor săraci de la ţară, ci şi a nobilimii mici tradiţionaliste de provincie. "Sistemul Speenhamland" de ajutorare a celor săraci, adoptat în mod spontan de către judecătorii din mai multe ţinuturi pe parcursul anului de foamete 1795 şi după aceea, a fost considerat drept ultima încercare sistematică de apărare a vechii societăţi rurale de coroziunea legăturii financiare.[50] Legile porumbului cu care grupul de interese agrarian a căutat să protejeze agricultura de criza de după 1815, ce contrazicea toate normele economice, erau parţial un manifest împotriva tendinţei de a trata agricultura ca pe o industrie la fel ca oricare alta, de a fi judecată doar după criteriul profitabilităţii. Dar acestea reprezentau acţiuni retrograde împotriva introducerii finale a capitalismului la ţară; ele au fost, în sfîrşit, înfrînte în valul de progres radical al clasei de mijloc după 1830, de noua Lege referitoare la săraci din 1834 şi de abolirea Legilor porumbului în 1846.

În termeni de productivitate economică, această transformare socială a reprezentat un imens succes; în termeni de suferinţă umană, o tragedie, adîncită de depresiunea agricolă de după 1815, care i-a dus pe oamenii nevoiaşi din zonele rurale la o sărăcie demoralizantă. După 1800, un campion al progresului agricol atît de entuziast precum Arthur Young a fost înmărmurit de efectele sale sociale[51]. Dar din punctul de vedere al industrializării, acestea reprezentau tot consecinţe dezirabile; căci o economie industrială are nevoie de forţă de muncă, şi de unde poate ea proveni dacă nu din fostul sector neindustrial? Populaţia rurală din ţară sau, sub forma imigraţiei (îndeosebi irlandeze), în străinătate, reprezenta cele mai clare surse, suplimentate de diverşii mici producători şi muncitorii săraci[52]. Oamenii trebuie atraşi către noile ocupaţii sau, dacă — aşa după cum era cel mai probabil — iniţial ei erau imuni la aceste atracţii şi nu doreau să-şi

abandoneze modul tradiţional de viaţă[53], ei trebuie constrînşi către acestea. Dificultăţile economice şi sociale reprezentau cel mai eficient bici; salariile mai mari şi libertatea mai amplă de la oraş reprezentau morcovul suplimentar. Din felurite motive, forţele care aveau tendinţa de a face apologia omului eliberat de ancora sa socială istorică erau relativ slabe în perioada de care ne ocupăm, în comparaţie cu cea de-a doua jumătate a veacului al XIX-lea. A fost nevoie de o catastrofă cu adevărat senzaţională, aşa cum a fost foametea din Irlanda, spre a se produce un fel de emigrare masivă (un milion şi jumătate din totalul populaţiei de opt milioane şi jumătate în 1835-1850), care a devenit comună după 1850. Cu toate acestea, erau mai puternici în Marea Britanie decît în alte părţi. Dacă n-ar fi fost, dezvoltarea industrială britanică ar fi fost stînjenită precum era cea a Franţei de stabilitatea şi confortul relativ al ţărănimii şi micii sale burghezii, care privau industria de forţa de muncă necesară[54].

A dobîndi un număr suficient de muncitori era ceva; a dobîndi suficientă forţă de muncă, posedînd calificările şi abilităţile potrivite, era altceva. Experienţa secolului al XX-lea a dovedit că această problemă este crucială şi mai dificil de rezolvat. În primul rînd, *toată* forţa de muncă trebuia să înveţe cum să lucreze într-un mod potrivit cu industria, adică într-un ritm de muncă zilnică regulată şi neîntreruptă, care este complet diferit de perioadele de trudă şi răgazurile specifice muncii pe anotimpuri de la fermă sau de activitatea extrem de circumscrisă şi autocontrolată a meşteşugarului. De asemenea, trebuia să înveţe să răspundă la stimulentele monetare. Patronii britanici din acea vreme, aidoma celor sud-africani din ziua de azi, se plîngeau în mod constant de "lenea" mîinii de muncă sau de tendinţa de a lucra pînă cînd a cîştigat salariul pentru o săptămînă tradiţională şi de a se opri după aceea. Răspunsul a fost găsit într-o disciplină a muncii draconică (amenzi, un cod "Stăpîn şi servitor", care mobiliza legea de partea patronului, etc.), dar mai presus de orice în practica de a plăti forţa de muncă, atunci cînd se putea, atît de puţin încît trebuia să muncească în mod constant toată săptămîna spre a avea un cîştig minim (cf. p. 231). În fabrici, unde problema disciplinei forţei de muncă era mai urgentă, de multe ori era mai convenabil să se folosească femei şi copii, care erau mai maleabili (şi mai ieftini): din toţi muncitorii din filaturile de bumbac englezeşti în 1837-1847, aproximativ un sfert erau adulţi, peste jumătate femei şi fete, iar restul băieţi sub vîrsta de optsprezece ani[55]. O altă modalitate comună de asigurare a disciplinei de muncă, care reflecta procesul de industrializare la scară mică, făcut bucată cu bucată, în această

fază timpurie, o reprezenta subcontractarea sau practica de a face din muncitori calificaţi nişte patroni ai ajutoarelor necalificate. În industria bumbacului, de exemplu, aproximativ două-treimi din băieţi şi o treime din fete se aflau astfel "în slujba directă a angajaţilor", şi din acest motiv erau urmăriţi cu atenţie, iar în afara fabricilor atare aranjamente erau chiar şi mai răspîndite. Subpatronul, desigur, avea un stimulent financiar direct să aibă grijă ca aceste ajutoare să nu lenevească.

Era mai grea recrutarea sau instruirea unor muncitori suficient de calificaţi sau de instruiţi din punct de vedere tehnic, căci puţine abilităţi preindustriale prezentau interes în industria modernă, deşi, bineînţeles, multe ocupaţii, precum construcţiile, continuau practic neschimbate. Din fericire, semiindustrializarea lentă din Marea Britanie în veacurile de dinainte de 1789 formaseră o rezervă destul de amplă de calificări potrivite, atît în tehnica textilelor, cît şi în prelucrarea metalelor. Astfel, pe continent, lăcătuşul, unul dintre puţinii meşteşugari folosiţi în munca de precizie cu metalele, a devenit strămoşul constructorului de maşini şi cîteodată îi dădea un nume, în timp ce în Marea Britanie constructorul de mori şi "inginerul" sau "omul de la motoare" (deja devenit comun în mine şi împrejurul lor) făceau acest lucru. Nu este un fapt accidental că termenul englezesc de "inginer" îl descrie atît pe lucrătorul calificat în metal, cît şi pe cel ce se ocupă cu design-ul şi proiectarea; căci grosul tehnologilor cu calificare mai înaltă putea fi recrutat din rîndul acestor oameni cu calificare din punctul de vedere al mecanicii. De fapt, industrializarea britanică se baza pe această sursă neplanificată de calificări superioare, ceea ce industrialismul continental nu putea face. Acest lucru explică neglijarea uluitoare a educaţiei generale şi tehnice în această ţară, al cărei preţ va fi plătit mai tîrziu.

Pe lîngă atare probleme de furnizare a forţei de muncă, cele legate de furnizarea de capital erau lipsite de importanţă. Spre deosebire de majoritatea celorlalte ţări europene, nu exista criză de capital investibil imediat în Marea Britanie. Dificultatea majoră consta în aceea că cei care controlau cea mai mare parte a capitalului în secolul al XVIII-lea — proprietari de pămînt, comercianţi, agenţi de shipping, oameni de finanţe — şovăiau în a investi în noile industrii, care, prin urmare, trebuiau să fie începute prin mici economii sau împrumuturi şi dezvoltate prin reinvestirea profiturilor. Criza capitalului pe plan local i-a făcut pe industriaşii timpurii — îndeosebi pe oamenii care au ajuns prin forţe proprii — mai duri, mai economi şi mai hrăpăreţi, iar pe muncitorii lor mai exploataţi; dar acest lucru reflecta

scurgerea imperfectă a surplusului investiţional naţional şi nu nepotrivirea sa. Pe de altă parte, bogaţii secolului al XVIII-lea erau pregătiţi să-şi bage banii în anumite întreprinderi care beneficiau de pe urma industrializării; îndeosebi în transporturi (canale, facilităţi portuare şi ulterior căi ferate) şi în mine, de pe urma cărora proprietarii de pămînt luau bani, chiar şi atunci cînd nu le administrau ei înşişi. Nu exista nici o dificultate în privinţa tehnicii comerţului şi a finanţelor, private sau publice. Bănci şi bancnote, bursă de valori şi acţiuni, particularităţile comerţului cu teritoriile de peste mări şi en gros şi marketingul erau destul de familiare, iar oamenii care puteau să le întrebuinţeze sau aveau uşurinţă în a le deprinde aveau foarte mult de cîştigat. În plus, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, politica guvernamentală era clar angajată întru supremaţia afacerii. Decrete mai vechi cu sens contrar (precum cele din codul social al Tudorilor) căzuseră de mult în desuetudine şi au fost în cele din urmă abolite — excepţie făcînd cele care aveau legătură cu agricultura — în 1813-1835. În teorie, legile şi instituţiile financiare sau comerciale erau stîngace şi menite mai degrabă să stînjenească decît să ajute dezvoltarea economică; de exemplu, ele făceau necesare nişte "legi private" ale Parlamentului aproape de fiecare dată cînd cineva dorea să întemeieze o societate pe acţiuni. Revoluţia Franceză a oferit francezilor — şi prin influenţa lor restului continentului — mecanisme cu mult mai eficace şi mai raţionale în acest scop. În practică, britanicii se descurcau extrem de bine şi cu mult mai bine decît rivalii lor.

În această manieră accidentală, neplanificată şi empirică s-a construit prima economie industrială majoră. Conform standardelor moderne, era mică şi arhaică, iar arhaismul său continuă să marcheze şi azi Marea Britanie. Conform standardelor din 1848, era monumentală, deşi totodată şocantă, căci noile sale oraşe erau mai urîte, proletariatul său mai sărac decît în alte părţi[56], iar atmosfera plină de fum şi ceaţă, în care masele de oameni se grăbeau într-o parte şi alta, îl descumpănea pe vizitator. Dar înjuga puterea unui milion de cai în motoarele sale cu aburi, producea 2.000.000 de metri de stofă de bumbac anual pe mai mult de 17.000.000 de fuse mecanice, excava aproape 50.000.000 de tone de cărbune, importa şi exporta într-un singur an bunuri în valoare de 170.000.000 de lire sterline. Comerţul său era dublu faţă de cel al celui mai apropiat competitor, Franţa: în 1780 de-abia îl depăşise. Consumul de bumbac era de două ori cît cel al SUA, de patru ori cît cel al Franţei. Ea producea mai mult de jumătate din fierul brut al lumii dezvoltate din punct de vedere economic şi folosea de

două ori mai mult pe cap de locuitor decît următoarea țară în ordinea industrializării (Belgia), de trei ori mai mult decît SUA, de mai bine de patru ori mai mult decît Franța. Între 200 și 300.000.000 de lire sterline de investiții de capital britanice — un sfert în SUA, aproape o cincime în America Latină — aduceau înapoi dividende din toate părțile lumii[58]. Era, în adevăr, "atelierul lumii".

Și atît Marea Britanie, cît și celelalte state știau că Revoluția Industrială lansată în aceste insule de către și prin intermediul comercianților și antreprenorilor, a căror singură lege era aceea de a cumpăra de pe cea mai ieftină piață și de a vinde fără restricții pe cea mai scumpă, transforma lumea. Zeii și regii din trecut erau neputincioși în fața oamenilor de afaceri și a motoarelor cu abur ale prezentului.

NOTE

1. Arthur Young, *Tours in England and Wales,* London School of Economics edition, p. 269.

2. A. de Toqueville, *Journey to England and Ireland,* ed. J. P. Mayer (1958), p.107-108.

3. Anna Bezanson, The Early Uses of the Term Industrial Revolution, *Quarterly Journal of Economics,* XXXVI, 1921-1922, p. 343, G.N. Clark, *The Idea of the Industrial Revolution* (Glasgow, 1953).

4. "Pe de o parte, este plăcut să vezi că englezii dobîndesc o bogată comoară pentru viața lor politică din studierea vechilor autori, oricît de pedant ar fi făcut acest lucru; drept pentru care oratorii parlamentari deseori i-au citat pe cei vechi, o practică ce a fost primită favorabil de Adunarea lor, nerămînînd fără răspuns. Pe de altă parte, nu putem fi decît uimiți că o țară în care sînt predominante tendințele manufacturiere, și de aici nevoia de a familiariza poporul cu științele și artele care contribuie la progresul acestor preocupări este evidentă; absența acestor subiecte în programul de educație a tinerilor nici nu este băgată în seamă. Este de asemenea uluitor cît de multe se obțin de către oameni care sînt lipsiți de orice educație formală pentru profesiunile lor" W. Wachsmuth, *Europaeische Sittengeschichte* 5,2 (Leipzig, 1839), p. 736.

5. Cf. A. E. Musson & E. Robinson, Science and Industry in the late Eighteenth Century, *Economic History Review,* XIII. 2, dec., 1960, și lucrarea lui R.E. Schofield despre industriașii din Midland și Societatea Lunară *Isis* 47 (martie, 1956), 48 (1957), *Annals of Science* II (iunie, 1956) etc.

6. Industria modernă a motoarelor reprezintă un bun exemplu în acest sens. Nu cererea de autovehicule existentă în 1890 este cea care a creat o industrie de dimensiuni moderne, ci capacitatea de a produce vehicule ieftine este cea care a generat cererea de masă pentru ele.

7. Puterea de cumpărare s-a mărit într-un ritm lent, o dată cu populația, venitul pe cap de locuitor, costurile de transport și constrîngerile la care a fost supus comerțul. Dar piața se extindea, iar chestiunea vitală era cînd anume va acapara un producător de bunuri de consum în masă o parte suficient de mare din ea spre a permite expansiunea rapidă și continuă a producției lor.

8. K. Berrill, International Trade and the Rate of Economic Growth, *Economic History Review*, 1960, p.358.

9. W.G. Hoffmann, *The Growth of Industrial Economies* (Manchester 1958), p. 68.

10. A. P. Wadsworth & J. De L. Mann, *The Cotton Trade and Industrial Lancashire* (1931), capitolul VII.

11. F. Crouzet, *Le Blocus Continental et l'Economie Britannique* (1958), p. 63, sugerează că în 1805 era la nivel de două treimi.

12. P. K. O'Brien, British Incomes and Property in the early Nineteenth Century, *Economic History Review*, XII, 2 (1959), p. 267.

13. Aprovizionarea de peste ocean cu lînă, de exemplu, a rămas de importanţă neglijabilă pe parcursul întregii perioade de care ne ocupăm, şi a devenit un factor major de abia pe la 1870.

14. "Sistemul domestic", care era un stadiu universal de dezvoltare manufacturieră, poate îmbrăca nenumărate forme, dintre care unele se pot apropia foarte mult de fabrică. Dacă un scriitor din secolul al XVIII-lea vorbeşte despre "manufacturi", acest lucru înţelege aproape invariabil şi în toate ţările occidentale.

15. În toate ţările care posedă orice tip de manufactură comercializabilă, exista tendinţa dominaţiei textilelor: în Silezia (1800) ele au alcătuit 74% din valoarea globală a articolelor manufacturate.

16. Hoffmann, op. cit., p. 73.

17. Baines, *History of the Cotton Manufacture in Great Britain* (Londra, 1835), p. 431.

18. P. Mathias, *The Brewing Industry in England* (Cambridge, 1959).

19. M. Mulhall, *Dictionary of Statistics* (1892), p. 158.

20. Baines, op. cit., p. 267.

21. Cf. Phyllis Deane, Estimates of the British National Income, *Economic History Review* (aprilie, 1956 şi aAprilie, 1957).

22. O'Brien, op. cit., p. 267.

23. De la radicalismul postnapoleonian din Marea Britanie la populiştii din SUA, toate mişcările de protest, inclusiv cea a fermierilor şi a micilor întreprinzători, pot fi recunoscute după cererea lor de lipsă de normă financiară: ele erau cu toate nişte "toane monetare".

24. Cf. pentru stare staţionară J. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (1954), p. 570-571. Formularea crucială îi aparţine lui John Stuart Mill (*Principles of Political Economy*, Cartea a IV-a, Capitolul IV): "Atunci cînd o ţară posedă de multă vreme o producţie mare şi un venit net mare spre a face economii din el şi cînd, prin urmare, există de multă vreme mijloacele de a face o adăugire anuală la capital; este una dintre caracteristicile unei astfel de ţări că rata profitului este de obicei la cîţiva centimetri de minim şi, prin urmare, pe marginea stării staţionare... Simpla continuare a prezentei creşteri anuale de capital, dacă nu vor apărea circumstanţe care să-i contracareze efectul, ar fi suficient un mic număr de ani spre a reduce rata profitului net (la minim). Însă, atunci cînd a fost publicată această lucrare (1848), forţa contracarantă — valul de dezvoltare indus de căile ferate — se manifestase deja.

25. Elveţianul Simonde de Sismondi şi Malthus cel conservator au fost primii care au polemizat pe această temă, chiar înainte de 1825. Noii socialişti şi-au transformat teoria crizei pe care au elaborat-o într-o cheie de boltă a criticii pe care au adus-o capitalismului.

26. De radicalul John Wade, *History of the Middle and Working Classes*, bancherul Lord Overstone, *Reflections suggested by the perusal of Mr J. Horsley Palmer's pamphlet on the causes and consequences of the pressure on the Money Market* (1837), J. Wilson, care făcea campanie în sprijinul Legii anti-porumb, *Fluctuations of Currency, Commerce and Manufacture; referable to*

the Corn Laws (1840); iar în Franţa de A. Blanqui (fratele celebrului revoluţionar) în 1837 şi M. Briaune în 1840. Fără îndoială că şi de alţii.

27. E. Baines în 1835 estima salariul mediu al tuturor lucrătorilor care se ocupau cu filatul şi torsul la 10 şilingi pe săptămînă — beneficiind de două săptămîni de concediu neplătit pe an —, iar cel al ţesătorilor la războiul manual la 7 şilingi.

28. Baines, op. cit., p. 441. A. Ure & P. L. Simmonds, *The Cotton Manufacture of Great Britain* (ediţia din 1861), p. 390 ff.

29. Geo. White, *A Treatise on Weaving* (Glasgow 1846), p. 272.

30. M. Blaug, The Productivity of Capital in the Lancashire Cotton Industry during the Nineteenth Century, *Economic History Review* (aprilie, 1961).

31. Thomas Ellison, *The Cotton Trade of Great Britain* (Londra, 1886), p. 61.

32. Baines, op. cit., p. 356.

33. Baines, op. cit., p. 489.

34. Ure & Simmonds, op. cit., vol. I, p. 317 ff.

35. Nici un loc din Marea Britanie nu este situat la o distanţă mai mare de 110 kilometri de mare, iar toate zonele industriale principale din secolul al XIX-lea, cu o singură excepţie, sînt fie pe malul mării, fie la o mică distanţă de aceasta.

36. J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain* (1926), p. 427 ff.; Mulhall, op. cit., p. 121, 332, M. Robbins, *The Railway Age* (1962), p. 30-31.

37. În 1848 o treime din capitalul căilor ferate franceze era englez.

38. Rondo E. Cameron, *France and the Economic Development of Europe 1800-1914* (1961), p. 77.

39. Mulhall, op. cit., 501, 497.

40. L. H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875* (New York şi Londra, 1927), p. 126.

41. Desigur, atare cheltuieli stimulează şi economia, dar foarte ineficient, şi aproape deloc în direcţia creşterii industriale.

42. D. Spring, The English Landed Estate in the Age of Coal and Iron, *Journal of Economic History*, (XI, I, 1951).

43. Cîteva oraşe cu tradiţii din secolul al XVIII-lea n-au încetat vreodată să ridice clădiri publice; dar o nouă metropolă industrială precum Bolton în Lancashire practic n-a construit clădiri remarcabile şi neutilitare înainte de 1847-1848.

44. J. Clegg, *A chronological history of Bolton* (1876).

45. Capitalul total — fix şi în mişcare — din industria bumbacului era estimat de McCulloch la 34.000.000 de lire sterline în 1833, şi la 47.000.000 de lire sterline în 1845.

46. Albert M. Imlah, Balanţa de plăţi şi export de capital britanic, 1816-1913, *Economic History Review V* (1952, 2, p. 24).

47. John Francis, *A History of the English Railway* (1851), II, 136; vezi şi H. Tuck, *The Railway Shareholder's Manual* (a 7-a ediţie, 1846), Prefaţă, şi T. Tooke, *History of Prices* II, p. 275, 333-334 pentru presiunea surplusurilor acumulate din Lancashire asupra căilor ferate.

48. Înaintea epocii căilor ferate şi a vaporului cu aburi - adică înaintea sfîrşitului perioadei de care ne ocupăm — posibilitatea de a importa cantităţi mari de alimente din străinătate era limitată, cu toate că Marea Britanie a devenit un importator de alimente începînd cu 1780.

49. Mulhall, op. cit., p. 14.

50. Sub el, săracilor li se garanta o remuneraţie de subzistenţă prin subsidii de la rate acolo unde era nevoie; sistemul, deşi era bine intenţionat, a dus, în cele din urmă, la o şi mai mare pauperizare ca înainte.

51. *Annals of Agric.* XXXVI, p. 214.

52. O altă opinie susţine că rezervele de forţă de muncă nu provin din astfel de transferuri, ci din creşterea totalului populaţiei, care, aşa după cum cunoaştem, sporea foarte rapid. Dar în acest fel nu sesizăm esenţialul. Într-o economie industrială, nu numai numerele, ci şi proporţia forţei de muncă nonagricole trebuie să crească brusc. Aceasta înseamnă că bărbaţi şi femei, care altminteri ar fi stat în sat la fel ca şi strămoşii lor, *trebuie* să se mute în altă parte într-o anumită etapă a vieţii lor, căci oraşele se dezvoltă mai rapid decît propria lor rată de creştere, care în orice caz avea tendinţa de a fi mai redusă decît în sate. Acest lucru se întîmplă indiferent dacă populaţia agricolă se diminuează, se menţine constantă sau chiar creşte.

53. Wilbert Moore, *Industrialisation and Labour* (Cornell, 1951).

54. În mod alternativ, asemenea SUA, Marea Britanie a trebuit să se bazeze pe imigraţie masivă. De fapt, ea s-a bazat pe imigraţia irlandeză.

55. Blaug, loc. cit., p. 368. Copiii sub 13 ani însă au scăzut accentuat în 1830.

56. "În ansamblu, condiţia clasei muncitoare pare în mod distinct mai rea în Anglia decît în Franţa în anii 1830-1848", conchide un istoric modern.

57. H. Sée, *Histoire Economique de la France*, vol. II, p. 189 n.

58. Mulhall, op. cit.; Imlah, loc. cit., II, 52, p. 228-229. Data precisă a acestei estimări este 1854.

3

REVOLUŢIA FRANCEZĂ

Un englez care nu este plin de stimă şi de admiraţie în faţa sublimei maniere în care una dintre cele mai IMPORTANTE REVOLUŢII pe care le-a trăit vreodată lumea se produce în acest moment trebuie că este insensibil la orice sentiment de virtute şi libertate; nici unul dintre concetăţenii mei care au avut marele noroc de a fi martorii tranzacţiilor din ultimele trei zile în acest măreţ oraş nu va ezita să depună mărturie că limbajul meu nu e hiperbolic.

Morning Post (iulie 21, 1789) despre căderea Bastiliei

În scurt timp naţiunile iluminate îi vor judeca pe cei care le-au condus pînă atunci. Regii vor fugi în deşert, în tovărăşia fiarelor sălbatice, cu care se aseamănă; iar Natura va fi repusă în drepturi.

Saint-Just. *Sur la Constitution de la France, Discours prononcé à la convention de 24 avril 1793*

I

Dacă economia lumii secolului al XIX-lea era formată în principal sub influenţa Revoluţiei Industriale britanice, politica şi ideologia erau modelate îndeosebi de către francezi. Marea Britanie oferea modelul pentru căile ferate şi fabricile sale, explozivul economic care făcuse o spărtură în structurile economice şi sociale tradiţionale ale lumii neeuropene; dar Franţa a făcut revoluţiile ei şi le-a dat ideile lor în aşa măsură încît un tricolor de un anumit fel a devenit emblema practic oricărei naţiuni noi, iar politica europeană (sau chiar mondială) între 1789 şi 1917 a fost în mare parte lupta pentru principiile de la 1789 şi contra lor sau pentru cele şi mai incendiare de la 1793 şi contra lor. Franţa a oferit vocabularul şi rezultatele politicii liberale şi radical-democrate pentru cea mai mare parte a lumii. Franţa a oferit primul mare exemplu, conceptul şi vocabularul naţionalismului. Franţa a furnizat codurile de legi, modelul de organizare ştiinţifică şi tehnică, sistemul metric de măsură pentru majoritatea ţărilor.

Ideologia lumii moderne a pătruns mai întîi prin influenţă franceză în civilizaţiile vechi, care pînă atunci rezistaseră la ideile europene. Aceasta a fost opera Revoluţiei Franceze[1].

Partea a doua a secolului al XVIII-lea a fost, aşa după cum am văzut, o epocă de criză pentru vechile regimuri şi pentru sistemele lor economice, iar ultimii săi zeci de ani au fost plini de agitaţii politice, care cîteodată ajungeau la revoltă, de mişcări coloniale pentru autonomie, care cîteodată ajungeau la secesiune: nu doar în SUA (1776-1783), ci şi în Irlanda (1782-1784), în Belgia şi Liège (1787-1790), în Olanda (1783-1787), în Geneva, ba chiar — s-a susţinut — în Anglia (1779). Este atît de uimitoare această îngrămădire de mişcări politice, încît anumiţi istorici din ultima vreme au vorbit de o "vîrstă de revoluţie democratică" din care cea franceză era doar una; deşi cea mai dramatică şi cu cele mai ample consecinţe[2].

Atîta vreme cît criza vechiului regim nu era un fenomen pur francez, aceste observaţii au o anumită greutate. Chiar şi aşa, se poate susţine că Revoluţia Rusă din 1917 (care ocupă o poziţie de importanţă analogă în secolul nostru) nu era decît cea mai dramatică dintr-un întreg mănunchi de mişcări similare, precum cele care — cu cîţiva ani înainte de 1917 — au pus în cele din urmă capăt vechilor imperii turcesc şi chinez. Dar nu acesta este esenţialul. E posibil ca Revoluţia Franceză să nu fi fost un fenomen izolat, dar a fost mai fundamental decît oricare altul contemporan şi, prin urmare, consecinţele sale au fost mai profunde. În primul rînd, ea a avut loc în statul cel mai puternic şi mai populat al Europei (cu excepţia Rusiei). În 1789 un european din cinci era francez. În al doilea rînd, spre deosebire de toate revoluţiile care i-au precedat şi i-au urmat, ea a fost o revoluţie *socială* de masă şi incomparabil mai radicală decît orice altă revoltă similară. Nu este accidental faptul că revoluţionarii americani şi "iacobinii" care au emigrat în Franţa din pricina simpatiilor lor politice s-au trezit a fi moderaţi în Franţa. Tom Paine era un extremist în Marea Britanie şi America; dar la Paris el se situa printre cei mai moderaţi girondini. Vorbind în ansamblu, rezultatul revoluţiilor americane consta în ţări care o duceau cam la fel ca înainte, doar că scăpaseră de controlul politic al britanicilor, spaniolilor şi portughezilor. Rezultatul Revoluţiei Franceze a fost acela că epoca lui Balzac a înlocuit epoca doamnei Dubarry.

În al treilea rînd, spre deosebire de toate revoluţiile contemporane, cea franceză a fost ecumenică. Armatele ei au pornit să revoluţioneze lumea; lucrul acesta l-au săvîrşit ideile sale. Revoluţia Americană a rămas un eveniment crucial în istoria americană, dar (cu excepţia ţărilor impli-

cate direct în ea şi de către ea) nu a lăsat multe urme importante în altă parte. Revoluţia Franceză este o piatră de hotar în toate ţările. Repercusiunile ei, nu cele ale Revoluţiei Americane, au prilejuit revoltele care au dus la eliberarea Americii Latine după 1808. Influenţa sa directă a radiat pînă în Bengal, unde Ram Mohan Roy s-a inspirat din ea spre a întemeia prima mişcare reformistă hindusă, strămoaşa naţionalismului indian modern. (Cînd a vizitat Anglia în 1830, el a insistat să călătorească cu o navă franceză spre a-şi demonstra entuziasmul pentru principiile Franţei.) A fost, aşa după cum bine s-a spus, "prima mare mişcare de idei în creştinătatea occidentală care a avut un efect real asupra lumii islamice[3], şi aproape imediat. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, cuvîntul turcesc "vatan", care pînă atunci descria locul de naştere sau de rezidenţă al cuiva, începuse să se transforme, sub influenţa sa în ceva gen "patrie"; termenul "libertate", care înainte de 1800 era în principal un termen legal care denumea opusul "sclaviei", începuse să dobîndească noul conţinut politic. Influenţa sa indirectă este universală, căci a oferit modelul pentru toate mişcările revoluţionare ulterioare, lecţiile sale (interpretate după plac) fiind încorporate în socialismul şi comunismul modern.

Revoluţia Franceză rămîne astfel *revoluţia* epocii ei, şi nu doar o revoluţie, chiar dacă proeminentă. Iar originile ei trebuie, prin urmare, să fie căutate nu doar în condiţiile generale ale Europei, ci şi în situaţia specifică a Franţei. Caracterul ei deosebit este poate cel mai bine ilustrat în termeni internaţionali. Pe parcursul secolului al XVIII-lea Franţa a constituit principalul rival internaţional economic al Marii Britanii. Comerţul ei exterior, care s-a majorat de patru ori între 1720 şi 1780, a provocat nelinişte; sistemul ei colonial a fost în anumite zone (cum ar fi Indiile de Vest) mai dinamic decît cel britanic. Cu toate acestea, Franţa nu era o putere ca Marea Britanie, a cărei politică externă era deja determinată în mod substanţial de interesele expansiunii capitaliste. Ea era cea mai puternică şi, în multe privinţe, cea mai tipică dintre vechile monarhii absolute aristocratice din Europa. Cu alte cuvinte, conflictul dintre cadrul oficial şi grupul de interese ale vechiului regim, pe de o parte, şi noile forţe sociale care îşi făceau apariţia, pe de altă parte, era mai acut în Franţa decît în alte părţi.

Noile forţe ştiau destul de precis ce anume vroiau. Turgot, economistul fiziocrat, era în favoarea unei exploatări eficiente a pămîntului, pentru libera întreprindere şi comerţ, pentru o administraţie standardizată şi eficientă a unui teritoriu naţional omogen şi pentru abolirea tuturor restricţiilor şi inegalităţilor sociale care stăteau în calea dezvoltării resurselor

naţionale şi pentru administrare şi impozitare raţională. Cu toate acestea, încercarea lui de a aplica un astfel de program în calitate de prim-ministru al lui Ludovic al XVI-lea în 1774-1776 a eşuat lamentabil, iar eşecul este caracteristic. Reforme cu acest caracter, în doze modeste, erau compatibile şi chiar binevenite pentru monarhiile absolute. Pentru că le întăreau puterea, ele erau, aşa după cum am văzut, propagate foarte mult în această perioadă în rîndul aşa-zişilor "despoţi luminaţi". Dar în cea mai mare parte a ţărilor cu "despotism luminat" atare reforme erau fie inaplicabile şi, prin urmare, doar simpli înfloriturí teoretice, fie nu aveau şanse să schimbe caracterul general al structurii lor politice şi sociale, sau eşuau în faţa rezistenţei aristocraţiilor locale şi a altor grupuri de interese, lăsînd ţara să cadă într-o versiune oarecum mai curată a stării în care se aflase pînă atunci. În Franţa ele au eşuat mai rapid decît în alte părţi, căci rezistenţa grupurilor de interese era mai puternică. Dar rezultatele acestui eşec au fost mai catastrofale pentru monarhie; iar forţele schimbului burghez erau mult prea puternice spre a cădea în activitate. Ele doar îşi transferau speranţele de la o monarhie luminată la popor sau "naţiune".

Cu toate acestea, o atare generalizare nu ne duce departe spre înţelegerea motivului pentru care revoluţia a izbucnit atunci cînd a izbucnit şi de ce a parcurs remarcabila cale pe care a luat-o. Pentru acest lucru este deosebit de folositor să luăm în considerare aşa-numita "reacţie feudală", care a oferit, de fapt, scînteia care a aruncat în aer butoiul cu pulbere al Franţei.

Cele 400.000 de persoane care, printre cele 23.000.000 de francezi, formau nobilimea, "primul ordin" indubitabil al naţiunii, cu toate că nu erau complet protejate de intruziunea unor ordine mai mici, precum în Prusia sau în alte părţi, erau destul de sigure. Ele se bucurau de privilegii considerabile, inclusiv de scutirea de la multe impozite (dar nu de la atît de multe precum mai bine organizatul cler), şi dreptul de a primi taxe feudale. Din punct de vedere politic, situaţia lor era mai puţin strălucită. Monarhia absolută, deşi era complet aristocrată şi chiar feudală în *ethos*-ul său, îi privase pe nobili de independenţa şi responsabilitatea politică şi le suprimase vechile instituţii reprezentative — stările şi *les parlements* — cît de mult putuse. Acest lucru continua să doară în rîndul aristocraţiei mai înalte şi al mai recentei *noblesse de robe* create de regi pentru felurite scopuri, îndeosebi finanţe şi administraţie; o clasă de mijloc înnobilată care guverna şi care exprima dubla nemulţumire a aristocraţilor şi a burgheziei în măsura în care putea prin stările şi tribunalele care supravieţuiseră. Din punct

de vedere economic, grijile nobililor nu erau deloc neglijabile. Fiind prin naştere şi tradiţie mai degrabă luptători decît oameni care îşi cîştigă existenţa — nobililor chiar li se interzicea în mod formal să exerseze vreun negoţ sau vreo profesie — ei depindeau de venitul proprietăţilor lor sau, dacă făceau parte din minoritatea favorizată a nobililor de curte, de căsătorii cu parteneri cu avere, de pensii de la curte, daruri şi sinecuri. Dar cheltuielile statutului de nobil erau ample şi din ce în ce mai mari, iar veniturile lor — pentru că rareori erau administratori ai averii lor, în cazul în care se ocupau de ea — scădeau. Inflaţia avea tendinţa de a reduce valoarea unor venituri fixe de tipul rentei.

Prin urmare, era natural ca nobilii să folosească principalul lor atu, privilegiile recunoscute ale ordinului. Pe parcursul secolului al XVIII-lea, în Franţa ca şi în multe alte ţări, ei uzurpau constant posturile oficiale pe care monarhia absolută preferase să le umple cu oameni din clasa de mijloc competenţi din punct de vedere tehnic şi inofensivi din punct de vedere politic. În anii 1780 era nevoie să ai o emblemă nobiliară chiar şi spre a cumpăra un comision în armată, toţi episcopii erau nobili şi chiar cheia de boltă a administraţiei locale, intendenţele, fuseseră în mare măsură recîştigate de către ei. În consecinţă, nobilimea nu doar exaspera sentimentele clasei de mijloc prin competiţia lor încununată de reuşită pentru posturile oficiale; ci, totodată, submina însuşi statul printr-o tendinţă crescîndă de a prelua administraţia din provincie şi cea centrală. În mod asemănător ei — şi îndeosebi gentilomii de ţară mai săraci care aveau puţine alte resurse — încercau să contracareze declinul venitului lor storcînd cît puteau de mult din drepturile lor feudale foarte mari spre a obţine bani (sau mai rar servicii) de la ţărănime. O întreagă profesie, *feudiştii*, a apărut spre a reînvia drepturi ieşite din uz de acest fel sau spre a scoate profit maxim de pe urma celor existente. Cel mai renumit membru al său, Gracchus Babeuf, va fi conducătorul primei revolte comuniste din istoria modernă, în 1796. Prin urmare, nobilimea nu îi exaspera numai pe membrii clasei de mijloc, ci şi pe ţărani.

Poziţia acestei clase vaste, care cuprindea poate 80% din francezi, era departe de a fi strălucită. În general ei erau în general liberi şi deseori posedau pămînt. În cantitate efectivă, domeniile nobiliare acopereau doar o cincime din suprafaţa pămîntului, domeniile clerului încă alte 6% cu variaţii regionale.[5] Astfel, în dioceza Montpellier ţăranii posedau deja 38-40% din pămînt, burghezia 18-19%, nobilii 15-16%, clerul 3-4%, în vreme ce o cincime din pămînt era domeniu comun[6]. În realitate însă, marea

majoritate erau lipsiţi de pămînt sau cu parcele insuficiente, o deficienţă sporită de înapoierea tehnică; iar foamea generală de pămînt era intensificată de mărirea populaţiei. Dările feudale, zeciuiala şi taxele reprezentau un procent mare şi în creştere luat din venitul ţăranului, iar inflaţia diminua valoarea a ceea ce rămînea. Căci numai o minoritate de ţărani care aveau un surplus constant de vînzare beneficia de pe urma preţurilor în creştere; ceilalţi, într-un fel sau altul, sufereau din acest motiv, îndeosebi atunci cînd erau recolte proaste, iar preţurile de foamete erau la ordinea zilei. E aproape sigur că în cei douăzeci de ani care au precedat Revoluţia situaţia ţăranilor s-a înrăutăţit din aceste motive.

Necazurile financiare ale monarhiei au împins lucrurile pînă la ultima limită. Structura administrativă şi fiscală a regatului era în cea mai mare parte perimată şi, aşa după cum am văzut, încercarea de a remedia acest lucru prin intermediul reformelor din 1774-1776 fost sortită eşecului, fiind învinsă de rezistenţa grupurilor de interese conduse de *les parlements*. Apoi Franţa a fost implicată în Războiul American de Independenţă. Victoria asupra Angliei a fost cîştigată cu costul unui faliment final, iar în acest fel Revoluţia Americană poate pretinde a fi cauza directă a celei franceze. Au fost încercate, cu din ce în ce mai puţin succes, diferite expediente, dar nimic de genul unei reforme fundamentale, care să fi mobilizat capacitatea impozitabilă reală şi considerabilă a ţării spre a putea face faţă situaţiei în care cheltuielile întreceau veniturile cu cel puţin 20% şi nu erau posibile nici un fel de economii. Căci deşi extravaganţa Versailles-ului a fost deseori învinovăţită pentru criză, cheltuielile curţii se ridicau în 1788 la doar 6% din total. Războiul, flota şi diplomaţia se ridicau la 15%, plata datoriei existente la 50%. Războiul şi datoria — Războiul American şi datoria de pe urma lui — au dat monarhiei lovitura mortală.

Criza guvernului a oferit şansa pentru aristocraţie şi *les parlements*. Ele au refuzat să plătească fără o extindere a privilegiilor lor. Prima breşă în frontul absolutismului a fost o "adunare de notabilităţi", strînsă la întîmplare, dar răzvrătită , chemată să satisfacă cererile guvernului. A doua şi cea decisivă a fost hotărîrea disperată de a convoca Stările Generale — vechea adunare feudală a regatului, neutilizată din 1614. Astfel, revoluţia a început ca o încercare a aristocraţiei de a pune din nou mîna pe stat. Această încercare a fost greşit calculată din două motive: ea a subestimat intenţiile independente ale "Stării a Treia" — entitatea fictivă considerată a-i reprezenta pe toţi cei care nu erau nici nobili, nici clerici, ci erau de fapt dominaţi de clasa de mijloc, — şi a

scăpat din vedere profunda criză economică şi socială pe fondul căreia îşi formula revendicările politice.

Revoluţia Franceză nu a fost făcută sau condusă de către un partid sau o mişcare constituite în sensul modern al cuvîntului, nici de oameni care încercau să pună în aplicare un program sistematic. Nici măcar nu a scos la suprafaţă "lideri" de felul celor cu care ne-au obişnuit revoluţiile secolului al XX-lea, pînă la figura postrevoluţionară a lui Napoleon. Totuşi, un uimitor consens de idei generale în rîndul unui grup social destul de coerent i-a conferit mişcării revoluţionare o unitate efectivă. Grupul era "burghezia"; ideile sale erau cele ale liberalismului clasic, aşa cum fuseseră formulate de către "filosofi" şi "economişti" şi propagate de francmasonerie şi în cadrul unor asociaţii informale. Din acest punct de vedere, "filosofii" pot fi făcuţi, pe drept, responsabili pentru Revoluţie. Ea ar fi avut loc fără ei; dar ei probabil că au reprezentat diferenţa dintre simpla prăbuşire a vechiului regim şi înlocuirea efectivă şi rapidă cu unul nou.

În forma sa cea mai generală, ideologia de la 1789 a fost cea masonică, exprimată cu o inocenţă sublimă în *Flautul fermecat* al lui Mozart (1791), una dintre primele mari opere de artă propagandistice ale unei epoci în care cele mai mari realizări aparţineau propagandei. Mai precis, revendicările formulate de *bourgeois* din 1789 sînt cuprinse în celebra Declaraţie a drepturilor omului şi cetăţeanului din acel an. Acest document reprezintă un manifest împotriva societăţii ierarhice cu privilegii nobile, dar nu unul în favoarea societăţii democratice sau egalitare. "Oamenii se nasc şi trăiesc liberi şi egali din punctul de vedere al legilor", proclamă primul său articol; dar el menţionează totodată existenţa deosebirilor sociale, chiar dacă sînt "pe temeiul utilităţii comune". Proprietatea particulară era un drept natural, sacru, inalienabil şi inviolabil. Oamenii sînt egali în faţa legii, iar carierele profesionale sînt deschise talentului în mod egal; dar dacă cursa a început fără handicapuri, s-a presupus că alergătorii nu vor termina împreună. Declaraţia prevedea (ca fiind împotriva ierarhiei nobile sau absolutismului) că "toţi cetăţenii au dreptul să coopereze la alcătuirea legilor"; dar "fie personal, fie prin reprezentanţi". Iar adunarea reprezentativă pe care o gîndea ca organ fundamental de guvernare nu era în mod necesar una aleasă democratic, sau regimul pe care îl implica unul care elimina regii. O monarhie constituţională bazată pe o oligarhie deţinătoare de proprietăţi care se exprima prin intermediul unei adunări reprezentative era mai potrivită pentru majoritatea liberalilor burghezi decît republica democratică, ce ar fi părut o expresie mai logică a aspiraţiilor lor teoretice; cu

toate că erau unii care nu ezitau să susţină această cauză. Dar, în ansamblu, burghezul liberal clasic din 1789 (şi liberalul din 1789-1848) nu era un democrat, ci credea în constituţionalism, într-un stat secular cu libertăţi civile şi garanţii pentru întreprinderea privată, şi guvernare prin contribuabili şi deţinători de proprietate.

Totuşi, oficial, un astfel de regim ar exprima nu pur şi simplu interesele sale de clasă, ci voinţa generală a "poporului", care era în schimb (o identificare semnificativă) "naţiunea franceză". Regele nu mai era Ludovic, prin graţia lui Dumnezeu, rege la Franţei şi al Navarei, ci Ludovic, prin graţia lui Dumnezeu şi legea constituţională a statului, rege al francezilor. Declaraţia susţinea că "izvorul oricărei suveranităţi rezidă în mod esenţial în naţiune". Iar naţiunea, aşa cum formulează abatele Siéyès, nu recunoştea pe pământ alt interes în afară de al ei — nici cel al umanităţii în ansamblu, nici cel al altor naţiuni. Fără îndoială că naţiunea franceză şi imitatorii ei ulteriori nu s-au gîndit iniţial că interesele lor se vor ciocni de interesele altor popoare, ci, dimpotrivă, s-a considerat a inaugura sau a lua parte la o mişcare de eliberare generală a popoarelor de tiranie. Dar, de fapt, rivalitatea naţională (de exemplu, cea a oamenilor de afaceri francezi cu oamenii de afaceri britanici) şi subordonarea naţională (de exemplu cea a naţiunilor cucerite sau eliberate intereselor pe care le avea *la grande nation*) erau implicite în naţionalismul căruia burghezia din 1789 i-a conferit prima sa expresie oficială. "Poporul" identificat cu "naţiunea" reprezenta un concept revoluţionar; mai revoluţionar decît programul burghez-liberal care viza să-l exprime. Dar avea două înţelesuri.

Pentru că ţăranii şi lucrătorii săraci erau analfabeţi, modeşti sau imaturi din punct de vedere politic, iar procesul de alegere era indirect, erau aleşi 610 oameni, în majoritate din această categorie, spre a reprezenta Starea a Treia. Majoritatea erau avocaţi care jucau un important rol economic în Franţa provincială; aproximativ o sută erau capitalişti şi oameni de afaceri. Clasa de mijloc se luptase aprig şi cu succes spre a cîştiga o reprezentare la fel de mare ca şi cea a nobilimii şi clerului la un loc, o ambiţie moderată pentru un grup care reprezenta în mod oficial 95% din popor. Acum ei se luptau cu aceeaşi hotărîre pentru dreptul de a exploata voturile lor potenţial majoritare transformînd Stările Generale într-o adunare de deputaţi individuali care votau în această calitate, în locul corpului feudal tradiţional, care delibera şi vota "la ordin", o situaţie în care nobilimea şi clerul puteau întotdeauna să întreacă la vot Starea a Treia. În această privinţă a avut loc prima cucerire revoluţionară. La vreo şase săptămîni după deschi-

derea Stărilor Generale, Comunele, nerăbdătoare să zădărnicească acţiunea regelui, a nobilimii şi a clerului, s-au constituit, ei şi toţi cei care erau pregătiţi să li se alăture respectînd condiţiile lor, într-o Adunare Generală cu dreptul de revizuire a Constituţiei. O încercare de contrarevoluţie i-a făcut să-şi formuleze pretenţiile practic în termenii Casei Comunelor engleze. Absolutismul s-a sfîrşit atunci cînd Mirabeau, un fost nobil strălucitor şi cu o proastă reputaţie, i-a zis regelui: "Sire, sînteţi o persoană străină în această adunare, nu aveţi dreptul de a vorbi aici"[7].

Starea a Treia a avut cîştig de cauză, în faţa rezistenţei unite a regelui şi a ordinelor privilegiate, pentru că reprezenta nu doar opiniile unei minorităţi educate şi militante, ci ale unor forţe cu mult mai puternice: lucrătorii săraci din oraşe şi îndeosebi din Paris şi în scurtă vreme şi ţărănimea revoluţionară. Căci ceea ce a transformat o agitaţie de reformă limitată într-o revoluţie a fost faptul că acea convocare a Stărilor Generale coincidea cu o profundă criză economică şi socială. Anii din urmă ai decadei '80 fuseseră, dintr-o complexitate de motive, o perioadă de mari dificultăţi pentru practic toate ramurile economiei franceze. O recoltă proastă în 1788 (şi în 1789) şi o iarnă extrem de aspră au făcut ca această criză să devină acută. Recoltele proaste loveau în ţărani, căci în vreme ce marii producători puteau să-şi vîndă grînele la preţ de speculă, majoritatea oamenilor, care deţineau parcele insuficiente, erau puşi în situaţia de a mînca grîul de sămînţă sau de a cumpăra alimente la acest preţ, îndeosebi în lunile care precedau noua recoltă (adică mai-iulie). Recoltele proaste loveau în mod evident şi în sărăcimea urbană, al cărei cost de viaţă — pîinea era alimentul de bază — se putea dubla. Îi lovea cu atît mai mult cu cît pauperizarea de la ţară reducea piaţa manufacturierilor şi, prin urmare, producea o depresiune industrială. De aceea, săracii de la ţară erau disperaţi şi se agitau, organizînd revolte şi dedîndu-se la acte banditeşti; săracii de la oraş erau de două ori mai disperaţi, căci munca înceta exact în momentul în care urca ameţitor costul vieţii. În împrejurări normale s-ar fi produs doar nişte tulburări. Dar în 1788 şi 1789 o convulsie majoră în regat, o campanie de propagandă şi alegere, a conferit disperării populare o perspectivă politică. Ele au introdus ideea nemaipomenită şi cutremurătoare de *eliberare* de mica nobilime şi de opresiune. O mulţime agitată se afla în spatele deputaţilor Stării a Treia.

Contrarevoluţia a transformat o insurecţie potenţială într-una efectivă. Fără îndoială, era firesc ca vechiul regim să se opună din răsputeri, la nevoie cu ajutorul forţei armate; cu toate că în armată nu se putea

avea încredere pe deplin. (Doar visătorii nerealişti pot sugera că Ludovic al XVI-lea ar fi acceptat înfrîngerea şi s-ar fi transformat imediat într-un monarh constituţional, chiar dacă ar fi fost o persoană mai puţin neglijabilă şi stupidă decît era în realitate, dacă ar fi fost căsătorit cu o femeie mai puţin iresponsabilă şi proastă şi dacă ar fi fost dispus să asculte de sfatul unor sfetnici mai puţin dezastruoşi. În fapt, contrarevoluţia a mobilizat masele din Paris, care erau deja înfometate, suspicioase şi militante. Rezultatul cel mai senzaţional al mobilizării lor a fost cucerirea Bastiliei, o închisoare de stat care simboliza autoritatea regală, unde revoluţionarii se aşteptau să găsească arme. În vreme de revoluţie, nimic nu este mai puternic decît căderea simbolurilor. Cucerirea Bastiliei, care pe bună dreptate a transformat ziua de 14 iulie în ziua naţională a Franţei, a ratificat căderea despotismului şi a fost salutată în întreaga lume ca fiind începutul eliberării. Chiar şi austerul filosof Immanuel Kant din Königsberg, ale cărui tabieturi erau atît de regulate, se spune, încît cetăţenii acelui oraş îşi potriveau ceasurile după el, şi-a amînat ora plimbării sale de după-amiază atunci cînd a primit vestea, convingînd în acest fel Königsberg-ul că s-a produs cu adevărat un eveniment zguduitor. Lucru şi mai important, căderea Bastiliei a răspîndit revoluţia către oraşele din provincie şi la ţară.

Revoluţiile ţărăneşti sînt nişte mişcări vaste, anonime, dar irezistibile. Ceea ce a transformat o epidemie de agitaţie ţărănească într-o convulsie ireversibilă a fost o combinaţie de revolte în oraşe provinciale şi un val de panică în masă, care se răspîndea în mod obscur, dar rapid pe zone vaste ale ţării: aşa-numita *Grande Peur* de la sfîrşitul lui iulie şi începutul lui august 1789. La trei săptămîni după 14 iulie, structura socială a feudalismului rural francez şi maşinăria statală a Franţei regale zăceau în bucăţi. Tot ceea ce mai rămăsese din puterea de stat erau cîteva regimente răspîndite, de fidelitate îndoielnică, o Adunare Naţională fără forţă coercitivă şi o mulţime de administraţii municipale sau provinciale ale clasei de mijloc care în scurtă vreme au organizat "gărzi naţionale" după modelul Parisului. Clasa de mijloc şi aristocraţia au acceptat imediat inevitabilul: toate privilegiile feudale au fost abolite în mod oficial, deşi, atunci cînd situaţia politică s-a echilibrat, a fost fixat un preţ exagerat pentru compensarea lor. Feudalismul nu a fost abolit definitiv decît în 1793. La sfîrşitul lui august revoluţia îşi dobîndise şi manifestul formal, Declaraţia drepturilor omului şi ale cetăţeanului. În schimb, regele a rezistat cu obişnuita sa stupiditate, iar anumite părţi ale revoluţionarilor clasei de mijloc, înspăi-

mîntaţi de implicaţiile sociale ale revoltei maselor, au început să creadă că a sosit vremea conservatorismului.

Pe scurt, forma de bază a politicii franceze şi a tuturor politicilor burghezo-revoluţionare care au urmat era deja vizibilă. Acest dramatic dans dialectic va domina generaţiile viitoare. În repetate rînduri îi vom vedea pe reformatorii moderaţi ai clasei de mijloc mobilizînd masele împotriva rezistenţei celor ancoraţi în trecut sau a contrarevoluţiei. Vom vedea masele împingînd dincolo de scopurile moderaţilor către propriile lor revoluţii sociale, iar pe moderaţi împărţindu-se într-un grup conservator de acum încolo făcînd cauză comună cu reacţionarii, şi un grup de aripa stîngă hotărît să atingă scopurile moderate nerealizate încă cu ajutorul maselor, chiar cu riscul de a pierde controlul asupra lor. Şi tot aşa, prin repetiţii şi variaţiuni ale modelului rezistenţei — mobilizarea de masă —, schimbare către stînga — diviziune a moderaţilor şi schimbare către stînga —, pînă cînd grosul clasei de mijloc fie că a trecut în tabăra de acum înainte conservatoare, fie că a fost învins de revoluţia socială. În majoritatea revoluţiilor burgheze care au urmat, liberalii moderaţi vor bate în retragere sau se vor transfera în tabăra conservatoare, într-o fază foarte timpurie. Într-adevăr, în secolul al XIX-lea noi descoperim din ce în ce mai mult (îndeosebi în Germania) că ei ajung să nu mai dorească deloc să înceapă revoluţia, de teama consecinţelor ei incalculabile, preferînd un compromis cu regele şi aristocraţia. Specificul Revoluţiei Franceze îl reprezintă faptul că o secţiune a clasei de mijloc liberale era pregătită să rămînă revoluţionară pînă la şi dincolo de marginea revoluţiei antiburgheze: aceştia erau iacobinii, al căror nume a ajuns să însemne pretutindeni "revoluţie radicală".

De ce? Parţial, desigur, din cauză că burghezia franceză nu avea încă, asemenea liberalilor care au urmat, amintirea îngrozitoare a Revoluţiei Franceze de care să se teamă. După 1794 moderaţilor le va fi clar că regimul iacobin dusese Revoluţia prea departe pentru confortul şi perspectivele burgheze, la fel după cum le va fi clar revoluţionarilor că "soarele lui 1793", dacă ar fi să răsară din nou, va trebui să strălucească peste o societate non-burgheză. Din nou, iacobinii îşi puteau permite radicalismul pentru că pe vremea lor nu exista vreo clasă care să ofere o alternativă socială coerentă. O atare clasă şi-a făcut apariţia doar în cursul revoluţiei industriale, cu "proletariatul", sau, mai precis, cu ideologiile şi mişcările bazate pe el. În Revoluţia Franceză, clasa muncitoare — sau chiar şi acesta este un termen greşit pentru conglomeratul de lucrători salariaţi, dar cea mai mare parte non-industriali — încă nu juca nici un rol independent semni-

ficativ. Ei făceau foamea, se răsculau, probabil visau, dar, din motive practice, urmau lideri non-proletari. Ţărănimea nu oferă niciodată nimănui o alternativă, ci doar, după cum dictează împrejurările, o forţă aproape irezistibilă sau un obiect aproape nezdruncinat. Singura alternativă la radicalismul burghez (dacă facem excepţie de micile grupări de ideologi sau de militanţi fără de putere atunci cînd sînt lipsiţi de sprijinul maselor) o reprezentau "les Sansculottes", o mişcare informă, predominant urbană, a lucrătorilor săraci, a micilor meşteşugari, a vînzătorilor, a artizanilor , a micilor întreprinzători şi a altora ca ei. Sansculottes-ii erau organizaţi, îndeosebi în "secţiile" Parisului şi în cluburile politice locale, şi ofereau principala forţă de şoc a revoluţiei — demonstranţii, agitatorii, constructorii de baricade. Prin jurnalişti precum Marat şi Hébèrt, prin purtători de cuvînt locali, ei au formulat de asemenea o politică în spatele căreia se afla un ideal social vag definit şi contradictoriu, care combina respectul faţă de proprietatea privată (mica proprietate) cu ostilitatea faţă de cei bogaţi, munca, salariile şi securitatea socială garantate de guvern pentru omul sărac, o democraţie extremă, egalitară şi libertină, localizată şi directă. În fapt, Sansculottes-ii reprezentau o ramură a acelei tendinţe politice universale şi importante care căuta să exprime interesele marii mase de "oameni neînsemnaţi" care existau între polii "burgheziei" şi "proletariatului", deseori, probabil, mai aproape de acesta din urmă decît cel dintîi din cauză că, în definitiv, ei erau în cea mai mare parte săraci. O putem observa în Statele Unite (sub formă de jeffersonianism şi democraţie jacksoniană sau populism), în Marea Britanie (sub formă de "radicalism"), în Franţa (ca strămoşi ai viitorilor "republicani" şi radical-socialişti), în Italia (sub forma mazzinienilor şi a garibaldienilor) şi în alte părţi. În cea mai mare parte avea tendinţa de a se stabiliza, în epoca postrevoluţionară, ca aripă stîngă a liberalismului clasei de mijloc, dar unul care nu doreşte să abandoneze vechiul principiu conform căruia nu există inamici la stînga, şi fiind pregătită, în epoci de criză, să se revolte împotriva "zidului de bani", a "regaliştilor economici" sau a "crucii de aur pe care este crucificată omenirea". Dar sansculottismul nu a oferit nici o alternativă. Idealul său, un trecut de aur cu sate şi mici meşteşugari sau un viitor de aur cu mici fermieri şi artizani nederanjaţi de bancheri şi milionari, era nerealizabil. Istoria a trecut nemilos peste ei. Singurul lucru pe care îl puteau face — şi pe care l-au realizat în 1793-1794 — a fost acela de a îi bloca drumul, ceea ce a stînjenit creşterea economică din acel moment şi aproape pînă în ziua de azi. De fapt, sansculottismul este un fenomen atît de neînsemnat,

încît însuşi numele său este uitat în mare parte sau este amintit doar ca un sinonim al iacobinismului, care i-a oferit conducerea în anul II.

II

Între 1789 şi 1791, burghezia moderată victorioasă, care acţiona acum prin ceea ce devenise Adunarea Constituantă, s-a apucat de raţionalizarea şi reforma Franţei, care reprezenta obiectul său. Majoritatea realizărilor instituţionale durabile ale Revoluţiei datează din această perioadă, la fel ca şi majoritatea rezultatelor sale cele mai remarcabile, sistemul metric şi emanciparea în premieră a evreilor. Din punct de vedere economic, perspectivele Adunării Constituante erau în întregime liberale: politica sa pentru ţărănime consta în împrejmuirea pămînturilor comune şi încurajarea întreprinzătorilor rurali, pentru clasa muncitoare interzicerea sindicatelor, pentru micii meşteşugari abolirea ghildelor şi a corporaţiilor. Ea oferea într-o foarte mică măsură satisfacţie concretă oamenilor de rînd, exceptînd, din 1790, prin mijloacele secularizării şi vînzării pămînturilor bisericii (precum şi cele ale nobilimii emigrante) care aveau triplul avantaj de a slăbi clerul, de a-i întări pe întreprinzătorii ţărani şi din provincie şi de a le oferi multor ţărani o răsplată pentru activitatea lor revoluţionară. Constituţia din 1791 a îndepărtat democraţia excesivă printr-un sistem de monarhie constituţională bazat pe o proprietate-franciză a "cetăţenilor activi" socotită a fi destul de amplă. Cei pasivi, se spera, vor trăi în conformitate cu numele lor.

În realitate, acest lucru nu s-a întîmplat. Pe de o parte, monarhia, cu toate că acum era puternic sprijinită de o influentă fracţiune burgheză exrevoluţionară, nu se putea resemna în faţa noului regim. Curtea visa şi complota în vederea unei cruciade de veri regali care să îndepărteze gloata de oameni de rînd ce guverna şi să-l repună pe unsul lui Dumnezeu, cel mai catolic rege al Franţei, pe locul său de drept. Constituţia civilă a clerului (1790), o încercare prost concepută de a distruge nu Biserica, ci supunerea romană absolutistă faţă de Biserică, a împins majoritatea clerului şi a credincioşilor lor în opoziţie şi a condus la determinarea regelui de a face o încercare disperată de a fugi din ţară, ceea ce s-a dovedit egal cu o sinucidere. El a fost capturat la Varennes (iunie 1791), iar din acel moment republicanismul a devenit o forţă de masă; căci regii tradiţionali care îşi abandonează popoarele îşi pierd dreptul la loialitate. Pe de altă parte, economia necontrolată de întreprindere liberă a moderaţilor a accentuat fluctuaţiile nivelului preţurilor la alimente şi, prin urmare, carac-

terul militant al oamenilor nevoiaşi din mediul urban, îndeosebi din Paris. Preţul pîinii înregistra temperatura politică a Parisului cu acurateţea unui termometru; iar masele din Paris reprezentau forţa revoluţionară hotărîtoare: nu degeaba era noul tricolor francez alcătuit din combinarea vechiului alb regal cu culorile roşu şi albastru ale Parisului.

Izbucnirea războiului a agravat situaţia; adică a condus la cea de-a doua revoluţie din 1792, Republica iacobină a anului II, şi în cele din urmă la Napoleon. Cu alte cuvinte, a transformat istoria Revoluţiei Franceze în istoria Europei.

Două forţe au împins Franţa în războiul general: extrema dreaptă şi stînga moderată. Pentru rege, nobilimea franceză şi emigraţia aristocratică şi ecleziastică din ce în ce mai puternică, care îşi avea tabăra în diferite oraşe din vestul Germaniei, era evident că doar intervenţia străină putea restaura vechiul regim[8]. O atare intervenţie nu era prea uşor de organizat, avînd în vedere complexităţile situaţiei internaţionale şi relativul calm politic din celelalte ţări. Totuşi, nobililor şi conducătorilor prin graţia divină le era din ce în ce mai evident că restaurarea puterii lui Ludovic al XVI-lea nu era doar un act de solidaritate de clasă, ci şi o importantă barieră în calea răspîndirii îngrozitoarelor idei propagate din Franţa. Prin urmare, forţele pentru recucerirea Franţei se adunau în străinătate.

În acelaşi timp înşişi liberalii, îndeosebi grupul de politicieni care se adunau în jurul deputaţilor din departamentul de negustori Gironde, reprezentau o forţă belicoasă. Acest lucru se întîmpla parţial din cauză că fiecare revoluţie adevărată are tendinţa de a fi ecumenică. Pentru francezi, ca şi pentru numeroşii lor simpatizanţi din străinătate, eliberarea Franţei era doar prima fază a triumfului universal al libertăţii; o atitudine care a condus cu uşurinţă la convingerea că era datoria patriei revoluţiei să elibereze toate popoarele care gemeau sub oprimare şi tiranie. Exista o patimă exaltată şi generoasă de a răspîndi libertatea printre revoluţionari, moderaţi şi extremi; o nepricepere naturală de a separa cauza naţiunii franceze de cea a umanităţii înrobite. Atît francezii, cît şi alte mişcări revoluţionare trebuiau să accepte acest punct de vedere sau să-l adapteze, din acel moment pînă cel puţin la 1848. Toate planurile pentru eliberarea europeană pînă în 1848 s-au bazat pe o revoltă unită a popoarelor sub conducerea francezilor pentru a se doborî reacţiunea europeană; iar după 1830 alte mişcări de revoltă liberală şi naţională, cum ar fi cea italiană sau poloneză, au tins să-şi considere propriile naţiuni într-un anume fel ca Mesia meniţi prin propria libertate să ajute la dobîndirea libertăţii altora.

Pe de altă parte, privindu-l într-o manieră mai puţin idealistă, războiul ajuta de asemenea la rezolvarea a numeroase probleme domestice. Era tentant şi evident a pune dificultăţile noului regim pe seama comploturilor emigraţilor şi a tiranilor străini şi a deturna nemulţumirile populare împotriva acestora. Mai precis, oamenii de afaceri susţineau că perspectivele economice nesigure, devalorizarea monedei şi alte neajunsuri nu puteau fi remediate decît dacă ar fi fost risipită ameninţarea intervenţiei. Ei şi ideologii lor ar putea socoti, aruncînd o privire la cele petrecute în Marea Britanie, că supremaţia este copilul agresivităţii sistematice. (Secolul al XVIII-lea nu era unul în care omul de afaceri prosper exploata tihna păcii.) În plus, aşa după cum se va dovedi în scurtă vreme, războiul putea fi făcut să aducă profit. Din toate aceste motive, majoritatea noii Adunări Legislative, cu excepţia unei mici aripi de dreapta şi a unei mici aripi de stînga sub Robespierre, propovăduia războiul. Din aceste motive, de asemenea, atunci cînd a izbucnit războiul, cuceririle revoluţiei vor combina eliberarea, exploatarea şi diversiunea politică.

Războiul a fost declarat în aprilie 1792. Înfrîngerea, pe care poporul a pus-o (destul de plauzibil) pe seama sabotajului şi trădării regale, a adus cu ea radicalizarea. În august-septembrie monarhia a fost răsturnată, a fost întemeiată o Republică unică şi indivizibilă, a fost proclamată o nouă epocă în istoria umană o dată cu instituirea anului I al calendarului revoluţionar, prin acţiunea armată a maselor sansculotte din Paris. Vîrsta de aur şi eroică a Revoluţiei Franceze a început printre masacrele prizonierilor politici, alegerile în Convenţia Naţională — probabil cea mai remarcabilă adunare din istoria parlamentarismului — şi chemarea la rezistenţă totală în faţa invadatorilor. Regele a fost întemniţat, invazia străină a fost oprită printr-un duel de artilerie lipsit de dramatism la Valmy.

Războaiele revoluţionare îşi impun propria logică. Partidul dominant în noua Convenţie erau Girondinii, belicoşi în străinătate şi moderaţi acasă, un corp de oratori parlamentari cu farmec şi strălucire, care reprezentau marile cercuri de afaceri, burghezia provincială şi multă distincţie intelectuală. Politica lor era complet imposibilă. Căci doar statele care duc campanii limitate cu forţe regulate pot trage speranţa de a păstra războiul şi afacerile interne în compartimente separate şi etanşe, precum făceau exact atunci în Anglia doamnele şi domnii din romanele lui Jane Austen. Revoluţia nici n-a dus o campanie limitată şi nici nu poseda forţe regulate, căci războiul său oscila între victoria maximă a revoluţiei mondiale şi înfrîngerea maximă, care însemna contrarevoluţie totală, iar armata sa —

ceea ce mai rămăsese din vechea armată franceză — era ineficientă şi nesigură. Dumouriez, generalul de frunte al Republicii, a fost cît pe ce să dezerteze la inamic. Doar metodele fără precedent şi revoluţionare puteau aduce victoria într-un astfel de război, chiar dacă victoria ar fi însemnat doar înfrîngerea trupelor de intervenţie străine. De fapt, aceste metode au fost găsite. Pe parcursul crizei sale, tînăra Republică Franceză a descoperit sau a inventat războiul total: mobilizarea totală a resurselor unei naţiuni prin recrutare, raţionalizare şi o economie de război rigid controlată, şi abolirea, în ţară şi în străinătate, a deosebirilor dintre soldaţi şi civili. Doar în propria noastră epocă a devenit limpede cît de îngrozitoare sînt implicaţiile acestei descoperiri. Pentru că războiul revoluţionar din 1792-1794 a rămas un episod excepţional, majoritatea observatorilor din secolul al XIX-lea nu au putut să-l interpreteze, decît să observe (pînă cînd, în corpolenţa sfîrşitului de perioadă victoriană, chiar şi acest lucru a fost uitat) că războaiele duc la revoluţii, iar revoluţiile cîştigă războaie, altminteri de necîştigat. Doar în ziua de azi putem să ne dăm seama cît din Republica iacobină şi din "Teroarea" din 1793-1794 poate fi interpretat doar din punctul de vedere al efortului de război total modern.

Sansculottes-ii au salutat un guvern de război revoluţionar, nu numai pentru că ei susţineau, pe bună dreptate, că contrarevoluţia şi intervenţia străină puteau fi învinse doar în această manieră, ci şi pentru că metodele ei mobilizau poporul şi aduceau mai aproape justiţia socială. (Ei neglijau faptul că nici un efort de război modern efectiv nu este compatibil cu democraţia directă voluntaristă descentralizată la care ţineau ei.) Pe de altă parte, Gironde se temea de consecinţele politice ale combinaţiei de revoluţie în masă şi război pe care o provocaseră. Şi nici nu erau echipaţi pentru competiţia cu stînga. Ei nu au vrut să încerce sau să-l execute pe rege, ci trebuiau să intre în competiţie cu rivalii lor, "Muntele" (iacobinii), pentru acest simbol al zelului revoluţionar; "Muntele" a fost cel care a cîştigat prestigiu, nu ei. Pe de altă parte, ei au dorit să extindă războiul, transformîndu-l într-o cruciadă de eliberare ideologică generală şi într-o provocare directă la adresa marelui său rival economic, Marea Britanie. Au reuşit să-şi atingă scopul. În martie 1793, Franţa se afla în război cu cea mai mare parte a Europei, şi începuseră anexările străine (legitimate de doctrina nou-inventată a dreptului Franţei la "frontierele sale naturale"). Dar expansiunea războiului, cu atît mai mult cu cît decurgea prost, n-a făcut altceva decît să întărească stînga, care era singura în stare să-l cîştige. Fiind în retragere şi înşelată prin manevre dibace, Gironde a fost

în cele din urmă împinsă către atacuri necugetate la adresa stîngii, care în scurtă vreme se vor transforma într-o revoltă provincială organizată împotriva Parisului. O lovitură de stat rapidă a sansculotte-ilor a răsturnat-o pe 2 iunie 1793. Îşi făcuse apariţia Republica iacobină.

III

Atunci cînd omul de rînd educat se gîndeşte la Revoluţia Franceză, evenimentele din 1789 şi în special Republica iacobină a anului II sînt cele care îi vin în minte în primul rînd. Sclifositul Robespierre, uriaşul şi fustangiul Danton, eleganţa revoluţionară de gheaţă a lui Saint-Just, grosolanul Marat, comitetul de siguranţă publică, tribunalul revoluţionar şi ghilotina sînt imaginile pe care le vedem cu cea mai mare claritate. Înseşi numele revoluţionarilor moderaţi care apar între Mirabeau şi Lafayette în 1789 şi liderii iacobini în 1793 au dispărut complet, mai puţin din memoria istoricilor. Girondinii sînt amintiţi doar ca grup, şi poate din pricina femeilor romantice, dar neglijabile din punct de vedere revoluţionar, legate de ei — doamna Rolland sau Charlotte Corday. Cine, în afară de expertul în domeniu, cunoaşte fie şi numele lui Brissot, Vergniaud, Gaudet şi celorlalţi? Conservatorii au creat o imagine durabilă a Terorii, dictatură şi vărsare de sînge fără margini, cu toate că, după standardele secolului al XX-lea şi după cele ale represiunilor conservatoare ale revoluţiilor sociale, precum masacrele de după Comuna din Paris în 1871, uciderile în masă au fost relativ modeste, 17.000 de execuţii oficiale în paisprezece luni[10]. Mai ales în Franţa, revoluţionarii au considerat-o prima republică a poporului, sursa de inspiraţie a tuturor revoltelor care au urmat. Pentru toţi era o epocă ce nu trebuia măsurată conform criteriilor umane de zi cu zi.

Acest lucru este adevărat. Dar pentru solida clasă de mijloc franceză care se afla îndărătul Terorii, nu era nici patologică, nici apocaliptică, ci în primul şi în primul rînd singura modalitate eficientă de apărare a ţării lor. Acest lucru l-a săvîrşit Republica iacobină, iar realizarea sa a fost supraomenească. În iunie 1793, şaizeci dintre cele optzeci de departamente ale Franţei se răsculaseră împotriva Parisului; armatele principilor germani invadau Franţa dinspre nord şi est; englezii atacau dinspre sud şi vest: ţara era neajutorată şi falimentară. Paisprezece luni mai tîrziu, întreaga Franţă se afla sub control ferm, invadatorii fuseseră izgoniţi, armatele franceze ocupaseră la rîndul lor Belgia şi erau pe punctul de a intra într-un şir de douăzeci de ani de triumf militar lipsit de efort şi aproape neîntrerupt. Totuşi, în martie 1794 o armată de trei ori mai mare ca înainte era

întreţinută cu jumătate din costul din martie 1793, iar valoarea monedei franceze (sau mai degrabă a acelor *assignats* de hîrtie care o înlocuiseră în mare parte) era ţinută aproximativ stabilă, în contrast marcant atît cu trecutul, cît şi cu viitorul. Nu-i de mirare că Jeanbon St. André, membrul iacobin al Comitetului de Siguranţă Publică, cel care, deşi republican convins, a devenit ulterior unul dintre cei mai eficienţi prefecţi ai lui Napoleon, privea Franţa imperială cu dispreţ în timp ce se clătina din cauza înfrîngerilor din 1812-1813. Republica din anul II se confruntase cu crize mai grave şi cu resurse mai slabe[11].

Pentru astfel de oameni, ca de altminteri pentru majoritatea Convenţiei Naţionale care păstrase controlul de-a lungul acestei perioade istorice, alegerea era simplă: ori Teroarea, cu toate defectele ei din punctul de vedere al clasei de mijloc, ori distrugerea Revoluţiei, dezintegrarea statului naţional şi, probabil — oare nu era exemplul Poloniei? —, dispariţia ţării. Este foarte verosimil că, din cauza crizei disperate a Franţei, mulţi dintre ei ar fi preferat un regim mai puţin drastic şi cu siguranţă o economie mai puţin controlată: căderea lui Robespierre a dus la o epidemie de lipsă de control economic şi la corupţie, care, în mod incidental, au culminat cu inflaţia galopantă şi cu falimentul naţional din 1797. Dar chiar şi din cel mai îngust punct de vedere, perspectivele clasei mijlocii franceze depindeau de cele ale unui stat naţional centralizat puternic. Şi oricum, putea oare Revoluţia, care practic crease termenii "naţiune" şi "patriotism" în sensul lor modern, să abandoneze *"la grande nation"*?

Prima sarcină a regimului iacobin a constat în imobilizarea sprijinului maselor împotriva disidenţei Girondei şi a notabililor din provincie şi menţinerea sprijinului sansculotte-ilor parizieni, ale căror revendicări pentru un efort de război revoluţionar — recrutare generală ("la levée en masse"), teroare faţă de "trădători" şi control general al preţurilor ("maximum") — coincideau parţial cu bunul-simţ iacobin, deşi celelalte revendicări ale lor se vor dovedi dificile. A fost proclamată o nouă constituţie, care fusese întîrziată pînă atunci de Gironde. În conformitate cu acest document nobil, dar academic, poporului i se oferea sufragiu universal, dreptul la insurecţie, la muncă sau la întreţinere, şi — lucrul cel mai semnificativ — afirmaţia oficială că fericirea tuturor reprezenta scopul guvernului, iar drepturile oamenilor nu erau pur şi simplu disponibile, ci operative. A fost prima constituţie cu adevărat democratică proclamată de un stat modern. Mai concret, iacobinii au abolit toate drepturile feudale rămase fără despăgubire, a îmbunătăţit şansa micului cumpărător de a

achiziţiona pămîntul confiscat de la emigranţi şi — după cîteva luni — a abolit sclavia în coloniile franceze, spre a-i încuraja pe negrii din Santo Domingo să lupte pentru republică împotriva englezilor. Aceste măsuri au avut nişte rezultate importante. În America, ele au ajutat la crearea primului lider revoluţionar independent în persoana lui Toussaint-Louverture[12]. În Franţa, ele au întemeiat acea citadelă inexpugnabilă de ţărani proprietari mici şi mijlocii, mici meşteşugari şi vînzători, retrograzi din punct de vedere economic, dar devotaţi cu pasiune Revoluţiei şi Republicii, care a dominat de atunci viaţa ţării. Transformarea capitalistă a agriculturii şi a micii întreprinderi, condiţia esenţială pentru o dezvoltare economică rapidă, a fost încetinită, iar o dată cu ea viteza de urbanizare, extinderea pieţei interne, multiplicarea clasei muncitoare şi, în mod incidental, mersul înainte al revoluţiei proletare. Atît marile afaceri, cît şi mişcarea muncitorească au fost multă vreme sortite să rămînă nişte fenomene minore în Franţa, insule înconjurate de o mare de băcani de la colţul străzii, ţărani deţinători de mici suprafeţe şi proprietari de cafenele (cf. mai jos Capitolul 9).

Centrul noii guvernări, care reprezenta o alianţă dintre iacobini şi sansculotte-i, s-a deplasat, prin urmare, către stînga. Acest lucru se reflecta în reînnoitul Comitet de Siguranţă Publică, care a devenit cu rapiditate cabinetul de război al Franţei. L-a pierdut pe Danton, un revoluţionar puternic, desfrînat, probabil corupt, dar extraordinar de talentat, mai moderat decît părea (fusese ministru în ultima administraţie regală), şi l-a cîştigat pe Maximilien Robespierre, care a devenit cel mai influent membru al său. Puţini au fost istoricii care s-au pronunţat fără pasiune în legătură cu acest avocat fercheş şi fanatic, care avea un sentiment oarecum excesiv al monopolului privat asupra virtuţii, pentru că el continuă să încarneze teribilul şi gloriosul an II, în legătură cu care nimeni nu este neutru. Nu era un individ agreabil; chiar şi cei din ziua de azi care cred că a avut dreptate au tendinţa de a prefera rigoarea matematică a acelui arhitect de paradisuri spartane, tînărul Saint-Just. Nu era un personaj măreţ, iar deseori era meschin. Dar este singurul individ scos la iveală de Revoluţie (altul decît Napoleon) în jurul căruia a apărut un cult. Acest lucru s-a întîmplat din cauză că pentru el, ca şi pentru istorie, Republica iacobină nu a fost un mecanism de cîştigare a războiului, ci un ideal: domnia teribilă şi glorioasă a justiţiei şi virtuţii, în care toţi bunii cetăţeni erau egali în ochii naţiunii, iar poporul îi pedepsea pe trădători. Jean-Jacques Rousseau (cf. mai jos p. 228) şi convingerea cristalină în dreptate i-au conferit pute-

rea. El nu avea nici o putere dictatorială formală sau chiar un birou, fiind doar un membru al Comitetului de Siguranţă Publică, care era, la rîndul lui, doar un subcomitet — cel mai puternic, dar nu atotputernic — al Convenţiei. Puterea sa era cea a poporului — masele din Paris; teroarea sa era teroarea lor. Atunci cînd l-au abandonat, el s-a prăbuşit.

Tragedia lui Robespierre şi a Republicii iacobine a constat în faptul că au fost ei înşişi obligaţi să îndepărteze acest sprijin. Regimul reprezenta o alianţă între clasa de mijloc şi masele muncitoare; dacă n-ar fi fost iacobinii din clasa de mijloc, concesiunile sansculotte-ilor erau tolerabile doar din pricina faptului şi în măsura în care ei legau masele de regim fără a-i teroriza pe deţinătorii de proprietate; iar în cadrul alianţei, iacobinii din clasa de mijloc erau decisivi. În plus, chiar nevoile războiului obligau orice guvern să se centralizeze şi să se disciplineze, în dauna democraţiei libere, locale, directe de asociere, a miliţiilor voluntare, a alegerilor libere pe baza cărora prosperau sansculotte-ii. Procesul prin care, în timpul Războiului Civil din Spania din 1936-1939, comuniştii s-au întărit în dauna anarhiştilor, i-a întărit pe iacobinii lui Saint-Just în dauna sansculotte-ilor lui Hébert. La 1794 guvernul şi politica constituiau un monolit şi constituiau conduse de către agenţii direcţi ai Comitetului sau Convenţiei — prin delegaţi *en mission* — şi un corp vast de funcţionari şi oficiali în cooperare cu organizaţii de partid locale. În ultimul rînd, necesităţile economice ale războiului îndepărtau sprijinul popular. În oraşe, de controlul asupra preţurilor şi de raţionalizare beneficiau masele; dar îngheţarea salarială corespunzătoare lovea în ele. La ţară, rechiziţionarea sistematică a alimentelor (pe care sansculotte-ii urbani o propovăduiseră cei dintîi) îi îndepărta pe ţărani.

Prin urmare, masele se retrăgeau într-o nemulţumire sau pasivitate nedumerită şi revoltată, îndeosebi după judecarea şi executarea susţinătorilor lui Hébert, care erau cei mai puternici purtători de cuvînt ai sansculotte-ilor. Între timp, mai mulţi sprijinitori moderaţi erau alarmaţi de atacul asupra opoziţiei de dreapta, condusă acum de Danton. Această facţiune oferise refugiu pentru numeroşi escroci, speculanţi, vînzători pe piaţa neagră şi alte elemente corupte, dar care acumulau capital, cu atît mai mult cu cît Danton însuşi întruchipa atitudinea amorală, falstaffiană, de a iubi şi cheltui neîngrădit, care întotdeauna iese la suprafaţă în revoluţiile sociale pînă cînd este copleşit de puritanismul dur care în mod invariabil ajunge să-i domine. Danton-ii istoriei sînt întotdeauna învinşi de Robespierre-i (sau de cei care pretind că se comportă ca nişte Robespierre-i)

din pricina faptului că devoţiunea îngustă poate reuşi acolo unde atitudinea boemă nu are şanse. Însă, dacă Robespierre s-a bucurat de un sprijin moderat pentru că a eliminat corupţia, care în definitiv era în interesul efortului de război, următoarele restricţii de libertate şi de cîştig financiar au fost mai deconcertante pentru oamenii de afaceri. În sfîrşit, nici unui organism larg de opinie nu-i plăceau deviaţiile ideologice cumva ciudate ale perioadei — campaniile sistematice de decreştinizare (datorate zelului sansculotte-ilor) şi noua religie civică a lui Robespierre referitoare la Fiinţa Supremă, avînd şi ceremonii , care încercau să-i contracareze pe atei şi să perpetueze preceptele divinului Jean-Jacques. Iar şuieratul continuu al ghilotinei le reamintea tuturor politicienilor că nimeni nu era în completă siguranţă.

În aprilie 1794, atît dreapta, cît şi stînga căzuseră sub ghilotină, iar susţinătorii lui Robespierre erau, prin urmare, izolaţi din punct de vedere politic. Doar criza războiului îi menţinea la putere. La sfîrşitul lui iunie 1794, cînd armatele Republicii şi-au dovedit fermitatea înfrîngîndu-i în mod decisiv pe austrieci la Fleurus şi ocupînd Belgia, sfîrşitul era aproape. Pe 9 Thermidor după calendarul revoluţionar (27 iulie 1794), Convenţia l-a îndepărtat pe Robespierre. A doua zi el, Saint-Just şi Couthon au fost executaţi, soartă pe care au împărtăşit-o, după cîteva zile, şi alţi 87 de membri ai revoluţionarei Comune din Paris.

IV

Thermidor este sfîrşitul fazei eroice şi celebrate a Revoluţiei: faza sansculotte-ilor în zdrenţe şi a cetăţenilor corecţi cu bonete roşii, care se considerau a fi Brutus şi Cato, a clasicilor grandilocvenţi şi generoşi, dar totodată a exprimărilor mortale: "Lyon n'est plus", "Zece mii de soldaţi nu au încălţări. Veţi lua încălţările tuturor aristocraţilor din Strasbourg şi le veţi pregăti spre a fi transportate la cartierul general mîine la ora 10 a.m."[13]. Nu era o perioadă în care să poţi trăi confortabil, căci majoritatea sufereau de foame, iar mulţi erau înspăimîntaţi; dar era un fenomen la fel de îngrozitor şi de ireversibil ca şi prima explozie nucleară, căci toată istoria a fost schimbată permanent de el. Iar energia pe care a generat-o era suficientă spre a mătura armatele vechilor regimuri ale Europei ca pe nişte paie.

Problema cu care se confrunta clasa mijlocie franceză pentru restul din ceea ce este descris din punct de vedere tehnic drept perioadă revoluţionară (1794-1799) era modul în care să se realizeze stabilitatea politică şi avansul economic pe baza programului liberal originar din 1789-1791.

Nu a rezolvat-o în mod adecvat nici pînă în ziua de azi, deşi după 1870 va descoperi o formulă eficace de cele mai multe ori în republica parlamentară. Rapidele alternări de regim — Directoratul (1795-1799), Consulatul (1799-1804), Imperiul (1804-1814), Monarhia Bourbonilor restaurată (1815-1830), Monarhia constituţională (1830-1848), Republica (1848-1851) şi Imperiul (1852-1870) — au fost toate încercări de menţinere a unei societăţi burgheze, evitîndu-se dublul pericol al republicii democratice iacobine şi al vechiului regim.

Marea slăbiciune a Thermidorienilor a fost aceea că nu se bucurau de sprijin politic, ci în cel mai bun caz de o tolerare, fiind presaţi între o reacţiune aristocratică renăscută şi sărăcimea iacobină Sansculotte din Paris care în scurtă vreme a regretat căderea lui Robespierre. În 1795 ei au întocmit o constituţie elaborată, plină de verificări şi bilanţuri, spre a se proteja şi de unii, şi de alţii, iar schimbările periodice la dreapta şi la stînga i-au menţinut într-un echilibru precar; dar ei trebuiau să recurgă din ce în ce mai mult la armată spre a dispersa opoziţia. Era o situaţie curios de asemănătoare celei de-A Patra Republici, iar concluzia sa era similară: conducerea unui general. Dar Directoratul depindea de armată pentru mai mult decît suprimarea loviturilor de stat şi a comploturilor periodice (diverse în 1795, conspiraţia lui Babeuf în 1796), Fructidor în 1797, Floréal în 1798, Prairial în 1799)[14]. Inactivitatea era singura garanţie sigură a puterii pentru un regim slab şi nepopular, dar lucrurile de care avea nevoie poporul erau iniţiativa şi expansiunea. Armata a rezolvat această problemă în aparenţă insolubilă. Ea a cucerit; s-a dovedit profitabilă; mai mult decît atît, jafurile şi cuceririle au fost profitabile pentru guvern. Era oare surprinzător faptul că, în cele din urmă, cel mai inteligent şi mai capabil dintre conducătorii armatei, Napoleon Bonaparte, a luat hotărîrea că armata trebuie să se descotorosească complet de firavul regim civil?

Această armată revoluţionară era copilul cel mai formidabil al Republicii iacobine. Dintr-o "levée en masse" a cetăţenilor revoluţionari ea s-a transformat în scurtă vreme într-o trupă de luptători profesionişti, căci nu au existat recrutări între 1793 şi 1798, iar cei care nu aveau gust sau talent pentru oaste au dezertat în masă. Prin urmare, a păstrat caracteristicile Revoluţiei şi le-a dobîndit pe cele ale grupurilor de interese; mixtura tipic bonapartistă. Revoluţia i-a conferit superioritatea militară fără precedent, pe care o vor exploata excepţionalele calităţi de general ale lui Napoleon. Întotdeauna a existat ceva în genul unei înrolări improvizate, în care recruţi de-abia instruiţi primeau instrucţie şi morală de la soldaţi

cu experienţă, disciplina formală de cazarmă era trecută cu vederea, soldaţii erau trataţi ca oameni, iar domnia absolută a promovării pe bază de merit (care însemna a te distinge în luptă) producea o simplă ierarhie a curajului. Acest lucru şi sentimentul de misiune revoluţionară arogantă făceau ca armata franceză să fie independentă de resursele de care depindeau forţele mai ortodoxe. Ea nu a dobîndit niciodată un sistem de aprovizionare eficient, căci trăia din produsele de la ţară. Nu a fost niciodată sprijinită de o industrie a armamentului slab adecvată la necesităţile sale nominale; dar cîştiga bătăliile atît de repede, încît nu avea nevoie de multe arme: în 1806 marea maşină a armatei prusace s-a prăbuşit în faţa unei armate în care un corp întreg trăgea doar 1.400 de lovituri de tun. Generalii se puteau baza pe un curaj nelimitat de ofensivă şi pe o oarecare iniţiativă locală. Desigur că această armată avea şi slăbiciunea originilor ei. Cu excepţia lui Napoleon şi a altor cîţiva, calitatea generalilor şi a activităţii statului-major era precară, căci generalul revoluţionar sau mareşalul lui Napoleon era mai degrabă un tip de sergent-major sau de ofiţer de companie dur promovat pentru bravură şi calităţi de conducător şi nu pentru inteligenţa sa: eroicul, dar extrem de stupidul mareşal Ney este un exemplu tipic. Napoleon a cîştigat bătălii; mareşalii săi, fără el, aveau tendinţa de a le pierde. Sistemul său sumar de aprovizionare era suficient în ţările bogate care se pretau la jaf fusese dezvoltat în: Belgia, nordul Italiei, Germania. Pe întinderile vaste ale Poloniei şi Rusiei, aşa cum vom vedea, acest sistem s-a prăbuşit. Totala absenţă de servicii sanitare multiplica numărul pierderilor: între 1800 şi 1815 Napoleon a pierdut 40% din trupele sale, cu toate că din această cifră o treime au fost dezertări; dar între 90 şi 98% din aceste pierderi erau oameni care nu mureau în bătălie, ci de pe urma rănilor, a bolii, a epuizării şi a frigului. Pe scurt, era o armată care a cucerit toată Europa în salturi scurte nu numai pentru că avea această posibilitate, ci şi pentru că era nevoită.

Pe de altă parte, armata era o carieră ca oricare alta dintre multele pe care revoluţia burgheză le deschisese celor talentaţi; iar cei care aveau succes în ea erau interesaţi de stabilitatea internă la fel ca oricare alt burghez. Acest lucru a făcut din armată, în ciuda iacobinismului ei încorporat, un stîlp al guvernării thermidoriene, şi din conducătorul ei, Bonaparte, o persoană potrivită spre a încheia revoluţia burgheză şi a inaugura regimul burghez. Însuşi Napoleon Bonaparte, cu toate că se trăgea dintr-o familie respectabilă după normele insulei barbare în care se născuse, Corsica, era un carierist tipic de acest fel. Născut în 1769, el a făcut încet carieră ca

artilerist, una dintre puţinele ramuri ale armatei regale în care competenţa tehnică era indispensabilă, fiind ambiţios, nemulţumit şi revoluţionar. În timpul revoluţiei, şi îndeosebi sub dictatura iacobină, pe care a sprijinit-o cu putere, el a fost considerat de către un comisar local pe un front crucial — care era, întîmplător, un concetăţean corsican, ce nu ar fi putut dăuna perspectivelor sale — un soldat cu excelente calităţi. Anul II l-a făcut general. A supravieţuit căderii lui Robespierre, iar darul de a-şi cultiva relaţii folositoare la Paris l-a ajutat după acest moment dificil. El a exploatat oportunităţile ce i s-au oferit în campania din 1796, care l-a făcut în mod indiscutabil primul soldat al Republicii, care acţiona practic independent de autorităţile civile. Puterea pe jumătate i-a fost oferită, pe jumătate a luat-o el atunci cînd invaziile străine din 1799 au dat la iveală slăbiciunea Directoratului şi faptul că el, Napoleon, era indispensabil. A devenit prim consul; apoi consul pe viaţă; apoi împărat. Iar o dată cu sosirea sa, ca prin miracol, problemele insolubile ale Directoratului au putut fi soluţionate. După cîţiva ani, Franţa a avut un Cod civil, un concordat cu Biserica şi chiar o Bancă Naţională, un simbol extrem de impresionant al stabilităţii burgheze. Iar lumea avea primul său mit secular.

Cititorii mai în vîrstă sau cei din ţări tradiţionaliste cunosc mitul lui Napoleon aşa cum a existat de-a lungul secolului, cînd nici un cabinet nu era complet fără bustul lui, iar pamfletarii susţineau, chiar şi în glumă, că nu era un om, ci un zeu al soarelui. Extraordinara putere a acestui mit nu poate fi explicată în mod adecvat nici prin victoriile napoleoniene, nici prin propaganda napoleoniană, nici măcar prin geniul său indubitabil. Ca om, era indiscutabil foarte sclipitor, multilateral, inteligent şi imaginativ, cu toate că puterea l-a făcut destul de urîcios. Ca general, n-avea egal; în calitate de conducător făcea planuri de o extraordinară eficienţă, era un şef excelent şi suficient de intelectual în toate privinţele spre a înţelege şi superviza ceea ce făceau subordonaţii săi. Ca individ, se pare că radia o senzaţie de măreţie; dar majoritatea celor care mărturisesc acest lucru — precum Goethe — l-au văzut la apogeul faimei sale, atunci cînd deja îl învăluia mitul. Era, fără îndoială, un foarte mare om, şi — probabil cu excepţia lui Lenin — chipul lui este cel pe care majoritatea oamenilor cu o educaţie rezonabilă l-ar recunoaşte, chiar şi azi, cel mai bine în galeria de portrete a istoriei, chiar şi numai după cele trei semne distinctive: era scund de statură, avea părul pieptănat pe frunte şi ţinea mîna vîrîtă în vestonul pe jumătate descheiat. Probabil că nu are rost să-l comparăm ca mărime cu candidaţi din secolul al XX-lea.

Căci mitul napoleonic se bazează nu atît pe meritele lui Napoleon, cît pe faptele, la vremea aceea unice, ale caracterului său. Marii oameni celebri care au zguduit pămîntul în trecut începuseră ca regi, precum Alexandru, sau patricieni, ca Iulius Cezar; dar Napoleon era "micul caporal" care s-a ridicat ajungînd să conducă un continent doar prin talentul său personal. (Acest lucru nu este strict adevărat, dar ascensiunea sa a fost suficient de meteorică şi de înaltă spre a face această descriere rezonabilă.) Fiecare tînăr intelectual care a devorat cărţi, aşa după cum a făcut tînărul Bonaparte, a scris poezii sau romane proaste şi l-a adulat pe Rousseau putea din acel moment să considere că limita sa e cerul, monograma sa fiind înconjurată de lauri. Din acel moment, fiecare om de afaceri avea un nume pentru ambiţia sa: să fie – după cum frazează clişeele — un "Napoleon al finanţelor" sau al industriei. Toţi oamenii de rînd au fost extaziaţi văzînd un om obişnuit care a devenit mai mare decît cei care sînt născuţi spre a purta coroană. Napoleon a dat ambiţiei un nume personal în momentul în care dubla revoluţie le deschisese oamenilor ambiţioşi lumea. Dar mai era şi altceva. El era omul civilizat al secolului al XVIII-lea, raţionalist, curios, luminat, dar avînd suficient din discipolul lui Rousseau spre a fi de asemenea şi omul secolului al XIX-lea. Era omul Revoluţiei, şi omul care aducea stabilitatea. Într-un cuvînt, el era figura cu care se putea identifica în visurile sale orice om care se despărţea de tradiţie.

Pentru francezi, el era de asemenea ceva cu mult mai simplu: cel mai plin de succes conducător din lunga lor istorie. A triumfat glorios peste graniţele ţării; dar acasă el a întemeiat sau reîntemeiat aparatul insituţiilor franceze aşa după cum există pînă în ziua de azi. Se recunoaşte că cea mai mare parte a ideilor lui — poate toate — au fost anticipate de Revoluţie şi de Directorat; contribuţia sa personală constă în faptul de a le fi făcut mai conservatoare, mai ierarhice şi mai autoritare. Dar predecesorii săi au anticipat: el a dus mai departe. Marile momente lucide ale legii franceze, Codurile care au devenit modele pentru întreaga lume burgheză ne-anglo-saxonă erau napoleoniene. Ierarhia funcţionarilor, de la prefect în jos, a tribunalelor, a universităţilor şi şcolilor îi aparţine. Marile "cariere" din viaţa publică, armata, serviciul civil, educaţia, legea franceză au formele napoleoniene. El le-a adus tuturor stabilitate şi prosperitate, cu excepţia unui sfert de milion de francezi care nu s-au mai întors din războaie; chiar şi rudelor acestora Napoleon le-a adus glorie. Fără îndoială că englezii s-au văzut pe ei înşişi luptînd pentru libertate împotriva tiraniei; dar în 1815 majoritatea englezilor erau, probabil, mai săraci şi o duceau mai prost

decît în 1800, în timp ce majoritatea francezilor o duceau cu siguranţă mai bine; şi, cu excepţia încă a neglijabililor lucrători cu salariu, nimeni nu-şi pierduse substanţialele beneficii economice ale Revoluţiei. Nu este un mare mister persistenţa bonapartismului, după căderea lui Napoleon, ca ideologie a francezilor apolitici, îndeosebi a ţăranimii avute. A fost nevoie de un al doilea Napoleon, mai mic, spre a irosi această ideologie între 1851 şi 1870.

El distrusese doar un singur lucru: Revoluţia iacobină, visul de egalitate, libertate şi fraternitate al poporului care se ridica cu măreţie spre a se scutura de opresiune. Era un mit mai puternic decît al lui, căci după căderea sa acest vis, şi nu amintirea sa, a inspirat revoluţiile secolului al XIX-lea, chiar şi în ţara sa.

NOTE

1. Această diferenţă între influenţele britanice şi cele franceze n-ar trebui împinsă prea departe. Nici unul dintre cele două centre ale revoluţiei duale nu şi-a mărginit influenţa la un anumit domeniu special al activităţii umane, iar cele două au fost nu atît concurente, cît complementare. Totuşi, chiar şi atunci cînd cele două convergeau într-o manieră extrem de clară — precum în *socialism*, care a fost inventat şi denumit aproape simultan în ambele ţări —, ele convergeau din direcţii cumva diferite.

2. Vezi R. R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution* (1959); J. Godechot, *La Grande Nation* (1956), vol. I, capitolul 1.

3. B. Lewis, The Impact of the French Revolution on Turkey, *Journal of World History*, I (1953-1954, p. 105).

4. Ceea ce nu înseamnă să subestimăm influenţa Revoluţiei Americane. Fără îndoială că ea a ajutat la stimularea francezilor, iar într-un sens mai restrîns a oferit modele constituţionale — în competiţie şi cîteodată în alternanţă cu francezii — mai multor state din America Latină, şi din cînd în cînd inspiraţie pentru mişcările democratic-liberale.

5. H. Sée, *Esquisse d'une Histoire du Régime Agraire* (1931), p. 16-17.

6. A. Soboul, *Les Campagnes Montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime* (1958).

7. A. Goodwin, *The French Revolution* (1959), p. 70.

8. Aproximativ 300.000 de francezi au emigrat între 1789 şi 1795.

9. C. Bloch, L'émigration française au XIX-eme siècle, *Etudes d'Histoire Moderne & Contemp.* I (1947), p. 137; D. Greer, *The Incidence of the Emigration during the French Revolution* (1951), însă sugerează o cifră cu mult mai mică.

10. D. Greer, *The Incidence of the Terror* (Harvard, 1935).

11. "Ştiţi ce fel de guvern (a fost victorios)?... Un guvern al Convenţiei. Un guvern alcătuit din iacobini pasionaţi cu bonete roşii, care purtau haine aspre din lînă, încălţări de lemn, care trăiesc cu pîine şi bere proastă şi dorm pe saltele aşezate pe podeaua sălii lor de întrunire atunci cînd sînt prea obosiţi ca să stea treji şi să dezbată mai departe. Aceasta-i speţa de oameni care au salvat Franţa. Eu am fost unul dintre ei, domnilor. Iar aici, ca şi în aparta-

mentele Împăratului în care voi intra imediat, mă mîndresc cu acest fapt." Citat J. Savant, *Les Prefets de Napoléon* (1958), 111-112.

12. Eşecul Franţei lui Napoleon de a redobîndi Haiti a constituit unul dintre motivele principale ale lichidării restului Imperiului American, care a fost vîndut, prin Actul de achiziţionare Louisiana (1803), SUA. Astfel, o consecinţă a răspîndirii iacobinismului în America a fost aceea că a făcut din SUA o putere continentală.

13. *Oeuvres Complètes de Saint Just*, vol. II, p. 147 (ed. C. Vellay, Paris, 1908).

14. Numele sînt cele ale lunilor din calendarul revoluţionar.

4

RĂZBOIUL

Într-o epocă de inovaţii, tot ceea ce nu este nou este periculos. Arta militară a monarhiei nu ni se mai potriveşte, căci sîntem oameni diferiţi şi avem duşmani diferiţi. Puterea şi cuceririle popoarelor, splendoarea politicii şi meşteşugului războiului lor au depins întotdeauna de un singur principiu, de o singură instituţie puternică... Naţiunea noastră are deja un caracter naţional propriu. Sistemul său militar trebuie să fie diferit de cel al duşmanilor săi. În acest caz, foarte bine: dacă naţiunea franceză este formidabilă din pricina zelului şi a dibăciei noastre, şi dacă duşmanii noştri sînt stîngaci şi lenţi, în acest caz sistemul nostru militar trebuie să fie impetuos.

Saint-Just, *Rapport présenté à la Convention Nationale au nom du Comité de Salut Public, 19 du premier mois de l'an II*
(10 octombrie 1793)

Nu este adevărat că războiul este din poruncă divină; nu este adevărat că pămîntul este însetat de sînge. Dumnezeu însuşi anatemizează războiul şi la fel ca şi cei care îl poartă şi care în secret sînt îngroziţi de el.

Alfred de Vigny, *Servitude et grandeur militaires*

I

Din 1792 şi pînă în 1815 în Europa a existat un război aproape neîntrerupt, combinat sau coincizînd cu războaiele ocazionale din exterior: în Indiile de Vest, Levantul şi India în 1790 şi 1800, după această dată în operaţiuni navale ocazionale în exterior, în SUA în 1812-1814. Consecinţele victoriei sau ale înfrîngerii în aceste războaie erau considerabile, căci transformau harta lumii. Prin urmare, trebuie să le avem în vedere mai întîi pe ele. Dar va trebui să ne ocupăm şi de o problemă mai puţin tangibilă. Care erau urmările procesului actual de ducere a războiului, mobilizarea militară şi operaţiunile, măsurile politice şi economice ce au urmat?

Două tipuri foarte diferite de beligeranţi s-au confruntat unul cu celălalt pe parcursul acestor douăzeci şi ceva de ani: puterile şi sistemele. Franţa

ca stat, cu interesele şi aspiraţiile sale, se confrunta (sau se afla în alianţă) cu alte state de acelaşi tip, dar, pe de altă parte, Franţa ca Revoluţie făcea apel la popoarele lumii să se scuture de tiranie şi să îmbrăţişeze libertatea, iar forţele conservatoare şi reacţiunea i se opuneau. Fără îndoială că după primii ani apocaliptici ai războiului revoluţionar diferenţa dintre aceste două poziţii aflate în conflict s-a diminuat. La sfîrşitul domniei lui Napoleon, elementul de cucerire şi exploatare imperială a avut cîştig de cauză asupra elementelor de eliberare ori de cîte ori trupele franceze învingeau, ocupau sau anexau vreo ţară, şi ducerea războiului internaţional era, prin urmare, mult mai puţin amestecat cu războiul civil internaţional (şi în fiecare ţară cu cel intern). În schimb, puterile antirevoluţionare se resemnaseră în faţa ireversibilităţii unei mari părţi din realizările revoluţionare din Franţa şi, prin urmare, erau pregătite să negocieze (cu anumite rezerve) termenii păcii ca între puteri care funcţionează în mod normal, şi nu ca între unele care sînt diferite precum ziua şi noaptea. Ei erau gata, la cîteva săptămîni de la înfrîngerea lui Napoleon, chiar să readmită Franţa ca un jucător egal în tradiţionalul joc de alianţe, contraalianţe, înşelătorii, ameninţări şi război prin care diplomaţia reglementa relaţiile dintre statele mari. Cu toate acestea, persista natura dual㠠a războaielor în calitate de conflict, atît între state, cît şi între sisteme sociale.

Vorbind din punct de vedere social, beligeranţii erau divizaţi extrem de inegal. În afara Franţei, exista doar un singur stat important ale cărui origini revoluţionare şi simpatii faţă de Declaraţia drepturilor omului i-ar fi putut conferi o aplecare ideologică către partea franceză: Statele Unite ale Americii. De fapt, SUA au învăţat de la tabăra franceză, cel puţin într-o ocazie (1812-1814), cum să ducă un război, dacă nu în alianţă cu francezii, atunci măcar împotriva unui inamic comun: englezii. Totuşi, SUA au rămas neutre în cea mai mare parte a timpului, iar fricţiunile lor cu britanicii nu necesită o explicaţie ideologică. În rest, aliaţii ideologici ai Franţei erau partide şi curente de opinie în interiorul altor state, şi nu puteri statale.

Într-un sens extrem de larg, practic fiecare persoană cu educaţie, talent şi iluminată simpatiza cu Revoluţia, cel puţin pînă la dictatura iacobină, iar deseori mult timp după aceea. (De-abia după ce Napoleon s-a intitulat împărat a revocat Beethoven dedicaţia pe care i-o făcuse pe Simfonia "Eroica".) Lista europenilor talentaţi şi geniali care au sprijinit iniţial Revoluţia poate fi comparată cu simpatia asemănătoare şi aproape universală pentru Republica Spaniolă la 1930. În Marea Britanie ea îi includea pe poeţi — Wordsworth, Blake, Coleridge, Robert Burns, Southey —,

pe oamenii de ştiinţă, chimistul Joseph Priestley şi mai mulţi membri ai distinsei Birmingham Lunar Society[1], tehnologi şi industriaşi precum fabricantul de fierărie Wilkinson şi inginerul Thomas Telford, şi în general intelectuali din partidul Whig sau disidenţi. În Germania îi includea pe filosofii Kant, Herder, Fichte, Schelling şi Hegel, pe poeţii Schiller, Hölderlin, Wieland şi pe vîrstnicul Klopstock şi pe muzicianul Beethoven, în Elveţia pe pedagogul Pestalozzi, pe psihologul Lavater, pe pictorul Fuessli (Fuseli), în Italia practic toate persoanele cu opinii anticlericale. Însă, deşi Revoluţia era încîntată de un astfel de sprijin intelectual, şi îi onora pe eminenţii simpatizanţi străini şi pe cei despre care credea că reprezintă principiile ei acordîndu-le cetăţenie franceză[2], nici Beethoven, nici Robert Burns nu aveau o mare importanţă politică sau militară.

Un serios filoiacobinism politic sau un sentiment profrancez exista în anumite regiuni din apropierea Franţei, unde condiţiile sociale erau comparabile sau contactele culturale permanente (Ţările de Jos, Valea Rinului, Elveţia şi Savoia), în Italia, şi din motive cumva diferite în Irlanda şi Polonia. În Marea Britanie, "iacobinismul" ar fi fost, fără îndoială, un fenomen de o importanţă politică mai mare, chiar şi după Teroare, dacă n-ar fi intrat în conflict cu prejudecata tradiţională antifranceză a naţionalismului englez popular, combinat în mod egal cu dispreţul lui John Bull, cel hrănit cu carne de vită, faţă de continentalii înfometaţi (toţi francezii din desenele animate ale epocii sînt subţiri ca nişte beţe de chibrit) şi cu ostilitatea faţă de ceea ce era, la urma urmei, "duşmanul ereditar" al Angliei, deşi totodată aliatul ereditar al Scoţiei[3]. Iacobinismul britanic era unic, fiind în primul rînd un fenomen al meşteşugarilor sau al clasei muncitoare, cel puţin după ce a trecut entuziasmul general. *Corresponding Societies* pot pretinde a fi primele organizaţii politice ale clasei muncitoare. Dar el a găsit un glas de o forţă unică în *Rights of Man /Drepturile omului/* a lui Tom Paine (care e posibil să se fi vîndut într-un milion de exemplare) şi un anume sprijin din partea grupului de interese Whig, imun la persecuţie din pricina bogăţiei şi a poziţiei sociale, şi care era pregătit să apere tradiţiile libertăţii civile britanice şi dezirabilitatea unei păci negociate cu Franţa. Cu toate acestea, adevărata slăbiciune a iacobinismului britanic este indicată de faptul că însăşi flota de la Spithead, care se răsculase într-un moment crucial al războiului (1797), a vociferat spre a i se permite să pornească împotriva Franţei după ce i se vor fi satisfăcut revendicările economice.

În Peninsula Iberică, dominioanele habsburgice, centrul şi estul Germaniei, Balcani şi Rusia, filoiacobinismul era o forţă neglijabilă. El atrăgea

cîţiva tineri înflăcăraţi, cîţiva intelectuali iluminişti şi alţi cîţiva care, asemenea lui Ignatius Marinovici în Ungaria sau Rigas în Grecia, ocupă locurile de onoare de precursori în istoria luptei ţărilor lor pentru eliberare naţională şi socială. Dar absenţa oricărui sprijin de masă pentru vederile lor în rîndul clasei de mijloc şi de sus, ca să nu mai pomenim de izolarea lor de ţărănimea analfabetă bigotă, a făcut ca iacobinismul să fie uşor de suprimat atunci cînd, aşa cum s-a întîmplat în Austria, s-a aventurat într-o conspiraţie. Va trebui să treacă o generaţie pînă să îşi facă apariţia puternica tradiţie liberală militantă spaniolă din cele cîteva mici conspiraţii studenţeşti sau din emisarii iacobini din 1792-1795.

Adevărul este că, în străinătate, iacobinismul făcea cu precădere apel direct ideologic la clasele educate şi de mijloc şi, prin urmare, forţa sa politică depindea de eficacitatea lor şi de disponibilitatea de a-l folosi. Astfel, în Polonia, Revoluţia Franceză a făcut o impresie profundă. De multă vreme Franţa începuse să fie principala putere străină în care polonezii îşi puneau speranţa că vor găsi sprijin contra lăcomiei unite a prusacilor, ruşilor şi austriecilor, care anexaseră deja regiuni întinse ale ţării şi care o vor împărţi în scurtă vreme între ei în întregime. De asemenea, Franţa oferea un model al felului de reformă internă profundă, care, aşa după cum erau de acord toţi polonezii de bun-simţ, era singura ce putea da ţării posibilitatea de a rezista în faţa călăilor săi. De aceea, nu este surprinzător faptul că constituţia Reformei din 1791 a fost influenţată în mod conştient şi profund de Revoluţia Franceză; ea era prima constituţie modernă care dovedea această influenţă[4]. Dar în Polonia nobilimea reformatoare şi mica nobilime aveau mînă liberă. În Ungaria, unde conflictul endemic dintre Viena şi autonomiştii locali oferea un stimulent analog pentru nobilii de ţară spre a se interesa de teoriile despre rezistenţă (ţinutul Gömör revendica abolirea cenzurii ca fiind contrară *Contractului social* al lui Rousseau), ei nu aveau mînă liberă. Prin urmare, "iacobinismul" era şi mai slab, şi mai lipsit de eficacitate. Din nou în Irlanda, nemulţumirea naţională şi agrară i-a dat "iacobinismului" o forţă politică ce depăşea cu mult sprijinul efectiv pentru ideologia liber-cugetătoare, masonă al conducătorilor "United Irishmen". Slujbele la biserică erau ţinute în acea ţară extrem de catolică pentru victoria francezilor fără Dumnezeu, iar irlandezii erau pregătiţi să întîmpine invazia ţării lor de către trupele franceze, nu pentru că simpatizau cu Robespierre, ci pentru că îi urau pe englezi şi căutau aliaţi împotriva lor. În Spania, pe de altă parte, unde atît catolicismul, cît şi sărăcia erau la fel de proeminente, iacobinismul nu a

reuşit să cîştige teren din motivul invers: spaniolii nu erau oprimaţi de străini, şi singurii care ar fi putut face acest lucru erau francezii.

Nici Polonia, nici Irlanda nu erau exemple tipice de filoiacobinism, căci programul efectiv al Revoluţiei nu prea avea ecou acolo. El avea ecou în ţări cu probleme sociale şi politice similare celor din Franţa. Ele se împart în două categorii: state în care "iacobinismul" nativ avea şanse rezonabile să ajungă la puterea politică, şi cele pe care doar cucerirea franceză le putea împinge înainte. Ţările de Jos, părţi din Elveţia, şi posibil unul sau două state italiene aparţin primului grup, cea mai mare parte a Germaniei de Vest şi a Italiei — celui de-al doilea. Belgia (Ţările de Jos austriece) era deja răsculată în 1789; deseori se uită că Camille Desmoulins şi-a intitulat jurnalul *"Les Révolutions de France et de Brabant"*. Elementele profranceze din rîndul revoluţionarilor (acei *Vonckist*-i democratici) erau, fără îndoială, mai slabe decît *Statist*-ii conservatori, dar suficient de puternice spre a da un sprijin curat revoluţionar cuceririi de către francezi a ţării lor, în favoarea căreia erau. În Provinciile Unite, "patrioţii", care căutau o alianţă cu Franţa, erau destul de puternici spre a se gîndi la o revoluţie, deşi aveau dubii dacă va reuşi fără ajutor extern. Ei reprezentau pătura de jos a clasei de mijloc, iar alţii se raliau împotriva oligarhiilor dominante ale marilor patricieni comercianţi. În Elveţia, elemente de stînga din anumite cantoane de religie protestantă fuseseră întotdeauna puternice, iar atracţia exercitată de Franţa fusese dintotdeauna mare. Şi aici, cucerirea franceză mai mult a suplimentat decît a creat forţele revoluţionare locale.

Nu acelaşi lucru se întîmpla în Germania de Vest şi Italia. Invazia franceză era bine primită de către iacobinii germani, îndeosebi la Mainz şi în sud-vest, dar nimeni nu putea pretinde nici măcar că aveau capacitatea de a produce necazuri guvernelor lor[5]. În Italia, prevalenţa iluminismului şi a masoneriei făcuse Revoluţia extrem de populară în rîndul celor educaţi, dar iacobinismul local era, probabil, puternic doar în regatul Neapole, unde îi îngloba practic pe toţi membrii clasei de mijloc iluminate (adică anticlericale) şi o parte din nobilimea de la ţară, şi era bine organizată în lojile şi societăţile secrete care înfloreau atît de bine în atmosfera sudului Italiei. Dar chiar şi acolo iacobinismul suferea din cauza eşecului său total de a intra în contact cu masele social-revoluţionare. O republică napolitană a fost uşor proclamată cînd s-a aflat vestea înaintării franceze, dar a fost la fel de uşor răsturnată printr-o revoluţie a dreptei, sub stindardul Papei şi al regelui; căci ţăranii şi *lazzaroni*-i napolitani defineau iacobinul, cu oarecare justificare, drept "un om cu o trăsură".

În sens larg, prin urmare, valoarea militară a filoiacobinismului era în principal cea a unui auxiliar la cucerirea franceză şi o sursă de administratori de încredere din punct de vedere politic a teritoriilor cucerite. Şi, într-adevăr, exista tendinţa ca zonele cu putere iacobină locală să se transforme în republici-satelite şi ulterior, acolo unde convenea, să fie anexate Franţei. Belgia a fost anexată în 1795; Ţările de Jos au devenit Republica Batavă în acelaşi an şi în cele din urmă un regat de familie al dinastiei Bonaparte. Malul stîng al Rinului a fost anexat, iar sub Napoleon statele-satelite (precum Marele Ducat de Berg — zona Ruhr din ziua de azi — şi Regatul Westphaliei) şi anexarea directă s-a extins mai mult de-a lungul Germaniei de Nord-Vest. Elveţia a devenit Republica Helvetică în 1789 şi a fost anexată în cele din urmă. În Italia, un şir de republici au fost întemeiate — Cisalpina (1797), Ligura (1797), Romana (1798), Partenopeea (1798), care în cele din urmă au devenit parţial teritoriu francez, dar predominant state-satelite (Regatul Italiei, regatul Neapole).

Iacobinismul din străinătate avea o importanţă militară, iar iacobinii străini de pe teritoriul Franţei jucau un rol semnificativ în formarea strategiei republicane, cum ar fi grupul Saliceti, care întîmplător este mai mult decît responsabil pentru ascensiunea italianului Napoleon Bonaparte în ierarhia armatei franceze şi pentru succesele sale ulterioare în Italia. Dar puţini ar pretinde că el, iacobinismul sau iacobinii străini au fost hotărîtori. O singură mişcare profranceză din străinătate e posibil să fi fost hotărîtoare: irlandezii. O combinaţie de revoluţie irlandeză şi de invazie franceză, îndeosebi în 1797-1798, cînd Marea Britanie a fost temporar singurul beligerant rămas în tabăra antifranceză, ar fi avut şanse să-i oblige pe englezi să facă pace. Dar problemele tehnice ale invaziei de-a lungul unei întinderi atît de largi de mare erau dificile, eforturile franceze de a întreprinde acest lucru au fost ezitante şi prost concepute, iar revolta irlandeză din 1798, deşi se bucura de un masiv sprijin popular, a fost slab organizată şi uşor suprimată. Este, prin urmare, inutil să speculăm în legătură cu posibilităţile teoretice ale operaţiunilor franco-irlandeze.

Dar dacă Franţa se bucura în străinătate de sprijinul forţelor revoluţionare, la fel se întîmpla şi cu cele antifranceze. Căci mişcărilor spontane de rezistenţă populară împotriva cuceririi franceze nu li se poate nega componenta social-revoluţionară, chiar şi atunci cînd ţăranii care le organizau exprimau acest lucru în termenii conservatorismului militant de tip "biserică şi rege". Este semnificativ faptul că tactica militară care în secolul nostru a devenit identificată mai complet cu războiul revoluţionar, războiul

de gherilă sau de partizani, a fost între 1792 şi 1815 apanajul aproape exclusiv al taberei antifranceze. În Franţa, Vendeea şi *les chouans* din Bretania au dus un război de gherilă roialist din 1793, cu întreruperi, pînă în 1802. În străinătate, bandiţii din sudul Italiei au inaugurat probabil, între 1798-1799, o gherilă populară antifranceză. Locuitorii din Tirol, sub conducerea publicanului Andreas Hofer în 1809, dar îndeosebi spaniolii de după 1808, şi într-o oarecare măsură ruşii în 1812-1813, au practicat-o cu un considerabil succes. În mod paradoxal, importanţa militară pentru antifrancezi a acestei tactici revoluţionare a fost cu siguranţă mai mare decît importanţa militară a iacobinismului din străinătate pentru francezi. Nici o regiune dincolo de graniţele Franţei nu a mai păstrat un guvern pro-iacobin după înfrîngerea sau retragerea trupelor franceze; dar Tirolul, Spania şi, într-o oarecare măsură, sudul Italiei le puneau francezilor o problemă militară mai serioasă decît înainte de înfrîngerea armatelor şi conducătorilor lor formali. Motivul era evident: aveau loc mişcări ţărăneşti. Acolo unde naţionalismul antifrancez nu se baza pe ţărănimea locală, importanţa sa militară era neglijabilă. Patriotismul retrospectiv a creat un "război de eliberare" german în 1813-1814, dar se poate afirma că, în măsura în care se spune despre el că s-a bazat pe rezistenţa populară împotriva francezilor, acest lucru reprezintă o pioasă ficţiune[6]. În Spania oamenii i-au ţinut pe francezi la respect cînd armatele n-au dat rezultate; în Germania, armatele ortodoxe i-au înfrînt într-o manieră complet ortodoxă.

Vorbind din punct de vedere social, nu am comite o deformare vorbind despre război ca fiind unul al Franţei şi al teritoriilor mărginite de ea împotriva celorlalte. În termeni de relaţii de putere învechite, alinierea era mai complexă. Conflictul fundamental aici era cel dintre Franţa şi Marea Britanie, care dominase relaţiile internaţionale cea mai mare parte a secolului. Din punctul de vedere al britanicilor, acesta era aproape în întregime economic. Ei doreau să-şi elimine principalul competitor spre a-i conferi comerţului lor supremaţia pe pieţele europene, controlul total al pieţelor coloniale şi de peste mări, ceea ce însemna controlul asupra oceanelor dincolo de apele teritoriale. De fapt, ei au realizat ceva nu mult diferit ca urmare a războaielor. În Europa, acest obiectiv nu implica ambiţii teritoriale, cu excepţia controlului asupra anumitor puncte de importanţă maritimă sau a măsurilor luate pentru ca acestea să nu cadă în mîinile unor state suficient de puternice spre a fi periculoase. Căci restul Marii Britanii era mulţumit cu orice aranjament continental în care fiecare potenţial rival era ţinut la respect de alte state. În străinătate, aceasta implica

distrugerea integrală a imperiilor coloniale ale altor popoare şi anexări masive la Imperiul Britanic.

Această politică era suficientă spre a le oferi francezilor nişte aliaţi potenţiali, căci toate statele coloniale maritime şi comerciale priveau cu neîncredere sau ostilitate expansiunea britanică. În fapt, poziţia lor normală era una de neutralitate, căci beneficiile de a face comerţ în mod nestingherit pe vreme de război sînt considerabile; dar tendinţa britanică de a trata transportul maritim neutru (într-un mod foarte realist) drept o forţă care îi ajută mai degrabă pe francezi decît pe ei i-a împins la conflicte, pînă cînd politica de blocadă franceză de după 1806 i-a împins în direcţia opusă. Majoritatea puterilor maritime erau prea slabe sau, aflîndu-se în Europa, prea izolate, spre a le produce britanicilor multe necazuri; dar Rzboiul Anglo-American din 1812-1814 a fost rezultatul unui astfel de conflict.

Ostilitatea franceză faţă de Marea Britanie era oarecum mai complexă, dar elementele din ea care, asemenea britanicilor, cereau o victorie *totală* au fost întărite de Revoluţie, care a adus la putere o burghezie franceză, ale cărei pofte erau, în felul lor, la fel de nelimitate ca şi cele ale britanicilor. La cea mai mică victorie asupra britanicilor avea nevoie de distrugerea comerţului britanic, de care, pe bună dreptate, se considera că era dependentă Marea Britanie, şi o protecţie împotriva unei viitoare reveniri britanice, distrugerea sa permanentă. (Paralela între conflictul franco-britanic şi cel dintre Roma şi Cartagina era prezentă în minţile francezilor, a căror imaginaţie politică era în mare parte clasică.) Într-o atitudine mai ambiţioasă, burghezia franceză putea trage speranţa de a compensa evidenta superioritate economică a britanicilor doar prin propriile-i resurse politice şi militare: de exemplu, prin crearea pentru sine însăşi a unei vaste pieţe captive, de pe care erau exclüşi rivalii săi. Aceste două consideraţii au conferit conflictului anglo-francez o persistenţă şi o încăpăţînare unică. Nici o tabără nu era cu adevărat pregătită — lucru rar în zilele acelea, deşi a devenit comun în ziua de azi — să se mulţumească cu altceva decît o victorie totală. Unicul interval de pace între cele două (1802-1803) s-a încheiat prin refuzul amîndurora de a o respecta. Acest lucru era cu atît mai remarcabil, cu cît situaţia pur militară impunea un impas: era clar de la sfîrşitul anilor '90 că britanicii nu aveau posibilitatea de a ajunge pe continent, iar francezii nu se puteau desprinde de el.

Celelalte puteri antifranceze erau angajate într-un fel de luptă mai puţin ucigaşă. Ele sperau toate că vor răsturna Revoluţia Franceză, deşi nu cu

preţul propriilor ambiţii politice, dar după 1792-1795 acest lucru era clar că nu mai era practicabil. Austria, ale cărei legături de familie cu Bourbonii erau întărite de ameninţarea franceză directă la adresa posesiunilor şi zonelor sale de influenţă din Italia, precum şi poziţia sa în Germania, era primordial antifranceză şi lua parte la orice coaliţie majoră împotriva Franţei. Rusia era intermitent antifranceză, intrînd în război de-abia în 1795-1800, 1805-1807 şi 1812. Prusia era împărţită între simpatia faţă de tabăra contrarevoluţionară, neîncredere în Austria şi propriile sale ambiţii în Polonia şi Germania, care beneficia de pe urma iniţiativei franceze. Prin urmare, ea intra în război ocazional şi într-o manieră semi-independentă în 1792-1795, 1806-1807 (cînd a fost pulverizată) şi 1813. Politica celorlalte state care, din cînd în cînd, intrau în coaliţii antifranceze dovedeşte fluctuaţii comparabile. Ele erau împotriva Revoluţiei, dar, pentru că politica e politică, aveau alte priorităţi, şi nimic din interesele lor statale nu impunea o ostilitate permanentă şi de neclintit, îndeosebi faţă de o Franţă victorioasă, care hotăra redistribuirile periodice ale teritoriului european.

Aceste ambiţii şi interese diplomatice permanente ale statelor europene furnizau totodată Franţei mai mulţi aliaţi potenţiali; căci în fiecare sistem de state aflate în rivalitate şi tensiune permanentă unele cu altele, inimiciţia lui A implică simpatia lui anti-A. Cei mai siguri dintre aceştia erau principii germani mai mici al căror interes fusese de multă vreme — în mod normal în alianţă cu Franţa — acela de a slăbi puterea împăratului (adică a Austriei) asupra principatului sau care sufereau de pe urma creşterii puterii prusace. Cei mai importanţi dintre aceştia erau statele germane din sud-vest — Baden, Württemberg, Bavaria, care a devenit nucleul Confederaţiei Napoleoniene a Rinului (1806) — şi vechiul rival şi victimă ale Prusiei, Saxonia. Aceasta din urmă era, într-adevăr, ultimul şi cel mai loial aliat al lui Napoleon, fapt explicabil parţial prin interesele sale economice, căci în calitate de centru manufacturier extrem de dezvoltat ea beneficia de pe urma "sistemului continental".

Totuşi, chiar dacă acceptăm divizările taberei antifranceze şi potenţialul de aliaţi pe care se putea baza Franţa, pe hîrtie coaliţiile antifranceze erau în mod invariabil mult mai puternice decît francezii, cel puţin iniţial. Cu toate acestea, istoria militară a războaielor este o aproape neîntreruptă şi formidabilă victorie a francezilor. După ce a fost învinsă combinaţia iniţială de atac străin şi contrarevoluţie pe plan intern (1793-1794), a existat doar o singură perioadă scurtă, înainte de sfîrşit, cînd armatele franceze au bătut

serios în retragere: în 1799, cînd a doua coaliţie a mobilizat formidabila armată rusă sub conducerea lui Suvorov pentru prima sa expediţie în Europa de Vest. Din toate motivele practice, lista campaniilor şi a bătăliilor pe uscat dintre 1794 şi 1812 este un triumf francez practic neîntrerupt. Motivul îl constituie Revoluţia din Franţa. Radiaţia sa politică în străinătate nu a fost, aşa după cum am văzut, hotărîtoare. În cel mai bun caz, am putea proclama că a împiedicat populaţia din statele reacţionare să le reziste francezilor, care le-au adus libertatea; dar, în realitate, tactica şi strategia militară ale statelor obişnuite din secolul al XVIII-lea nici nu aşteptau, nici nu salutau participarea civilă în război: Frederic cel Mare le spusese cu fermitate berlinezilor săi loiali, care se oferiseră să reziste în faţa ruşilor, să lase războiul pe seama profesioniştilor. Dar acest lucru a transformat felul de ducere a războiului şi i-a făcut nespus de superiori armatelor din vechiul regim. Din punct de vedere tehnic, vechile armate erau mai bine instruite şi mai disciplinate, iar acolo unde aceste calităţi erau hotărîtoare, cum este războiul naval, francezii erau sensibil inferiori. Erau buni piraţi, dar nu puteau compensa lipsa de marinari suficient de bine instruiţi şi îndeosebi de ofiţeri navali competenţi, o clasă decimată de Revoluţie, căci provenea în mare măsură din mica nobilime regalistă din Normandia şi Bretania, şi care nu putea fi improvizată rapid. În şase încleştări navale majore şi în opt minore între britanici şi francezi, pierderile franceze în oameni au fost de aproximativ zece ori mai mari decît ale britanicilor[7]. Dar acolo unde contau organizarea, mobilitatea, flexibilitatea improvizate şi, mai presus de orice, curajul de ofensivă şi morala, francezii nu aveau rivali. Aceste avantaje nu depindeau de geniul militar al cuiva, căci performanţele militare ale francezilor înainte de a apărea Napoleon erau remarcabile, iar calitatea medie a generalilor francezi nu era excepţională. Dar, parţial, e posibil să fi depins de reîntinerirea cadrelor franceze în ţară şi în străinătate, care este una dintre principalele consecinţe ale oricărei revoluţii. În 1806, din 142 de generali în măreaţa armată prusacă, 79 aveau peste 60 de ani, la fel ca şi un sfert din comandanţii de regimente[8]. Dar în 1806 Napoleon (care devenise general la vîrsta de 24 de ani), Murat (care comandase o divizie la 26 de ani), Ney (care făcuse acelaşi lucru la 27 de ani) şi Davout aveau cu toţii între 26 şi 37 de ani.

II

Relativa monotonie a succesului francez face inutilă discutarea în mare detaliu a operaţiunilor militare ale războiului pe uscat. În 1793-1794 fran-

cezii au păstrat Revoluţia. În 1794-1795 ei au ocupat Ţările de Jos, Valea Rinului, părţi din Spania, Elveţia şi Savoia (şi Liguria). În 1796 celebra campanie italiană a lui Napoleon le-a dat întreaga Italie şi a destrămat prima coaliţie împotriva Franţei. Expediţia lui Napoleon în Malta, Egipt şi Siria (1797-1799) a fost izolată de baza sa de către puterea navală a britanicilor, iar în absenţa sa a doua coaliţie i-a alungat pe francezi din Italia şi i-a trimis îndărăt în Germania. Înfrîngerea armatelor aliate în Elveţia (bătălia de la Zürich, 1799) a salvat Franţa de la invazie, şi la scurtă vreme după ce Napoleon s-a întors şi a pus iarăşi mîna pe putere francezii erau iarăşi în ofensivă. La 1801 ei impuseseră pacea aliaţilor continentali, iar în 1802 chiar şi britanicilor. După aceea, supremaţia franceză în regiunile cucerite sau controlate în 1794-1798 n-a mai fost pusă la îndoială. O nouă încercare de a porni război împotriva lor, în 1805-1807, n-a făcut altceva decît să aducă influenţele franceze la graniţele Rusiei. Austria a fost înfrîntă în 1805 în bătălia de la Austerlitz, în Moravia şi i s-a impus pacea. Prusia, care a intrat în război în mod separat şi tîrziu, a fost distrusă în bătăliile de la Jena şi Auerstaedt în 1806, şi a fost divizată. Cu toate că a fost înfrîntă la Austerlitz, Eylau (1807) şi Friedland (1807), Rusia rămînea intactă în calitate de putere militară. Tratatul de la Tilsit (1807) o trata cu respect justificat, deşi stabilea hegemonia franceză asupra restului continentului, omiţînd Scandinavia şi Balcanii turceşti. O încercare austriacă de eliberare în 1809 a fost înfrîntă în bătăliile de la Aspern-Essling şi Wagram. Totuşi, revolta spaniolilor din 1808, împotriva impunerii fratelui lui Napoleon, Joseph, ca rege, a deschis un cîmp de operaţiuni britanicilor şi a menţinut o activitate militară constantă în Peninsulă, neafectată de înfrîngerile şi retragerile periodice ale britanicilor (de exemplu, în 1809-1810).

Pe mare însă francezii erau la acea epocă complet înfrînţi. După bătălia de la Trafalgar (1805), a dispărut orice şansă nu numai de a invada Marea Britanie peste Canalul Mînecii, ci şi de a păstra contactul cu teritoriile de peste mări. Părea a nu exista altă modalitate de a înfrînge Marea Britanie cu excepţia presiunii economice, iar Napoleon a încercat să o exercite prin intermediul Sistemului Continental (1806). Dificultăţile de a impune această blocadă în mod efectiv au subminat stabilitatea înţelegerii de la Tilsit şi au condus la ruperea legăturilor cu Rusia, care reprezenta momentul critic al soartei lui Napoleon. Rusia a fost invadată şi ocupată. Dacă ţarul ar fi făcut pace, aşa după cum procedaseră majoritatea inamicilor lui Napoleon în circumstanţe similare, riscul ar fi fost nul. Dar el nu a

făcut pace, iar Napoleon avea de ales între continuarea la nesfîrşit a războiului fără perspectiva clară a victoriei şi retragere. Ambele variante erau la fel de dezastruoase. Aşa după cum am văzut, metodele armatei franceze constau în campanii rapide în regiuni suficient de bogate şi de dens populate spre a-şi putea întreţine subzistenţa. Dar ceea ce funcţiona în Lombardia sau Valea Rinului, unde atare procedee fuseseră dezvoltate pentru prima dată, şi încă se mai puteau aplica în centrul Europei, era sortit eşecului în spaţiile vaste, goale şi sărace ale Poloniei şi Rusiei. Napoleon a fost înfrînt nu atît de iarna rusească, cît de faptul că nu a reuşit să aprovizioneze corespunzător Marea Armată. Retragerea de la Moscova a distrus Armata. Dintre cei 610.000 de oameni care trecuseră graniţa rusească la dus, doar aproximativ 100.000 o trecuseră şi la întors.

În aceste împrejurări la coaliţia finală împotriva francezilor s-au alăturat nu numai vechii lor duşmani şi victime, ci şi toţi cei care erau nerăbdători să se afle în ceea ce părea acum cu claritate a fi tabăra învingătoare; doar regele Saxoniei şi-a depus adeziunea prea tîrziu. O armată franceză nouă şi în mare parte neinstruită a fost înfrîntă la Leipzig (1813), iar aliaţii au avansat inexorabil către Franţa, în ciuda uluitoarelor manevre ale lui Napoleon, în timp ce britanicii au avansat înspre ea din Peninsulă. Parisul a fost ocupat, iar împăratul a abdicat pe 6 aprilie 1814. El a încercat să revină la putere în 1815, dar bătălia de la Waterloo (iunie 1815) i-a pus capăt.

III

Pe parcursul acestor decade de război, frontierele politice ale Europei au fost retrasate de mai multe ori. Aici trebuie să ne ocupăm doar de acele schimbări care, într-un fel sau altul, au fost suficient de permanente spre a rezista după înfrîngerea lui Napoleon.

Cea mai importantă dintre acestea a fost o raţionalizare generală a hărţii politice europene, îndeosebi în Germania şi Italia. Din punctul de vedere al geografiei politice, Revoluţia Franceză a pus capăt Evului Mediu european. Statul modern caracteristic, care evoluase vreme de mai multe secole, este o zonă coerentă sub aspect teritorial şi neîntreruptă cu frontiere strict definite, guvernată de o singură autoritate suverană, în concordanţă cu un singur sistem fundamental de administraţie şi legal. De la Revoluţia Franceză încoace s-a presupus că ar trebui să reprezinte o singură "naţiune" sau un singur grup lingvistic, dar în această fază un stat teritorial suveran nu implica acest lucru. Statul feudal european caracteristic, deşi cîteodată putea arăta astfel, cum ar fi în Anglia medievală, nu avea aceste

necesităţi. El era format mai mult pe "proprietate". Aşa după cum "proprietăţile Ducelui de Bedford" nu implică nici faptul că trebuiau să fie toate într-un singur loc, nici că trebuiau să fie administrate în mod direct de proprietarul lor sau date în arendă cu aceleaşi condiţii, nici că subarendarea trebuia exclusă, la fel şi statul feudal din vestul Europei nu excludea o complexitate care ar părea inacceptabilă în ziua de azi. La 1789 aceste complexităţi erau deja resimţite ca fiind generatoare de probleme. Enclavele străine s-au trezit în adîncimea teritoriului unor state, asemenea oraşului papal Avignon din Franţa. Teritoriile din interiorul unui stat s-au pomenit, din motive istorice, că depind de un alt stăpîn care din întîmplare aparţinea altui stat şi, prin urmare, se afla sub suveranitate dublă, în termeni moderni[9]. "Frontierele sub forma unor bariere vamale existau între diferite provincii ale aceluiaşi stat. Sfîntul Imperiu Romano-German conţinea principatele sale private, acumulate de-a lungul secolelor şi niciodată standardizate sau unificate — pînă la 1804[10] şeful Casei de Habsburg nu avea nici măcar un singur titlu care să descrie stăpînirea sa asupra teritoriilor sale — şi autoritatea imperială asupra unei diversităţi de teritorii, de la marile puteri autonome precum regatul Prusiei (care el însuşi nu fusese complet unificat ca atare pînă în 1807) la principate de toate mărimile, la republici oraşe-state independente şi "cavaleri imperiali liberi" ale căror proprietăţi, care deseori nu erau mai mari de cîteva pogoane, nu aveau un stăpîn superior. Fiecare dintre acestea, în schimb, dacă avea o întindere suficient de mare, dovedea aceeaşi lipsă de standardizare şi de unitate teritorială, depinzînd de toanele unei îndelungate istorii de achiziţii bucată cu bucată şi de împărţiri şi reunificări ale moştenirii de familie. Complexul de consideraţii economice, administrative, ideologice şi de putere care tinde să impună o mărime minimă a teritoriului şi populaţiei pentru unitatea modernă de guvernare, şi care ne face în ziua de azi să fim uşor stingheriţi la ideea, să zicem, că Liechtenstein este membru al Naţiunilor Unite, nu se aplica încă sub nici o formă. Prin urmare, exista o abundenţă de state mici sau pitice, îndeosebi în Germania şi Italia.

Revoluţia şi războaiele care au urmat au abolit foarte multe dintre aceste relicve, în parte datorită zelului revoluţionar pentru unificare şi standardizare teritorială, în parte lăsînd statele mici şi slabe pradă lăcomiei vecinilor lor mai mari în mod repetat şi pentru o perioadă neobişnuit de lungă. Atari supravieţuiri formale dintr-o epocă anterioară, precum Sfîntul Imperiu Roman, şi majoritatea oraşelor-state şi a oraşelor-imperii, au

dispărut. Imperiul s-a prăbuşit în 1806, vechile Republici ale Genovei şi Veneţiei s-au stins în 1797, iar la sfîrşitul războiului oraşele libere germane fuseseră reduse la patru. O altă supravieţuire medievală caracteristică, statul ecleziastic independent, a avut aceeaşi soartă: principatele episcopale Köln, Mainz, Treves, Salzburg şi celelalte au dispărut; doar statele papale din centrul Italiei au supravieţuit pînă în 1870. Anexarea, tratatele de pace şi congresele prin care francezii încercau în mod sistematic să reorganizeze harta politică germană (în 1797-1798 şi 1803) au redus cele 234 de teritorii ale Sfîntului Imperiu Roman — ca să nu îi mai punem la socoteală pe cavalerii imperiali liberi şi pe cei de acest gen — la patruzeci; în Italia, unde generaţii întregi de război de junglă simplificaseră deja structura politică — statele pitice existau doar la marginile Italiei de Nord şi Centrale —, schimbările au fost mai puţin drastice. Avînd în vedere că de majoritatea acestor schimbări beneficia un stat profund monarhic, înfrîngerea lui Napoleon a avut darul de a le perpetua. Austria n-ar fi fost dispusă să restaureze Republica Veneţiană, pentru că la început ea dobîndise teritoriile sale prin operaţiunile armatelor revoluţionare franceze, la fel după cum n-ar fi acceptat să renunţe la Salzburg (pe care îl dobîndise în 1803) doar pentru că respecta Biserica Catolică.

Desigur, în afara Europei schimbările teritoriale ale războaielor reprezentau consecinţa anexării globale britanice a coloniilor altor popoare şi a mişcărilor de eliberare colonială inspirate de Revoluţia Franceză (ca în Santo Domingo) sau fuseseră făcute posibile ori induse de separarea temporară a coloniilor de metropola lor (precum în America spaniolă şi portugheză). Dominaţia britanicilor asupra mărilor făcea ca majoritatea acestor schimbări să fie ireversibile, indiferent dacă avuseseră loc în detrimentul francezilor sau (mai adesea) al antifrancezilor.

La fel de importante erau schimbările instituţionale introduse în mod direct sau indirect de cucerirea franceză. La apogeul puterii lor (1810), francezii guvernau în mod direct, ca parte a Franţei, toată Germania din partea stîngă a Rinului, Belgia, Ţările de Jos şi nordul Germaniei la est de Lübeck, Savoia, Piemontul, Liguria şi Italia la vest de Apenini şi pînă la graniţa Neapolelui, precum şi provinciile ilire de la Carinthia în jos pînă la Dalmaţia inclusiv. Familia franceză sau regatele şi ducatele-satelite acopereau Spania, restul Italiei, restul Văii Rinului-Westphalia şi o mare parte din Polonia. În toate aceste teritorii (poate cu excepţia Marelui Ducat al Varşoviei) instituţiile Revoluţiei Franceze şi ale Imperiului napoleonian erau aplicate în mod automat sau constituiau modele evidente pentru

administraţia locală: feudalismul era formal abolit , codurile de legi franceze erau aplicate şi aşa mai departe. Aceste schimbări s-au dovedit a fi cu mult mai puţin reversibile decît mutarea graniţelor. În acest fel, Codul civil al lui Napoleon a rămas, sau a devenit încă o dată, temelia legii locale în Belgia, în Valea Rinului (chiar şi după revenirea ei la Prusia) şi în Italia. După ce a fost abolit oficial, feudalismul nu a mai fost restabilit nicăieri.

Pentru că inteligenţilor adversari ai Franţei le era clar că fuseseră învinşi de superioritatea unui nou sistem politic sau, în orice caz, de propriul eşec în adoptarea reformelor echivalente, războaiele au produs schimbări nu doar prin cucerirea franceză, ci şi prin reacţia contra ei; în anumite cazuri — cum s-a întîmplat în Spania — prin ambele împrejurări. Colaboratorii lui Napoleon, *los afrancesados*, pe de o parte, şi liderii liberali ai *juntei* anti-franceze de la Cadiz, pe de altă parte, aveau în vedere în mod substanţial acelaşi tip de Spanie, modernizată în conformitate cu reformele Revoluţiei Franceze; iar ceea ce nu reuşeau să realizeze unii, încercau ceilalţi. Un caz mult mai evident de reformă prin reacţie — căci liberalii spanioli erau mai întîi reformatori şi antifrancezi, cum s-ar spune, prin accident istoric — îl constituie Prusia. Acolo a fost instituită o formă de eliberare ţărănească, o armată cu elemente dintr-o *levée en masse* organizată, reforme legale, economice şi educaţionale efectuate integral sub impactul prăbuşirii armatei şi statului lui Frederic la Jena şi Auerstaedt şi cu scopul predominant de a-şi lua revanşa după acea înfrîngere.

De fapt, se poate spune fără a exagera foarte tare că nici un stat continental la vest de Rusia şi de Turcia şi la sud de Scandinavia nu a ieşit din aceşti douăzeci de ani de război cu instituţiile sale domestice complet neafectate de expansiunea şi imitaţia Revoluţiei Franceze. Chiar şi ultrareacţionarul Regat al Neapolelui nu a reîntemeiat de fapt feudalismul legal după abolirea lui de către francezi.

Dar schimbările în frontiere, legi şi instituţii guvernamentale nu erau nimic în comparaţie cu un al treilea efect al acestor decade de război revoluţionar: transformarea profundă a atmosferei politice. Atunci cînd a izbucnit Revoluţia Franceză, guvernele din Europa au privit-o cu un relativ sînge rece: simplul fapt că instituţiile s-au schimbat brusc, că insurecţiile au avut loc, că dinastiile au fost destituite sau regii asasinaţi şi executaţi nu i-a şocat pe conducătorii secolului al XVIII-lea, care erau obişnuiţi cu aceste lucruri şi care considerau atari schimbări în alte ţări în primul rînd din punctul de vedere al efectului lor în balanţa puterii şi al poziţiei relative a propriei puteri. "Insurgenţii pe care îi gonesc din Geneva", scria Vergen-

nes, celebrul ministru de externe francez al vechiului regim, "sînt agenţi ai Angliei, în timp ce insurgenţii din America au perspectiva unei lungi prietenii. Politica mea faţă de fiecare este determinată nu de sistemele lor politice, ci de atitudinea mea faţă de Franţa. Aceasta e raţiunea mea de stat"[11]. Dar în 1815 se instaurase o atitudine complet diferită faţă de revoluţie, şi domina politica puterilor.

Se ştia acum că revoluţia într-o singură ţară putea fi un fenomen european; că doctrinele sale se puteau răspîndi peste frontiere şi, ceea ce era mai rău, armatele puteau spulbera sistemele politice ale unui continent. Se ştia acum că revoluţia socială era posibilă; că naţiunile existau în calitate de ceva independent de state, popoarele în calitate de ceva independent de conducătorii lor, şi chiar şi săracii existau ca ceva independent de clasele conducătoare. "Revoluţia Franceză reprezintă un eveniment unic în istorie", observase De Bonald în 1796[12]. Această exprimare este înţeleasă greşit: era vorba de un eveniment universal. Nici o ţară nu avea imunitate faţă de el. Soldaţii francezi care duceau campanii din Andalusia pînă la Moscova, din Baltica pînă în Siria — pe o suprafaţă mai întinsă decît oricare altă armată de cuceritori de după mongoli, şi cu siguranţă mai întinsă decît orice altă forţă militară anterioară din Europa, cu excepţia norvegienilor — împingeau universalitatea revoluţiei lor de acasă într-o manieră mai eficientă decît orice altceva. Iar doctrinele şi instituţiile pe care le purtau cu ei, chiar pe vremea lui Napoleon, din Spania pînă în Iliria, erau doctrine universale, aşa după cum ştiau guvernele şi după cum şi popoarele vor afla în scurt timp. Un bandit şi patriot grec a exprimat sentimentele lor într-o formă completă:

"După judecata mea, zicea Kolokotrones, Revoluţia Franceză şi faptele lui Napoleon au deschis ochii lumii. Naţiunile nu ştiau nimic dinainte, iar oamenii credeau că regii erau divinităţi pe pămînt şi că ei trebuiau să spună că, orice ar fi făcut regii, era bine făcut. Prin această schimbare prezentă e mai dificil de condus poporul."[13]

IV

Am văzut efectele celor douăzeci şi ceva de ani de război asupra structurii politice a Europei. Dar care au fost consecinţele procesului de ducere a războiului, ale mobilizărilor şi operaţiunilor militare, ale măsurilor politice şi economice care au constituit consecinţa lor?

În mod paradoxal, acestea erau cele mai mari acolo unde erau legate în cea mai mică măsură de vărsările de sînge; cu excepţia Franţei, care

aproape cu siguranţă a suferit pierderi directe sau indirecte mai mari decît oricare altă ţară. Bărbaţii din perioada revoluţionară şi napoleoniană erau suficient de norocoşi trăind între două perioade de război barbar — cea a secolului al XVII-lea şi cea a epocii de care ne ocupăm —, care aveau capacitatea de a pustii ţările într-o manieră cu adevărat senzaţională. Nici o regiune afectată de războaiele din 1792-1815, nici măcar în Peninsula Iberică, unde operaţiunile militare erau mai prelungite decît în oricare alte părţi, iar rezistenţa populară şi represaliile le făceau şi mai sălbatice, nu a fost devastată precum părţi din Europa Centrală şi de Est în războiul de treizeci de ani şi în cel nordic în secolul al XVII-lea, precum Suedia şi Polonia la începutul secolului al XVIII-lea sau precum mari zone ale lumii în timpul războaielor şi al războiului civil din secolul XX. Îndelungata perioadă de îmbunătăţiri economice care au premers anului 1789 a însemnat că foametea şi tovarăşul ei, ciuma, nu au adăugat în mod excesiv la ravagiile luptelor şi ale jafurilor; în orice caz pînă după 1811. (Principala perioadă de foamete a avut loc *după* războaie, în 1816-1817.) Campaniile militare aveau tendinţa de a fi scurte şi înverşunate, iar armamentul folosit — artileria relativ uşoară şi mobilă — nu foarte distructiv după standardele moderne. Asediile nu erau ceva obişnuit. Incendiile erau, probabil, cel mai mare risc pentru clădiri şi mijloacele de producţie, iar casele mici şi fermele erau reconstruite cu uşurinţă. Singura distrugere materială cu adevărat dificil de refăcut rapid într-o economie pre-industrială este cea a plantaţiilor de copaci de pomi fructiferi şi de măslini, care au nevoie de mulţi ani spre a creşte, şi se pare că nu au existat prea multe de acest fel.

În consecinţă, pierderile omeneşti cauzate de aceste două decade de război nu par a fi fost înspăimîntător de mari, după standardele moderne; deşi, de fapt, nici un guvern nu a făcut vreo încercare de a le calcula, şi toate estimările noastre moderne sînt atît de vagi, încît sînt simple presupuneri, cu excepţia celor care îi priveşte pe francezi şi a altor cîteva cazuri speciale. Un milion de morţi pentru întreaga perioadă[14] reprezintă o cifră mai bună decît pierderile oricărui beligerant luat individual în cei patru ani şi jumătate ai primului război mondial sau cu cei 600.000 de morţi din războiul civil american din 1861-1865. Pentru mai bine de douăzeci de ani de război general, chiar şi două milioane de morţi n-ar reprezenta o cifră prea mare, dacă ne gîndim la extraordinara capacitate de suprimare a foametei şi epidemiilor în acele perioade: chiar în 1865 o epidemie de

holeră în Spania se spune că a făcut 236.744 de victime[15]. De fapt, nici o ţară nu revendică o încetinire a ratei populaţiei în această perioadă, poate cu excepţia Franţei.

Pentru majoritatea locuitorilor Europei alţii decît combatanţii, războiul probabil că nu a însemnat mai mult decît o întrerupere ocazională directă a felului normal al vieţii, dacă va fi fost măcar şi aşa ceva. Familiile de ţară ale lui Jane Austen îşi vedeau de afacerile lor ca şi cum n-ar fi fost acolo. Familia Mecklenburger şi a lui Fritz Reuter îşi aminteau de epoca ocupaţiei străine mai degrabă ca de o mică anecdotă decît ca de o dramă; bătrînul Herr Kuegelgen, aducîndu-şi aminte de copilăria sa din Saxonia (una dintre cele trei "teatre de război ale Europei", a cărei situaţie geografică şi politică atrăgea armate şi bătălii cum se întîmpla numai cu Belgia şi Lombardia în afară de ea), pomenea de ciudatele săptămîni în care armatele înaintau spre Dresada sau se încartiruiau aici. Se admite că numărul de oameni înarmaţi era cu mult mai mare decît în războaiele anterioare, cu toate că nu era extraordinar după standardele moderne. Chiar şi recrutarea nu implica mobilizarea sub arme a mai mult decît o fracţiune din bărbaţii afectaţi: departamentul Côte d'Or din Franţa furniza pe vremea lui conducerii lui Napoleon doar 11.000 de oameni din cei 350.000 de locuitori, sau 3,15%, iar între 1800 şi 1815 au fost mobilizate nu mai mult de 7% din populaţia totală a Franţei, în comparaţie cu 21% în perioada mult mai scurtă a primului război mondial[16]. Totuşi, în cifre absolute aceasta reprezenta un număr foarte mare. *La levée en masse* din 1793-1794 a adunat sub arme, probabil, 630.000 de oameni (dintr-o mobilizare teoretică de 770.000); efectivul armatei lui Napoleon pe vreme de pace în 1805 era de aproximativ 400.000 de oameni, iar la începutul campaniei împotriva Rusiei, în 1812, La Grande Armée cuprindea 700.000 de oameni (300.000 dintre ei nefiind francezi), fără a socoti trupele franceze din restul continentului, îndeosebi din Spania. Mobilizările permanente ale adversarilor Franţei erau cu mult mai reduse, din pricina faptului că (excepţie făcînd Marea Britanie) ei se aflau într-o manieră mai puţin continuă pe cîmpul de luptă şi pentru că necazurile financiare şi dificultăţile de organizare făceau deseori ca mobilizarea completă să fie dificilă, de exemplu pentru austrieci, care, în 1813, aveau dreptul, conform Tratatului de pace din 1809, la 150.000 de oameni, dar aveau gata de campanie doar 60.000. Pe de altă parte, britanicii ţineau mobilizat un surprinzător de mare număr de oameni. La apogeul lor (1813-1814), votîndu-se suficiente fonduri pentru 300.000 de soldaţi în trupele regulate şi 140.000 de marinari şi infante-

rişti marini, e foarte posibil ca ei să fi avut o greutate proporţional mai mare asupra efectivelor lor decît au avut francezii în cea mai mare parte a războiului[17,18].

Pierderile erau grele, deşi, repet, nu excesive în conformitate cu standardele ucigaşe ale secolului nostru; dar, în mod curios, puţine dintre ele se datorau cu adevărat inamicului. Doar 6 sau 7% dintre marinarii britanici care au murit între 1793 şi 1815 au fost ucişi de către francezi; 80% au pierit de pe urma bolilor sau a accidentelor. Moartea pe cîmpul de luptă reprezenta un risc mic; doar 2% dintre victimele de la Austerlitz, poate 8 sau 9% dintre cele de la Waterloo au fost efectiv ucise. Riscul cu adevărat înspăimîntător al războiului îl constituiau neglijenţa, mizeria, proasta organizare, serviciile medicale deficitare şi ignoranţa în privinţa igienei; acestea îi masacrau pe cei răniţi, pe prizonieri, şi în condiţii climatice potrivite (cum ar fi la tropice) practic pe toată lumea.

Operaţiunile militare efective ucideau oameni, în mod direct sau indirect, şi distrugeau echipamentele de producţie, dar, aşa după cum am văzut, ele nu făceau aceste lucruri într-un grad care să afecteze în mod serios cursul normal al vieţii şi dezvoltării. Necesităţile economice ale războiului şi războiul economic aveau consecinţe mult mai ample.

În conformitate cu standardele secolului al XVIII-lea, războaiele revoluţionare şi napoleoniene erau fără precedent de scumpe; într-adevăr, costul lor în bani îi impresiona pe contemporani poate mai mult decît costul în vieţi omeneşti. Cu siguranţă, uşurarea poverii financiare a războiului în generaţia de după Waterloo a fost mult mai uimitoare decît descreşterea numărului de pierderi de vieţi omeneşti: se estimează că, în timp ce războaiele dintre 1821 şi 1850 costă în medie mai puţin de 10% pe an din cifra echivalentă pentru 1790-1820, media anuală de pierderi de vieţi omeneşti a rămas sub 25% din perioada anterioară[19]. Cum urma să fie plătit acest cost? Metoda tradiţională fusese o combinaţie de inflaţie monetară (emisiuni de monedă nouă pentru plata datoriilor guvernamentale), împrumuturi, şi un nivel minim de impozitare specială, căci impozitele produceau nemulţumirea publică şi (acolo unde trebuiau să fie acordate de parlamente sau stări) instabilitate politică. Dar extraordinarele cereri financiare şi condiţiile războiului au distrus sau au transformat toate acestea.

În primul rînd, ele au familiarizat lumea cu bani de hîrtie neconvertibili[20]. Pe continent, uşurinţa cu care puteau fi tipărite bucăţile de hîrtie, spre a plăti obligaţiunile guvernamentale, s-a dovedit a fi irezistibilă. *As-*

signats-ele franceze (1789) au fost la început simple bonuri de tezaur franceze (*bons de trésor*) cu o dobîndă de 5%, menite să anticipeze procedurile vînzării pămînturilor bisericii. După cîteva luni, fuseseră transformate în monedă, şi fiecare criză financiară făcea ca ele să fie tipărite în cantităţi din ce în ce mai mari şi să se deprecieze şi mai brusc, ajutate de lipsa crescîndă de încredere a publicului. Pînă la izbucnirea războiului, ele se depreciaseră cu aproximativ 40%, pînă la 1793 cu aproximativ două treimi. Regimul iacobin le-a păstrat destul de bine, dar lipsa totală de control economic de după Thermidor le-a redus progresiv la aproximativ 13% din valoarea lor nominală, pînă cînd falimentul oficial al statului din 1797 a pus capăt episodului monetar care i-a orientat pe francezi împotriva oricărui tip de bancnotă în cea mai mare parte a secolului. Banii de hîrtie din alte ţări aveau cariere mai puţin catastrofale, cu toate că la 1810 bancnota din Rusia căzuse la 20% din valoarea nominală, iar cea austriacă (devalorizată de două ori, în 1810 şi 1815) la 10%. Britanicii evitaseră această formă deosebită de finanţare a războiului şi erau destul de familiarizaţi cu bancnotele spre a nu se teme de ele, dar chiar şi aşa Bank of England nu putea rezista la dubla presiune a vastei cereri guvernamentale — în mare parte trimise în străinătate sub formă de împrumuturi şi subsidii —, administrarea privată a tezaurului său şi presiunea specială a unui an de foamete. În 1797 au fost suspendate plăţile în aur către clienţii privaţi, iar bancnota inconvertibilă a devenit, *de facto*, moneda efectivă: bancnota de 1 liră reprezintă unul dintre rezultate. "Lira de hîrtie" nu s-a depreciat niciodată atît de serios precum monedele continentale — nivelul său cel mai scăzut a fost de 71% din valoarea nominală, iar la 1817 revenise din nou la 98% —, dar nu a rezistat cu mult mai mult decît se anticipase. Deabia după 1821 plăţile în bani s-au reluat.

Cealaltă soluţie la impozitare o reprezentau impozitele, dar creşterile ameţitoare ale datoriei publice produse de cheltuielile neaşteptat de mari şi de prelungite ale războiului înspăimîntau chiar şi ţările cele mai prospere, bogate şi sofisticate din punct de vedere financiar. După cinci ani de finanţare a războiului în primul rînd prin împrumuturi, guvernul britanic a fost obligat să ajungă în stadiul fără precedent şi de rău augur de a plăti pentru război direct din impozite, introducînd în acest scop un impozit pe venit (1799-1816). Creşterea rapidă a bogăţiei ţării făcea ca acest lucru să fie perfect fezabil şi, prin urmare, costul războiului era achitat din impozitarea curentă. Dacă impozitul ar fi fost pus de la început, datoria naţională nu s-ar fi ridicat de la 228 de milioane de lire sterline în 1793 la

876 de milioane în 1816, iar datoria anuală de la 10 milioane de lire sterline în 1792 la 30 de milioane în 1815, ceea ce era *mai mare decît totalul cheltuielilor guvernamentale în ultimul an de dinainte de război.* Consecinţele sociale ale unei atare înglodări în datorii erau foarte serioase, căci ea acţiona de fapt ca un canal de deviere a unor sume din ce în ce mai mari din venitul obţinut din impozite plătit de populaţie în ansamblul său către buzunarele micii clase de "deţinători de fonduri", împotriva cărora îşi aruncau fulgerele jurnalistice purtătorii de cuvînt ai săracilor, ai micilor oameni de afaceri şi fermieri, precum William Cobbett. Împrumuturile pentru străinătate erau colectate (cel puţin din tabăra anti-franceză) de la Guvernul britanic, care urmase de multă vreme o politică de subvenţionare a aliaţilor militari: între 1794 şi 1804 s-au ridicat la 80 de milioane. Principalii beneficiari direcţi erau casele financiare internaţionale — britanice sau străine, dar operînd din ce în ce mai mult la Londra, care a devenit principalul centru de finanţare internaţională — precum Baring-ii şi The House of Rothschild, care acţionau ca intermediari în aceste tranzacţii. (Meyer Amschek Rothschild, întemeietorul, l-a trimis pe fiul său Nathan de la Frankfurt la Londra în 1798.) Marea epocă a acestor oameni de finanţe a venit după război, cînd au finanţat majoritatea împrumuturilor menite să ajute vechile regimuri să-şi revină de pe urma războiului şi celor noi să se stabilizeze. Dar întemeierea epocii în care familia Baring şi familia Rothschild dominau finanţa lumii, aşa cum nu mai făcuse nimeni după marile bănci germane din secolul al XVI-lea, a fost realizată în timpul războiului.

Totuşi, amănuntele tehnice ale finanţei din timpul războiului sînt mai puţin importante decît efectul economic general al marii deturnări de resurse de la întrebuinţări pe timp de pace la întrebuinţări militare, pe care le aduce după sine un război major. Este în mod evident greşit să considerăm efortul de război ca provenind în întregime din economia civilă sau pe baza acesteia. Forţele armate pot într-o oarecare măsură să mobilizeze doar oameni care altminteri ar fi şomeri sau n-ar avea loc de muncă în cadrul economiei[21]. Industria de război, cu toate că deturna, pe termen scurt, oameni şi materiale de pe piaţa civilă, poate stimula, pe termen lung, dezvoltări pe care considerentele obişnuite de profit de pe timp de pace le-ar fi neglijat. Acesta era, în mod proverbial, cazul cu industria fierului şi a oţelului, care, aşa după cum am văzut (vezi capitolul 2), nu avea posibilităţi de expansiune rapidă comparabile cu textilele de bumbac şi, prin urmare, se bazau în mod tradiţional, pentru stimularea lor, pe

guvern şi război. "Pe parcursul secolului al XVIII-lea, scria Dionysius Lardner în 1831, turnătoria de fier a devenit aproape identică cu turnarea tunurilor."[22] Prin urmare, putem lua în considerare o parte din devierea resurselor de capital de la întrebuinţări pe vreme de pace cum ar fi natura investiţiilor pe termen lung în industriile de bunuri esenţiale şi dezvoltarea tehnică. Printre inovaţiile tehnologice astfel create de războaiele revoluţionare şi napoleoniene se numărau industria zahărului extra din sfeclă de pe continent (ca înlocuitor al zahărului din trestie de zahăr importat din Indiile de Vest) şi industria alimentelor conservate (care a apărut din necesităţile marinei britanice de a avea alimente care să poată fi conservate foarte mult la bordul navelor). Cu toate acestea, ţinînd seama de toate aspectele, un război major nu înseamnă o deviere majoră de resurse, şi, în condiţiile unei blocade reciproce, ar putea chiar însemna că sectorul de război şi cel de timp de pace ale economiei concurează în mod direct pentru aceleaşi resurse precare.

O consecinţă evidentă a unei atare competiţii este inflaţia, şi ştim că, de fapt, perioada de război a accelerat brusc creşterea lentă a nivelului preţurilor în secolul al XVIII-lea în toate ţările, cu toate că acest lucru a fost cauzat de devalorizarea monetară. Acest fapt implică, sau reflectă, o anumită redistribuire a veniturilor, care are consecinţe economice; de exemplu, către oamenii de afaceri şi nu către salariaţi (pentru că salariile, de obicei, staţionează în urma preţurilor), către agricultură, care în mod proverbial salută preţurile ridicate din timpul războiului, şi nu către manufactură. În mod reciproc, sfîrşitul cererii din timpul războiului, care dă drumul unei mase de resurse — inclusiv oameni —, din acest moment întrebuinţată de război, pînă la piaţa din vreme de pace, a adus, ca de obicei, în mod corespunzător probleme mai acute de reajustare. Să luăm un exemplu clar: între 1814 şi 1818 puterea armatei britanice a fost redusă cu 150.000 de oameni sau mai mult decît populaţia din acel moment a Manchester-ului, iar nivelul preţurilor la grîu a scăzut de la 108,5 şilingi sfertul de galon (= 1,136 litri) în 1813 la 64,2 şilingi în 1815. Cunoaştem că perioada de ajustare postbelică a fost una de dificultăţi economice anormale în toată Europa; a fost intensificată în mod suplimentar de dezastruoasele recolte din 1816-1817.

Ar trebui totuşi să ne punem o întrebare mai generală. Cît de mult a împiedicat sau a încetinit deturnarea resurselor generată de război dezvoltarea economică a diferitelor ţări? În mod evident, această întrebare are o deosebită importanţă pentru Franţa şi Marea Britanie, cele două puteri

economice majore, şi cele care purtau cea mai grea povară economică. Povara franceză nu era cauzată întru totul de războiul aflat în fazele sale ulterioare, căci el era menit în principal să dea randament pe seama străinilor ale căror teritorii le jefuiau sau din care rechiziţionau armatele cuceritoare şi cărora le impuneau înrolări, confiscări de materiale şi de bani. Aproximativ jumătate din venitul strîns din impozite în Italia a mers la francezi în 1805-12.[23] Adevărata dezagregare a economiei franceze a fost cauzată de cei zece ani de revoluţie, război civil şi haos, care, de exemplu, au redus venitul manufacturilor din Seine-Inférieure (Rouen) de la 41 de milioane la 15 milioane între 1790 şi 1795, şi numărul lucrătorilor lor de la 246.000 la 86.000. La aceasta trebuie adăugată pierderea comerţului de peste mări cauzat de controlul britanicilor asupra mărilor. Povara britanică se datora nu doar costului propriului efort de război, ci prin intermediul subsidiilor tradiţionale oferite aliaţilor continentali, al altor state. În termeni monetari, britanicii duceau cea mai grea povară în timpul războiului: i-a costat între de trei şi patru ori mai mult decît pe francezi.

Răspunsul la întrebarea generală este mai uşor pentru Franţa decît pentru Marea Britanie, căci nu există dubii că economia franceză a stagnat relativ, iar industria şi comerţul francez s-ar fi extins cu siguranţă mai mult şi mai rapid dacă n-ar fi existat revoluţia şi războaiele. Cu toate că economia ţării avansa substanţial sub Napoleon, ea nu putea compensa regresul şi imboldul pierdut la 1790. Pentru britanici, răspunsul este mai puţin clar, căci expansiunea lor a fost meteorică, iar singura întrebare este dacă ar fi fost şi mai rapidă, în condiţiile în care n-ar fi existat războiul. Răspunsul acceptat în mod general în ziua de azi este acela că ar fi, într-adevăr, mai rapidă[24]. Pentru celelalte ţări, întrebarea este, în general, mai puţin importantă dacă dezvoltarea economică era înceată sau fluctuantă precum în cea mai mare parte din Imperiul Habsburgic şi unde impactul cantitativ al efortului de război era relativ redus.

Desigur, atare declaraţii îndrăzneţe pun o problemă. Chiar şi războaiele economice deschise ale britanicilor din secolele al XVII-lea şi XVIII-lea trebuiau să conducă la dezvoltarea economiei nu prin ele însele sau prin stimularea economiei, ci prin victorie: prin eliminarea competitorilor şi prin dobîndirea de noi pieţe. "Costul" lor în ceea ce priveşte dezangrenarea afacerilor, deturnarea de resurse şi altele de acest fel se punea în balanţă cu "profitul" lor, care era exprimat în poziţia relativă a competitorilor beligeranţi după război. În conformitate cu aceste standarde, războaiele din 1793-1815 erau mai mult decît rentabile. Cu preţul unei uşoare înceti-

niri a expansiunii economice, care rămînea totuşi gigantică, Marea Britanie şi-a eliminat într-o manieră decisivă cel mai apropiat competitor şi a devenit "atelierul lumii" vreme de două generaţii. Din punctul de vedere al fiecărui indice industrial sau comercial, Marea Britanie era cu mult mai mult înaintea tuturor celorlalte state (poate cu posibila excepţie a SUA) decît fusese în 1789. Dacă socotim că eliminarea temporară a rivalilor săi şi monopolul practic asupra pieţelor coloniale şi maritime constituiau o precondiţie esenţială a continuării industrializării Marii Britanii, atunci preţul realizării ei a fost modest. Dacă susţinem că la 1789 avantajul ei din start era deja suficient spre a asigura supremaţia economică britanică fără un război de lungă durată, am putea considera că preţul plătit pentru apărarea ei împotriva ameninţării franceze spre a recîştiga prin mijloace militare şi politice terenul pierdut în competiţia economică nu a fost excesiv.

NOTE

1. De fapt, fiul lui James Watt s-a dus în Franţa, fiind avertizat de tatăl său.

2. Cum sînt Priestley, Bentham, Wilberforce, Clarkson (agitatorul anti-sclavie), James Mackintosh, David Williams din Marea Britanie, Klopstock, Schiller, Campe şi Anacharsis Cloots din Germania, Pestalozzi din Elveţia, Kosciusko din Polonia, Gorani din Italia, Cornelius de Pauw din Ţările de Jos, Washington, Hamilton, Madison, Tom Paine şi Joel Barlow din SUA. Nu toţi dintre aceştia erau simpatizanţi ai Revoluţiei.

3. Acest lucru poate avea legătură cu faptul că iacobinismul scoţian era o forţă populară cu mult mai puternică.

4. Pentru că Polonia era în mod esenţial o republică a marii şi micii nobilimi, constituţia era "iacobină" doar în cel mai superficial sens: conducerea nobililor a fost mai degrabă întărită decît abolită.

5. Francezii au eşuat în a întemeia o republică-satelit în Valea Rinului.

6. Cf., de exemplu, W. Von Groote, *Die Entstehung d. Nationalbewussteins in Nordwestdeutschland 1790-1830* (1952).

7. M. Lewis, *A Social History of the Navy, 1793-1815* (1960), p. 370, 373.

8. Gordon Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640-1945* (1955), p. 26.

9. Un singur supravieţuitor european de acest gen este republica Andorra, care se află sub dubla suzeranitate a Episcopatului spaniol din Urgel şi a Preşedinţiei Republicii Franceze.

10. El era, în persoana sa, duce de Austria, rege al Ungariei, rege al Boemiei, conte de Tirol etc.

11. A. Sorel, *L'Europe et la révolution française*, I (1922 ed.), p. 66.

12. *Considérations sur la France*, capitolul IV.

13. Citat în L. S. Stavrianos, Antecedents to Balkan Revolutions, *Journal of Modern History*, XXIX, 1957, p. 344.

14. G. Bodart, *Losses of Life in Modern Wars* (1916), p. 133.

15. J. Vicens Vives ed. *Historia Social de España y America* (1956), IV, p, 15.

16. G. Bruun, *Europe and the French Imperium* (1938), p. 72.

17. Pentru că aceste cifre se bazează pe banii autorizaţi de Parlament, numărul oamenilor recrutaţi era cu siguranţă mai mic.

18. J. Leverrier, *La Naissance de l"armée nationale, 1789-1794* (1939), p. 139; G. Lefebvre, *Napoléon* (1936), p. 198, 527; M. Lewis, op. cit., p. 119; *Parliamentary Papers* XVII, 1859, p. 15.

19. Mulhall, *Dictionary of Statistics:* Războiul.

20. De fapt, orice tip de bani de hîrtie, indiferent dacă puteau fi schimbaţi la cerere pe lingouri de aur, era destul de rar înainte de sfîrşitul secolului al XVIII-lea.

21. Aceasta era baza puternicei tradiţii de emigrare pentru serviciul militar de mercenari în regiunile muntoase suprapopulate precum Elveţia.

22. *Cabinet Cyclopedia,* I, p. 55-56 ("Manufactures in Metal").

23. E. Tarlé, *Le blocus continental et le royaume d'Italie* (1928), p. 3-4, 25-31; H. Sée, *Histoire Economique de la France,* II, p. 52; Mulhall, loc. cit.

24. Gayer, Rostow and Schwartz, *Growth and Fluctuation of the British Economy, 1790-1850* (1953), p. 646-649; F. Crouzet, *Le blocus continental et l"économie Britannique* (1958), p. 868 ff.

5

PACEA

Concertul existent (al Puterilor) reprezintă singura lor asigurare contra tăciunilor aprinşi ai Revoluţiei care existau, mai mult sau mai puţin, în fiecare stat din Europa; iar... adevărata înţelepciune constă în a ţine sub control micile controverse ale vremurilor obişnuite şi în a sprijini împreună principiile stabilite ale ordinii sociale.

Castlereagh[1]

L'empereur de Russie est de plus le seul souverain parfaitement en état de se porter dès à présent aux plus vastes entreprises. Il est à la tête de la seule armée vraiment disponible qui soit aujourd'hui formée en Europe.

Gentz, *24 martie 1818*[2]

După mai bine de douăzeci de ani de război şi revoluţie aproape neîntrerupte, vechile regimuri victorioase s-au confruntat cu problemele de facere şi menţinere a păcii, care erau deosebit de dificile şi de periculoase. Resturile rămase după douăzeci de ani trebuiau curăţate, prada teritorială trebuia redistribuită. În plus, tuturor oamenilor de stat inteligenţi le era clar că din acel moment nu mai era tolerabil nici un război european; căci un atare război ar însemna aproape în mod sigur o nouă revoluţie şi, prin urmare, distrugerea vechilor regimuri. "În starea actuală de maladie socială a Europei", zicea regele Leopold al belgienilor (unchiul înţelept, deşi cam plicticos, al reginei Victoria), în legătură cu o criză ulterioară, ar fi ceva nemaiauzit să se declanşeze... un război general. Un astfel de război... ar aduce cu siguranţă un conflict de principii, (iar) din ceea ce cunosc despre Europa, cred că un atare conflict i-ar schimba forma şi i-ar răsturna întreaga structură."[3] Regii şi oamenii de stat nu erau nici mai înţelepţi, nici mai pacifişti decît înainte. Dar cu certitudine erau mai înspăimîntaţi.

De asemenea, ei erau neobişnuit de plini de succes. De fapt, între înfrîngerea lui Napoleon şi Războiul Crimeii din 1854-1856, nu a existat un război general european, nici vreun conflict în care o mare putere să i se

opună alteia pe cîmpul de luptă. Într-adevăr, în afară de Războiul Crimeii, între 1815 şi 1914 nu a existat nici un război care să implice mai mult de două mari puteri. Cetăţeanul din secolul XX ar trebui să aprecieze măreţia acestei realizări. Era cu atît mai impresionantă, cu cît scena internaţională era departe de a fi liniştită, iar ocaziile de conflict abundau. Mişcările revoluţionare (pe care le vom discuta în capitolul 6) au distrus din cînd în cînd stabilitatea internaţională greu cîştigată: în 1820, îndeosebi în sudul Europei, Balcani şi America Latină, după 1830 în Europa Occidentală (îndeosebi în Belgia) şi din nou în ajunul revoluţiei de la 1848. Declinul Imperiului Turc, ameninţat atît de disoluţia internă, cît şi de ambiţiile marilor puteri rivale — îndeosebi Marea Britanie, Rusia şi, într-o măsură mai mică, Franţa —, a făcut din aşa-numita "Chestiune estică" o cauză permanentă de criză: în 1820 s-a ivit în Grecia, în 1830 în Egipt, şi deşi s-a calmat după un conflict deosebit de puternic în 1839-1841, a rămas la fel de potenţial explozivă ca şi înainte. Marea Britanie şi Rusia erau în relaţiile cele mai proaste în privinţa Orientului Apropiat şi a "teritoriului nimănui" dintre cele două imperii în Asia. Franţa era departe de a se fi consolat cu o poziţie cu mult mai modestă decît cea pe care o ocupase înainte de 1815. Totuşi, în ciuda acestor pericole ascunse şi vîrtejuri, vasele diplomatice navigau pe un coridor strîmt de apă fără a se ciocni.

Generaţia noastră, care a eşuat cu mult mai spectaculos în sarcina fundamentală a diplomaţiei internaţionale, aceea de a evita războaiele generale, a fost înclinată, prin urmare, să privească îndărăt la oamenii de stat şi la metodele din 1815-1848 cu un respect pe care nu l-au simţit întotdeauna succesorii lor imediaţi. Talleyrand, care a condus politica externă franceză de la 1814 la 1835, rămîne pînă în ziua de azi modelul diplomatului francez. Castlereagh, George Canning şi vicontele Palmerston, care erau miniştrii de externe ai Marii Britanii în 1812-22 şi respectiv 1822-1827 şi toate guvernele nonconservatoare din 1830 pînă în 1852[4] au dobîndit o faimă înşelătoare şi retrospectivă de giganţi ai diplomaţiei. Principele Metternich, primul-ministru al Austriei de-a lungul întregii perioade de la înfrîngerea lui Napoleon pînă la răsturnarea sa în 1848, este considerat mai rar în ziua de azi ca un inamic rigid al tuturor schimbărilor şi mai des ca un om înţelept care a păstrat stabilitatea. Totuşi, nici chiar ochiul credinţei nu a fost în stare să detecteze miniştri de externe care să merite să fie idealizaţi în Rusia lui Alexandru I (1801-1825) şi Nicolai I (1825-1855) şi în relativ neimportanta Prusie din perioada de care ne ocupăm.

Într-un sens, lauda este justificată. Configuraţia Europei după războaiele napoleoniene nu era mai dreaptă şi mai morală decît altele, dar, avînd în vedere scopul în întregime antiliberal şi antinaţional (adică antirevoluţionar) al creatorilor săi, era realistă şi de bun-simţ. Nu s-a făcut nici o încercare de exploatare a victoriei totale asupra francezilor, care nu trebuiau provocaţi spre a genera o nouă repriză de iacobinism. Frontierele ţării învinse fuseseră lăsate cu puţin mai bine decît în 1789, compensaţia financiară era rezonabilă, ocupaţia trupelor străine a fost de scurtă durată, iar în 1818 Franţa a fost acceptată din nou ca membru cu drepturi depline al "concertului Europei." (Dacă n-ar fi existat întoarcerea ratată a lui Napoleon din 1815, aceşti termeni ar fi fost chiar şi mai moderaţi.) Bourbonii au fost restauraţi, dar s-a înţeles că ei trebuiau să facă concesii spiritului periculos al supuşilor lor. Schimbările majore ale Revoluţiei au fost acceptate şi li s-a acordat acel mecanism inflamabil, constituţia — deşi, bineînţeles, într-o formă extrem de moderată — sub forma unei Carte "acceptate în mod liber" de către monarhul absolut repus pe tron, Ludovic al XVIII-lea.

Harta Europei a fost retrasată fără a se da atenţie aspiraţiilor popoarelor sau drepturilor numeroşilor principi deposedaţi la un moment sau altul de către francezi, dar cu o preocupare considerabilă pentru echilibrul celor cinci mari puteri care au ieşit din război: Rusia, Marea Britanie, Franţa, Austria şi Prusia. Doar primele trei dintre acestea contau cu adevărat. Marea Britanie nu avea ambiţii teritoriale pe continent, cu toate că prefera să păstreze controlul sau o mînă protectoare asupra punctelor de importanţă comercială şi maritimă. Ea a păstrat Malta, insulele ioniene şi Heligoland, menţinea un ochi atent asupra Siciliei şi beneficia în mod evident de transferul Norvegiei de la Danemarca la Suedia, care împiedica un singur stat să controleze intrarea în Marea Baltică şi unirea dintre Olanda şi Belgia (fostele Ţări de Jos austriece) care au pus gurile Rinului şi Scheldt în mîinile unui stat inocent, dar destul de puternic — îndeosebi atunci cînd este sprijinit de fortăreţele-barieră din sud — spre a rezista bine cunoscutului apetit francez pentru Belgia. Ambele aranjamente erau profund nepopulare la belgieni şi norvegieni, iar cea din urmă a durat doar pînă la Revoluţia din 1830. A fost schimbată apoi, după cîteva fricţiuni franco-britanice, de un mic regat neutralizat în permanenţă sub conducerea unui principe ales de către britanici. În afara Europei, desigur, ambiţiile teritoriale britanice erau cu mult mai mari, deşi controlul total al tuturor mărilor de către flota britanică făcea să fie destul de irelevant dacă un anumit

teritoriu se afla efectiv sub stindard britanic sau nu, cu excepţia hotarelor de la nord-vest ale Indiei, unde doar principate ori regiuni slabe sau haotice separau Imperiul Rus de cel Britanic. Dar rivalitatea dintre Marea Britanie şi Rusia nu afectase prea tare regiunea, care trebuia reconfigurată în 1814-1815. În Europa, interesele britanice cereau să nu existe o anumită putere care să aibă prea multă forţă.

Rusia, puterea militară decisivă pe uscat, îşi satisfăcea ambiţiile ei teritoriale limitate prin dobîndirea Finlandei (în detrimentul Suediei), a Basarabiei (în detrimentul Turciei) şi a unei mari părţi din Polonia, căreia i se conferise un grad de autonomie sub conducerea facţiunii locale care favorizase întotdeauna o alianţă cu Rusia. (După răscoala din 1830-1831 această autonomie a fost abolită.) Restul Poloniei a fost distribuit între Prusia şi Austria, cu excepţia republicii-oraş a Cracoviei, care însă nu a supravieţuit răscoalei din 1846. Pentru celelalte, Rusia se mulţumea să exercite o hegemonie îndepărtată, dar deloc lipsită de eficienţă, asupra principatelor absolutiste din estul Franţei, principalul său interes fiind evitarea revoluţiei. În acest scop, ţarul Alexandru a sponsorizat o Sfîntă Alianţă, la care s-au alăturat Austria şi Prusia, dar nu şi Marea Britanie. Din punctul de vedere al britanicilor, această hegemonie rusă asupra Europei reprezenta, probabil, un aranjament nu tocmai ideal, dar el reflecta realităţile militare, şi nu putea fi evitat decît permiţîndu-i Franţei un grad mai mare de putere decît erau pregătiţi oricare dintre foştii ei adversari sau cu costul intolerabil al războiului. Statutul Franţei ca mare putere era clar recunoscut, dar nimeni nu era dispus să meargă mai departe.

Austria şi Prusia erau mari puteri doar prin bunăvoinţă, sau cel puţin aşa se credea — în mod corect — avînd în vedere slăbiciunea bine cunoscută a Austriei în perioade de criză internaţională şi — în mod incorect — avînd în vedere prăbuşirea Austriei din 1806. Principala lor funcţie era aceea de a juca rolul unor stabilizatori europeni. Austria şi-a primit înapoi provinciile italiene plus fostele teritorii veneţiene în Italia şi Dalmaţia, şi protectoratul asupra principatelor mai mici din nordul şi centrul Italiei, în majoritate conduse de rude ale Habsburgilor (excepţie făcînd Piemont-Sardinia, care a înghiţit fosta Republică Genoveză spre a fi un tampon mai eficace între Austria şi Franţa.) Dacă trebuia făcută "ordine" undeva în Italia, Austria era poliţistul de serviciu. Avînd în vedere că singurul ei interes îl reprezenta stabilitatea — orice altceva ar fi constituit un risc de dezintegrare pentru ea —, se putea avea încredere în ea că va acţiona ca o protecţie permanentă împotriva oricărei încercări de destabilizare a conti-

nentului. Prusia beneficia de dorinţa britanicilor de a avea în Germania Occidentală o putere cu suficientă forţă, fiind vorba de o regiune ale cărei principate aveau de mult intenţia de a se uni cu Franţa, sau care puteau fi dominate de Franţa, şi a primit Valea Rinului, de al cărei potenţial economic imens diplomaţii aristocraţi refuzau să ţină cont. Ea a beneficiat de asemenea de pe urma conflictului dintre Marea Britanie şi Rusia în legătură cu ceea ce britanicii socoteau a fi excesiva expansiune rusească în Polonia. Rezultatul net al negocierilor complexe punctate cu ameninţări cu războiul a fost că ea a cedat Rusiei o parte din fostele sale teritorii poloneze, dar a primit în schimb jumătate din bogata şi industriala Saxonie. În termeni teritoriali şi economici, Prusia a cîştigat relativ mai mult decît oricare altă putere de pe urma înţelegerii din 1815 şi a devenit, de fapt, pentru prima dată o mare putere europeană din punctul de vedere al resurselor reale; cu toate că acest lucru nu le-a devenit evident politicienilor pînă în 1860. Austria, Prusia şi grămada de state germane mai mici, a căror funcţie internaţională consta în a oferi material de reproducere caselor regale din Europa, se pîndeau unele pe altele în cadrul Confederaţiei Germane, cu toate că nu era pusă în discuţie calitatea seniorială a Austriei. Principala funcţie internaţională a Confederaţiei era aceea de a ţine statele mai mici în afara orbitei franceze în care aveau în mod tradiţional tendinţa de a gravita. În ciuda naţionaliştilor care negau acest lucru, ele fuseseră destul de fericite în calitate de sateliţi napoleonieni.

Oamenii de afaceri din 1815 erau suficient de înţelepţi spre a şti că, pe termen lung, nici o înţelegere, oricît de bine alcătuită, nu va putea face faţă tensiunii rivalităţilor dintre state şi circumstanţelor schimbătoare. Prin urmare, ei s-au gîndit să ofere un mecanism pentru menţinerea păcii — adică rezolvarea tuturor problemelor importante pe măsură ce se iveau — prin intermediul unor congrese regulate. Se înţelegea, desigur, că hotărîrile cruciale în cadrul acestora erau luate de "marile puteri" (termenul însuşi este o invenţie a acestei perioade). "Concertul Europei" — un alt termen care a intrat în uz tot atunci — nu corespundea cu Naţiunile Unite, ci mai degrabă cu membrii permanenţi ai Consiliului de Securitate al Naţiunilor Unite. Totuşi, congresele regulate au fost ţinute doar vreme de cîţiva ani — din 1818, cînd Franţa a fost readmisă în mod oficial în concert, pînă în 1822.

Sistemul de congrese s-a stricat, pentru că nu a putut să dureze mai mult decît anii imediat următori războaielor napoleoniene, cînd foametea din 1816-1817 şi depresiile din lumea afacerilor au menţinut o spaimă

vie, dar nejustificată, de revoluţie socială peste tot, inclusiv în Marea Britanie. După revenirea stabilităţii economice cam pe la 1820, orice perturbare a înţelegerii de la 1815 nu a făcut altceva decît să dea la iveală divergenţele între interesele puterilor. Confruntate cu o primă explozie de tulburări şi insurecţie în 1820-1822, doar Austria a respectat principiul că toate aceste mişcări trebuiesc imediat şi automat anihilate în interesul ordinii sociale (şi al integrităţii teritoriale austriece). În legătură cu Germania, Italia şi Spania, cele trei monarhii ale "Sfintei Alianţe" şi Franţa au căzut de acord, cu toate că aceasta din urmă, exercitînd cu mult entuziasm sarcina de poliţist în Spania (1823), era mai puţin interesată de stabilitatea europeană decît de extinderea ariei activităţilor sale diplomatice şi militare, îndeosebi în Spania, Belgia, şi Italia, acolo unde se afla cea mai mare parte din investiţiile sale străine.[5] Marea Britanie s-a ţinut deoparte. Acest lucru s-a întîmplat parţial pentru că — îndeosebi după ce flexibilul Canning l-a înlocuit pe reacţionarul rigid Castlereagh (1822) — era convinsă că reformele politice din Europa absolutistă erau inevitabile mai devreme sau mai tîrziu, şi pentru că politicienii britanici nu aveau simpatie pentru absolutism, dar şi pentru că aplicarea principiului menţinerii ordinii n-ar fi făcut altceva decît să aducă puterile rivale (îndeosebi Franţa) în America Latină, care era, aşa după cum am văzut, o colonie economică britanică de o importanţă vitală. De aceea britanicii sprijineau independenţa statelor din America Latină, la fel cum făceau şi SUA în Declaraţia Monroe din 1823, un manifest care n-avea nici o valoare practică — dacă era ceva care proteja independenţa latino-americană, era flota britanică —, ci un considerabil interes profetic. În legătură cu Grecia, puterile erau şi mai împărţite. Rusia, cu toate că nu agrea revoluţiile, nu putea decît să beneficieze de pe urma mişcărilor sociale ale unui popor ortodox, care slăbea poziţia turcilor şi era obligat să se bazeze în mare măsură pe ajutorul rusesc. (În plus, ea avea dreptul, stipulat printr-un tratat, de a interveni în Turcia în apărarea creştinilor ortodocşi.) Teama de o intervenţie rusească unilaterală, presiunea filoelenă, interesele economice şi convingerea generală că dezintegrarea Turciei nu poate fi evitată, ci în cel mai bun caz poate fi organizată, i-a dus în cele din urmă pe britanici de la ostilitate la neutralitate, apoi la o intervenţie neofială proelenă. Astfel (1829) Grecia şi-a cîştigat independenţa prin intermediul ajutorului rusesc şi britanic. Daunele internaţionale au fost reduse la minim prin transformarea ţării într-un regat sub conducerea unuia dintre numeroşii mici principi germani disponibili, regat ce nu va fi un simplu satelit al Rusiei. Dar permanenţa înţelegerii de la 1815,

sistemul de congrese şi principiul suprimării oricăror revoluţii zăceau în ruine.

Revoluţiile de la 1830 au distrus-o şi mai mult, căci nu au afectat doar statele mici, ci chiar şi o mare putere, Franţa. De fapt, ele au îndepărtat toată Europa de la vest de Valea Rinului de operaţiunile poliţieneşti ale Sfintei Alianţe. În acest răstimp, "Chestiunea orientală" — problema legată de ceea ce e de făcut în legătură cu inevitabila dezintegrare a Turciei — a transformat Balcanii şi Levantul într-un cîmp de luptă al puterilor, îndeosebi al Rusiei şi Marii Britanii. "Chestiunea orientală" deregla echilibrul de forţe, pentru că totul conspira în a-i întări pe ruşi, al căror principal obiectiv diplomatic, atunci, precum şi mai tîrziu, consta în cîştigarea controlului strîmtorilor dintre Europa şi Asia Mică, care controlau accesul ei către Mediterană. Era o problemă nu doar de importanţă diplomatică şi militară, ci, o dată cu creşterea exporturilor de grîne din Ucraina, şi de urgenţă economică. Marea Britanie, preocupată ca de obicei de accesul către India, era profund preocupată de înaintarea către sud a singurei mari puteri care o putea ameninţa. Polica evidentă consta în susţinerea Turciei cu orice preţ în faţa expansiunii Rusiei. (Acest lucru avea avantajul suplimentar de a aduce beneficii comerţului britanic în Levant, care creştea într-un mod satisfăcător în această perioadă.) Din nefericire, o astfel de politică era complet impracticabilă. Imperiul Turc nu era nicidecum o masă amorfă şi neajutorată, cel puţin nu din punct de vedere militar, dar era capabilă în cel mai bun caz să lupte prin acţiuni temporizatoare împotriva răscoalelor interne (pe care încă mai putea să le combată destul de uşor) şi a forţei combinate a Rusiei şi a unei situaţii internaţionale nefavorabile (împotriva cărora nu putea lupta). Şi nici nu era încă capabilă să se modernizeze, nici nu dovedea că e gata să facă acest lucru; cu toate că începuturile modernizării au fost făcute în timpul domniei lui Mahmud al II-lea (1809-1839), în 1830. Prin urmare, doar sprijinul militar şi diplomatic direct al Marii Britanii (adică ameninţarea cu războiul) putea să preîntîmpine creşterea constantă a influenţei ruseşti şi prăbuşirea Turciei din pricina feluritelor ei probleme. Acest lucru făcea din "Chestiunea orientală" cea mai explozivă problemă în afacerile internaţionale după războaiele napoleoniene, singura capabilă să ducă la un război general şi singura care a făcut acest lucru în 1854-1856. Totuşi, însăşi situaţia care favoriza Rusia şi defavoriza Marea Britanie făcea ca Rusia să recurgă la un compromis. Ea putea să-şi realizeze obiectivele în două feluri: fie prin înfrîngerea şi împărţirea Turciei şi eventuala ocupaţie rusească a Constan-

tinopolului şi a Strîmtorilor, fie prin protectoratul practic asupra unei Turcii slabe şi servile. Dar una sau alta dintre opţiuni va fi întotdeauna deschisă. Cu alte cuvinte, Constantinopolul nu a meritat niciodată un război major cu ţarul. Astfel, în 1820 războiul grec s-a potrivit cu politica de împărţire şi de ocupaţie. Rusia nu a reuşit să primească atît cît spera din această conjunctură, dar nu era dispusă să-şi exploateze prea mult avantajul. În schimb, ea a negociat un tratat extraordinar de favorabil la Unkiar Skelessi (1833) cu Turcia, care era extrem de strîmtorată şi care acum era perfect conştientă de necesitatea de a avea un protector puternic. Marea Britanie era ofensată: anii '30 au fost martorii genezei unei rusofobii care a creat imaginea Rusiei ca un fel de inamic ereditar al Marii Britanii[6]. Puşi în faţa presiunii britanice, ruşii s-au retras, iar pe la 1840 au revenit la propunerile de împărţire a Turciei.

Rivalitatea ruso-britanică din Orient era, prin urmare, mult mai puţin periculoasă decît sugerau săbiile scoase din teacă pentru impresionarea publicului (îndeosebi în Marea Britanie). În plus, frica cu mult mai mare a britanicilor de o revigorare a Franţei reducea în orice caz importanţa acestei rivalităţi ruso-britanice. De fapt, expresia "marea partidă de vînătoare", care ulterior a ajuns să fie întrebuinţată pentru activităţile de spionaj ale aventurierilor şi agenţilor secreţi ai ambelor puteri care acţionau pe teritoriul oriental al nimănui aflat între cele două imperii, exprima destul de bine această situaţie. Ceea ce făcea ca această situaţie să fie cu adevărat periculoasă era cursul impredictibil luat de mişcările de eliberare din Turcia şi de intervenţia altor puteri. Dintre acestea, Austria avea un considerabil interes pasiv în această privinţă, fiind ea însăşi un imperiu multinaţional dărăpănat, ameninţat de mişcările sociale ale aceloraşi popoare care subminau stabilitatea turcă — slavii din Balcani şi îndeosebi sîrbii. Totuşi, ameninţarea lor nu era imediată, cu toate că ulterior va oferi ocazia pentru declanşarea primului război mondial. Franţa era mai dificilă, pentru că avea o îndelungată istorie de influenţă economică şi diplomatică în Levant, pe care periodic încerca să o restabilească şi să o extindă. În special, după expediţia lui Napoleon în Egipt, influenţa franceză a fost puternică în această ţară, al cărei paşă, Mohammed Ali, un conducător practic independent, putea, după bunul său plac, să dezmembreze sau să păstreze unit Imperiul Otoman. Într-adevăr, crizele Chestiunii orientale în 1830 (1831-1834 şi 1839-1841) erau în mod esenţial crizele relaţiilor lui Mohammed Ali cu suveranul său nominal, complicate în cazul celui din urmă de sprijinul acordat de către francezi egiptenilor. Totuşi, dacă Rusia nu era

amatoare să facă război pentru Constantinopol, Franţa nici nu avea această posibilitate şi nici nu dorea. Erau crize diplomatice. Dar, la sfîrşit, în afară de episodul cu Crimeea, în secolul al XVIII-lea nu a existat război pentru disputarea Turciei.

Este clar, astfel, din desfăşurarea disputelor internaţionale din această perioadă, că materialul inflamabil din relaţiile internaţionale nu era suficient de exploziv spre a declanşa un război major. Dintre marile puteri, austriecii şi prusacii erau prea slabi spre a conta prea mult. Britanicii erau satisfăcuţi. Pînă în 1815, ei repurtaseră cea mai completă victorie din întreaga istorie a umanităţii, ieşind după cei douăzeci de ani de război cu Franţa drept *singura* economie industrializată, *singura* putere navală — flota britanică avea în 1840 la fel de multe nave ca toate flotele la un loc — şi practic singura putere colonială din lume. Nimic nu părea a sta în calea singurului interes expansionist major al politicii externe britanice, expansiunea comerţului şi investiţiilor britanice. Rusia, cu toate că nu era satisfăcută, avea doar ambiţii teritoriale limitate şi nimic nu putea sta — sau cel puţin aşa părea — în calea mersului ei. Cel puţin nimic care să justifice un război general periculos din punct de vedere social. Numai Franţa era o putere "nesatisfăcută", şi avea capacitatea de a distruge stabila ordine internaţională. Dar Franţa putea face aşa ceva doar cu o singură condiţie: aceea de a-şi mobiliza încă o dată energiile revoluţionare ale iacobinismului din ţară şi ale liberalismului şi naţionalismului în străinătate. Căci din punctul de vedere al rivalităţii de mari puteri, ea fusese şubrezită în mod fatal. Nu va mai fi niciodată în stare, aşa cum s-a întîmplat pe vremea lui Ludovic al XVI-lea sau a Revoluţiei, să se lupte cu o coaliţie alcătuită din două sau mai multe puteri de la egal la egal, bazîndu-se doar pe populaţia şi resursele interne. În 1780 erau 2,5 francezi la fiecare englez, dar în 1830 doar trei la doi. În 1780 erau francezi la fel de mulţi ca şi ruşii, dar în 1830 ruşii erau jumătate cît francezii. Iar ritmul evoluţiei economice franceze se afla la o distanţă apreciabilă în spatele celei britanice, al celei americane şi în scurt timp al celei germane.

Dar iacobinismul reprezenta, pentru orice guvern francez, un preţ prea ridicat de plătit pentru ambiţiile sale internaţionale. În 1830 şi, din nou, în 1848, cînd Franţa a înlăturat regimul, iar absolutismul a fost zguduit sau distrus în alte părţi, puterile au tremurat. Ele ar fi putut evita nopţi nedormite. În 1830-1831, moderaţii francezi nu erau pregătiţi să ridice nici măcar un deget pentru polonezii răzvrătiţi, cu care simpatiza întreaga opinie publică franceză (ca şi cea europeană liberală). "Dar Polonia?, îi scria bătrî-

nul dar entuziastul Lafayette lui Palmerston în 1831. Ce veţi face voi, ce vom face noi pentru ea?"[7] Răspunsul era: nimic. Franţa şi-ar fi putut întări resursele proprii cu cele ale revoluţiei europene; aşa după cum toţi revoluţionarii sperau că va face. Dar implicaţiile unui asemenea salt spre războiul revoluţionar înspăimîntau guvernele franceze liberale moderate la fel de mult ca şi pe Metternich. Nici un guvern francez între 1815 şi 1848 nu va pune în pericol pacea generală pentru propriile sale interese de stat.

Desigur, în afara domeniului echilibrului european, nimic nu stătea în calea expansiunii şi belicozităţii. De fapt, cu toate că erau extrem de largi, achiziţiile teritoriale efective ale puterilor albe erau limitate. Britanicii se mulţumeau să ocupe puncte cruciale pentru controlul naval al lumii şi pentru interesele lor comerciale mondiale, cum ar fi vîrful sudic al Africii (luat de la olandezi în timpul războaielor napoleoniene), Ceylon-ul, Singapore (care a fost întemeiat în această perioadă) şi Hong Kong, şi exigenţele campaniei împotriva comerţului cu sclavi — care a satisfăcut atît opinia umanitară din ţară, cît şi interesele strategice ale flotei britanice, care a folosit-o spre a-şi întări monopolul global — i-a făcut să păstreze puncte de sprijin de-a lungul coastelor africane. Dar, în ansamblu, cu o singură excepţie crucială, opinia lor era că o lume care se deschidea comerţului britanic şi care era apărată de către flota britanică împotriva unei intruziuni străine era exploatată mai ieftin fără costurile administrative ale ocupaţiei. Excepţia crucială o constituia India şi tot ceea ce ţinea de controlul ei. India trebuia păstrată cu orice preţ, aşa după cum erau siguri majoritatea liberschimbiştilor anticoloniali. Piaţa sa avea o importanţă crescîndă (vezi, mai sus, p. 49-51) şi se susţinea că va suferi cu siguranţă în cazul în care ar fi lăsată singură. Ea reprezenta cheia deschiderii Orientului Îndepărtat, a traficului de droguri şi a altor activităţi profitabile pe care oamenii de afaceri britanici erau dispuşi să le desfăşoare. În acest fel, China a fost deschisă în "războiul opiului" din 1839-1842. Prin urmare, între 1814 şi 1849, mărimea imperiului indian britanic a crescut cu două treimi de subcontinent, ca urmare a unei serii de războaie împotriva populaţiilor mahratta, nepaleză, burmeză, rajput, afgană, sindi şi sikhă, iar reţeaua influenţei britanice s-a strîns şi mai mult în jurul Orientului Mijlociu, care controla ruta directă spre India, organizată începînd cu 1840 de vapoarele cu aburi ale liniei P & O, suplimentată de o traversare pe uscat a Istmului de Suez.

Cu toate că reputaţia ruşilor pentru expansiune era cu mult mai mare (cel puţin printre britanici), cuceririle lor reale erau mai modeste. Ţarul în

această perioadă a reuşit doar să dobîndească nişte întinderi vaste şi pustii din stepa kirghiză la est de Urali şi cîteva zone muntoase aprig disputate în Caucaz. SUA, pe de altă parte, a dobîndit practic întregul vest, la sud de graniţa cu Oregon, prin insurecţie şi război împotriva nenorocoşilor mexicani. Francezii, pe de altă parte, trebuiau să-şi limiteze ambiţiile expansioniste la Algeria, pe care au invadat-o cu o scuză născocită în 1830 şi au încercat să o cucerească în următorii şaptesprezece ani. La 1847 ei îi frînseseră rezistenţa.

O prevedere a înţelegerii de pace internaţionale trebuie însă să fie menţionată separat: abolirea comerţului internaţional cu sclavi. Raţiunile acestui lucru erau atît umanitare, cît şi economice: sclavia era înspăimîntătoare şi extrem de eficientă. În plus, din punctul de vedere al britanicilor, care erau principalii campioni internaţionali ai acestei admirabile mişcări, economia din 1815-1848 nu s-a mai bazat, aidoma celei din secolul al XVIII-lea, pe vînzarea de oameni şi de zahăr, ci pe cea de bunuri din bumbac. Abolirea în fapt a sclaviei s-a produs mai încet (cu excepţia, desigur, a locurilor unde Revoluţia Franceză o măturase deja). Britanicii au abolit-o în coloniile lor — îndeosebi în Indiile de Vest — în anul 1834, cu toate că în scurtă vreme au fost înclinaţi să o înlocuiască, acolo unde supravieţuia agricultura bazată pe plantaţii la scară mare, prin importul muncitorilor angajaţi prin contract din Asia. Francezii nu au mai abolit-o oficial pînă la Revoluţia de la 1848. În 1848 în lume exista încă foarte multă sclavie şi, prin urmare, foarte mult comerţ (ilegal) cu sclavi.

NOTE

1. Castlereagh, *Correspondence*, Third Series, XI, p. 105.
2. Gentz, *Depêches inédites*,I, p. 371.
3. J. Richardson, *My Dearest Uncle, Leopold of the Belgians* (1961), p. 165.
4. De exemplu, pe parcursul întregii perioade, cu excepţia cîtorva luni în 1834-1835 şi în 1841-1846.
5. R. Cameron, op. cit., p. 85.
6. De fapt, relaţiile anglo-ruse, bazate pe complementaritate, fuseseră, tradiţional, foarte amiabile şi au început să se deterioreze în mod serios după războaiele napoleoniene.
7. F. Ponteil, *Lafayette et la Pologne* (1934).

6

REVOLUŢIILE

Libertatea, acea privighetoare cu voce de gigant, îi trezeşte pe cei care dorm somnul cel mai adînc... Cum ne putem gîndi azi la altceva decît a lupta pentru libertate sau împotriva ei? Cei care nu pot iubi umanitatea pot totuşi fi mari ca tirani. Dar cum poate cineva să fie indiferent?

Ludwig Boerne, 14 februarie 1831[1]

Guvernele, după ce şi-au pierdut echilibrul, sînt înspăimîntate, intimidate şi pradă confuziei din cauza strigătelor clasei intermediare a societăţii, care, plasată fiind între regi şi supuşii lor, sfărîmă sceptrul monarhilor şi uzurpă strigătul poporului.

Metternich către ţar, 1820[2]

I

Rareori a fost demonstrată mai concluziv incapacitatea guvernelor de a stopa cursul istoriei decît în generaţia de după 1815. Preîntîmpinarea unei a doua Revoluţii Franceze sau chiar a catastrofei şi mai rele a unei revoluţii europene generale după modelul francez reprezenta obiectivul suprem al tuturor puterilor care petrecuseră douăzeci de ani pentru a o învinge pe prima, chiar şi al britanicilor, care nu aveau simpatie pentru absolutismele reacţionare care se restabiliseră în toată Europa şi care ştiau foarte bine că reformele nici nu puteau, nici nu trebuiau evitate, dar care se temeau de o nouă expansiune franco-iacobină mai mult decît oricare altă situaţie de criză internaţională. Şi totuşi, niciodată în istoria europeană şi rareori în alte părţi revoluţionarismul n-a fost atît de endemic, atît de general, atît de gata să se răspîndească prin contagiune spontană şi prin propagandă deliberată.

Între 1815 şi 1848 au existat trei valuri principale de revoluţie în lumea occidentală. (Asia şi Africa rămîneau încă imune: primele revoluţii majore

din Asia, "Răscoala Indiană" şi "Revolta din Taiping" au avut loc de-abia în anii '50). Primul a avut loc în 1820-1824. În Europa s-a limitat la Mediterana, avînd Spania (1820), Napoli (1820) şi Grecia (1821) ca epicentre. Cu excepţia grecilor, toate aceste revolte au fost înăbuşite. Revoluţia Spaniolă a reînsufleţit mişcarea de eliberare din America Latină, care fusese înfrîntă după un efort iniţial ocazionat de cucerirea de către Napoleon a Spaniei în 1808 şi redusă la cîţiva refugiaţi şi bande retrase în munţi. Cei trei mari eliberatori ai Americii de Sud spaniole, Simon Bolivar, San Martin şi Bernardo O'Higgins, au impus independenţa "Marii Columbii" (care includea republicile de azi ale Columbiei, Venezuelei şi Ecuadorului), a Argentinei fără zonele interioare a ceea ce este acum Paraguay şi Bolivia şi fără pampas-ul de peste fluviul Plata, unde văcarii din Banda Oriental (acum Uruguay) se luptau cu argentinienii şi brazilienii, şi a Chile. San Martin, ajutat de flota chileană — condusă de nobilul britanic radical Cochrane — modelul personajului central din romanul lui C.S. Forester *Captain Hornblower* —, a eliberat ultima fortăreaţă a puterii spaniole, viceregatul Peruului. În 1822 America de Sud spaniolă era liberă, iar San Martin, un om moderat şi cu o viziune, de o rară abnegaţie, a lăsat-o lui Bolivar şi republicanismului şi s-a retras în Europa, trăindu-şi nobila viaţă în ceea ce, în mod normal, constituia un refugiu pentru englezii înglodaţi în datorii, Boulogne-sur-Mer, graţie unei pensii de la O'Higgins. În acest răstimp, Iturbide, generalul spaniol trimis împotriva gherilelor ţărăneşti care supravieţuiseră în Mexic, a făcut cauză comună cu acestea sub impactul Revoluţiei Spaniole şi în 1821 au întemeiat în mod permanent independenţa mexicană. În 1821 Brazilia s-a separat liniştit de Portugalia sub conducerea regentului lăsat de familia regală portugheză la întoarcerea din exilul său napoleonian din Europa. SUA au recunoscut aproape imediat cel mai important dintre noile state; britanicii la scurtă vreme după aceea, avînd grijă să încheie tratatele comerciale cu ei, iar francezii au plecat înainte de 1820.

Al doilea val de revoluţionarism a avut loc în 1829-1834 şi a afectat întreaga Europă la vest de Rusia şi continentul nord-american; căci marea epocă de reformă a preşedintelui Andrew Jackson (1829-1837), cu toate că nu a fost în legătură directă cu tulburările europene, trebuie considerată ca făcînd parte din acest al doilea val. În Europa răsturnarea Bourbonilor în Franţa a stimulat diverse alte revolte. Belgia (1830) şi-a cîştigat independenţa faţă de Olanda, mişcarea din Polonia (1830-1831) a fost suprimată doar după operaţiuni militare considerabile, diverse părţi ale Italiei şi

Germaniei erau agitate, liberalismul era dominant în Elveţia — o ţară mai puţin specifică în acea vreme decît acum — în timp ce în Spania şi Portugalia s-a deschis o perioadă de război civil între liberali. Chiar şi Marea Britanie a fost afectată, cin cauza, parţial, a erupţiei vulcanului său intern, Irlanda, care a realizat Emanciparea Catolică (1829) şi reluarea agitaţiei de reformă. Legea reformei din 1832 corespunde Revoluţiei din Iulie din 1830 din Franţa şi fusese într-adevăr puternic stimulată de ştirile de la Paris. Această perioadă este, probabil, singura din istoria modernă în care evenimentele politice din Marea Britanie decurg paralel cu cele de pe continent, ajungînd ca în 1831-1832 să se fi realizat o situaţie revoluţionară dacă nu ar fi existat reţinerea atît a laburiştilor, cît şi a conservatorilor. Este singura perioadă din secolul al XIX-lea în care analiza politicii britanice în astfel de termeni nu este complet artificială.

Valul revoluţionar din 1830 era, prin urmare, o problemă cu mult mai serioasă decît cea din 1820. De fapt, el marchează înfrîngerea aristocraţilor de către puterea burgheză în Europa Occidentală. Clasa conducătoare din următorii cincizeci de ani va fi "marea burghezie" a bancherilor, a marilor industriaşi şi cîteodată a funcţionarilor publici de rang înalt, acceptaţi de o aristocraţie care stătea deoparte sau era de acord să promoveze în primul rînd politica burgheză, care încă nu era contestată de sufragiul universal, deşi era hărţuită din exterior de agitaţiile oamenilor de afaceri mai mici sau nesatisfăcuţi, de mica burghezie şi de mişcările sindicale timpurii. Sistemul său politic, în Marea Britanie, Franţa şi Belgia, era în mod fundamental acelaşi: instituţiile liberale apărate împotriva democraţiei de calificări pe bază de proprietate sau educaţionale pentru votanţi — la început, existau doar 168.000 în Franţa — sub conducerea unui monarh constituţional; de fapt, ceva foarte asemănător cu instituţiile din prima fază şi cea mai moderat burgheză a Revoluţiei Franceze, constituţia din 1791[3]. În SUA însă, democraţia jacksoniană marchează o fază dincolo de aceasta: înfrîngerea oligarhilor latifundiari nondemocratici, al căror rol corespundea cu ceea ce triumfa în Europa Occidentală, de către democraţia politică nelimitată adusă la putere prin voturile locuitorilor de la graniţe, ale micilor fermieri şi ale păturii sărace de la oraş. Era o inovaţie uimitoare, iar acei gînditori liberali moderaţi, suficient de realişti spre a şti că extinderea francizei va fi, probabil, inevitabilă mai devreme sau mai tîrziu, o cercetau cu atenţie şi îngrijorare; îndeosebi Alexis de Toqueville, a cărui *Democraţie în America* (1835) a ajuns la o concluzie descurajată în această privinţă. Dar aşa cum vom vedea, 1830 marchează o inovaţie

chiar şi mai radicală în politică: apariţia clasei muncitoare ca forţă independentă şi conştientă de sine în politică în Marea Britanie şi Franţa şi a mişcărilor naţionaliste din foarte multe ţări europene.

În spatele acestor schimbări majore în politică se aflau schimbări majore în dezvoltarea economică şi socială. Oricare aspect al vieţii sociale am analiza, 1830 marchează un punct de cotitură; dintre toate datele de la 1789 la 1848, acesta este în mod clar cel mai memorabil. În istoria industrializării şi urbanizării continentului şi a SUA, în istoria migraţiunilor umane, sociale şi geografice, în cea a artelor sau ideologiei, el apare cu egală proeminenţă. Iar în Marea Britanie şi Europa Occidentală în general se află începutul acelor decade de criză în dezvoltarea noii societăţi care se încheie cu înfrîngerea revoluţiilor de la 1848 şi cu giganticul salt economic realizat după 1851.

Cel de-al treilea val revoluţionar şi, totodată, cel mai mare, cel din 1848, a fost produsul acestei crize. Aproape simultan, revoluţia a izbucnit şi a învins (temporar) în Franţa, întreaga Italie, statele germane, cea mai mare parte a Imperiului Habsburgic şi a Elveţiei (1847). Într-o formă mai puţin acută, tulburările au afectat, de asemenea, Spania, Danemarca şi România, într-o formă sporadică Irlanda, Grecia şi Marea Britanie. Niciodată n-a existat ceva mai aproape de revoluţia mondială la care visau revoluţionarii perioadei decît această conflagraţie spontană şi generală, care încheie epoca discutată în acest volum. Ceea ce fusese în 1789 revolta unei singure naţiuni era acum, după cum se părea, "primăvara popoarelor" unui întreg continent.

II

Spre deosebire de revoluţiile secolului al XVIII-lea, cele din perioada post-napoleoniană erau intenţionate sau planificate. Căci cea mai formidabilă moştenire a Revoluţiei Franceze consta în instaurarea unor modele de revoltă politică pe care le stabilise pentru uzul general al rebelilor de pretutindeni. Acest lucru nu înseamnă că revoluţiile de la 1815-1848 reprezentau doar lucrarea cîtorva agitatori ostili, aşa după cum le comunicau superiorilor lor spionii şi poliţiştii perioadei — o specie extrem de bine întrebuinţată. Ele au avut loc pentru că sistemele politice reimpuse în Europa erau profunde şi într-o perioadă de schimbări sociale rapide din ce în ce mai mult nepotrivite pentru condiţiile politice ale continentului şi pentru că nemulţumirile economice şi sociale erau atît de acute încît făceau practic inevitabile o serie de revolte. Dar modelele politice create de Revo-

luţia din 1789 slujeau la a oferi nemulţumirii un obiect specific, la a transforma tulburările în revoluţie, şi mai presus de orice la a lega întreaga Europă într-o singură mişcare — sau poate că ar fi mai bine să spunem curent — de subversiune.

Existau mai multe astfel de modele, deşi toate proveneau din experienţa Franţei dintre 1789 şi 1797. Ele corespundeau cu cele trei principale tendinţe ale opoziţiei post-1815: cea liberal-moderată (sau, în termeni sociali, cea a păturii de sus a clasei mijlocii şi a aristocraţiei liberale), cea radical-democrată (sau, în termeni sociali, cea a păturii de jos a clasei de mijloc, a unei părţi din noii manufacturieri, a intelectualilor şi a micii nobilimi nemulţumite) şi cea socialistă (sau, în termeni sociali, "sărăcimea lucrătoare" sau noile clase muncitoare industriale). Şi pentru că veni vorba, din punct de vedere etimologic, cu toate reflectă internaţionalismul perioadei: "liberal" are o origine franco-spaniolă, "radical" este de origine britanică, "socialist" este anglo-francez. "Conservator" este, de asemenea, parţial de origine franceză; o altă dovadă a relaţiei extrem de strînse dintre politica britanică şi cea continentală în perioada Legii reformei. Inspiraţia pentru prima a constituit-o Revoluţia din 1789-1791, idealul său politic fiind tipul de monarhie constituţională cvasi-britanică, cu un sistem parlamentar pe bază de proprietate şi, prin urmare, oligarhic, pe care l-a introdus Constituţia din 1791 şi care, aşa după cum am văzut, a devenit tipul de constituţie standard în Franţa, Marea Britanie şi Belgia după 1830-1832. Inspiraţia pentru cea de-a doua ar putea cel mai bine să fie descrisă drept Revoluţia din 1792-1793, iar idealul său politic, o republică cu înclinare către "statul de bunăstare" şi o anumită animozitate faţă de cei bogaţi, corespunde constituţiei iacobine ideale din 1793. Dar aşa după cum grupurile sociale care reprezentau democraţia radicală constituiau o adunătură confuză şi disparată, la fel de greu este de ataşat o etichetă precisă modelului său revoluţionar francez. În el erau combinate elemente a ceea ce s-ar fi numit în 1792-1793 girondinism, iacobinism şi chiar sansculotte-ism, cu toate că, probabil, iacobinismul constituţiei din 1793 îl reprezenta cel mai bine. Inspiraţia pentru cea de-a treia era Revoluţia anului II şi revoltele post-thermidoriene, îndeosebi Conspiraţia Egalilor a lui Babeuf, acea revoltă semnificativă de iacobini extremi şi comunişti timpurii care marchează naşterea tradiţiei comuniste moderne în politică. Ea era copilul sansculotteismului şi al stîngii robespierre-ismului, cu toate că nu moştenea de la cel dintîi decît puternica ură faţă de clasele de mijloc şi faţă de cei bogaţi.

Din punct de vedere politic, modelul revoluţionar al lui Babeuf era în tradiţia lui Robespierre şi Saint-Just.

Din punctul de vedere al guvernărilor absolutiste, toate aceste mişcări erau la fel de subversive pentru stabilitatea şi ordinea instaurată, cu toate că unele păreau mai conştiincios dedicate propagării haosului decît altele, pentru că aveau şanse mai mari să atîţe masele ignorante şi sărăcite. (De aceea, poliţia secretă a lui Metternich a dat, în 1830, o atenţie disproporţionată circulaţiei lucrării lui Lamenais *Paroles d'un Croyant* [1834], căci, vorbind limba catolică a nepoliticilor, exista posibilitatea să facă să se adreseze supuşilor neafectaţi de propaganda în mod deschis ateistă[4]. De fapt, însă, mişcările de opoziţie erau unite doar de faptul că împărtăşeau detestarea regimurilor din 1815 şi de frontul comun tradiţional al tuturor celor care se opuneau, dintr-un motiv sau altul, monarhiei absolute, bisericii şi aristocraţiei. Istoria perioadei din 1815-1848 este cea a dezintegrării acestui front unit.

III

Pe parcursul perioadei Restauraţiei (1815-1830) pătura de reacţie îi acoperea în mod egal pe toţi cei care nu erau de acord, iar în întunericul de sub ea nu prea se vedeau deosebirile dintre bonapartişti şi republicani, moderaţi şi radicali. Încă nu existau revoluţionari sau socialişti ai clasei muncitoare conştienţi de sine, cel puţin în politică, cu excepţia Marii Britanii, unde o tendinţă independentă în politică şi ideologie îşi făcea apariţia, către 1830, sub egida "cooperaţiei" inspirate de Owen. Cea mai mare parte a masei non-britanice nemulţumite era încă nepolitică sau vădit legitimistă şi clericală, un protest mut împotriva noii societăţi care părea a nu aduce decît rele şi haos. Cu cîteva excepţii, prin urmare, opoziţia politică de pe continent se mărginea la mici grupuri ale celor bogaţi şi educaţi, ceea ce însemna acelaşi lucru, căci chiar şi într-o astfel de fortăreaţă puternică a stîngii cum era *L'Ecole Polytechnique* doar o treime dintre studenţi — un grup deosebit de subversiv — provenea din rîndurile micii burghezii (de obicei, prin intermediul eşaloanelor inferioare ale armatei şi serviciului civil) şi doar 0,3% provenea din rîndul "claselor populare". Unii dintre cei săraci care se situau în mod conştient la stînga acceptau sloganurile clasice ale revoluţiei clasei de mijloc, deşi în versiunea radical-democrată, nu în cea moderată, dar încă fără a avea altceva în afara unei foarte vagi nuanţe de provocare socială. Programul clasic în jurul căruia se raliau din cînd în cînd păturile britanice sărace care munceau era unul

de simplă reformă parlamentară, aşa după cum este exprimat în cele "Şase puncte" ale Cartei poporului[5]. În substanţă, acest program nu diferea de "iacobinismul" generaţiei lui Paine şi era integral compatibil (cu excepţia asocierii sale cu o clasă muncitoare din ce în ce mai conştientă de sine) cu radicalismul politic al reformatorilor din clasa de mijloc aflaţi sub influenţa lui Bentham, aşa după cum era el exprimat de James Mill, să zicem. Singura diferenţă în perioada Restauraţiei era aceea că radicalii păturilor lucrătoare preferau să audă acest lucru predicat de oameni care le vorbeau pe înţelesul lor — personaje sforăitoare precum Orator Hunt (1773-1835) sau de stilişti energici şi străluciţi asemenea lui William Cobett (1762-1835) şi, desigur, Tom Paine (1737-1809) — şi nu de la reformatorii clasei de mijloc.

Prin urmare, în această perioadă nici deosebirile sociale, nici măcar cele naţionale nu divizau încă în mod semnificativ opoziţia europeană în tabere care nu se înţelegeau una pe cealaltă. Dacă exceptăm Marea Britanie şi SUA, unde era deja stabilită o formă regulată de politică de masă (cu toate că în Marea Britanie ea a fost inhibată de isteria anti-iacobină pînă la începuturile lui 1820), perspectivele politice le păreau foarte asemănătoare opoziţioniştilor din toate ţările europene, iar metodele de a realiza revoluţia — frontul unit al absolutismului practic excludea reforma paşnică în cea mai mare parte a Europei — erau extrem de asemănătoare. Toţi revoluţionarii se considerau, cu oarecare justificare, a fi nişte mici elite ale celor emancipaţi şi progresişti care acţionau în rîndul şi, în cele din urmă, în beneficiul unei mase vaste şi inerte de oameni de rînd ignoranţi şi manipulaţi, care fără îndoială că vor saluta eliberarea atunci cînd va sosi, dar de la care nu se trăgea nădejde că vor juca un rol important în pregătirea acesteia. Ei cu toţii (cel puţin la vest de Balcani) se vedeau luptînd împotriva unui singur inamic, uniunea principilor absolutişti sub conducerea ţarului. Prin urmare, toţi socoteau revoluţia ca fiind unificată şi indivizibilă: un singur fenomen european şi nu un agregat de eliberări naţionale sau locale. Toţi erau înclinaţi să adopte acelaşi tip de organizaţie revoluţionară sau chiar aceeaşi organizare: frăţia insurecţionară secretă.

Atari frăţii, fiecare cu extrem de colorate ritualuri şi ierarhii derivate sau copiate din modele masonice, au apărut spre sfîrşitul perioadei napoleoniene. Cei mai cunoscuţi, pentru că erau cei mai internaţionali, erau "verii buni" sau *carbonarii*. Ei par a se trage din loji masonice sau similare din estul Franţei prin intermediul ofiţerilor francezi bonapartişti din Italia, au prins contur în sudul Italiei după 1806 şi, împreună cu alte grupuri similare, s-au răspîndit înspre nord şi peste lumea mediteraneană după

1815. Ei, sau derivatele ori omologii lor, pot fi găsiţi pînă în Rusia, unde atari organisme îi grupau la un loc pe *decembrişti*, care în 1825 au făcut prima insurecţie din istoria modernă a Rusiei , dar îndeosebi în Grecia. Perioada carbonară şi-a atins apogeul 1820-1821, cea mai mare parte a frăţiilor fiind practic distrusă pînă în 1823. Totuşi, carbonarismul (în sensul generic) a persistat ca principală sursă de organizare revoluţionară, fiind ţinut la un loc de sarcina de a sprijini libertatea greacă (filelenismul), iar după eşecul revoluţiilor din 1830 emigranţii politici din Polonia şi Italia l-au răspîndit şi mai departe.

Din punct de vedere ideologic, carbonarii şi cei asemenea lor reprezentau o mulţime amestecată, unită doar printr-o detestare comună faţă de reacţiune. Din motive clare, radicalii, printre care iacobinii de stînga şi adepţii lui Babeuf, fiind cei mai hotărîţi revoluţionari, au influenţat din ce în ce mai mult frăţiile. Filippo Buonarroti, vechiul camarad de arme al lui Babeuf, era cel mai priceput şi neobosit conspirator al lor, cu toate că doctrinele sale erau, probabil, la stînga majorităţii fraţilor sau verişorilor.

Încă se mai discută dacă eforturile lor au fost coordonate spre a produce o revoluţie internaţională simultană, cu toate că au fost făcute încercări persistente de unire a tuturor frăţiilor secrete în superconspiraţii internaţionale, cel puţin la nivelurile cele mai înalte şi mai iniţiate. Indiferent care ar fi adevărul, în 1820-1821 au avut loc o grămadă de insurecţii de tip carbonar. Ele au fost complet sortite eşecului în Franţa, unde condiţiile politice pentru revoluţie erau complet absente, iar conspiratorii nu aveau acces la singura pîrghie eficientă a insurecţiei în nişte circumstanţe care altminteri nu erau coapte pentru aşa ceva, şi anume o armată dezafectată. Armata franceză, în vremea aceea şi pe parcursul secolului al XIX-lea, reprezenta o parte din serviciul civil, cu alte cuvinte executa ordinele guvernului oficial respectiv, indiferent care ar fi fost acesta. Ele au avut un succes complet, dar temporar în unele state italiene şi îndeosebi în Spania, unde insurecţia "pură" şi-a descoperit formula cea mai pură: *pronunciamento*-ul militar. Coloneii liberali organizaţi în propriile lor frăţii secrete de ofiţeri le-au dat ordine regimentelor să-i urmeze la insurecţie, iar acestea au executat ordinul. Conspiratorii decembrişti din Rusia au încercat să facă acelaşi lucru cu regimentele lor de gardă în 1825 (dar nu au reuşit, din cauză că s-au temut că se va merge prea departe), Frăţia ofiţerilor — deseori avînd o tendinţă liberală, datorită faptului că noile armate ofereau cariere pentru tineri fără origine aristocrată — şi *pronunciamento*-ul au devenit de acum încolo trăsături regulate ale scenelor politice iberice şi latin americane,

şi una dintre cele mai durabile şi îndoielnice achiziţii politice ale perioadei carbonare. Se poate observa în treacăt că societatea secretă ritualizată şi ierarhică, asemenea francmasoneriei, îi atrăgea foarte mult pe militari, din motive de înţeles. Noul regim liberal spaniol a fost răsturnat de o invazie franceză susţinută de reacţiunea europeană în 1823.

Doar una dintre revoluţiile din 1820-1822 s-a menţinut, graţie parţial succesului său în declanşarea unei insurecţii autentice a poporului şi parţial unei situaţii diplomatice favorabile: revolta greacă din 1821[6]. Prin urmare, Grecia a devenit inspiraţia liberalismului internaţional, iar "filelenismul", care includea sprijin organizat pentru greci şi plecarea a numeroşi luptători voluntari, a jucat un rol analog în ralierea stîngii europene la 1820, aşa cum va juca mai tîrziu, în anii '30 ai secolului XX, sprijinul pentru Republica Spaniolă.

Revoluţiile de la 1830 au schimbat complet situaţia. Aşa după cum am văzut, ele au reprezentat primele produse ale unei perioade foarte generale de frămîntări economice şi sociale răspîndite şi de schimbări sociale accelerate. Două au fost rezultatele acestei stări de lucruri. Primul l-a constituit faptul că politica de masă şi revoluţia de masă după modelul 1789 au devenit din nou posibile şi, prin urmare, a devenit mai puţin necesară baza exclusivă pe frăţiile secrete. Bourbonii au fost răsturnaţi la Paris de o combinaţie caracteristică de criză a ceea ce trecea drept politică a monarhiei Restauraţiei şi de tulburările populare induse de depresia economică. Atît de departe de inactivitatea maselor, Parisul din iulie 1830 a fost martorul baricadelor care apăreau într-un număr mai mare şi în mai multe locuri decît înainte sau după aceea. (De fapt, anul 1830 a făcut din baricadă simbolul insurecţiei populare. Cu toate că istoria sa revoluţionară la Paris datează cel puţin din 1588, ea n-a jucat un rol important în 1789-1794.) Al doilea rezultat l-a constituit faptul că, o dată cu progresul capitalismului, "poporul" şi "sărăcimea muncitoare" — adică oamenii care construiau baricadele — puteau fi identificaţi din ce în ce mai mult cu noul proletariat industrial în calitate de "clasă muncitoare". Prin urmare, a luat fiinţă o mişcare revoluţionară proletar-socialistă.

Revoluţiile din 1830 au introdus două alte modificări ale politicii de stînga. I-au separat pe moderaţi de radicali şi au creat o nouă situaţie internaţională. Făcînd acest lucru, ele au ajutat la divizarea mişcării în diferite segmente nu numai sociale, ci şi naţionale.

Pe plan internaţional, revoluţiile au împărţit Europa în două mari regiuni. La vest de Rin ele au distrus definitiv autoritatea puterilor reacţio-

nare unite. Liberalismul moderat a triumfat în Franţa, Marea Britanie şi Belgia. Liberalismul (de o factură mai radicală) nu a triumfat în Elveţia şi Peninsula Iberică, unde mişcările catolice populare liberale şi antiliberale se confruntau una cu alta, dar Sfînta Alianţă nu mai putea interveni în aceste regiuni, aşa cum încă proceda peste tot la est de Rin. În războaiele civile portugheze şi spaniole din 1830 puterile absolutistă şi moderat-liberală îşi asigurau fiecare poziţia proprie, deşi liberalii puţin mai energic, şi cu sprijinul unor voluntari şi simpatizanţi radicali străini, care prefigurau într-o oarecare măsură filohispanismul de la 1930[7]. Dar la bază problema acestor ţări a fost lăsată spre a fi hotărîtă de echilibrul local de forţe. Cu alte cuvinte, a rămas nedecis, fluctuînd între scurte perioade de victorie liberală (1833-1837, 1840-1843) şi revenire conservatoare.

La est de Rin, situaţia rămînea, superficial, ca şi cea de dinainte de 1830, căci toate revoluţiile au fost suprimate, revolta germană şi italiană de către sau cu sprijinul austriacilor, revolta poloneză, cu mult mai serioasă, de către ruşi. În plus, în această regiune problema naţională continua să aibă întîietate asupra altora. Toate popoarele trăiau în state care erau fie prea mici, fie prea mari, după criteriile naţionale: ca membri ai naţiunilor dezbinate împărţite în mici principate sau în nici unul (Germania, Italia, Polonia), ca membri ai unor imperii multinaţionale (Habsburgic, Rus şi Otoman) sau în ambele calităţi. Nu trebuie să ne preocupăm de olandezi şi scandinavi, care, cu toate că aparţin în general zonei nonabsolutiste, duceau o viaţă relativ liniştită în afara evenimentelor dramatice din restul Europei.

Rămîneau foarte multe lucruri în comun între revoluţionarii din ambele regiuni, aşa după cum dovedeşte faptul că revoluţiile din 1848 au avut loc în ambele, cu toate că nu în toate secţiunile amîndurora. Totuşi, în fiecare dintre ele şi-a făcut apariţia o deosebire marcată în ardoarea revoluţionară. În vest Marea Britanie şi Belgia au încetat să urmeze ritmul revoluţionar general, în timp ce Spania, Portugalia, şi într-o măsură mai mică Elveţia, erau acum implicate în luptele lor civile endemice, ale căror crize nu mai coincideau cu cele din alte părţi decît accidental (aşa cum s-a întîmplat în războiul civil elveţian din 1847). În restul Europei îşi făcea apariţia o diferenţă acută între naţiunile active "din punct de vedere revoluţionar" şi cele pasive sau lipsite de entuziasm. Astfel serviciile secrete ale Habsburgilor erau constant tulburate de problema polonezilor, a italienilor şi a germanilor (non-austrieci), precum şi a ungurilor etern nedisciplinaţi, în timp ce nu raportau nici un pericol în ţinuturile alpine

sau în cele slave. Pe ruşi îi îngrijorau doar polonezii, în vreme ce turcii încă puteau avea încredere că majoritatea slavilor din Balcani rămîn liniştiţi.

Aceste deosebiri reflectau variaţiile de ritm ale evoluţiei şi de condiţii sociale în diferite ţări care au devenit din ce în ce mai evidente în 1830-1840 şi din ce în ce mai importante pentru politică. Astfel industrializarea avansată a Marii Britanii a schimbat ritmul politicii britanice: în timp ce cea mai mare parte a continentului îşi avea perioada cea mai acută de crize sociale în 1846-1848, Marea Britanie îşi avea echivalentul, o depresie pur industrială, în 1841-1842. (Vezi, de asemenea, capitolul 9.) În schimb, în timp ce în 1820 grupuri de tineri idealişti puteau spera că un puci militar ar fi în stare să asigure victoria libertăţii în Rusia, precum şi în Spania sau Franţa, după 1830, faptul că în Rusia condiţiile sociale şi politice erau mai puţin coapte pentru revoluţie decît în Spania puteau cu greu să fie trecute cu vederea.

Cu toate acestea, problemele revoluţiei erau comparabile în Est şi Vest, deşi nu de acelaşi fel: ele au condus la o tensiune crescută între moderaţi şi radicali. În Occident, liberalii democraţi au ieşit din frontul comun de Restauraţie al opoziţiei (sau au încheiat strînsa simpatie cu el), intrînd în lumea guvernării şi a guvernării potenţiale. În plus, după ce au cîştigat puterea prin eforturile radicalilor — căci cine altcineva a luptat pe baricade? — ei i-au trădat imediat. Nu va exista nici un troc cu ceva atît de periculos precum democraţia sau republica. "Nu mai există o cauză legitimă", zicea Guizot, liberal din opoziţie pe timpul Restauraţiei, prim-ministru în timpul Monarhiei din iulie, "nici vreun pretext înşelător pentru maximele şi pasiunile puse atît de mult timp sub flamura democraţiei. Ceea ce era mai înainte democraţie va fi de-acum înainte anarhie; spiritul democratic este acum şi va fi multă vreme doar spirit revoluţionar"[8].

Mai mult de atît: după un scurt interval de tolerare şi zel, liberalii au fost înclinaţi să-şi modereze entuziasmul pentru continuarea reformei şi să suprime stînga radicală, şi îndeosebi pe revoluţionarii clasei muncitoare. În Marea Britanie, "General Union", de inspiraţie owenită, şi chartiştii s-au confruntat cu ostilitatea atît a celor care se opuseseră Legii reformei, cît şi cu cea a celor care o susţinuseră. Comandantul forţelor armate trimise împotriva chartiştilor în 1839 simpatiza cu multe dintre revendicările lor în calitate de radical din clasa de mijloc, dar cu toate acestea i-a ţinut în şah. În Franţa, înăbuşirea revoltei republicane din 1834 a marcat punctul de cotitură; în acelaşi an, terorizarea a şase lucrători cinstiţi wesleyeni

care au încercat să formeze un sindicat agricol ("Martirii din Tolpuddle") a marcat ofensiva echivalentă împotriva clasei muncitoare din Marea Britanie. Prin urmare, radicalii, republicanii şi noile mişcări proletare au ieşit din alinierea cu liberalii; moderaţii, cînd încă se aflau în opoziţie, erau bîntuiţi de "republica democratică şi socială", care devenise acum sloganul stîngii.

În restul Europei nu cîştigase nici o revoluţie. Schisma dintre moderaţi şi radicali şi noua tendinţă social-revoluţionară au apărut din ancheta asupra înfrîngerii şi din analiza perspectivelor victoriei. Moderaţii — proprietari de tendinţă Whig şi cei din clasa de mijloc — îşi puneau speranţele în reformă prin guvernări impresionabile în mod corespunzător şi în sprijinul diplomatic al noilor puteri liberale. Guvernările impresionabile în mod corespunzător erau rare. În Italia, Savoia simpatiza în continuare liberalismul şi atrăgea din ce în ce mai mult un corp de sprijin moderat care căuta în el ajutor pentru o unificare a ţării în cele din urmă. O grupare de liberali catolici, încurajată de fenomenul curios şi efemer al "papalităţii liberale" condusă de către noul papă Pius al IX-lea (1846), visau, cam în zadar, să mobilizeze forţa Bisericii în acelaşi scop. În Germania, toate statele importante erau ostile liberalismului. Acest lucru nu i-a împiedicat pe anumiţi moderaţi — mai puţini decît sugerase propaganda istorică prusacă — să privească spre Prusia, care beneficia măcar de un Sindicat Vamal German (1834), şi pe toţi să viseze la principi convertiţi în mod corespunzător şi nu la baricade. În Polonia, unde perspectiva reformei moderate cu sprijinul ţarului nu mai încuraja facţiunea magnaţilor care îşi legaseră speranţele de ea (Czartoryski-ii), moderaţii puteau măcar spera cu disperare într-o intervenţie diplomatică occidentală. Nici unul dintre aceste proiecte nu era deloc realist, aşa cum se prezenta situaţia între 1830 şi 1848.

Radicalii erau la fel de dezamăgiţi de eşecul francezilor în a juca rolul de eliberatori internaţionali pe care li-l conferise Marea Revoluţie şi teoria revoluţionară. Într-adevăr, această dezamăgire, împreună cu naţionalismul în creştere al anilor '30(cf. capitolul 7) şi noua conştientizare a deosebirilor în privinţa perspectivelor revoluţionare din fiecare ţară destrămaseră internaţionalismul unificat la care aspiraseră pe parcursul Restauraţiei. Perspectivele strategice rămîneau aceleaşi. O Franţă neoiacobină şi poate (aşa după cum socotea Marx) o Mare Britanie radical intervenţionistă încă rămîneau aproape indispensabile pentru eliberarea europeană, în lipsa neverosimilei perspective a unei revoluţii ruse[9]. Cu

toate acestea, a cîştigat teren o reacţie naţionalistă împotriva internaţionalismului franco-centric al perioadei carbonare, o emoţie care se potrivea bine cu noua modă a romantismului (cf. capitolul 14) care cuprinsese o mare parte a stîngii de după 1830: nu exista un contrast mai puternic decît cel dintre maestrul de muzică rezervat şi raţionalist din secolul al XVIII-lea Buonarroti şi zăpăcitul şi sforarul Giuseppe Mazzini (1805-1872), care a devenit apostolul acestei reacţii anticarbonare, formînd diferite conspiraţii naţionale ("Tînăra Italie", "Tînăra Germanie", "Tînăra Polonie" etc.), legate la un loc sub numele de "Tînăra Europă". Într-un sens, această descentralizare a mişcării revoluţionare era realistă, căci în 1848 naţiunile s-au răsculat într-adevăr în mod separat, spontan şi simultan. Într-un alt sens, nu era: stimulul pentru erupţia lor simultană provenea în continuare din Franţa, iar refuzul francez de a juca rolul eliberatorului le-a distrus.

Romantici sau nu, radicalii au respins încrederea moderaţilor în principii şi puteri din motive practice şi ideologice. Popoarele trebuie să fie pregătite să-şi cîştige eliberarea, căci nimeni altcineva nu o va face pentru ei; un sentiment de asemenea adaptat pentru folosinţă de către mişcările proletar-socialiste în acelaşi timp. Ele trebuie să facă acest lucru prin acţiune directă. Acest lucru continua să fie conceput în mare parte în manieră carbonară, în orice caz cîtă vreme masele rămîneau pasive. Prin urmare, nu erau extrem de eficiente, cu toate că exista o extrem de mare diferenţă între eforturile ridicole cum ar fi încercarea lui Mazzini de invadare a Savoiei şi tentativele serioase şi continue ale democraţilor polonezi de a menţine sau reînsufleţi războiul de partizani în ţara lor după înfrîngerea din 1831. Dar însăşi determinarea radicalilor de a obţine puterea fără forţele stabilite sau împotriva lor a introdus o altă separare în rîndurile lor. Erau ei pregătiţi sau nu să facă acest lucru cu preţul revoluţiei sociale?

IV

Situaţia era inflamabilă peste tot, cu excepţia SUA, unde nimeni nu mai putea să se abţină de la decizia de a mobiliza oamenii simpli în politică, pentru că democraţia jacksoniană făcuse deja acest lucru[10]. Dar, în ciuda apariţiei unui *Partid al Muncitorilor* în SUA în 1828-1829, revoluţia socială de tip european nu reprezenta o problemă serioasă în această ţară vastă şi care se extindea cu rapiditate, cu toate că existau nemulţumiri în anumite sectoare. Nici în America Latină situaţia nu era inflamabilă, unde nimeni în politică, poate cu excepţia Mexicului, nu visa să îi mobilizeze

pe indieni (de exemplu, ţăranii sau muncitorii rurali), pe sclavii negri, sau chiar pe "cei amestecaţi" (adică micii fermieri, meşteşugarii şi săracii de la oraş) pentru orice scop. Dar în Europa Occidentală unde revoluţia socială realizată de către sărăcimea urbană era o posibilitate reală, şi în larga zonă europeană a revoluţiei agrare, iar chestiunea dacă se apelează sau nu la mase era urgentă şi inevitabilă.

Nemulţumirea crescîndă a săracilor — îndeosebi a sărăcimii urbane — Europei Occidentale era vizibilă peste tot. Chiar şi în Viena imperială era reflectată în oglinda fidelă a atitudinilor plebeiene şi mic-burgheze, popularul teatru suburban. În perioada napoleoniană piesele sale combinaseră *Gemuetlichkeit* cu o loialitate habsburgică naivă. Cel mai mare scriitor al său din 1820, Ferdinand Raimund, a umplut scena cu basme, tristeţe şi nostalgie pentru inocenţa pierdută a comunităţii simple, tradiţionale, necapitaliste. Dar începînd cu 1835 a fost dominat de o vedetă (Johann Nestroy) care era în primul rînd un creator de satire sociale şi politice, o inteligenţă amară şi dialectică, un distrugător care, în mod caracteristic, a devenit un revoluţionar entuziast în 1848. Chiar şi emigranţii germani care treceau prin Le Havre spuneau că motivul pentru care mergeau în SUA, care în 1830 au început să fie ţara de vis a europeanului sărac, era acela că "nu există rege acolo"[11].

Nemulţumirea urbană era răspîndită peste tot în Occident. O mişcare proletară şi socialistă se făcea vizibilă îndeosebi în ţările revoluţiei duale, Marea Britanie şi Franţa (cf. de asemeni capitolul 11). În Marea Britanie şi-a făcut apariţia pe la 1830 şi a luat forma extrem de matură a unei mişcări de masă a lucrătorilor săraci care îi considera pe whig-i şi pe liberali drept trădătorii lor probabili, iar pe capitalişti drept duşmanii lor siguri. Vasta mişcare pentru *Carta poporului*, care a atins apogeul în 1839-1842, dar a dobîndit o mare influenţă pînă după 1848, reprezenta cea mai formidabilă realizare a sa. Socialismul britanic sau "cooperarea" era cu mult mai slabă. A început în mod impresionant în 1829-1834 prin recrutarea celei mai mari părţi a militanţilor clasei muncitoare la doctrinele sale (care fuseseră propagate, îndeosebi în rîndul meşteşugarilor şi al muncitorilor calificaţi, de la începutul anilor '20), şi prin încercările ambiţioase de a întemeia "sindicate" naţionale ale clasei muncitoare care, sub influenţa owenită, făceau chiar tentative de a înfiinţa o economie de cooperaţie generală care să o dubleze pe cea capitalistă. Dezamăgirea de după Legea reformei din 1832 i-a făcut pe cei mai mulţi dintre membrii mişcării muncitoare să privească spre aceşti oweniţi, cooperatori, sindicalişti revoluţionari pri-

mitivi etc., pentru a găsi un lider, dar eşecul lor de a dezvolta o strategie şi o politică eficientă, precum şi ofensiva sistematică a patronilor şi guvernului au distrus mişcarea în 1834-1836. Acest eşec i-a redus pe socialişti la grupuri propagandiste şi educaţionale care se situau oarecum în afara curentului principal al agitaţiei muncitoreşti sau la pionieri ai mai modestei cooperaţii a consumatorilor, sub forma magazinului cooperaţiei, înfiinţat pentru prima dată la Rochdale, Lancashire, începînd cu 1844. Din acest motiv paradoxul că apogeul mişcării de masă revoluţionare a lucrătorilor săraci britanici, chartismul, era oarecum mai puţin avansat din punct de vedere ideologic, deşi mai matur din punct de vedere politic decît mişcarea din 1829-1834. Dar acest lucru nu l-a salvat de la înfrîngerea datorată incapacităţii politice a liderilor săi, deosebirilor locale şi incapacităţii de a organiza alte acţiuni naţionale în afara pregătirii unor enorme petiţii.

În Franţa nu a existat o mişcare de mase a lucrătorilor industriali săraci comparabilă: militanţii "mişcării clasei muncitoare" franceze din 1830-1848 erau, în principal, meşteşugari urbani demodaţi şi calfe, majoritatea în meserii calificate, şi centre ale industriei domestice tradiţionale, precum comerţul cu mătase al Lyon-ului. (Arhirevoluţionarii *canuts* din Lyon nu erau nici măcar muncitori salariaţi, ci o formă de mici meşteri.) În plus, feluritele mărci ale noului socialism "utopic", urmaşii lui Saint-Simon, Fourier, Cabet şi ceilalţi nu erau interesaţi de agitaţia politică, cu toate că, de fapt micile grupări — îndeosebi fourieriştii — urmau să acţioneze ca nuclee ale conducerii clasei muncitoare şi mobilizatori ai acţiunii de masă la declanşarea revoluţiei de la 1848. Pe de altă parte, Franţa poseda puternica şi foarte dezvoltata din punct de vedere politic tradiţie a iacobinismului şi babouvismului de stînga, dintre care o parte crucială a devenit comunistă după 1830. Cel mai formidabil lider era Auguste Blanqui (1805-1881), un elev al lui Buonarroti.

În termeni de analiză şi teorie socială, blanchismul nu aducea o mare contribuţie la socialism, cu excepţia afirmării necesităţii sale şi observaţia decisivă că proletariatul muncitorilor salariaţi exploataţi urma să fie arhitectul său, iar clasa mijlocie principalul său duşman. În termeni de strategie şi organizare politică, adapta organul tradiţional al revoluţionarismului, frăţia conspirativă secretă la condiţiile secrete — în mod incidental dezbărînd-o de o mare parte din ritualismul şi de straiele ei de Restauraţie — iar metoda tradiţională a revoluţiei iacobine, insurecţia şi dictatura populară centralizată la cauza muncitorilor. De la blanchişti (care în schimb o derivau de la Saint-Just, Babeuf şi Buonarroti), mişcarea revoluţionară

socialistă modernă dobîndise convingerea că obiectul său trebuie să fie acapararea puterii politice, urmate de "dictatura proletariatului"; termenul a fost pus în circulaţie de către blanchişti. Slăbiciunea blanchismului era, în parte, cea a clasei muncitoare franceze. În absenţa unei mişcări de mase ample ea rămînea, asemenea predecesorilor săi carbonari, o elită care îşi planifica insurecţiile oarecum în gol şi, prin urmare, de multe ori erau sortite eşecului — aşa cum s-a întîmplat cu ocazia tentativei de revoltă din 1839.

Clasa muncitoare sau revoluţia urbană şi socialismul, prin urmare, apăreau ca nişte pericole foarte reale în Europa Occidentală, cu toate că, de fapt, în ţările cele mai industrializate, precum Marea Britanie şi Belgia, guvernul şi clasele patronale le priveau cu o placiditate relativă — şi justificată: nu există evidenţă că guvernul britanic era tulburat în mod serios de ameninţarea la adresa ordinii publice pe care o constituiau chartiştii, extrem de numeroşi, dar divizaţi, prost-organizaţi şi conduşi haotic[12]. Pe de altă parte, populaţia rurală nu oferea mare lucru spre a-i încuraja pe revoluţionari sau spre a-i speria pe conducători. În Marea Britanie, guvernul a avut un moment de panică atunci cînd un val de revolte şi de distrugeri de maşinării s-a răspîndit cu rapiditate printre ţăranii înfometaţi din sudul şi estul Angliei la sfîrşitul anului 1830. Influenţa Revoluţiei Franceze din iulie 1830 a fost detectată în această "revoltă a ultimilor lucrători"[13] spontană, larg răspîndită , dar care s-a stins rapid, care a fost pedepsită cu o mult mai mare sălbăticie decît agitaţia chartistă; aşa cum, probabil, trebuia să se aştepte în vederea situaţiei politice mult mai tensionate din timpul perioadei Legii reformei. Totuşi, răzmeriţa agrară s-a transformat în scurt timp în forme mai puţin înspăimîntătoare din punct de vedere politic. În celelalte zone avansate din punct de vedere economic, cu excepţia într-o oarecare măsură a vestului Germaniei, nu era aşteptată sau luată în calcul nici o formă de revoluţie agrară serioasă; iar înfăţişarea complet urbană a majorităţii revoluţionarilor nu prea îi atrăgea pe ţărani. În întreaga Europă Occidentală (lăsînd la o parte Peninsula Iberică) doar Irlanda conţinea o mişcare largă şi endemică de revoluţie agrară, societăţi teroriste organizate în secret şi cu o largă răspîndire, precum *Ribbonmen* şi *Whiteboys*. Dar din punct de vedere social şi politic Irlanda aparţinea unei lumi diferite de vecinul său.

Problema revoluţiei sociale, prin urmare, i-a divizat pe radicalii din clasa de mijloc, adică acele grupuri de oameni de afaceri nemulţumiţi, intelectuali şi alţii care se aflau în opoziţie faţă de guvernările liberale

moderate din 1830. În Marea Britanie, i-a divizat pe "radicalii clasei de mijloc" în cei care erau pregătiţi să sprijine chartismul sau să facă front comun cu el (precum în Birmingham) şi cei care insistau, asemenea membrilor Ligii pentru Legea contra Porumbului din Manchester, asupra luptei contra aristocraţiei şi a chartismului. Intransigenţii au avut cîştig de cauză, încrezători în mai marea omogenitate a conştiinţei lor de clasă, în banii lor, pe care îi cheltuiau în mari cantităţi, şi în eficienţa organizaţiei propagandiste şi de publicitate pe care o întemeiaseră. În Franţa, slăbiciunea opoziţiei oficiale faţă de Ludovic Filip şi iniţiativa maselor revoluţionare din Paris au deturnat hotărîrea în direcţia opusă. "Astfel am devenit din nou republicani, scria poetul radical Béranger după Revoluţia din februarie din 1848. Poate că a fost puţin prea devreme şi puţin prea rapid... Aş fi preferat o procedură mai precaută, dar nici n-am ales momentul, nici n-am aliniat forţele şi nici n-am determinat itinerariul pe care s-a mărşăluit."[14] Despărţirea radicalilor clasei de mijloc de extrema stîngă se va produce de-abia după revoluţie.

Pentru mica burghezie nemulţumită formată din meşteşugari independenţi, vînzători, fermieri şi alţii ca ei care (împreună cu o masă de muncitori calificaţi) probabil că formau principalele grupări ale radicalismului în Europa Occidentală, problema era o impozitare mai mică. Fiind oameni mărunţi, ei simpatizau cu cei săraci împotriva bogaţilor, fiind mici proprietari simpatizau cu bogaţii împotriva săracilor. Dar divizarea simpatiilor lor i-a condus la ezitare şi îndoială şi nu la o schimbare majoră a supunerii politice. Dacă îi priveai mai de aproape, ei erau, într-o măsură mai mare sau mai mică, iacobini, republicani şi democraţi. Componentă ezitantă a tuturor fronturilor populare, ei erau totuşi o componentă invariabilă, pînă cînd expropriatorii potenţiali au ajuns efectiv la putere.

V

În restul Europei revoluţionare, unde mica nobilime de ţară şi intelectualii nemulţumiţi formau nucleul radicalismului, problema era cu mult mai serioasă. Căci masele erau ţărănimea; deseori o ţărănime care aparţinea unei naţiuni diferite de proprietarii de pămînt şi orăşeni — slavonă şi română în Ungaria, ucraineană în estul Poloniei, slavonă în anumite părţi ale Austriei. Iar proprietarii cei mai săraci şi cei mai puţin eficienţi, care puteau, cel puţin, să-şi abandoneze statutul care le oferea venitul erau deseori cei mai radicali naţionalişti. Indiscutabil, în vreme ce cea mai mare parte a ţărănimii rămînea cufundată în ignoranţă şi pasivitate politică,

problema sprijinului său pentru revoluţie era mai puţin urgentă decît ar fi fost; dar nu mai puţin arzătoare. Iar în 1840, chiar şi această pasivitate nu mai putea fi socotită drept sigură. Răscoala şerbilor din Galiţia în 1846 a fost cea mai mare jacherie de după Revoluţia Franceză din 1789.

Oricît de arzătoare ar fi fost această problemă, ea era şi retorică într-o oarecare măsură. Din punct de vedere economic, modernizarea unor zone înapoiate, precum cele din Europa de Est, impunea reforma agrară sau măcar abolirea şerbiei, care încă persista în imperiile austriac, rus şi turc. Din punct de vedere politic, din momentul în care ţărănimea ajungea la pragul de activitate, nimic nu era mai sigur decît faptul că va trebui făcut ceva spre a i se satisface revendicările, în orice caz în ţările în care revoluţionarii luptau contra stăpînirii străine. Căci dacă ei nu îi atrăgeau pe ţărani de partea lor, îi atrăgeau reacţionarii; regii legitimi, împăraţii şi bisericile beneficiau în orice caz de avantajul că ţăranii tradiţionalişti aveau mai multă încredere în ei decît în proprietarii de pămînt şi erau, în principiu, pregătiţi să aştepte dreptate din partea lor. Iar monarhii erau perfect pregătiţi să-i aţîţe pe ţărani împotriva micii nobilimi, dacă era nevoie: Bourbonii din Napoli făcuseră acest lucru fără ezitare împotriva iacobinilor napolitani în 1799. Ţăranii lombarzi vor striga în 1848 "Trăiască Radetsky!", salutîndu-l pe generalul austriac care a răsturnat revolta naţionalistă: "moarte proprietarilor!"[15]. Problema în faţa radicalilor din ţările subdezvoltate era nu aceea dacă să caute alianţă cu ţărănimea, ci dacă vor reuşi să o obţină.

Prin urmare, radicalii din atare ţări se împărţeau în două grupuri: democraţii şi extrema stîngă. Cei dintîi (reprezentaţi în Polonia de Societatea Democratică Poloneză, în Ungaria de adepţii lui Kossuth, în Italia de mazzinieni) recunoşteau necesitatea de a atrage ţărănimea la cauza revoluţiei, acolo unde era necesar prin abolirea şerbiei şi prin acordarea de drepturi de proprietate micilor cultivatori, dar sperau într-un fel de coexistenţă paşnică între o nobilime care renunţa în mod voluntar drepturile feudale — nu fără compensare — şi o ţărănime naţională. Însă acolo unde vîntul răscoalei ţărăneşti nu atinsese forţa unui uragan sau acolo unde frica de exploatarea ei de către principi nu era mare (aşa cum era cazul unei mari părţi a Italiei) democraţii în practică neglijau să se înarmeze cu un program agrarian concret sau cu un program pur şi simplu, preferînd să predice generalităţile democraţiei politice şi ale eliberării naţionale.

Extrema stîngă concepea lupta revoluţionară ca pe o luptă a maselor atît împotriva conducătorilor străini, cît şi a exploatatorilor locali. Antici-

pîndu-i pe revoluţionarii naţionali şi sociali ai secolului nostru, ea se îndoia de capacitatea nobilimii şi a clasei mijlocii şubrede, care aveau grupuri de interese în conducerea imperială, de a conduce noua naţiune către independenţă şi modernizare. Propriul lor program era, astfel, puternic influenţat de către socialismul ce se năştea în Occident, deşi, spre deosebire de majoritatea socialiştilor premarxişti "utopici", ei erau revoluţionari politici şi în acelaşi timp critici sociali. Republica de la Cracovia din 1846, care a avut o existenţă scurtă, a abolit toate greutăţile ţăranilor şi le-a promis săracilor de la oraş "ateliere naţionale". Cei mai avansaţi dintre carbonarii din sudul Italiei au adoptat platforma babouvist-blanchistă. Poate cu excepţia Poloniei, acest curent de gîndire era relativ slab, iar influenţa sa era şi mai diminuată de eşecul mişcărilor alcătuite din şcolari, studenţi, intelectuali declasaţi din mica nobilime sau cu origini plebeiene şi cîţiva idealişti spre a mobiliza ţărănimea pe care încercau atît de cinstit să o recruteze[16].

Prin urmare, radicalii Europei subdezvoltate nu şi-au rezolvat în mod eficient problema, în parte datorită rezistenţei sprijinitorilor lor de a face concesii potrivite ţărănimii, în parte din pricina imaturităţii politice a ţăranilor. În Italia, revoluţiile de la 1848 erau conduse pe deasupra capetelor unei populaţii rurale inactive, în Polonia (unde revolta din 1846 se transformase rapid într-o răscoală ţărănească împotriva micii nobilimi poloneze, încurajată de guvernul austriac) în 1848 nu a avut loc nici o revoluţie, cu excepţia Poznaniei prusace. Chiar şi în cea mai avansată dintre naţiunile revoluţionare, Ungaria, calificările unei reforme funciare făcute de mica nobilime urmau să conducă la imposibilitatea mobilizării complete a ţărănimii pentru războiul de eliberare naţională. Iar în cea mai mare parte a Europei de Est ţăranii slavi în uniforme de soldaţi imperiali erau cei care îi suprimau efectiv pe revoluţionarii germani şi maghiari.

VI

Cu toate acestea, deşi acum erau împărţite datorită diferenţelor în privinţa condiţiilor locale, a naţionalităţii şi a clasei, mişcările revoluţionare din 1830-1848 aveau foarte multe lucruri în comun. În primul rînd, aşa după cum am văzut, ele rămîneau într-o mare măsură organizaţii minoritare ale conspiratorilor din clasa mijlocie şi a celor intelectuali, deseori în exil, sau limitaţi la lumea relativ mică a literatului. (Desigur, atunci cînd au izbucnit revoluţiile, oamenii de rînd şi-au revenit în fire. Dintre cei 350 de morţi ai insurecţiei din Milano din 1848 doar vreo zece erau

studenţi, funcţionari sau aparţineau familiilor proprietare de pămînt. Şaptezeci şi patru erau femei şi copii, iar restul meşteşugari sau lucrători.)[17] În al doilea rînd, ele păstrau un tipar comun de procedură politică, de idei strategice şi tactice etc., derivate din experienţa şi moştenirea Revoluţiei de la 1789, şi un puternic sentiment al unităţii internaţionale.

Acest prim factor este uşor explicabil. Nu exista o tradiţie îndelungată de agitaţie şi organizare a maselor ca parte a vieţii sociale normale (şi nu imediat pre- sau postrevoluţionare), cu excepţia SUA şi a Marii Britanii, sau poate a Elveţiei, Ţărilor de Jos şi Scandinaviei; condiţiile pentru aşa ceva nu erau prezente în afara Marii Britanii şi a SUA. Era de neconceput în alte părţi ca un ziar să aibă o circulaţie săptămînală de peste 60.000 de exemplare şi un număr şi mai mare de cititori, cum era cazul lui *Northern Star* al chartiştilor în aprilie 1839[18]. Tirajul obişnuit părea a fi de 5000 de exemplare pentru ziare, cu toate că cele semioficiale sau — începînd cu 1830 — cele de divertisment treceau probabil de 20.000 de exemplare într-o ţară precum Franţa[19]. În ţări constituţionale precum Belgia sau Franţa, agitaţia legală a extremei stîngi era permisă doar cu intermitenţă, iar organizaţiile sale erau adesea ilegale. Prin urmare, în vreme ce exista un simulacru de politici democratice în rîndul claselor restrînse care formau *le pays légal*, dintre care unele aveau privilegii printre cele neprivilegiate, mecanismele fundamentale ale politicii de mase — campaniile publice spre a supune presiunilor guvernele, organizaţiile de masă, petiţiile, oratoria itinerantă adresată oamenilor de rînd şi altele de acest fel — erau doar rareori posibile. În exteriorul Marii Britanii nimeni nu s-ar fi gîndit serios să dobîndească o franciză parlamentară universală printr-o campanie de masă de semnături şi demonstraţii publice sau să abolească o lege nepopulară printr-o publicitate de masă şi o campanie de presiune, aşa cum au încercat să facă chartismul şi, respectiv, Liga împotriva Legii Porumbului. Schimbările constituţionale majore înseamnă o separare de legalitate, şi astfel *a fortiori* generau schimbări sociale majore.

Organizaţiile ilegale sînt în mod firesc mai mici decît cele legale, iar compoziţia lor socială este departe de a fi reprezentativă. Se recunoaşte că evoluţia societăţilor secrete carbonare generale către cele proletar-revoluţionare, precum cea blanchistă, a produs un declin relativ în privinţa numărului lor de membri din clasa de mijloc şi o sporire a numărului celor din clasa muncitoare, adică în numărul meşteşugarilor şi al lucrătorilor calificaţi. Se spunea că organizaţiile blanchiste de la sfîrşitul anilor 1830-1840 erau alcătuite în special din clasa mijlocie[20]. Acesta era cazul

Ligii Germane a Proscrişilor (care, la rîndul ei, a devenit Liga celor Drepţi şi Liga Comunistă a lui Marx şi Engels), al cărei schelet consta în lucrători germani expatriaţi. Dar acesta era doar un caz excepţional. Cea mai mare parte a conspiratorilor era alcătuită, ca înainte, din oameni din clasele profesionale sau din mica nobilime, studenţi şi şcolari, ziarişti şi alţii ca ei; deşi, poate, cu o componentă mai mică (în exteriorul ţărilor iberice) de tineri ofiţeri decît la apogeul carbonar.

Mai mult, pînă la un punct întreaga stîngă europeană şi americană continuau să se lupte cu aceiaşi duşmani, să împărtăşească aceleaşi aspiraţii şi să aibă un program comun. "Repudiem şi condamnăm toate inegalităţile şi deosebirile ereditare de "castă", scriau democraţii fraterni (alcătuiţi din "locuitori din Marea Britanie, Franţa, Germania, Scandinavia, Polonia, Italia, Elveţia, Ungaria şi alte ţări") în Declaraţia de principii, "prin urmare îi socotim pe regi, aristocraţiile şi clasele care monopolizează privilegiile în virtutea posesiunii de proprietăţi drept uzurpatori. Crezul nostru politic constă în guverne alese de către popor şi răspunzătoare în faţa acestuia."[21] Ce radical sau revoluţionar nu ar fi fost de acord cu ei? Dacă era vorba de un burghez, el ar fi fost în favoarea unui stat în care proprietatea, chiar dacă nu se bucura de privilegii politice ca atare (precum în cazul constituţiilor din 1830-1832 care făceau votul dependent de deţinerea unei proprietăţi), s-ar fi bucurat de spaţiu de manevră; dacă era vorba de un socialist sau comunist, ar fi considerat că statul trebuie socializat. Fără îndoială că apogeul îl va constitui — în Marea Britanie deja se petrecuse atunci cînd îşi făcuse apariţia chartismul — momentul în care foştii aliaţi împotriva regelui, a aristocraţiei şi a privilegiilor vor porni unii împotriva altora, iar conflictul fundamental va fi cel dintre burghezi şi muncitori. Dar înainte de 1848 la această situaţie nu se ajunsese nicăieri altundeva. Doar *la grande bourgeoisie* din cîteva ţări se afla deja în mod oficial în tabăra guvernamentală. Chiar şi proletarii comunişti cei mai conştiincioşi acţionau în calitate de aripă stîngă a mişcării radicale şi democratice şi considerau în mod normal realizarea republicii "burghezo-democratice" drept indispensabilele preliminarii pentru continuarea progresului socialismului. Manifestul comunist al lui Marx şi Engels este o declaraţie de război viitor împotriva burgheziei, dar — cel puţin pentru Germania — de alianţă actuală. Cea mai avansată clasă mijlocie germană, industriaşii din Valea Rinului, nu numai că îi cereau lui Marx să editeze organul lor radical, *Neue Rheinische Zeitung* în 1848; el a acceptat şi l-a editat nu doar ca un organ comunist, ci şi ca pe purtătorul de cuvînt şi liderul radicalismului german.

Stînga europeană avea în comun reprezentarea a ceea ce va fi revoluţia, derivată din 1789, cu accente din 1830. Va exista o criză în treburile politice ale statului, care vor conduce la insurecţie. (Ideea carbonară a unui puci al elitelor sau a unei revolte organizate fără referire la climatul general politic şi economic a fost din ce în ce mai discreditată, cu excepţia ţărilor iberice, îndeosebi prin eşecul abject al diferitelor tentative de acest fel din Italia — de exemplu în 1833-1834, 1841-1845 —, şi al puciurilor precum cel încercat de nepotul lui Napoleon, Ludovic Napoleon, în 1836.) În capitală se vor ridica baricade, revoluţionarii se vor îndrepta către palat, parlament sau (în rîndul extremiştilor care îşi aduceau aminte de 1792) primărie, vor ridica tricolorul lor şi vor proclama republica şi un guvern provizoriu. Apoi ţara va accepta un nou regim. Importanţa decisivă a capitalelor era universal acceptată, deşi de-abia după 1848 guvernele au început să le resistematizeze spre a facilita operaţiunile trupelor împotriva revoluţionarilor.

Se va organiza o Gardă Naţională alcătuită din cetăţeni înarmaţi, se vor ţine alegeri democratice pentru o Adunare Constituantă, guvernul provizoriu va deveni apoi un guvern definitiv, iar noua Constituţie va intra în vigoare. Apoi noul regim va oferi ajutor frăţesc celorlalte revoluţii care, aproape sigur, vor fi avut loc. Ceea ce s-a petrecut după aceea aparţinea de epoca postrevoluţionară, pentru care evenimentele din Franţa din 1792-1799 ofereau de asemenea modele destul de concrete pentru ceea ce trebuie făcut şi ceea ce trebuie evitat. Minţile majorităţii iacobinilor din rîndurile revoluţionarilor se îndreptau în mod natural către problemele salvgardării revoluţiei de contrarevoluţionarii străini sau domestici. În ansamblu, se poate spune, de asemenea, că gradul de situare la stînga al politicianului influenţa gradul în care el era favorabil principiului (iacobin) al centralizării şi unui executiv puternic împotriva principiilor (girondine) ale federalizării, descentralizării sau diviziunii puterilor.

Această concepţie comună era puternic întărită de solida tradiţie a internaţionalismului, care supravieţuia chiar şi în rîndul acelor naţionalişti separatişti care refuzau să accepte conducerea automată a oricărei ţări -- de exemplu Franţa, sau mai degrabă Parisul. Cauza tuturor naţiunilor era aceeaşi, chiar şi fără a lua în considerare faptul evident că eliberarea majorităţii ţărilor europene implica înfrîngerea ţarismului. Prejudecăţile naţionale (care, aşa după cum considerau democraţii fraterni, "în toate epocile, profitaseră de opresorii poporului") vor dispărea în lumea fraternităţii. Încercările de a organiza organisme revoluţionare internaţionale

nu conteniseră niciodată, de la *Tînăra Europă* a lui Mazzini — menită să-i contracareze pe vechii internaţionali carbonar-masonici — şi pînă la *Asociaţia Democratică pentru Unificarea Tuturor Ţărilor* din 1847. În rîndul mişcărilor naţionaliste un asemenea internaţionalism avea tendinţa de a scădea în importanţă, pe măsură ce ţările îşi cîştigau independenţa, iar relaţiile dintre popoare se dovedeau a fi mai puţin fraterne decît se crezuse iniţial. Printre cele social-revoluţionare, care acceptau din ce în ce mai mult orientarea proletară, el sporea. *Internaţionala*, ca organizare şi ca imn, va deveni o parte integrantă a mişcărilor socialiste din ultima parte a secolului.

Un factor accidental care întărea internaţionalismul din 1830-1848 îl reprezenta exilul. Majoritatea militanţilor politici ai stîngii continentale erau expatriaţi de ceva vreme, mulţi de zeci de ani, care se adunau în relativ puţine zone de refugiu sau azil: Franţa, Elveţia, într-o mai mică măsură Marea Britanie şi Belgia. (Americile erau prea departe pentru emigraţia politică temporară, cu toate că îi atrăgeau pe unii.) Cel mai mare contingent al acestor exilaţi îl reprezenta cel al marii emigraţii poloneze alcătuite din 5-6000[22], alungaţi din ţara lor de înfrîngerea din 1831, apoi urmau cel italian şi cel german (ambele întărite de importantele comunităţi de emigranţi nonpolitici sau stabilite la nivel local ale naţionalităţilor lor în alte ţări). În 1840 o mică colonie de intelectuali ruşi bogaţi absorbise ideile revoluţionare occidentale pe parcursul unor excursii de studii efectuate în străinătate sau căutau o atmosferă mai potrivită decît combinaţia de puşcărie şi teren de instrucţie a lui Nicolae I. Studenţii şi rezidenţii bogaţi din ţările mici sau înapoiate erau de găsit în cele două oraşe care formau sorii culturali ai Europei de Est, Americii Latine şi Levantului: Parisul şi, la mare distanţă, Viena.

În centrele de refugiu emigranţii discutau, se certau între ei, se frecventau şi se denunţau unii pe alţii şi planificau eliberarea ţărilor lor sau a altor ţări. Polonezii şi, într-o măsură mai mică, italienii (Garibaldi în exil se lupta pentru libertatea diverselor ţări latino-americane) au devenit în realitate corpuri internaţionale de militanţi revoluţionari. Nici o revoltă, nic un război de eliberare oriunde în Europa între 1831 şi 1871 nu vor fi complete fără contingentul său de experţi militari sau luptători polonezi; nici măcar (s-a afirmat) singura revoltă armată din Marea Britanie de pe parcursul perioadei chartiste, care a avut loc în 1839. Totuşi, nu erau singurii. Un expatriat eliberator al popoarelor destul de tipic, Harro Harring al (după cum susţinea el) Danemarcei, a luptat succesiv pentru Grecia (în 1821), pentru Polonia (în 1830-1831), ca membru al *Tinerei Germanii*, al

Tinerei Italii a lui Mazzini şi al oarecum mai obscurei *Tinere Scandinavii*, traversînd oceanele în lupta pentru nişte proiectate State Unite ale Americii Latine şi la New York, înainte de a se întoarce pentru revoluţia sa din 1848; publicînd în acest răstimp lucrări cu titluri precum "Popoarele", "Picături de sînge", "Cuvintele unui om" şi "Poezia unui scandinav"[23].

Pe aceşti expatriaţi şi călători îi lega o soartă şi un ideal comune. Cei mai mulţi dintre ei se confruntau cu aceleaşi probleme de sărăcie şi supraveghere politică, de corespondenţă ilegală, spionaj şi agenţi-provocatori ubicui. Asemenea fascismului în anii '30, absolutismul din 1830-1840 îşi lega inamicii comuni la un loc. Apoi, sub forma unui comunist ulterior cu un secol, care ţintea să explice şi să ofere soluţii pentru criza socială a lumii a lumii, îi atrăgea pe intelectuali şi pe cei doar curioşi din punct de vedere intelectual în capitala sa — Parisul —, adăugînd astfel o atracţie serioasă farmecului mai frivol al oraşului. ("Dacă n-ar exista franţuzoaicele, n-ar merita să trăieşti. *Mais tant qu'il y a des grisettes, va!*)[24] În aceste centre de refugiu emigranţii alcătuiau acea comunitate de exil provizorie, dar atît de des permanentă în timp, ce planifica eliberarea lumii. Cei din comunitate nu se simpatizau sau se acceptau întotdeauna unii pe alţii, dar se ştiau între ei şi erau conştienţi de faptul că soarta lor era aceeaşi. Împreună se pregăteau şi aşteptau revoluţia europeană care s-a produs — şi a eşuat — în 1848.

NOTE

1. Luding Boerne, *Gesammelte Schriften*, III, p. 130-131.

2. *Memoirs of Prince Metternich*, III, p. 468.

3. Doar în practică cu o franciză mult mai restrînsă decît în 1791.

4. Viena, Verwaltungsarchiv: Polizeihofstelle H 136/1834, *passim*.

5. (1) Sufragiu la majorat, (2) Votare prin intermediul votului introdus în urnă, (3) Districte electorale distincte, (4) Plata membrilor parlamentului, (5) Parlamente anuale, (6) Abolirea obligativităţii de a deţine pămînt pentru candidaţi.

6. Pentru Grecia, vezi şi capitolul 7.

7. Englezii deveniseră interesaţi de Spania datorită refugiaţilor spanioli liberali cu care intraseră în contact în 1820. Anticatolicismul britanic jucase de asemenea un anumit rol în transformarea modei revoltelor din Spania — imortalizată în lucrarea *Bible in Spain* de George Borrow şi în celebra carte a lui Murray *Handbook of Spain* — într-o manifestare anti-carlistă.

8. Guizot, *Of Democracy in Modern Societies* (Londra, 1838), p. 32.

9. Cea mai lucidă discuţie a acestei strategii revoluţionare generale este conţinută în articolele lui Marx din *Neue Rheinische Zeitung* din timpul revoluţiei de la 1848.

10. Excepţie făcînd, desigur, sclavii din sud.

11. M. L. Hansen, *The Atlantic Migration* (1945), p. 147.

12. F. C. Mather, The Government and the Chartists, în *Chartist Studies*, editată de A. Briggs (1959).

13. Cf. *Parliamentary Papers*, XXXIV, din 1834; răspunsuri la întrebarea 53 (cauze şi urmări ale răscoalelor agrare şi ale incendierilor din 1830 şi 1831), de exemplu Lambourn, Speen (Berks), Steeple Claydon (Bucks), Bonington (Glos), Evenley (Northants).

14. R. Dautry, *1848 et la Deuxième République* (1848), p. 80.

15. St. Kiniewicz, La Pologne et l'"Italie à l'"époque du printemps des peuples. *La Pologne au Xe Congrés International Historique*, 1955, p. 245.

16. Totuşi, în cîteva zone cu mici proprietăţi ţărăneşti, cum este Romagna, sau în părţi din sud-vestul Germaniei, radicalismul de tip mazzinian a reuşit să realizeze un grad destul de mare de sprijin de masе în şi după 1848.

17. D. Cantimori în F. Fejtö ed., *The Opening of an Era: 1848* (1948), p. 119.

18. D. Read, *Press and People* (1961), p. 216.

19. Irene Collins, *Government and Newspaper Press in France, 1814-1881* (1959).

20. Cf. E.J. Hobsbawm, *Primitive Rebels* (1959), p. 171-172; V. Volguine, Les idées socialistes et communistes dans les sociétés secrètes (*Questions d'Histoire*, II, 1954, p. 10-37); A. B. Spitzer, *The Revolutionary Theories of Auguste Blanqui* (1957), p. 165-166.

21. G. D. H. Cole and A.W. Filson, *British Working Class Movements. Select Documents* (1951), p. 402.

22. J. Zubrzycki, Emigration from Poland, *Population Studies*, VI, (1952-1953), p. 248.

23. El n-a fost prea inspirat şi şi-a atras ostilitatea lui Marx, care şi-a folosit cîteva din formidabilele sale daruri de invectivă satirică, imortalizîndu-l pentru posteritate în lucrarea sa *Die Grossen Maenner des Exils* (Marx-Engels, *Werke*, Berlin 1960, vol. 8, 292-298).

24. Engels către Marx, martie 9, 1847.

7

NAŢIONALISMUL

Fiecare popor are misiunea sa specială, care va coopera către împlinirea misiunii generale a Umanităţii. Acea misiune constituie naţionalitatea sa. Naţionalitatea este sfîntă.

Legea Frăţiei din *Tînăra Europă, 1834*

Va sosi ziua... cînd sublima Germanie va fi aşezată pe piedestalul de bronz al libertăţii şi justiţiei, ducînd într-o mînă torţa iluminării, care va arunca raza civilizaţiei în cele mai îndepărtate colţuri ale pămîntului, iar în cealaltă balanţa arbitrului. Oamenii o vor implora să le aplaneze disputele; exact aceiaşi oameni care ne arată acum că puterea e dreaptă şi care ne lovesc cu cizma dispreţului.

Din discursul lui Siebenpfeiffer la Festivalul
de la Hambach, 1832

I

Aşa după cum am văzut, după 1830 mişcarea generală în favoarea revoluţiei s-a scindat. Un produs al acestei scindări merită o atenţie specială: mişcările naţionaliste cu conştiinţă de sine.

Mişcările care simbolizează această dezvoltare sînt mişcările "Tinerimii" fondate sau inspirate de Giuseppe Mazzini la scurtă vreme după revoluţia de la 1830: *Tînăra Italie, Tînăra Polonie, Tînăra Elveţie, Tînăra Germanie* şi *Tînăra Franţă* (1831-1836) şi analoaga *Tînăra Irlandă* în anii 1840, strămoşul singurei organizaţii revoluţionare prospere şi durabile pe modelul frăţiilor conspirative de la începutul secolului al nouăsprezecelea, Fenianii sau Frăţia Republicană Irlandeză. În sine, aceste mişcări nu aveau o prea mare importanţă; simpla prezenţă a lui Mazzini ar fi fost suficientă spre a le asigura ineficienţa totală. Din punct de vedere simbolic, ele sînt de o extremă importanţă, aşa după cum o indică adoptarea în mişcări naţionaliste ulterioare a unor etichetări precum "Tinerii cehi" sau "Tinerii

români". Ele marchează dezintegrarea mişcării revoluţionare europene în segmente naţionale. Fără îndoială că fiecare din aceste segmente avea cam aceleaşi program, strategie şi tactici politice ca şi celelalte, ba chiar şi acelaşi steag — întotdeauna un tricolor de un anume tip. Membrii săi nu vedeau nici o contradicţie între propriile lor cereri şi cele ale altor naţiuni, şi vizau o frăţie a tuturor, eliberîndu-se pe sine în acelaşi timp. Pe de altă parte, acum fiecare încerca să-şi justifice preocuparea primară pentru propria sa naţiune adoptînd rolul de Mesia pentru toţi. Prin intermediul Italiei (după spusele lui Mazzini), prin intermediul Poloniei (după spusele lui Mickiewicz), popoarele suferinde ale lumii vor fi conduse către libertate; o atitudine uşor adaptabilă la politica conservatoare sau chiar imperialistă, aşa cum stau mărturie slavofilii ruşi cu întîietatea pe care o acordă Maicii Rusia, a Treia Romă, şi germanii care vor spune după aceea lumii că va fi tămăduită de către spiritul german. Se admite că această ambiguitate a naţionalismului provine de la Revoluţia Franceză. Dar în vremea aceea existase doar *o singură* naţiune mare şi revoluţionară şi era rezonabil să fie considerată drept cartierul general al tuturor revoluţiilor, şi primul mobil necesar în eliberarea lumii. A privi către Paris era ceva raţional; a privi către o "Italie", o "Polonie", o "Germanie" vagă (reprezentată în practică de o mînă de conspiratori şi emigranţi) era ceva rezonabil doar pentru italieni, polonezi şi germani.

Dacă noul naţionalism se mărginise la calitatea de membru al frăţiilor naţional-revoluţionare, n-ar merita mai multă atenţie. Totuşi, el reflecta de asemenea forţe mai puternice, care îşi făceau apariţia în conştiinţa politică de la 1830 ca rezultat al dublei revoluţii. Cea mai puternică dintre acestea era nemulţumirea micilor proprietari de pămînt sau a micii nobilimi şi apariţia unei clase de mijloc naţionale, ba chiar a unei pături de jos a acesteia în numeroase ţări; purtătorii de cuvînt ai ambelor erau în mare parte intelectuali de profesie.

Rolul revoluţionar al micii nobilimi este, poate, cel mai bine ilustrat în Polonia şi Ungaria. Acolo, în ansamblu, marii latifundiari considerau că este posibil şi de dorit să cadă la învoială cu absolutismul şi stăpînirea străină. Moşierii unguri erau în general catolici şi fuseseră de multă vreme acceptaţi ca stîlpi ai societăţii de curte vieneze; foarte puţini dintre ei se vor alătura revoluţiei din 1848. Amintirea vechii *Rzeczpospolita* îi făcea pînă şi pe moşierii polonezi să fie naţionalişti; dar cel mai influent dintre partidele cvasinaţionale, Uniunea Czartoryski, care acţiona din emigraţia luxoasă de la Hotel Lambert din Paris, fusese întotdeauna în favoarea

unei alianţe cu Rusia şi continua să prefere diplomaţia în locul revoltei. Din punct de vedere economic erau suficient de bogaţi spre a-şi permite lucrurile de care aveau nevoie şi chiar spre a investi suficient în îmbunătăţirea proprietăţilor lor spre a beneficia de pe urma expansiunii economice a epocii, în cazul în care doreau acest lucru. Contele Széchenyi, unul dintre puţinii liberali moderaţi ai acestei clase şi un campion al îmbunătăţirii economice, a oferit venitul său pe un an de zile noii Academii Ungare de Ştiinţe — aproximativ 60.000 de florini. Nu există dovezi că acest standard de viaţă a suferit de pe urma unei generozităţi atît de dezinteresate. Pe de altă parte, numeroşii gentilomi care nu aveau altceva decît naşterea care să-i distingă de fermierii sărăciţi — unul din opt din populaţia Ungariei pretindea un statut de gentilom — nu aveau nici banii spre a-şi face posesiunile profitabile, nici înclinaţia de a concura cu germanii şi evreii pentru bogăţia clasei de mijloc. Dacă nu puteau să trăiască în mod decent de pe urma rentelor lor, iar o epocă degenerată îi lipsea de şansele soldaţilor, în acest caz aveau posibilitatea, dacă nu erau prea ignoranţi, să aibă în vedere dreptul, administraţia sau vreo meserie intelectuală; dar nu o activitate burgheză. Atare gentilomi constituiseră de multă vreme bastionul opoziţiei faţă de absolutism, străini şi conducerea magnaţilor în ţările lor, adăpostindu-se (precum în Ungaria) în spatele dublului contrafort al calvinismului şi organizării districtuale. Era natural ca opoziţia, nemulţumirea şi aspiraţiile lor la mai multe slujbe pentru gentilomii locali să fuzioneze acum cu naţionalismul.

Clasele de afaceri naţionale care îşi făceau apariţia în această perioadă erau, în mod paradoxal, un element mai puţin naţionalist. Este adevărat că în Germania şi Italia neunită avantajele unei mari pieţe naţionale unificate îşi aveau rostul lor. Autorul lui *Deutschland über Alles* apostrofa:

> Şuncă şi foarfeci, cizme şi jartiere,
> Lînă şi săpun şi aţă, şi bere[1],

pentru că dobîndiseră ceea ce spiritul de naţionalitate nu fusese în stare să facă, şi anume un sentiment adevărat al unităţii naţionale prin intermediul uniunii vamale.

Totuşi, nu există prea multe dovezi că, să zicem, navlositorii din Genova (care ulterior vor oferi o mare parte din sprijinul financiar al lui Garibaldi) preferau posibilităţile unei pieţe italiene naţionale prosperităţii mai largi de a face comerţ în toată Mediterana. Iar în marile imperii multina-

ţionale nucleele industriale sau comerciale care se dezvoltau în anumite provincii puteau mîrîi în legătură cu discriminarea, dar de fapt preferau în mod clar marile pieţe deschise lor celor mici cu o viitoare independenţă naţională. Industriaşii polonezi, care aveau întreaga Rusie la picioarele lor, nu jucau încă decît un rol minor în naţionalismul polonez. Atunci cînd Palacky a pretins în numele cehilor că "dacă Austria nu ar fi existat, ar fi trebuit inventată", el nu făcea doar apel la sprijinul monarhiei împotriva germanilor, ci îşi exprima totodată puternica judecată economică a celui mai avansat din punct de vedere economic sector al unui imperiu întins, dar altminteri înapoiat. Interesele de afaceri se aflau cîteodată în fruntea naţionalismului, precum în Belgia, unde o puternică comunitate industrială se considera, pe bună dreptate sau nu, ca fiind dezavantajată sub stăpînirea puternicei comunităţi comerciale olandeze, în care fusese introdusă în mod forţat în 1815. Dar aşa ceva reprezenta un caz excepţional.

Cei care propuneau naţionalismul clasei mijlocii în această etapă erau păturile de jos şi mijlocii profesionale, administrative şi intelectuale, cu alte cuvinte clasele *educate*. (Ele nu se deosebesc, desigur, de clasele de afaceri, îndeosebi în ţările îndepărtate unde administratorii de proprietăţi, notarii, avocaţii şi cei ca ei sînt principalele persoane care acumulează bogăţie rurală.) Spre a fi precişi, avangarda naţionalismului clasei mijlocii ducea lupta de-a lungul liniei care marca înaintarea educaţională a multor "oameni noi" în zone ocupate pînă atunci de către o mică elită. Progresul înregistrat de şcoli şi universităţi îl măsoară pe cel al naţionalismului, pentru că şcolile şi îndeosebi universităţile au devenit campionii ei cei mai conştienţi: conflictul dintre Germania şi Danemarca în legătură cu Schleswig-Holstein în 1848 şi din nou în 1864 era anticipat de conflictul dintre universităţile din Kiel şi Copenhaga în legătură cu această problemă la mijlocul anilor '40.

Acest progres era uluitor, cu toate că numărul total al celor "educaţi" rămînea mic. Numărul de elevi din liceele de stat franceze s-a dublat între 1809 şi 1842 şi a sporit cu o deosebită rapiditate în timpul monarhiei din iulie, dar chiar şi aşa se situa sub 19.000. (Totalul copiilor care primeau o educaţie secundară[2] în acea epocă era de aproximativ 70.000.) Pe la 1850, Rusia avea vreo 20.000 de elevi în clasele secundare dintr-o populaţie de 68.000.000[3]. Numărul studenţilor de la universitate era, în mod firesc, şi mai mic, cu toate că era în creştere. Este dificil de realizat că tineretul academic prusac, care era atît de influenţat de ideea de eliberare de după 1806, era alcătuit în 1805 din nu mai mult de 1500 de tineri; că *La Poly-*

technique, nenorocirea Bourbonilor de după 1815, instruia un total de 1581 de tineri în întreaga perioadă dintre 1815 şi 1830, adică o admitere anuală de aproximativ o sută. Poziţia înaintată din punct de vedere revoluţionar a studenţilor în perioada 1848 ne face să uităm că în întregul continent al Europei, inclusiv Insulele Britanice nerevoluţionare, nu existau, probabil, mai mult decît 40.000 de studenţi în universităţi[4]. Totuşi numărul lor a crescut. În Rusia a crescut de la 1.700 în 1825 la 4.600 în 1848. Şi chiar dacă ei nu făceau acest lucru, transformarea societăţii şi a universităţilor (cf. capitolul 15) le-a conferit o nouă conştiinţă de sine ca grup social. Nimeni nu îşi aduce aminte că în 1789 existau aproximativ 6.000 de studenţi la Universitatea din Paris, pentru că nu jucau un rol independent în Revoluţie[5]. Dar la 1830 nimeni nu putea să treacă cu vederea un număr atît de mare de tineri academici.

Elitele mici pot acţiona în limbi străine; din momentul în care cadrul celor educaţi devine suficient de larg, limba naţională se impune (aşa după cum stă mărturie lupta pentru recunoaştere lingvistică în statele indiene începînd cu 1940). De aceea, momentul în care manualele sau ziarele sînt scrise pentru prima oară în limba naţională sau cînd limba este folosită pentru prima oară într-un anumit scop oficial indică o etapă crucială în evoluţia naţională. În 1830 acest pas a fost făcut în regiuni întinse ale Europei. Astfel, primele opere ceheşti importante de astronomie, chimie, antropologie, mineralogie şi botanică au fost scrise sau terminate în această decadă; astfel, în România, primele manuale şcolare româneşti le-au înlocuit pe cele greceşti anterioare. Dieta Ungară a adoptat limba ungară în locul latinei ca limbă oficială a Ungariei în 1840, cu toate că Universitatea din Budapesta, controlată de la Viena, nu şi-a abandonat prelegerile în latină decît în 1844. (Totuşi, lupta pentru folosirea maghiarei ca limbă oficială se purtase intermitent începînd cu 1790.) Gai din Zagrab şi-a publicat *Gazeta croată* (ulterior: *Gazeta naţională iliră*) începînd cu 1835 în prima versiune literară a ceea ce devenise pînă atunci doar un complex de dialecte. În ţări care aveau de multă vreme un limbaj naţional oficial, schimbarea nu poate fi măsurată cu atîta uşurinţă, deşi este interesant că după 1830 numărul cărţilor germane publicate în Germania (în comparaţie cu titlurile latine şi franceze) întrecea pentru prima dată 90%, iar numărul celor franceze după 1820 a scăzut sub 4%[6, 7]. Mai general, expansiunea publicaţiilor ne oferă o indicaţie comparabilă. Astfel în Germania numărul de cărţi publicate a rămas cam acelaşi în 1821 ca şi în 1800 — aproximativ 4.000 de titluri pe an; dar în 1841 crescuse la 12.000 de titluri[8].

Desigur, marea masă de europeni, şi de noneuropeni, a rămas needucată. Într-adevăr, cu excepţia germanilor, a olandezilor, scandinavilor, elveţienilor şi a altor cetăţeni ai SUA, nici un popor nu poate fi descris la 1840 ca fiind alfabetizat. Mai multe popoare pot fi descrise ca total analfabete, precum slavii din sud, care aveau în 1827 mai puţin de 50% din populaţie ştiutoare de carte (chiar şi mult mai tîrziu doar 1% din recruţii dalmaţi din armata austriacă puteau citi şi scrie) sau ruşii, care aveau 2% (1840), şi foarte multe aproape analfabete, precum spaniolii, portughezii (care par a fi avut doar 8.000 de copii *la şcoală* după războiul din peninsulă) şi, cu excepţia piemontezilor, italienii. Chiar şi în Marea Britanie, Franţa şi Belgia erau de la 40 la 50% analfabeţi în 1840[9]. Analfabetismul nu reprezintă o barieră în calea conştiinţei politice, dar nu există, de fapt, nici o dovadă că naţionalismul de tip modern reprezenta o puternică forţă de masă cu excepţia ţărilor deja transformate de revoluţia dublă: în Franţa, în Marea Britanie şi în SUA şi — în urma faptului că se afla într-o dependenţă economică şi politică faţă de Marea Britanie — în Irlanda.

A pune semnul egalităţii între naţionalism şi clasa alfabetizată nu înseamnă a pretinde că masa ruşilor, să zicem, nu se considerau a fi ruşi atunci cînd erau puşi în faţa a ceva sau a cuiva care nu era. Totuşi, pentru mase în general testul naţionalităţii îl reprezenta în continuare religia: spaniolii erau definiţi ca fiind catolici, ruşii ca fiind ortodocşi. Cu toate că atare confruntări deveneau oarecum mai frecvente, ele erau încă rare, iar anumite tipuri de sentiment naţionalist, precum cel italian, erau încă complet străine marii mase a poporului, care nici măcar nu vorbea limba literară naţională, ci dialectul local, care era aproape reciproc incomprehensibil. Chiar şi în Germania mitologia patriotică a exagerat foarte mult gradul de sentiment naţional împotriva lui Napoleon. Franţa era extrem de populară în vestul Germaniei, îndeosebi în rîndul soldaţilor, pe care îi folosea din plin[10]. Populaţiile ataşate de papă sau de împărat ar putea să-şi exprime resentimentul împotriva inamicilor, care erau francezii, dar acest lucru nu implica vreun sentiment de conştiinţă naţională, cu atît mai puţin dorinţa unui stat naţional. În plus, însuşi faptul că naţionalismul era reprezentat de clasa mijlocie şi de nobilimea de la ţară, era suficient spre a-l face bănuitor pe omul sărac. Revoluţionarii radical-democraţi polonezi au încercat în mod onest — aşa cum au făcut cei mai avansaţi dintre carbonarii din sudul Italiei şi alţi conspiratori — să mobilizeze ţărănimea pînă într-atît, încît să ofere o reformă agrară. Eşecul lor a fost aproape total. Ţăranii din Galicia li s-au opus în 1846 revoluţionarilor

polonezi cu toate că aceştia proclamaseră, de fapt, abolirea şerbiei, preferînd să masacreze gentilomi.

Dezrădăcinarea popoarelor, care este, probabil, cel mai important fenomen al secolului al XIX-lea, urma să distrugă acest tradiţionalism localizat, profund şi vechi de cînd lumea. Totuşi în cea mai mare parte a lumii de pînă în 1820 aproape nimeni nu migra sau emigra, excepţie făcînd presiunea armatelor şi a foametei, fie în grupurile migratoare tradiţionale, precum ţăranii din centrul Franţei, care făceau munci sezoniere în construcţii în nord, fie meşteşugarii germani itineranţi. Dezrădăcinarea mai însemna nu forma blîndă de dor de casă, care va deveni boala psihologică caracteristică a secolului al XIX-lea (reflectată în nenumărate cîntece populare sentimentale), ci acel *mal de pays* sau *mal de coeur* care fusese descris în mod clinic pentru prima dată de doctori în rîndurile mercenarilor elveţieni în ţări străine. Recrutarea pentru Războaiele Revoluţionare a pus în evidenţă acest lucru, îndeosebi în rîndul bretonilor. Atracţia îndepărtatelor păduri nordice era atît de puternică, încît putea face ca o slujnică estoniană să-şi părăsească excelenţii stăpîni, familia Kügelgen din Saxonia, unde era liberă, şi să se întoarcă acasă, în şerbie. Migraţia şi emigraţia, pentru care cel mai convenabil indicator este migraţia către SUA, a sporit mult după 1820, cînd 1.750.000 de oameni au traversat Atlanticul de Nord (ceva mai puţin decît cifra triplă în comparaţie cu cea din 1830). Chiar şi aşa, singura naţiune majoră migratoare din afara Insulelor Britanice era cea germană, obişnuită de multă vreme să-şi trimită fiii ca ţărani colonişti în estul Europei şi America, în calitate de meşteşugari itineranţi pe tot continentul şi ca mercenari peste tot.

Putem, într-adevăr, să vorbim despre singura mişcare naţională occidentală organizată într-o formă coerentă înainte de 1848 care se baza cu adevărat pe mase, şi chiar şi acest lucru se bucura de avantajul imens al identificării cu cea mai puternică purtătoare a tradiţiei, Biserica. Aceasta era mişcarea Rechemarea Irlandeză de sub conducerea lui Daniel O'Connell (1785-1847), un avocat-demagog cu o voce de aur, născut într-o familie de ţărani, primul — şi pînă la 1848 singurul — dintre acei conducători populari carismatici care marchează trezirea conştiinţei politice în masele pînă atunci înapoiate. (Singurele figuri comparabile înainte de 1848 erau Feargus O'Connor (1794-1855), un alt irlandez, care simboliza chartismul în Marea Britanie, şi, probabil, Ludovic Kossuth (1802-1894), care e posibil să fi dobîndit ceva din prestigiul său ulterior în faţa maselor înainte de revoluţia de la 1848, cu toate că, de fapt, reputaţia sa în anii 1840 a fost

făcută în calitate de campion la nobilimii de ţară, iar canonizarea sa ulterioară de către istoricii naţionalişti face dificilă distingerea cu claritate a carierei sale.) Asociaţia Catolică a lui O'Connell, care şi-a cîştigat sprijinul de mase şi încrederea nu complet justificată a clerului în lupta încununată de succes pentru Emanciparea Catolică (1829), nu era în nici un fel legată de mica nobilime, care era în orice caz protestantă şi anglo-irlandeză. Era o mişcare de ţărani şi elemente din partea de jos a clasei mijlocii irlandeze băştinaşe care existau în acea insulă pauperizată. "Eliberatorul" a fost condus spre postura de lider de valuri succesive ale unei mişcări de masă a revoltei agrare, principala forţă motrice a politicii irlandeze pe parcursul acelui secol îngrozitor. Aceasta era organizată în societăţi teroriste secrete care ajutau ele însele la ruinarea marginalizării vieţii irlandeze. Totuşi, scopul său nu era nici revoluţia, nici independenţa naţională, ci o autonomie a clasei de mijloc irlandeze prin înţelegere sau negociere cu partidul Whig britanic. El nu era, de fapt, un naţionalist şi cu atît mai puţin un ţăran revoluţionar, ci un exponent moderat al autonomiei clasei de mijloc. Într-adevăr, principala critică ce i-a fost adusă pe bună dreptate de către naţionaliştii irlandezi (cam la fel cum mai radicalii naţionalişti indieni l-au criticat pe Gandhi, care ocupa o poziţie analogă în istoria ţării sale) era aceea că ar fi putut să răscoale întreaga Irlandă împotriva britanicilor, dar a refuzat în mod deliberat să facă acest lucru. Însă acest lucru nu modifică faptul că mişcarea pe care a condus-o a fost sprijinită cu adevărat de masa naţiunii irlandeze.

II

În afara zonei lumii burgheze moderne erau însă mişcări de revoltă populară împotriva stăpînirii străine (înţeleasă ca stăpînirea exercitată de o religie diferită, nu de o naţionalitate diferită) care cîteodată par a anticipa mişcări naţionale ulterioare. Acestea erau revoltele împotriva Imperiului Otoman, împotriva ruşilor în Caucaz şi lupta împotriva rajahului britanic uzurpator în India sau la graniţele sale. Nu este un lucru înţelept să descifrăm prea mult naţionalism modern în acestea, cu toate că în zonele îndepărtate populate de ţărani şi ciobani înarmaţi şi combativi, organizaţi în grupuri de clan şi inspiraţi de căpetenii tribale, eroi-bandiţi şi profeţi, rezistenţa în faţa conducătorului străin (sau, mai bine, necredincios) putea lua forma războaielor poporului adevărat spre deosebire de mişcările naţionaliste de elită în ţări mai puţin homerice. În fapt, însă, rezistenţa mahrattasilor (un grup feudalo-militar hindus) şi a sikhilor (o sectă religi-

oasă militantă) faţă de britanici în 1803-1818 şi respectiv 1845-1849 au o mică legătură cu naţionalismul indian ulterior şi nu au produs nimic propriu[11]. Triburile caucaziene, sălbatice şi eroice, au găsit în secta islamică puritană a muridismului o legătură temporară de unitate împotriva ruşilor invadatori, iar în Şamil (1797-1871) un conducător de elită; dar pînă în ziua de azi nu există o naţiune caucaziană, ci doar o adunătură de mici popoare muntene în mici republici sovietice. Georgienii şi armenii, care au format naţiuni în sensul modern, nu erau implicaţi în mişcarea lui Şamil. Beduinii, alungaţi de sectele religioase puritane, precum wahhabiţii din Arabia şi senussii din ceea ce este în ziua de azi Libia, se luptau pentru simpla credinţă în Alah şi viaţa simplă a crescătorilor de animale împotriva corupţiei impozitelor, a paşilor şi oraşelor; dar ceea ce ştim acum ca naţionalism arab — un produs al secolului al XX-lea — a apărut la oraşe, nu în taberele nomade.

Chiar şi răscoalele împotriva turcilor în Balcani, îndeosebi în rîndul popoarelor de munteni din sud şi est rareori supuse, n-ar trebui să fie interpretate prea grabnic în termeni naţionalişti moderni cu toate că barzii şi vitejii mai multora — cele două ocupaţii deseori se contopeau într-una singură, precum în rîndul poeţilor războinici-episcopi din Muntenegru — îşi aminteau gloria eroilor cvasinaţionali, precum albanezul Skanderbeg, şi tragedii precum înfrîngerea sîrbă la Kosovo în îndepărtatele bătălii împotriva turcilor. Nimic nu era mai natural decît a te răscula atunci cînd era necesar sau de dorit împotriva administraţiei locale sau a unui Imperiu Otoman şubred. Totuşi, nimic nu-i unea pe cei cunoscuţi acum drept iugoslavi în afara unei înapoieri comune, chiar şi pe cei din Imperiul Turc, şi chiar conceptul de Iugoslavia reprezenta produsul intelectualilor în Austro-Ungaria, şi mai puţin al celor care se luptau efectiv pentru libertate[12]. Muntenegrenii ortodocşi, nesupuşi vreodată, se luptau cu turcii; dar cu acelaşi zel se luptau cu necredincioşii albanezi catolici şi cu necredincioşii bosniaci musulmani, solid slavi. Bosniacii s-au revoltat împotriva turcilor, a căror religie mulţi dintre ei o împărtăşeau, cu aceeaşi promptitudine ca şi ortodocşii serbi din cîmpia împădurită a Dunării, şi cu mai mult zel decît "vechii serbi" ortodocşi din zona de frontieră albaneză. Primul dintre popoarele balcanice care s-au revoltat în secolul al XIX-lea erau serbii, sub conducerea unui negustor de porci şi tîlhar, Ghiorghi cel Negru (1760-1817), dar faza iniţială a revoltei sale (1804-1807) nici măcar nu pretindea să fie împotriva stăpînirii turceşti, ci, dimpotrivă, în favoarea sultanului şi împotriva abuzurilor conducătorilor locali. Sînt puţine lucruri

în istoria timpurie a răscoalei munteneşti din vestul Balcanilor care să sugereze că serbii, albanezii, grecii locali şi alţii nu ar fi fost satisfăcuţi la începutul secolului al XIX-lea de tipul de principat autonom nonnaţional pe care îl întemeiase pentru o vreme un puternic satrap, Ali-Paşa, "Leul din Jannina" (1741-1822).

Într-un singur caz lupta perenă a clanurilor crescătoare de animale şi a bandiţilor-eroi împotriva *oricărei* guvernări reale s-a contopit cu ideile naţionalismului clasei de mijloc şi ale Revoluţiei Franceze: în lupta grecilor pentru independenţă (1821-1830). E firesc, prin urmare, că Grecia a devenit mitul şi inspiraţia naţionaliştilor şi liberalilor de pretutindeni. Căci doar în Grecia un popor întreg s-a ridicat împotriva opresorului într-o manieră care poate fi identificată în mod plauzibil cu cauza stîngii europene; şi în schimb sprijinul stîngii europene, conduse de poetul Byron, care a murit acolo, a fost de un ajutor considerabil în cîştigarea independenţei greceşti.

Majoritatea grecilor semănau cu ceilalţi ţărani războinici şi celelalte clanuri uitate din Peninsula Balcanică. O parte însă formau o clasă comercială şi administrativă internaţională aşezată în colonii sau comunităţi de minoritari de-a lungul şi de-a latul Imperiului Otoman şi dincolo de el, iar limba şi rangurile superioare ale întregii Biserici Ortodoxe, de care aparţineau popoarele balcanice, erau greceşti, fiind conduse de către patriarhul grec al Constantinopolului. Funcţionarii greci, transformaţi în principi vasali, guvernau principatele danubiene (România din ziua de azi). Într-un sens, toate clasele educate şi comerciale ale Balcanilor, zonei Mării Negre şi Levantului, indiferent de originile lor naţionale, erau elenizate prin însăşi natura activităţilor lor. Pe parcursul secolului al XIX-lea această elenizare s-a petrecut mai puternic decît înainte, în mare parte datorită expansiunii economice marcate care a extins de asemenea aria şi contactele diasporei greceşti. Noul şi înfloritorul comerţ cu cereale al Mării Negre a purtat-o în centrele de afaceri italiene, franceze şi britanice şi i-au întărit legăturile cu Rusia; expansiunea comerţului balcanic i-a adus pe greci sau pe negustorii grecizaţi în Europa Centrală. Primele ziare în limba greacă au fost publicate la Viena (1784-1812). Emigraţia periodică şi recolonizările ţăranilor rebeli au întărit şi mai mult comunităţile de exil. În rîndurile acestei diaspore cosmopolite au prins rădăcini ideile Revoluţiei Franceze — liberalism, naţionalism şi metode de organizare politică prin societăţi secrete. Rigas (1760-1798), conducătorul unei mişcări revoluţionare timpurii obscure şi, posibil, panbalcanice, vorbea franţuzeşte şi a adaptat *Marseieza* la condiţiile elenice, *Philiké Hetairía*, societatea patrio-

tică secretă care a fost responsabila principală a revoltei din 1821, a fost întemeiată în marele nou port rusesc de grîne Odesa, în 1814.

Naţionalismul lor era într-o oarecare măsură comparabil cu mişcările elitei din vest. Nimic altceva nu explică proiectul organizării unei răscoale pentru independenţa greacă în principatele dunărene sub conducerea potentaţilor greci locali; căci singurele persoane care puteau fi descrise ca greci în aceste amărîte teritorii de şerbi erau stăpînii, episcopii, negustorii şi intelectualii. E destul de firesc faptul că răscoala a eşuat în mod lamentabil (1821). Din fericire însă, *Hetairía* îşi propusese de asemenea să recruteze în rîndurile ei anarhia de bandiţi-eroi, haiduci şi căpetenii de clan din munţii Greciei (îndeosebi în Peloponez), şi cu un succes considerabil mai mare — cel puţin după 1818 — decît gentilomii carbonari din sudul Italiei, care încercau o acţiune similară de prozelitism a bandiţilor locali. Este îndoielnic dacă ceva în genul naţionalismului modern însemna mare lucru pentru aceşti "klepht"-i, cu toate că mulţi dintre ei aveau "funcţionari" — respectul şi interesul pentru învăţătură reprezenta o relicvă a vechiului elenism — care compuneau manifeste în terminologia iacobină. Dacă ei reprezentau ceva, era ethos-ul vechi de cînd lumea al unei peninsule în care rolul omului era acela de a deveni erou, iar idealul politic universal era reprezentat de haiducul care fugea în munţi spre a rezista oricărei guvernări şi spre a corecta nedreptăţile făcute ţăranilor. Naţionaliştii de tip occidental au conferit răscoalelor unor oameni precum Kolokotrones, tîlhar şi negustor de vite, o conducere şi o dimensiune panelenică în locul uneia pur locale. În schimb, au luat de la ei acel lucru unic şi înfricoşător, revolta de masă a unui popor înarmat.

Noul naţionalism grec era suficient spre a cîştiga independenţa, cu toate că combinaţia de conducere a clasei de mijloc, dezorganizare proprie "klepht"-ilor, şi intervenţia marilor puteri au produs una dintre acele caricaturi jalnice ale idealului liberal occidental care va deveni atît de familiar în zone precum America Latină. Dar a avut totodată rezultatul paradoxal de a restrînge elenismul la Elada, creînd sau intensificînd astfel naţionalismul latent al altor popoare balcanice. În timp ce a fi grec fusese doar ceva mai mult decît exigenţa profesională a creştinului ortodox balcanic ştiutor de carte, elenizarea făcuse progrese. Din momentul în care acest lucru a însemnat sprijin politic pentru Elada, elenizarea a dat înapoi, chiar şi în rîndul claselor literate balcanice asimilate. În acest sens, independenţa greacă a reprezentat condiţia preliminară a evoluţiei altor naţionalisme balcanice.

Este greu să vorbim despre naţionalism în afara Europei. Numeroasele republici latino-americane care au înlocuit imperiile spaniol şi portughez destrămate (spre a fi exacţi, Brazilia a devenit şi a rămas o monarhie independentă din 1816 pînă în 1889), frontierele lor reflectînd deseori doar distribuţia domeniilor granzilor care sprijiniseră o anumită revoltă locală, au început să dobîndească interese politice de grup şi aspiraţii teritoriale. Idealul original panamerican al lui Simon Bolivar (1783-1830) din Venezuela şi San Martin (1778-1850) din Argentina era imposibil de realizat, cu toate că persistase ca un puternic curent revoluţionar prin toate regiunile unite de limbajul spaniol, la fel cum a persistat şi încă mai poate persista panbalcanismul, moştenitorul unităţii ortodoxe împotriva islamului. Extinderea vastă şi varietatea continentului, existenţa unor focare independente de rebeliune în Mexic (care au determinat America Centrală), Venezuela şi Buenos Aires şi problema specială a centrului colonialismului în Peru, care a fost eliberată din exterior, impuneau fragmentare automată. Dar revoluţiile latino-americane reprezentau lucrarea unor mici grupuri de patricieni, soldaţi şi evoluaţi galicizaţi, lăsînd masa populaţiei albe catolice sărace pasivă şi pe indieni indiferenţi sau ostili. Independenţa a fost cîştigată de iniţiativa unei mişcări agrare, adică indiene, care o avea ca steag pe Fecioara din Guadalupe, iar Mexicul a urmat după aceea o cale diferită şi mai avansată din punct de vedere politic decît restul Americii Latine continentale. Totuşi, chiar şi în rîndul păturii subţiri a latino-americanilor decisivi din punct de vedere politic, ar fi anacronic în perioada noastră să vorbim de ceva mai mult decît de embrionul "conştiinţei naţionale" columbiene, venezuelene, ecuadoriene etc.

Însă ceva asemănător unui protonaţionalism exista în diverse ţări din Europa de Est, dar în mod paradoxal a luat direcţia unui conservatorism, nu a unei revolte naţionale. Slavii erau oprimaţi peste tot, cu excepţia Rusiei şi a cîtorva fortăreţe balcanice sălbatice; dar în perspectiva lor imediată opresorii erau, aşa după cum am văzut, nu monarhi absoluţi, ci proprietari de pămînt şi exploatatori urbani germani şi maghiari. Naţionalismul acestora nu lăsa loc pentru existenţa naţională slavă: chiar şi un program atît de radical precum al Statelor Unite Germane propus de republicanii şi democraţii din Baden (în sud-vestul Germaniei) avea în vedere includerea unei republici ilire (adică slovenă şi croată) cu capitala la Trieste, a uneia morave cu capitala la Olomouc şi a uneia boemiene conduse de Praga[13]. Din acest motiv speranţa imediată a naţionaliştilor slavi erau împăraţii Austriei şi Rusiei. Diferite versiuni ale solidarităţii

slave exprimau orientarea rusească şi îi atrăgeau pe rebelii slavi — chiar şi pe polonezii antiruşi —, îndeosebi în vremurile de înfrîngere şi de lipsă de speranţă precum cele de după eşecul revoltelor din 1846. "Ilirianismul" din Croaţia şi naţionalismul ceh moderat exprimau tendinţa austriacă, iar ambele primeau sprijin deliberat din partea conducătorilor habsburgici, dintre ai căror miniştri doi — Kolowrat şi şeful sistemului de poliţie, Sedlnitzky, — erau ei înşişi cehi. Aspiraţiile culturale croate erau protejate în anii '30, iar la 1840 Kolowrat practic a propus ceea ce se va dovedi ulterior atît de util revoluţiei de la 1848: numirea unui *ban* militar croat în calitate de şef al Croaţiei, care să deţină controlul asupra frontierei militare cu Ungaria, ca o contracarare a nedisciplinaţilor maghiari[14]. Prin urmare, a fi revoluţionar în 1848 a ajuns practic acelaşi lucru cu opoziţia faţă de aspiraţiile naţionale slave; iar conflictul tacit dintre naţiunile "progresiste" şi cele "reacţionare" a condus în mare măsură la eşecul revoluţiilor de la 1848.

În alte părţi nu se poate descoperi nimic asemănător naţionalismului, căci condiţiile sociale pentru el nu existau. În realitate, forţele care ulterior vor produce naţionalismul se opuneau, în această fază, alianţei dintre tradiţie, religie şi sărăcie în masă care genera cea mai puternică rezistenţă la uzurparea cuceritorilor şi exploatatorilor occidentali. Elementele unei burghezii locale care îşi sporea rîndurile în ţările asiatice făceau acest lucru în adăpostul exploatatorilor ai căror agenţi, intermediari şi dependenţi erau într-o mare măsură: comunitatea parşilor din Bombay este un exemplu. Chiar dacă asiaticul "iluminat" nu era un *compradore* sau un funcţionar de rang mai mic al unui conducător sau al unei firme străine (o situaţie oarecum similară celei a diasporei greceşti din Turcia), prima sa sarcină politică era aceea de a occidentaliza — adică de a introduce ideile Revoluţiei Franceze şi ale modernizării ştiinţifice şi tehnice în rîndurile poporului său împotriva rezistenţei unite a conducătorilor şi supuşilor tradiţionali (o situaţie asemănătoare celei a gentilomilor-iacobini din sudul Italiei). Prin urmare, el a fost de două ori despărţit de poporul său. Mitologia naţionalistă a ocultat deseori această divizare, parţial prin suprimarea legăturii dintre colonialism şi clasele de mijloc timpurii locale, parţial conferindu-i rezistenţei antistăine timpurii culorile unei mişcări naţionaliste ulterioare. Dar în Asia, în ţările islamice, şi chiar şi mai mult în Africa, joncţiunea dintre evoluaţi şi naţionalism şi dintre aceştia şi mase nu a fost făcută pînă în secolul al XX-lea.

Naţionalismul din Răsărit a fost în acest fel produsul influenţei şi cuceririi occidentale. Această legătură este poate cea mai evidentă în

singura ţară de-a dreptul orientală în care s-au pus temeliile a ceea ce va deveni prima mişcare naţionalistă colonială modernă (cu excepţia celei irlandeze): Egiptul. Cucerirea lui Napoleon a introdus ideile, metodele, tehnicile occidentale, a căror valoare a fost recunoscută în scurt timp de către un militar local capabil şi ambiţios, Mohammed Ali (Mehemet Ali). După ce a dobîndit puterea şi practic independenţa de la Turcia în perioada confuză care a urmat retragerii francezilor şi beneficiind de sprijin francez, Mohammed Ali a căutat să întemeieze un despotism eficient şi occidentalizant cu ajutor tehnic străin (în principal francez). Membrii aripii stîngi europene din anii 1820-1830 l-au salutat pe acest autocrat iluminat şi şi-au pus serviciile la dispoziţia lui, atunci cînd reacţia în propria lor ţară părea a fi prea descurajantă. Extraordinara sectă a saint-simonienilor, suspendată la fel între ideea de socialism şi dezvoltarea industrială prin bancheri de investiţii şi ingineri, i-a conferit ajutorul colectiv şi a pregătit planurile sale de dezvoltare economică. (Pentru ele, vezi p. 281.) Astfel ei au pus temeliile Canalului Suez (construit de către saint-simonianul de Lesseps) şi ale dependenţei fatale a conducătorilor egipteni de imensele împrumuturi negociate de grupurile concurente ale escrocilor europeni, care au transformat Egiptul într-un centru de rivalitate imperialistă şi ulterior de revoltă antiimperialistă. Dar Mohammed Ali nu era mai naţionalist decît oricare alt despot oriental. Occidentalizarea, nu aspiraţiile sale sau ale poporului său, a pus temeliile pentru naţionalismul ulterior. Dacă Egiptul a dobîndit prima mişcare naţionalistă din lumea islamică, iar Marocul una dintre ultimele, acest lucru s-a întîmplat din cauză că Mohammed Ali (datorită unor raţiuni geopolitice perfect comprehensibile) se afla în calea occidentalizării, iar izolatul Imperiu Şerifian al musulmanilor din vestul îndepărtat nu era în această poziţie şi nu făcea nici o încercare să fie. Naţionalismul, asemenea multor altor caracteristici ale lumii moderne, este copilul revoluţiei duale.

NOTE

1. Hoffmann v. Fallersleben, Der Deutsche Zollverein, în *Unpolitische Lieder*.
2. G. Weill, *L'Enseignement Sécondaire en France 1802-1920* (1921), p. 72.
3. E. de Laveleye, *L'Instruction du Peuple* (1872), p. 278.
4. F. Paulsen, *Geschichte des Gelehrten Unterrichts* (1897), II, p. 703; A. Daumard, Les élèves de l'Ecole Polytechnique 1815-48 (*Rev. d'Hist. Mod. et Contemp.* V, 1958); numărul total de studenţi germani şi belgieni într-un semestru mediu de la începutul anilor '40 era

de aproximativ 14.000. J. Conrad, Die Frequenzverhältnisse der Universitäten der hauptsächlichen Kulturländer *(Jb. f. Nationalök. U. Statistik* LVI, 1895, p. 376 ff.)

5. L. Liard, *L'Enseignement Supérieur en France 1789-1889* (1888), p. 11 ff.

6. La începutul secolului al XVIII-lea doar aproximativ 60% din toate titlurile publicate în Germania erau în limba germană; de atunci, procentajul a crescut destul de constant.

7. Paulsen, op. cit., II, p. 690-691.

8. *Handwörterbuch d. Staabwissenschaften* (2nd ed.) art. Buchhandel.

9. Laveleye, op. cit., p. 264.

10. W. Wachsmuth, *Europäische Sittengeschichte*, V, 2 (1839), p. 807-808.

11. Mişcarea sikhă a rămas în mare parte *sui generis* pînă în ziua de azi. Tradiţia rezistenţei Hindu combative în Maharashtra a făcut din această regiune un centru timpuriu de naţionalism indian şi i-a produs pe unii dintre conducătorii săi cei mai timpurii — şi deosebit de tradiţionalişti, mai cu seamă pe B.G. Tilak. În ziua de azi e posibil să existe ceva în genul naţionalismului Mahratta, dar baza sa socială o reprezintă rezistenţa numeroasei clase muncitoare Mahratta şi a păturii de jos a clasei de mijloc lipsite de privilegii în faţa gujeraţilor dominanţi din punct de vedere economic şi pînă de curînd lingvistic.

12. Este semnificativ că prezentul regim iugoslav a despărţit ceea ce de obicei era considerat drept naţiunea sîrbă în republicile sub-naţionale mult mai realiste ale Serbiei, Bosniei, Muntenegrului, Macedoniei şi Kosovo-Metohiei. În conformitate cu standardele lingvistice ale naţionalismului secolului al XIX-lea, cele mai multe dintre acestea aparţineau de un singur popor "sîrb", cu excepţia macedonenilor, care sînt mai apropiaţi de bulgari, şi a minorităţii albaneze din Kosmet. Dar, în fapt, ele nu au dezvoltat niciodată un singur naţionalism sîrb.

13. J. Sigmann, Les radicaux badois et l'idée nationale allemande en 1848. *Etudes d'Histoire Moderne et Contemporaine*, II, 1948, p. 213-214.

14. J. Miskolczy, *Ungarn und die Habsburger-Monarchie* (1959), p. 85.

PARTEA II-A

REZULTATELE

8

PĂMÎNTUL

Eu sînt stăpînul vostru, iar stăpînul meu este Ţarul. Ţarul are dreptul să-mi dea ordine şi eu trebuie să mă supun, dar nu să vi le dau vouă. Pe domeniul meu eu sînt ţarul, eu sînt Dumnezeu pe pămînt, şi trebuie să răspund pentru voi în faţa lui Dumnezeu din ceruri... Mai întîi, calul trebuie ţesălat de zece ori cu peria de ţesălat de fier, şi abia apoi îl puteţi peria cu pería moale. O să trebuiască să vă ţesal cam aspru, şi cine ştie dacă o să mai ajung şi la perie. Dumnezeu curăţă aerul cu tunetul şi fulgerul, iar în satul meu eu voi curăţa cu tunete şi foc, ori de cîte ori voi crede de cuviinţă.

Un moşier rus către şerbii săi[1]

Faptul de a avea o vacă sau două, un godac şi cîteva gîşte îl ridică, fireşte, pe ţăran, în închipuirea sa, deasupra fraţilor de acelaşi rang social... Păscîndu-şi vitele, el capătă obiceiul indolenţei... Ziua de muncă devine dezgustătoare; aversiunea creşte o dată cu răsfăţul; şi cu timpul vînzarea unui mînz famelic, sau a unui porc, îi oferă mijlocul de a adăuga necumpătare lenei sale. Vînzarea unei vaci reuşeşte adesea, iar amărîtul şi dezamăgitul ei posesor, nevrînd să mai reia cursul zilnic obişnuit al muncii, din care îşi scotea mai înainte subzistenţa... găseşte în preţul săracului uşurarea la care nu e îndreptăţit nicicum.

Raport al Comisiei pentru Agricultură din Somerset, 1798[2]

I

Ceea ce s-a întîmplat cu pămîntul a determinat viaţa sau moartea majorităţii oamenilor între anii 1789 şi 1848. Ca urmare, impactul revoluţiei proprietăţii funciare, al posesiunii asupra pămîntului şi al agriculturii a constituit fenomenul catastrofic al perioadei noastre. Căci nici revoluţia politică, nici cea economică nu puteau neglija pămîntul, pe care prima şcoală de economişti, fiziocraţii, îl considera unica sursă de bogăţie, şi a cărui transformare revoluţionară era în viziunea tuturor precondiţia nece-

sară şi consecinţa societăţii burgheze, dacă nu a oricărei dezvoltări economice rapide. Marea calotă glaciară a sistemelor agrare ale lumii tradiţionale şi a relaţiilor sociale rurale stătea peste solul fertil al creşterii economice. Trebuia cu orice preţ să fie topită, astfel încît acel sol să poată fi arat de forţele întreprinderilor private în căutare de profit. Aceasta implica trei feluri de schimbări. În primul rînd, pămîntul trebuia să fie transformat într-un bun de consum, aflat în proprietate privată, putînd fi cumpărat şi vîndut liber. În al doilea rînd, trebuia să treacă în posesia unei clase de oameni dornici să-i dezvolte resursele productive pentru piaţă, mobilizaţi de raţiune, adică luminaţi de interesul egocentric şi de profit. În al treilea rînd, marea masă a populaţiei rurale trebuia să fie transformată într-un fel oarecare, cel puţin parţial, în muncitori salariaţi liberi să se mişte, pentru sectorul neagricol în creştere al economiei. Unii dintre cei mai profunzi sau mai radicali economişti îşi dădeau seama de asemenea de o a patra schimbare dezirabilă, deşi dificil sau imposibil de îndeplinit. Căci într-o economie care adoptase perfecta mobilitate a tuturor factorilor de producţie agricolă, un "monopol natural" nu se potrivea deloc. Întrucît suprafaţa de pămînt era limitată, iar diferitele ei părţi se deosebeau ca fertilitate şi accesibilitate, cei care posedau părţile cele mai fertile în mod inevitabil se bucurau de un avantaj special şi percepeau o chirie de la restul. Felul cum avea să fie îndepărtată sau uşurată această sarcină — de exemplu, printr-o impozitare adecvată, prin legi împotriva concentrării proprietăţii funciare sau chiar prin naţionalizare — era subiectul unor dezbateri aprinse, în special în Anglia industrială. (Astfel de discuţii afectau şi alte "monopoluri naturale" precum căile ferate, a căror naţionalizare nu era din acest motiv niciodată considerată incompatibilă cu economia întreprinderii private, şi practicată pe larg[3].) Totuşi, era vorba de probleme legate de pămînt într-o societate burgheză. Sarcina imediată era instalarea acesteia.

Două obstacole majore stăteau în calea unei asemenea impuneri, şi ambele necesitau o combinaţie de actori politici şi economici: moşierii precapitalişti şi ţărănimea tradiţională. Pe de altă parte, sarcina putea fi îndeplinită în moduri diferite. Cele mai radicale erau cel britanic şi cel american, întrucît amîndouă eliminau ţărănimea, iar una din ele pe moşieri cu totul. Soluţia clasică britanică producea o ţară în care mai puţin de 4.000 de proprietari posedau aproape patru şeptimi din pămîntul[4] cultivat — utilizez cifrele din 1851 — de către un sfert de milion de fermieri (trei sferturi din suprafaţă fiind împărţită în ferme de 50 pînă la 500 de acri), care foloseau cam un milion şi un sfert de lucrători plătiţi şi de servitori. Persistau grupuri

de mici proprietari, dar în afara înălţimilor scoţiene şi a unor părţi din Ţara Galilor numai pedanţii ar vorbi despre o ţărănime britanică în sensul continental. Soluţia americană clasică era aceea a fermierului comercial proprietar şi locatar, care compensa lipsa mîinii de lucru plătite printr-o mecanizare intensivă. Secerătorile mecanice ale lui Obed Hussey (1833) şi Cyrus McCormick (1834) erau complementul fermierilor orientaţi exclusiv către scopuri comerciale şi al antreprenorilor speculanţi de pămînt, care extindeau modul de viaţă american către vest, dinspre statele din New England, punînd pur şi simplu mîna pe pămînt sau mai tîrziu cumpărîndu-l la preţuri aproape simbolice de la guvern. Soluţia clasică prusacă era cea mai puţin revoluţionară din punct de vedere social. Ea consta în transformarea moşierilor feudali înşişi în fermieri capitalişti şi a şerbilor în mînă de lucru plătită. Iuncherii îşi menţineau controlul asupra micilor lor proprietăţi, pe care le cultivaseră de mult pentru piaţa de export cu munca şerbilor; dar acum foloseau ţărani "eliberaţi" de şerbie — şi de pămînt. Exemplul din Pomerania, unde la sfîrşitul secolului circa 2.000 de mari proprietăţi deţineau 61% din pămînt, aproximativ 60.000 de gospodării medii şi mici restul, iar cealaltă populaţie era lipsită de pămînt, este fără îndoială extrem;[5] dar este cert că o clasă muncitoare rurală era preţ neimportantă pentru ca cuvîntul "muncitor" să fie măcar menţionat în *Encyclopaedia of Domestic and Agricultural Economy* a lui Krüniz din 1773, în timp ce în 1849 numărul de muncitori rurali lipsiţi de pămînt sau în mare măsură plătiţi pentru munca lor era estimat în Prusia la aproape două milioane[6]. Singura soluţie alternativă sistematică a problemei agrare într-un sens capitalist era cea daneză, care de asemenea presupunea crearea unui grup numeros de fermieri comerciali mici şi mijlocii. Totuşi, aceasta se datora în principal reformelor perioadei despotismului luminat de la 1780, şi de aceea iese oarecum din cadrul acestui volum.

Soluţia nord-americană depindea de faptul unic al rezervei practic nelimitate de pămînt disponibil şi al absenţei oricăror relicve de relaţii feudale sau de colectivism ţărănesc tradiţional. Pînă la urmă, singurul obstacol în calea extinderii gospodăriilor de fermieri individuali era acela slab al triburilor de piei-roşii, ale căror pămînturi — în mod normal garantate prin tratate cu guvernele britanice, franceze şi americane — erau deţinute în colectiv, adesea ca terenuri de vînătoare. Contrastul total dintre o imagine a societăţii care considera proprietatea individuală ca fiind perfect alienabilă şi nu doar ca unic aranjament raţional, ci şi ca pe singurul *natural*, şi una care nu proceda aşa este poate cel mai evident în confrun-

tarea dintre yankei şi indieni. "Printre cele mai dăunătoare şi fatale [dintre cauzele care împiedicau indienii să deprindă beneficiile civilizaţiei], susţinea Comisarul pentru Afacerile Indienilor[7], erau faptul că *posedau prea mult pămînt deţinut în comun*, ca şi dreptul la rente mari anuale în bani; una dîndu-le motiv din belşug pentru tolerarea obiceiurilor lor nomade şi de hoinari, împiedicîndu-i că capete *conştiinţa individualităţii lor în proprietate* şi avantajul gospodăriilor aşezate; cealaltă producînd lene şi dorinţă de risipă şi oferindu-le mijloacele de a-şi satisface gusturile şi chefurile lor depravate." A-i lipsi de pămînturile lor prin fraudă, jaf sau orice alt fel de presiuni potrivite era de aceea nu doar profitabil, ci şi moral.

Indienii nomazi şi primitivi nu erau singurii care nici nu înţelegeau raţionalismul burghez-individualist despre pămînt, şi nici nu-l doreau. De fapt, cu excepţia unei minorităţi de ţărani luminaţi, "puternici şi serioşi", marea masă a populaţiei rurale, de la cel mai mare stăpîn feudal pînă la cel mai sărman cioban, îl urau în egală măsură. Numai o revoluţie politico-legală îndreptată atît împotriva stăpînilor, cît şi a ţăranilor tradiţionali putea crea condiţiile în care o minoritate raţională să devină majoritate raţională. Istoria relaţiilor agrare în majoritatea Europei Occidentale şi în coloniile ei în epoca noastră este istoria acestei revoluţii, deşi consecinţele ei nu au fost resimţite întru totul pînă în cea de-a doua jumătate a secolului.

Aşa cum am văzut, primul obiectiv era acela de a transforma pămîntul într-un bun de consum. Moştenirile şi alte interdicţii de vînzare sau îmbucătăţire care se menţineau pe proprietăţile nobililor trebuiau să fie înlăturate şi deci deţinătorul de pămînt supus pedepsei salutare a falimentului pentru incompetenţă economică, ceea ce ar fi permis unor cumpărători mai competenţi economic să-l preia. Mai presus de orice, în ţările catolice şi musulmane (cele protestante procedaseră de mult astfel), marele bloc de pămînturi ecleziastice trebuia să fie îndepărtat de domeniul gotic al superstiţiei noneconomice şi deschis pieţei şi exploatării raţionale. Le aşteptau secularizarea şi vînzarea. Blocurile la fel de întinse de pămînturi proprietate colectivă — şi de aceea prost utilizată — ale comunităţilor satelor şi oraşelor, cîmpuri comune, păşuni comune, păduri etc., trebuiau să devină accesibile întreprinderilor individuale. Le aştepta împărţirea în loturi individuale şi "îngrădirea". Era neîndoielnic că noii cumpărători vor fi cei întreprinzători, puternici şi serioşi; şi astfel, al doilea dintre obiectivele revoluţiei agrare ar fi fost atins.

Dar numai cu condiţia ca ţărănimea, din ale cărei rînduri s-ar ridica mulţi fără îndoială, să fie ea însăşi transformată într-o clasă capabilă să

dispună liber de resursele sale; un pas care ar realiza de asemenea automat cel de-al treilea obiectiv, crearea unei vaste forţe de muncă "libere", compusă din cei care nu reuşeau să devină burghezi. De aceea eliberarea ţăranilor de legăturile şi datoriile noneconomice (iobăgie, şerbie, impozitele faţă de stăpîni, muncă forţată, sclavie etc.) era de asemenea importantă. Aceasta ar avea un avantaj suplimentar esenţial. Întrucît muncitorul salariat liber, receptiv la stimulentul unor recompense sporite, sau fermierul liber, putea fi prezentat, se credea, ca un lucrător mai eficient decît muncitorul forţat, fie acesta şerb, fie ziler sau sclav. Mai trebuia îndeplinită o singură condiţie. Numărul foarte mare al celor care vegetau acum pe pămîntul de care îi lega întreaga istorie umană, dar care, dacă acesta ar fi fost exploatat într-un mod productiv, ar fi fost doar o populaţie suplimentară,[8] trebuiau să fie smulşi din rădăcini şi să li se permită să se mişte liber. Numai aşa ar migra către oraşe şi fabrici, acolo unde era tot mai multă nevoie de muşchii lor. Altfel spus, ţăranii trebuiau să-şi piardă pămîntul o dată cu celelalte legături.

În majoritatea Europei, aceasta însemna că complexul de aranjamente tradiţionale legislative şi politice, cunoscute obişnuit sub numele de "feudalism", trebuia să fie abolit, acolo unde nu lipsea deja. În mare, în perioada dintre 1789 şi 1848 aceasta s-a realizat — în principal prin intermediul direct sau indirect al Revoluţiei Franceze — de la Gibraltar pînă în Prusia de Răsărit şi de la Marea Baltică pînă în Sicilia. Schimbările echivalente din Europa Centrală au avut loc în 1848, în Rusia şi România în anii '60. În afara Europei ceva asemănător a fost realizat în America, cu excepţiile majore ale Braziliei, Cubei şi sudului SUA, unde sclavia a persistat pînă în 1862-1888. În cîteva zone coloniale direct administrate de statele europene, în special în unele părţi ale Indiei şi Algeriei, au fost introduse revoluţii legislative similare. Aşa s-a întîmplat în Turcia şi, pentru o scurtă perioadă, în Egipt[10].

Cu excepţia Marii Britanii şi a cîtorva alte ţări în care feudalismul în acest sens fusese abolit deja sau nu existase niciodată cu adevărat (deşi existaseră colectivităţi ţărăneşti tradiţionale), metodele reale de realizare a acestei revoluţii erau foarte asemănătoare. În Marea Britanie, nici o legislaţie de expropriere a marii proprietăţi nu a fost necesară sau fezabilă politic, întrucît latifundiarii sau fermierii lor erau deja acordaţi la societatea burgheză. Împotrivirea lor la triumful final al relaţiilor burgheze la ţară — între 1795 şi 1846 — a fost crîncenă. Totuşi, deşi conţinea, într-o formă nearticulată, un fel de protest tradiţional împotriva ştergerii distructive a

principiului profitului individualist pur, cauza nemulţumirilor lor celor mai evidente era mult mai simplă: dorinţa de a menţine preţurile şi arendele ridicate ale războaielor revoluţionare şi napoleoniene într-o perioadă de depresiune postbelică. Era mai degrabă un grup de presiune agrarian decît o reacţie feudală. Principala lamă a legii era de aceea întoarsă împotriva rămăşiţelor ţărănimii, a boiernaşilor şi a lucrătorilor. Ca urmare a Legii delimitărilor private şi generale, aproximativ 5.000 de "îngrădituri" au împărţit cam şase milioane de acri de cîmpuri şi pămînturi comune începînd cu 1760, le-au transformat în parcele private, şi numeroase aranjamente mai puţin formale li s-au adăugat. *Legea săracilor* din 1834 era menită să facă viaţa atît de insuportabilă pentru săracii de la sate, încît să-i forţeze să migreze către orice slujbă le era oferită. Şi într-adevăr, în curînd aşa au şi început să facă. În anii 1840 mai multe ţinuturi se aflau deja pe marginea unei depopulări *absolute*, iar începînd din 1850 părăsirea pămînturilor a devenit generală.

Reformele din 1780 au abolit feudalismul în *Danemarca*, deşi principalii lor beneficiari nu au fost moşierii, ci proprietarii ţărani şi cei care fuseseră încurajaţi după abolirea cîmpurilor deschise să-şi consolideze fîşiile în parcele individuale; proces analog cu "îngrădirea", în bună măsură finalizată pe la 1800. Proprietăţile erau parcelate şi vîndute foştilor deţinători, deşi depresiunea postnapoleonică, căreia micii proprietari i-au supravieţuit mai greu decît proprietarii, a încetinit acest proces între 1816 şi aproximativ 1830. Pe la 1816, Danemarca era în principal o ţară de ţărani proprietari independenţi. În *Suedia*, reforme similare, dar mai puţin drastice, au avut efecte similare, astfel încît în a doua jumătate a secolului XIX, cultivarea comunală tradiţională, sistemul fîşiilor dispăruse practic. Zonele odinioară feudale ale acestei ţări au fost asimilate cu restul ţării, în care ţărănimea liberă fusese dintotdeauna predominantă, aşa cum se întîmpla într-o proporţie copleşitoare şi în *Norvegia* (după 1815 ca parte a Suediei, mai înainte a Danemarcei). Se făcea simţită o tendinţă de a subdiviza întreprinderile mai mari, în unele regiuni, compensată de aceea de a consolida parcelele. Rezultatul concret a fost că agricultura şi-a îmbunătăţit productivitatea rapid — în Danemarca numărul de vite s-a dublat în ultimul sfert al secolului XVIII[11] — dar o dată cu rapida creştere a populaţiei un număr tot mai mare dintre săracii rurali nu mai găseau de lucru. În a doua jumătate a secolului XIX, această dificultate a dus la ceea ce proporţional a fost cea mai masivă dintre toate mişcările de emigrare ale secolului (în majoritate către Vestul mijlociu american) dinspre

Norvegia nefertilă şi puţin mai tîrziu dinspre Suedia, deşi mai puţin dinspre Danemarca.

II

În Franţa, după cum am văzut, abolirea feudalismului a fost rezultatul revoluţiei. Presiunea ţărănească şi iacobinismul au împins reformele agrare dincolo de punctul în care campionii dezvoltării capitaliste ar fi dorit ca ea să se oprească (cf. mai sus, p. 61, 86-87). Franţa în ansamblu nu a devenit de aceea nici o ţară de moşieri şi lucrători-fermieri, nici de fermieri comerciali, ci în mare măsură de diverşi proprietari ţărani, ce au devenit susţinătorii de bază ai tuturor regimurilor ulterioare care nu ameninţau să le ia pămînturile. O presupunere veche, plauzibilă, dar nu uşor de verificat, este aceea că numărul de proprietari ţărani a crescut cu 50% — de la 4 la 6,5 milioane. Tot ce ştim cu siguranţă este că numărul de astfel de proprietari nu a scăzut, iar în unele zone a crescut mai mult decît în altele; dar problema dacă departamentul Moselle, unde a crescut cu 40% între 1789 şi 1801, este mai tipic decît departamentul normand Eure, unde a rămas neschimbat,[12] necesită o studiere mai aprofundată. Condiţiile lucrării pămîntului erau, în mare, bune. Chiar şi în 1847-1848 nu au existat dificultăţi reale, decît în rîndul unui segment de lucrători plătiţi[13]. Fluxul suplimentar de forţă de muncă dinspre sat către oraş a fost de aceea mic, fapt care a condus la întîrzierea dezvoltării Franţei industriale.

În majoritatea ţărilor latine ale Europei, în Ţările de Jos, Elveţia şi Germania de Vest, abolirea feudalismului a fost rezultatul armatelor de cucerire franceze, hotărîte "să proclame imediat în numele naţiunii franceze... abolirea moştenirilor, a feudalităţii şi a drepturilor senioriale"[14], sau a liberalilor ţării respective, care au cooperat cu aceştia sau au fost inspiraţi de ei. Pe la 1799, revoluţia legislativă izbîndise astfel în ţările alăturate estului Franţei, ca şi în Italia de Nord şi Centrală, adesea doar completînd o evoluţie deja foarte avansată. Întoarcerea Bourbonilor după revoluţia napolitană eşuată din 1798-1799 a amînat-o în sudul continental al Italiei pînă în 1808; ocupaţia britanică a ţinut-o departe de Sicilia, deşi feudalismul fusese abolit formal în insulă între 1812 şi 1843. În Spania, liberalii antifrancezi Cortes şi Cadiz au abolit feudalismul în 1811, iar în 1813 anumite drepturi de moştenire, deşi, ca de obicei în afara zonelor transformate profund de o îndelungată încorporare în Franţa, revenirea vechilor regimuri a întîrziat punerea în practică a acestor principii. De aceea reformele franceze mai curînd au început sau au continuat decît au completat revo-

luţia legislativă în zone precum Germania de Nord-Vest, la est de Rin, şi "Provinciile Iliriei" (Istria, Dalmaţia, Ragusa, mai tîrziu şi Slovenia şi o parte din Croaţia), care nu au căzut sub conducerea sau dominaţia franceză decît după 1805.

Totuşi, Revoluţia Franceză nu a fost singura forţă care a determinat o revoluţionare completă a relaţiilor agrare. Simplul argument economic în favoarea unei utilizări raţionale a pămîntului impresionase puternic despoţii luminaţi din perioada prerevoluţionară, producînd răspunsuri foarte asemănătoare. În Imperiul Habsburgic, Iosif al II-lea abolise de fapt şerbia şi secularizase multe pămînturi bisericeşti în 1780. Din motive similare, şi datorită răscoalelor lor persistente, şerbii din Livonia rusească au recăpătat statutul formal de ţărani împroprietăriţi, de care se bucuraseră mai demult, sub administraţia suedeză. Aceasta nu i-a ajutat cîtuşi de puţin, întrucît marea lăcomie a atotputernicilor moşieri a transformat în curînd emanciparea ţărănimii într-un simplu instrument de expropriere a ţăranilor. După războaiele napoleoniene, cele cîteva refugii legislative ale ţăranilor au fost şterse cu totul, astfel că între 1819 şi 1850 au pierdut cel puţin o cincime din pămînturi, în timp ce domeniile nobililor au crescut cu 60-180%. Acum, erau cultivate de o clasă de lucrători lipsiţi de pămînt.

Aceşti trei factori — influenţa Revoluţiei Franceze, argumentul raţional economic al funcţionarilor civili şi lăcomia nobilimii — au determinat emanciparea ţăranilor în Prusia între 1807 şi 1816. Influenţa Revoluţiei a fost în mod clar decisivă, căci armatele ei tocmai pulverizaseră Prusia, demonstrînd astfel cu forţă dramatică neajutorarea vechilor regimuri care nu adoptaseră metode moderne, adică structurate după cele franţuzeşti. Ca şi în Livonia, emanciparea era combinată cu abolirea modestei protecţii legislative de care ţărănimea se bucurase mai înainte. În schimbul abolirii muncii forţate şi a obligaţiilor feudale, ca şi pentru noile sale drepturi de proprietate, ţăranul mai era obligat, printre alte pierderi, să-i dea fostului său stăpîn o treime din parcela lui sau o împovărătoare sumă de bani echivalentă. Îndelungatul şi complexul proces legislativ de tranziţie era departe de a se fi terminat în 1848, dar era deja evident că în timp ce deţinătorii de proprietăţi funciare beneficiaseră din plin şi întrucîtva şi un număr mai mic de ţărani îndestulaţi, datorită noilor lor drepturi de proprietate, marea masă a ţărănimii o ducea vizibil mai rău, iar numărul lucrătorilor lipsiţi de pămînt creştea rapid[16].

Din punct de vedere economic, rezultatul a fost benefic pe termen lung, deşi pierderile pe termen scurt au fost serioase — aşa cum se întîmplă

adesea în cazul schimbărilor agrare majore. Prin 1830-1831, Prusia nu făcuse decît să revină la numărul de vite şi oi de la începutul secolului, moşierii deţinînd acum o parte mai mare, iar ţăranii una mai mică. Pe de altă parte, suprafaţa cultivată a crescut cu mult peste o treime şi ca productivitate cu încă jumătate, în mare, în prima jumătate a secolului[18]. Populaţia rurală suplimentară a crescut vizibil cu rapiditate; şi întrucît condiţiile rurale erau atît de proaste — foametea din 1846-1848 a fost, probabil, mai rea în Germania decît oriunde în altă parte, cu excepţia Irlandei şi a Belgiei —, avea destule stimulente ca să migreze. Şi, într-adevăr, dintre toate popoarele, înainte de foametea din Irlanda germanii au constituit grupul cel mai mare de imigranţi.

Paşii legislativi reali în asigurarea sistemului burghez de împroprietărire funciară au fost întreprinşi astfel, după cum am văzut, mai ales între 1789 şi 1812. Consecinţele lor, în exteriorul Franţei, în cîteva zone din împrejurimi, s-au resimţit mult mai încet, în special din cauza puterii reacţiei sociale şi economice de după înfrîngerea lui Napoleon. În general, fiecare pas înainte al liberalismului împingea revoluţiile legislative cu un pas de la teorie la practică, fiecare revenire a vechilor regimuri le amîna, mai ales în ţările catolice, unde secularizarea şi vînzarea pămînturilor bisericeşti erau unele dintre cerinţele cele mai urgente ale liberalilor. Astfel, în Spania triumful temporar al unei revoluţii liberale în 1820 a adus o nouă lege a "eliberării" (*Desviculacion*) care permitea nobililor să-şi vîndă liber pămînturile; restauraţia absolutismului a abrogat-o în 1823; victoria înnoită a liberalismului a reafirmat-o în 1836 ş.a.m.d. Volumul real al transferului pămînturilor în perioada noastră, atît cît îl putem măsura, era de aceea încă modest, cu excepţia zonelor unde un grup activ de cumpărători din clasa mijlocie şi speculanţi funciari erau mereu gata să-şi folosească şansa: în cîmpiile Bolognei (nordul Italiei), pămînturile nobililor au scăzut de la 78% din valoarea totală în 1789 la 66% în 1804 şi la 51% în 1835[19]. Pe de altă parte, în Sicilia 90% din pămînturi au continuat să rămînă în mîinile nobililor pînă mult mai tîrziu[21, 22].

A existat o singură excepţie: pămînturile bisericii. Aceste domenii vaste şi aproape invariabil prost utilizate şi părăginite — s-a susţinut că două treimi din pămînturile Regatului Neapolelui în jurul anului 1760 erau ecleziastice[23] — aveau prea puţini apărători şi prea mulţi lupi bîntuiau prin preajma lor. Chiar şi în reacţia absolutistă a Austriei catolice de după prăbuşirea despotismului luminat al lui Iosif al II-lea, nimeni nu a sugerat retrocedarea pămînturilor mănăstireşti secularizate şi risipite. Astfel, într-o

comună din Romagna (Italia), pămînturile bisericii au scăzut de la 42,5% din suprafaţă în 1783 la 11,5% în 1812; dar pămînturile pierdute treceau nu doar la proprietari burghezi (care au sporit de la 24 la 47%), ci şi la nobili (care au sporit de la 34 la 41%)[24]. Prin urmare, nu e de mirare că pînă şi în Spania catolică guvernele liberale intermitente au reuşit înainte de 1845 să vîndă peste jumătate din domeniile bisericii, cu precădere în provinciile unde proprietatea ecleziastică era cea mai concentrată sau dezvoltarea economică era cea mai avansată (în 15 provincii peste trei sferturi dintre toate domeniile bisericii fuseseră vîndute)[25].

Din nefericire pentru teoria economică liberală, această redistribuire pe scară largă a pămîntului nu a produs acea clasă de moşieri întreprinzători şi progresişti sau de fermieri aşteptată cu atîta încredere. De ce ar fi trebuit un cumpărător din clasa mijlocie — un avocat de la oraş, negustor sau speculant — să se înhame singur, în zone subdezvoltate economic şi inaccesibile, la investiţia şi osteneala de a transforma proprietatea funciară într-o întreprindere condusă sănătos, în loc să ia doar locul, de la care fusese pînă atunci ţinut deoparte, al fostului nobil sau moşier clerical, ale cărui puteri le putea exercita acum cu mai multă grijă pentru banii lichizi şi mai puţină pentru tradiţie şi obiceiuri? Pe tot cuprinsul unor largi zone din sudul Europei, o serie de "baroni" noi şi duri a venit să-i întărească pe cei vechi. Marile concentrări latifundiare abia dacă au scăzut, ca în sudul continental al Italiei, au rămas neatinse, ca în Sicilia, sau au fost chiar întărite, ca în Spania. Sub asemenea regimuri, revoluţiile legislative au întărit astfel feudalitatea veche printr-una nouă; cu atît mai mult cu cît micul cumpărător, şi în special ţăranul, abia dacă beneficia de pe urma vînzărilor de pămînt. Totuşi, în majoritatea sudului Europei structura socială străveche a rămas suficient de puternică pentru a face imposibil chiar şi gîndul unei migrări în masă. Bărbaţi şi femei trăiau pe locurile strămoşilor lor şi, dacă trebuia, flămînzeau acolo. Exodul de masă din sudul Italiei, de exemplu, avea să se întîmple abia peste o jumătate de secol.

Dar chiar şi acolo unde ţăranii primeau de fapt pămîntul sau le era reconfirmată posesia, ca în Franţa, în unele părţi ale Germaniei sau Scandinavia, ei nu deveneau automat, aşa cum speraseră, o clasă întreprinzătoare de mici fermieri. Şi aceasta pentru simplul motiv că, deşi ţăranii doreau pămînt, arareori doreau şi o economie agrară burgheză.

III

Căci vechiul sistem tradiţional, aşa ineficient şi opresiv cum fusese, era totuşi un sistem de o considerabilă siguranţă socială şi, la un nivel mai mărunt, de o oarecare securitate economică; pentru a nu mai aminti că era învăluit de cutume şi tradiţii. Foametea periodică, greutatea muncii, care îi îmbătrînea pe bărbaţi la 40 de ani şi pe femei la 30, erau voinţa lui Dumnezeu; ele deveneau acte pentru care oamenii deveneau răspunzători doar în vremuri de dificultăţi neobişnuite sau de revoluţie. Revoluţia legislativă, din punctul de vedere al ţăranului, nu a adus altceva decît nişte drepturi legale, dar le-a luat multe. Astfel, în Prusia emanciparea i-a dat două treimi sau jumătate din pămîntul pe care-l cultiva deja, şi eliberarea de munca forţată şi alte obligaţii; dar i-a luat în mod formal: dreptul de a cere ajutor de la stăpîn în vremurile de recoltă proastă sau de molimă a vitelor; dreptul de a aduna sau de a cumpăra combustibil ieftin din pădurea stăpînului; dreptul la ajutorul din partea stăpînului la repararea sau reconstruirea casei sale; dreptul, în caz de sărăcie extremă, de a cere ajutorul stăpînului pentru plătirea impozitelor; dreptul de a-şi paşte animalele în pădurea stăpînului. Pentru ţăranul sărac părea un tîrg prost în mod clar. Proprietatea bisericii putea să fie ineficientă, dar faptul însuşi o recomanda ţăranilor, căci prin ea cutumele lor deveneau drepturi prescriptive. Divizarea şi îngrădirea cîmpurilor comune, a păşunilor şi a pădurii mai degrabă luau înapoi de la ţăranul sărac sau boiernaş resurse şi rezerve la care se simţea îndreptăţit (personal sau în calitate de parte a comunităţii). Piaţa liberă a pămîntului însemna că probabil va trebui să-şi vîndă pămîntul; crearea unei clase rurale de antreprenori, că cei mai duri şi mai nemiloşi aveau să-l exploateze pe el în locul sau alături de vechii stăpîni. Una peste alta, introducerea liberalismului asupra pămîntului a fost ca un fel de bombardament tăcut care a zdruncinat structura socială pe care o populase dintotdeauna, lăsîndu-i în loc doar pe cei bogaţi: o singurătate numită libertate.

Nimic nu era mai natural decît ca ţăranul sărac sau întreaga populaţie rurală să se împotrivească cum putea, şi nimic nu era mai natural decît ca ea să se împotrivească în numele idealului străvechi obişnuit al unei societăţi stabile şi drepte, adică în numele bisericii şi al regelui legitim. Dacă exceptăm revoluţia ţărănească din Franţa (şi chiar nici aceasta nu fusese

în 1789 nici general anticlericală, nici antimonarhică), practic toate mişcările ţărăneşti importante ale epocii noastre care nu erau îndreptate împotriva regelui *străin* sau a bisericii erau făcute oficial pentru cler şi conducător. Ţărănimea sud-italiană s-a alăturat subproletariatului urban într-o contrarevoluţie împotriva iacobinilor napolitani şi a francezilor în 1799, în numele Sfintei Credinţe şi al Bourbonilor; şi tot acestea au fost şi sloganurile gherilelor de briganzi din Calabria şi Apulia împotriva ocupaţiei franceze, ca şi mai tîrziu împotriva unităţii italiene. Eroii-prelaţi şi briganzi au condus ţărănimea spaniolă în războiul lor de gherilă împotriva lui Napoleon. Biserica, regele şi un tradiţionalism atît de extrem, încît era ciudat chiar şi la începutul secolului XIX, au inspirat gherilele carliste din Ţara Bascilor, Navara, Castilia, Leon şi Aragon în războiul lor implacabil împotriva liberalilor spanioli în anii 1830 şi 1840. Fecioara din Guadalupe i-a condus pe ţăranii mexicani în 1810. Biserica şi Împăratul au luptat împotriva bavarezilor şi a francezilor sub conducerea publicanului Andreas Hofer din Tirol în 1809. Ruşii au luptat pentru ţar şi Sfînta Ortodoxie în 1812-13. Revoluţionarii polonezi din Galiţia ştiau că singura lor şansă de a ridica ţărănimea ucraineană era prin intermediul preoţilor greco-ortodocşi şi unitarieni; ei au eşuat, întrucît ţăranii l-au preferat pe împărat nobilului. În exteriorul Franţei, unde republicanismul sau bonapartismul au captat un segment important al ţărănimii între 1791 şi 1815, şi unde Biserica se retrăsese în multe regiuni chiar înaintea Revoluţiei, existau puţine zone – poate mai evident cele în care Biserica era de multă vreme conducătorul detestat, ca în Romagna sau Emilia papale — pe care le-am numi azi de agitaţie ţărănească de stînga. Chiar şi în Franţa, Bretania sau Vendeea rămîneau fortăreţe ale bourbonismului popular. Eşecul ţărănimilor europene de a se ridica împreună cu iacobinii sau cu liberalii, adică cu avocatul, comerciantul, administratorul moşiei, funcţionarul şi moşierul, a condamnat revoluţiile de la 1848 în acele ţări în care Revoluţia Franceză nu le dăduse pămînt; iar acolo unde le dăduse, teama lor conservatoare de a-l pierde sau mulţumirea lor le menţinea la fel de inactive.

Desigur, ţăranii nu se răsculau pentru regele adevărat, pe care abia dacă îl cunoşteau, ci pentru idealul regelui cel drept care, dacă ar şti, ar pedepsi excesele supuşilor şi nobililor săi; deşi ei se ridicau adesea pentru biserica reală. Căci preotul satului era unul de-al lor, sfinţii erau cu siguranţă ai lor şi ai nimănui altcuiva, şi chiar şi domeniile ecleziastice părăginite erau adesea gazde mai tolerabile decît mirenii hrăpăreţi. Acolo unde ţărănimea avea pămînt şi era liberă, ca în Tirol, Navara sau (fără rege) în

cantoanele catolice din Elveţia originală a lui Wilhelm Tell, tradiţionalismul ei era o apărare de o relativă libertate împotriva încălcării liberalismului. Acolo unde nu avea, era mai revoluţionară. Orice chemare la rezistenţă împotriva cuceririi de către străini şi de burghezi, fie că era lansată de un preot, fie că de un rege sau altcineva, era susceptibilă să producă nu numai jefuirea caselor micii nobilimi şi a avocaţilor de la oraşe, ci şi marşul ceremonios cu tobe şi prapurile sfinţilor pentru a ocupa şi împărţi pămîntul, uciderea moşierilor şi violarea femeilor lor, arderea documentelor legale. Căci cu siguranţă era împotriva adevăratei voinţe a lui Hristos şi a regelui ca ţăranii să fie săraci şi lipsiţi de pămînt. Acest fundament ferm al tulburărilor sociale revoluţionare făcea ca mişcările ţăranilor, în zonele de şerbie şi pe domeniile mari sau în zonele cu proprietăţi excesiv de mici şi subdivizate, să fie un aliat atît de neserios al reacţiunii. Pentru a trece de la un spirit revoluţionar legitimist formal la unul formal de stînga nu le trebuia decît conştiinţa că regele şi biserica trecuseră de partea bogătaşilor locali şi mişcarea revoluţionară a unor oameni ca ei înşişi, vorbind aceeaşi limbă. Radicalismul populist al lui Garibaldi a fost, probabil, prima dintre aceste mişcări, iar briganzii napolitani l-au ovaţionat cu entuziasm, continuînd totodată să slăvească Sfînta Biserică şi pe Bourboni. Marxismul şi bakuninismul aveau să fie mai eficiente. Dar transferul rebeliunii ţărăneşti de la dreapta la stînga politică abia începuse să aibă loc înainte de 1848, întrucît impactul masiv al economiei burgheze asupra pămîntului, care avea să transforme spiritul de revoltă endemic al ţăranilor într-o epidemie, a început cu adevărat să se facă simţit după jumătatea secolului, şi în special în timpul şi după marea depresiune agrară din 1880.

IV

În zone mari ale Europei, după cum am văzut, revoluţia legislativă s-a produs ca ceva impus din afară şi de deasupra, mai degrabă ca un fel de cutremur artificial decît ca o alunecare de pămînt pornită mai demult. Aceasta era chiar şi mai evident acolo unde era impusă asupra unei întregi economii ne-burgheze cucerite de una burgheză, ca în Africa şi Asia.

Astfel în Algeria, francezii cuceritori au dat peste o societate caracteristic medievală, cu un sistem ferm stabilit şi rezonabil de înfloritor de şcoli religioase — se spunea că ţăranii soldaţi francezi erau mai puţin alfabetizaţi decît popoarele cucerite de ei[26] —, finanţată de numeroase fundaţii pioase[27]. Şcolile, fiind privite mai mult ca nişte crescătorii de

superstiţii, au fost închise; s-a permis ca pămînturile religioase să fie cumpărate de către europeni, care nu înţelegeau nici scopul, nici inalienabilitatea lor legală; iar învăţătorii, în mod normal membri ai puternicelor fraternităţi religioase, au emigrat către regiunile necucerite pentru a întări acolo forţele de opoziţie sub Abd-el-Kader. A început transferul sistematic al pămîntului către proprietatea privată simplă alienabilă, deşi efectele complete aveau să fie resimţite mult mai tîrziu. Într-adevăr, cum să înţeleagă liberalii europeni complexa reţea de drepturi şi obligaţii private şi colective care împiedicau, într-o regiune precum Kabylia, prăbuşirea pămîntului într-o anarhie de crîmpeie mărunte şi fragmente de smochini proprietate individuală?

Algeria abia fusese cucerită în 1848. Mari zone din India erau pe atunci administrate direct de Marea Britanie de mai bine de o generaţie. Întrucît nici un grup de colonişti europeni nu dorea să cumpere pămînt indian, nu a apărut problema simplei exproprieri. Impactul liberalismului asupra vieţii agrare indiene a fost în primă instanţă o consecinţă a căutării de către guvernanţii britanici a unor metode convenabile şi eficiente de impozitare a pămîntului. Dar combinaţia lor de lăcomie şi individualism legislativ a produs catastrofa. Proprietăţile funciare ale Indiei prebritanice erau la fel de complexe ca oricare în societăţile tradiţionale, dar nu de neschimbat, conduse periodic prin cucerire străină, şi se bazau, în mare, pe doi stîlpi fermi: pămîntul aparţinea — *de jure* sau *de facto* — unor colectivităţi autoguvernate (triburi, clanuri, comunităţi săteşti, frăţii etc), iar guvernul primea un procent din produs. Deşi o parte din pămînturi era într-un fel inalienabilă, şi unele relaţii agrare puteau fi construite ca închirieri, unele plăţi rurale ca rentă, nu existau de fapt nici proprietari, chiriaşi, proprietate funciară individuală sau arendă în sensul englezesc. Era o situaţie cu totul neplăcută şi de neînţeles pentru administratorii şi conducătorii britanici, care s-au apucat să inventeze aranjamentul rural cu care erau obişnuiţi. În Bengal, prima mare zonă sub conducere britanică directă, impozitul pe pămînt Mughal fusese colectat de către un fel de perceptor de impozite sau comisionar, *zemindar*-ul. Sigur, aceştia erau echivalentul moşierului britanic, plătind un impozit stabilit (ca în cazul impozitului pe pămînt din Anglia contemporană) asupra ansamblului proprietăţilor sale, clasa prin care trebuia să fie organizată colectarea impozitelor, al cărei beneficiu din dobînda asupra pămîntului ar trebui să ducă la îmbunătăţirea lui şi al cărei sprijin politic pentru un regim străin ar trebui să-i confere stabilitate? «Îi consider, scria în continuare lordul Teignmouth în Minuta din

18 iunie 1789, care sublinia "Acordul permanent" asupra venitului din pămîntul din Bengal, pe *zemindari* drept proprietari ai solului, în posesia căruia îşi urmează prin dreptul la moştenire... Privilegiul de a dispune de pămînt prin vînzare sau zălogire derivă din acest drept fundamental...»[28] Varietăţi ale acestui aşa-zis sistem de *zemindari* au fost aplicate asupra a aproape 19% din suprafaţa ulterioară a Indiei britanice.

Lăcomia mai degrabă decît convenienţa a dictat al doilea tip de sistem de venituri, care pînă la urmă a acoperit mai bine de jumătate din suprafaţa Indiei britanice, *Ryotwari*. Aici guvernanţii britanici, considerîndu-se succesorii unui despotism oriental care, în opinia lor nu întru totul nevinovată, era stăpînul suprem al *întregului* pămînt, şi-au asumat sarcina herculeană de a face declaraţii individuale de impozitare a fiecărui ţăran, considerîndu-l ca mic proprietar de pămînt sau mai degrabă chiriaş. Principiul din spatele acestei poziţii, exprimat cu obişnuita limpezime de către funcţionarul oficial, era liberalismul agrar în sensul cel mai pur. El cerea, după cum afirmau Goldsmith şi Wingate, "limitarea responsabilităţii comune la cîteva cazuri unde cîmpurile sînt deţinute împreună sau au fost subîmpărţite între copărtaşi; recunoaşterea proprietăţii asupra solului; totala libertate de a proceda cu privire la renta de la subchiriaşi şi la vînzare, lăsată în seama proprietarilor; facilităţi pentru efectuarea vînzărilor sau transferurilor de pămînt permise, prin porţionarea declarării cîmpurilor"[24]. Comunitatea satului era cu totul ocolită, în ciuda puternicelor obiecţii ale Comisiei Veniturilor din Madras (1808-1818), care considera pe drept declaraţiile de impozitare colectivă cu comunităţile săteşti ca fiind mult mai realiste, deşi le apărau totodată (cît se poate de tipic) ca pe cea mai bună garanţie a proprietăţii private. Au cîştigat doctrinarismul şi lăcomia şi "avantajul proprietăţii private" a fost conferit ţărănimii indiene.

Dezavantajele erau atît de evidente, încît aşezările pe pămîntul din părţile cucerite sau ocupate ulterior ale Indiei de Nord (acoperind aproximativ 30% din suprafaţa Indiei de mai tîrziu) au revenit la un sistem *zemindari* modificat, dar cu oarecare încercări de a recunoaşte colectivităţile existente, mai ales în Punjab.

Doctrina liberală s-a combinat cu rapacitatea dezinteresată pentru a strînge şi mai mult şurubul exploatării ţărănimii: a fost sporită rapid povara impozitelor. (Venitul de pe pămînturile din Bombay a depăşit dublul în patru ani de la cucerirea provinciei în 1817-1818). Doctrina lui Malthus şi Ricardo referitoare la închiriere a devenit baza teoriei indiene despre

venituri, prin intermediul influenţei conducătorului utilitarist James Mill. Această doctrină considera venitul din proprietatea funciară drept un simplu surplus, neavînd nimic de a face cu valoarea. El creştea pur şi simplu pentru că unele pămînturi erau mai fertile decît altele şi a fost însuşit, cu rezultate tot mai periculoase pentru întreaga economie, de către moşieri. De aceea confiscarea sa în întregime nu a avut efect asupra bogăţiei ţării, cu excepţia poate a împiedicării creşterii unei aristocraţii locale capabile să menţină pentru răscumpărare oameni de afaceri solizi. Într-o ţară precum Marea Britanie, puterea politică a interesului agricol ar fi făcut o soluţie atît de radicală — ducînd la o naţionalizare practică a pămîntului — imposibilă; dar în India puterea despotică a unui cuceritor ideologic o putea impune. Se presupune în acest punct că erau două linii liberale de discuţie contradictorii. Administratorii whig din secolul XVIII şi interesele de afaceri mai vechi au optat pentru punctul de vedere de bun-simţ că deţinătorii mici ignoranţi, la limita subzistenţei, nu vor acumula niciodată capital agrar, ducînd astfel la ameliorarea economiei. De aceea, ei au favorizat "aşezările permanente" de tipul bengalez, care încurajau o clasă de moşieri, fixau nivelul impozitelor pentru totdeauna (adică la o rată în scădere), încurajînd astfel economiile şi îmbunătăţirile. Administratorii utilitarişti, conduşi de redutabilul Mill, preferau naţionalizarea pămîntului şi o masă de mici chiriaşi-ţărani pericolului încă unei aristocraţii a pămîntului. Dacă India ar fi fost cît de puţin ca Marea Britanie, poziţia whig ar fi fost cu siguranţă infinit mai convingătoare, şi după răscoala indiană din 1837 a şi devenit astfel din raţiuni politice. Dar aşa, ambele puncte de vedere erau la fel de irelevante pentru agricultura indiană. În plus, o dată cu dezvoltarea revoluţiei industriale acasă, interesele sectoriale ale vechii Companii a Indiilor de Est (care urmau să aibă, printre altele, de muls o colonie rezonabil de înfloritoare) erau tot mai subordonate intereselor generale ale industriei britanice (care erau, mai presus de orice, de a păstra India ca piaţă, sursă de venituri, dar nu şi concurent). Prin urmare, a fost preferată politica utilitaristă care asigura un control britanic strict şi un randament al impozitelor net superior. Limita tradiţională prebritanică a impozitării se situa la o treime din venituri; baza standard pentru contractul britanic era de o jumătate. Numai după ce utilitarismul doctrinar dusese la o sărăcire evidentă şi la răscoala din 1857, impozitarea a fost redusă la un nivel mai puţin oneros.

Aplicarea liberalismului economic la pămîntul indian nu a creat nici un grup de proprietari funciari luminaţi, nici o ţărănime liberă viguroasă. A introdus doar încă un element de incertitudine, încă o reţea complexă

de paraziţi şi de exploatatori ai satului (de exemplu noii funcţionari ai rajahului britanic),[30] o modificare şi o concentrare considerabilă a proprietăţii, o creştere a datoriei şi a sărăciei ţărănimii. În districtul Cawnpore (Uttar Pradesh) peste 84% dintre domenii erau în posesia moşierilor ereditari în vremea preluării de către Companiile Indiilor de Est. La 1840, 40% din toate domeniile fuseseră cumpărate de către proprietarii lor, în 1872 — 62-66%. În plus, din peste 3.000 de domenii sau sate — aproximativ trei cincimi din total — transformate din posesiunile originale în trei districte ale Provinciilor de Nord-Vest (Uttar Pradesh) înainte de 1846-1847, peste 750 fuseseră transferate către cămătari[31].

Sînt multe de spus despre despotismul luminat şi sistematic al birocraţilor utilitarişti care au construit rajahul britanic în această perioadă. Ei au adus pacea, o mare dezvoltare a serviciilor publice, eficienţă administrativă, o legislaţie solidă şi un guvern necorupt la nivelurile cele mai de sus. Dar din punct de vedere economic au eşuat în modul cel mai senzaţional. Dintre toate teritoriile de sub administraţia guvernelor europene, sau a guvernelor de tip european, incluzînd chiar şi Rusia ţaristă, India a continuat să fie bîntuită de cele mai uriaşe şi mai ucigaşe perioade de foamete; poate — deşi statisticile pentru perioada mai veche lipsesc — din ce în ce mai mult pe măsura înaintării secolului.

Singura zonă colonială (sau fostă colonială) mare unde s-au făcut încercări de a aplica legislaţia liberală asupra pămîntului a fost America Latină. Aici vechea colonizare feudală a spaniolilor nu manifestase niciodată vreo prejudecată împotriva proprietăţilor funciare fundamentale, colective şi comunale fundamentale, cîtă vreme coloniştii albi obţineau pămîntul pe care-l voiau. Totuşi, guvernele independente au trecut la liberalizare în spiritul doctrinelor Revoluţiei Franceze şi al celei benthamite care le-au inspirat. Astfel, Bolivar a decretat individualizarea pămîntului comunitar din Peru (1824) şi majoritatea republicilor noi au abolit dreptul de moştenire în maniera liberalilor spanioli. Eliberarea pămînturilor nobile poate să fi dus la o oarecare regrupare şi dispersare a domeniilor, deşi vastele *hacienda* (*estancia, finca, fundo*) rămîneau unitatea dominantă de proprietate în majoritatea republicilor. Atacul împotriva proprietăţii comunale a rămas destul de ineficient. Într-adevăr, acesta nu a fost întreprins serios decît după 1850. De fapt, liberalizarea economiei sale politice rămînea la fel de artificială ca şi liberalizarea sistemului său politic. În fond, indiferent de parlamente, alegeri, legislaţie funciară etc., continentul a continuat să existe în bună măsură ca mai înainte.

V

Revoluţia în proprietatea funciară a fost aspectul politic al rupturii din societatea tradiţională agrară; invadarea ei de către economia rurală nouă şi piaţa mondială — aspectul ei economic. În perioada dintre 1787 şi 1848 această transformare economică era încă incompletă, după cum se poate măsura din ratele foarte modeste ale migrării. Căile ferate şi vapoarele cu aburi abia începuseră să creeze o piaţă agricolă mondială unică înaintea marii depresiuni a agriculturii de la sfîrşitul secolului XIX. Agricultura locală era de aceea la adăpost în bună măsură de concurenţa internaţională sau chiar interprovincială. Concurenţa industrială abia începuse să se lovească de numeroasele meşteşuguri săteşti şi industrii domestice, cu excepţia poate a orientării unora dintre ele către producţia pentru pieţe mult mai largi. Noile metode agricole — în afara zonelor cu agricultură capitalistă de succes — pătrundeau cu încetul la sate, deşi noile culturi industriale, în special sfecla de zahăr, care s-a răspîndit ca urmare a discriminării napoleoniene faţă de trestia de zahăr (britanică), şi noile culturi alimentare, în special porumbul şi cartofii, au făcut progrese uimitoare. A fost nevoie de o conjunctură economică extraordinară, cum ar fi proximitatea imediată a unei economii industriale avansate şi inhibiţia dezvoltării normale, pentru a produce un cataclism real în societatea agrară prin mijloace pur economice.

O asemenea conjunctură a existat, şi un astfel de cataclism a avut loc în Irlanda, iar într-o mai mică măsură, în India. Ce s-a întîmplat în India a fost pur şi simplu distrugerea totală, în decursul cîtorva decenii, a ceea ce fusese o industrie gospodărească şi sătească înfloritoare, care suplimenta veniturile rurale; cu alte cuvinte, dezindustrializarea Indiei. Între 1815 şi 1832 valoarea bunurilor din bumbac indian exportate din ţară a scăzut de la 1,3 milioane de lire sterline la mai puţin de 100.000 de lire sterline, în timp ce importul de bunuri britanice de mărfuri din bumbac a crescut de şaisprezece ori. În 1840, un observator avertiza deja asupra efectelor dezastruoase ale transformării Indiei în "ferma agricolă a Angliei; este o ţară manufacturieră, manufacturile ei de diferite feluri au existat de secole şi nu au putut fi niciodată concurate de vreo altă naţiune, acolo unde li s-au oferit condiţii corecte de joc... A o reduce acum la o ţară agricolă ar fi o nedreptate pentru India"[32]. Descrierea era înşelătoare, întrucît transfor-

marea manufacturilor fusese în India, ca şi în multe alte ţări, parte integrantă a economiei agricole din multe regiuni. Ca urmare, dezindustrializarea a făcut satul ţărănesc însuşi mai dependent de unica şi fluctuanta şansă a recoltei.

Situaţia din Irlanda era şi mai dramatică. Aici, o populaţie de mici arendaşi înapoiaţi economic şi foarte nesiguri, practicînd o muncă de fermă de subzistenţă, plăteau o rentă maximă unui grupuleţ de moşieri străini, necultivatori, în general absenţi. Cu excepţia nord-estului (Ulster), ţara fusese de mult deindustrializată de politica mercantilă a guvernelor britanice a căror colonie era, iar mai recent — de concurenţa industriei britanice. O singură inovaţie tehnică — înlocuirea tipurilor anterior prevalente de culturi de fermă cu cartoful — făcuse posibilă o mare creştere a populaţiei; căci un pogon de cartofi poate hrăni mult mai mulţi oameni decît unul cu iarbă sau chiar decît majoritatea celorlalte culturi. Cererea moşierului de a avea un număr cît mai mare de arendaşi plătitori, iar mai tîrziu şi de forţă de muncă pentru a cultiva noile ferme care exportau hrană pe piaţa britanică în expansiune, a încurajat înmulţirea parcelelor mici; la 1841 în Connach, 64% dintre domeniile mai mari aveau mai puţin de cinci pogoane, fără a pune la socoteală numărul infinit de miniparcele mai mici de un pogon. Astfel, în timpul secolului XVIII şi începutul secolului XIX, populaţia s-a înmulţit pe asemenea petice, trăind aproape numai cu 1-2 livre de cartofi de persoană pe zi — cel puţin pînă în 1820 —, ceva lapte şi din cînd în cînd o urmă de hering; o populaţie de o sărăcie fără egal în Europa Occidentală[33].

Întrucît nu existau locuri de muncă alternative — căci industrializarea era exclusă — sfîrşitul acestei evoluţii era matematic previzibil. O dată ce populaţia creştea pînă la limita ultimei parcele de cartofi scoşi din ultima bucăţică de mocirlă cultivabilă, avea să se întîmple catastrofa. Curînd după sfîrşitul războaielor franceze au apărut semnele apropierii ei. Lipsa alimentelor şi epidemiile au început din nou să decimeze un popor a cărui nemulţumire agrară de masă era firească. Recoltele proaste şi bolile culturilor de la mijlocul anilor '40 au asigurat plutonul de execuţie pentru un popor deja condamnat. Nimeni nu ştie, şi nu va şti vreodată cu precizie, costul uman al marii foamete din Irlanda din 1847, de departe cea mai mare catastrofă din istoria europeană în epoca noastră. Estimările brute sugerează că în jur de un milion de oameni au murit ca urmare a foametei, şi încă un milion au emigrat din insula greu lovită între 1846 şi 1851. În 1820 Irlanda avea aproape şapte milioane de locuitori. În 1846 avea poate opt

şi jumătate. În 1851 populaţia era redusă la şase şi jumătate şi a scăzut constant prin emigrare de atunci încoace. "*Heu dira fames!*", scria un preot paroh, întorcîndu-se către umbrele vremurilor întunecate, "*Heu saeva hujus memorabilis anni pestilentia*!"[34], în lunile cînd nici un copil nu venea să fie botezat în parohiile din Galway şi Mayo, fiindcă nu se năştea nici unul.

India şi Irlanda au fost, probabil, cele mai rele ţări pentru ţărani între 1789 şi 1848; dar nimeni care ar fi putut alege nu şi-ar fi dorit să fie lucrător de fermă în Anglia. Se admite în general că situaţia acestei clase nefericite s-a deteriorat puternic după 1790, în parte prin forţe economice, în parte prin "sistemul Speenhamland" de pauperizare (1795), o încercare de bune intenţii, dar eşuată, de a garanta lucrătorilor un salariu minim prin finanţarea salariilor din rente mici. Efectul principal a fost acela de a încuraja fermierii să accepte salarii mai joase şi de a demoraliza lucrătorii. Încercările lor slabe şi stîngace de revoltă pot fi măsurate prin creşterea numărului de încălcări ale legii vînatului în 1820, prin incendierea şi încălcarea proprietăţii în 1830 şi 1840, dar mai presus de toate, prin disperata, neajutorata "ultimă răscoală a lucrătorilor", o epidemie de răzmeriţe care s-a răspîndit spontan din Kent prin numeroase ţinuturi la sfîrşitul lui 1830 şi a fost reprimată cu sălbăticie. Liberalismul economic propunea rezolvarea problemei lucrătorilor în modul său obişnuit, brusc şi brutal, forţîndu-i să găsească de lucru pentru un salariu mai scăzut sau să migreze. *Noua lege a săracilor* din 1834, un statut de o duritate neobişnuită, le-a adus doar o slabă uşurare numai în cadrul noilor ateliere (unde trebuiau să fie separaţi de femei şi copii pentru a se descuraja obiceiul sentimental şi nemalthusian al procreării necugetate), şi retrăgînd garantarea parohială a unui trai minimal. Costul legii săracilor a scăzut drastic (deşi cel puţin un milion de britanici au rămas săraci pînă la sfîrşitul perioadei noastre), iar lucrătorii au început să se deplaseze încet. Întrucît agricultura era la pămînt, situaţia lor a continuat să fie mizerabilă. Aceasta nu s-a îmbunătăţit substanţial înainte de 1850.

Lucrătorii de fermă o duceau într-adevăr prost peste tot, deşi poate în zonele cele mai înapoiate şi mai izolate nu mai rău decît de obicei. Nefericita descoperire a cartofului a facilitat scăderea standardului lor de viaţă în largi zone din Europa de nord, iar îmbunătăţiri substanţiale ale situaţiei lor nu au avut loc, de exemplu în Prusia, înainte de 1850 sau 1860. Situaţia ţăranului autosuficient era, probabil, ceva mai bună, deşi cea a micului proprietar era de-a dreptul disperată în vremuri de foamete. O ţară agrară precum Franţa a fost, probabil, mai puţin afectată de depresiunea agricolă

generală după boom-ul războaielor napoleoniene decît oricare alta. Ba chiar ţăranul francez care privea peste Canalul Mînecii în 1840 şi compara situaţia sa şi cea a muncitorului englez cu datele din 1788 n-ar fi avut nici o îndoială care dintre ei doi făcuse o afacere mai bună[35]. Între timp, de dincolo de Atlantic, fermierii americani se uitau la ţărănimea din Lumea Veche şi se felicitau pentru norocul de a nu-i aparţine.

NOTE

1. Haxthausen, Studien... ueber Russland (1847), II, p. 3.

2. J.Bilingsley, *Survey of the Board of Agriculture for Somerset* (1789), p. 52.

3. Chiar şi în Anglia a fost propusă cu seriozitate în 1840.

4. Cifrele se bazează pe "New Domesday Book" din 1871-1873, dar nu avem motive să credem că nu reprezintă situaţia din 1848.

5. *Handwörterbuch d. Staatswissenschaften* (ediţia a doua), art. Grundbesitz.

6. Th. Von der Goltz, *Gesch. D. Deutschen Landwirtschaft* (1903), II; Sartorius v. Waltershausen, *Deutsche Wirtschaftgeschichte* 1815-1914 (1923), p.132.

7. Citat în L.A.White red., *The Indian Journals of Lewis*, Henry Morgan (1959), p.15.

8. Astfel s-a estimat la începutul anilor '30 că rezerva surplusului de forţă de muncă disponibilă era de 1/6 din totalul populaţiei în Anglia urbană şi industrială, de 1/20 în Franţa şi Germania, 1/25 în Austria şi Italia, 1/30 în Spania şi Italia şi 1/100 în Rusia[9].

9. L.V.A. de Villeneuve Bargemont, *Economie Politique Chrétiennne* (1834), vol. II, p. 3 şi urm.

10. C.Issawi, Egiptul începînd din 1800, *Journal of Economic History*, XXI, i, 1961, p. 5.

11. B.J.Hovde, *The Scandinavian Countries* 1720-1860 (1943), vol. I, p.279. Pentru creşterea recoltei medii de la 6 milioane de tone (1770) la 10 milioane, vezi *Hwb. D.Staatswissenschaften*, art. Bauerbefreiung.

12. A.Chabert, *Essai sur les mouvements des prix et des revenus* 1789-1820 (1949) II, p. 27 şi urm.; 1. L"Huillier, *Recherches sur l'Alsace Napoléonienne* (1945), p. 470.

13. De ex., G.Desert în E.Labrousse red., *Aspects de la Crise... 1846-1851* (1956), p. 58.

14. J.Godechot, *La Grande Nation* (1956), II, p. 584.

15. A.Agthe, *Ursprung u. Lage d. Landarbeiter in Livland* (1909), p. 122-128.

16. Crearea unor domenii mari şi a lucrătorilor lipsiţi de pămînt a fost încurajată de lipsa dezvoltării locale şi de producere a una sau două culturi de export principale (în special cereale). Aceasta se pretează în sine uşor la astfel de organizări. (În Rusia în vremea asta 90% din vînzările comerciale de cereale proveneau de pe domenii şi doar 10% de pe proprietăţile ţărăneşti.) Pe de altă parte, acolo unde dezvoltarea industrială locală crea o piaţă crescîndă şi *variată* pentru hrana oraşului din apropiere, ţăranul sau micul fermier era în avantaj. Astfel, în timp ce în Prusia emanciparea ţăranilor a expropriat şerbii, în Boemia ţăranii au trecut de la eliberare după 1848 la independenţă.

17. Pentru Rusia, Lyashchenko, op. cit., p. 360; pentru comparaţia între Prusia şi Boemia, W.Stark, Niedergang und Ende d.Lanwirtsch. Grossbetriebs in d.Bohem. Laendern (*Jb. f. Nat. Oek*, 146, 1937, p. 434 şi urm.)

18. F. Luetge, Auswirkung der Bauernbefreiung, în *Jb. f. Nat. Oek.* 157, 1943, p. 353 şi urm.

19. R. Zangheri, *Prime Ricerche sulla distribuzione della proprietà fondiaria* (1957).

20. E. Sereni, *Il Capitalismo nelle Campagne* (1948), p. 175-176.

21. S-a sugerat în mod plauzibil că această puternică burghezie rurală, care "este în fond clasa socială conducătoare şi care reglementează drumul către unitatea italiană", prin însăşi orientarea ei agrară tindea spre liberul schimb doctrinar, care aducea unirii Italiei multă bunăvoinţă din partea Marii Britanii, dar şi împiedica industrializarea ei[22].

22. Cf. G. Mori, La Storia dell'industria italiana contemporanea (*Annali dell'Instituto Giangiacomo Feltrinelli*, II, 1959, p. 278-279); şi de acelaşi autor "Osservazioni sul liberoscambismo dei moderati nel Risorgimento" (*Rivista Storica del Socialismo*, III, 9, 1960).

23. Dal Pane, *Storia del Lavoro in Italia dagli inizi del secolo XVIII al 1815* (1958), p. 119.

24. R. Zangheri red., *Le Campagne emiliane nell'epoca moderna* (1957), p. 73.

25. J. Vicens, red., *Historia Social y Economica de España y America* (1959), IVii, p. 92, 95.

26. M. Emerit, L'état intellectuel et moral de l'Algérie en 1830, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, I, 1954, p. 207.

27. Aceste pământuri corespund celor oferite bisericii în scopuri caritabile sau rituale în ţările creştine în evul mediu.

28. R. Dutt, *The Economic History of India under early British* Rule (n.d. ediţia a patra), p. 88.

29. R.Dutt, *India and the Victorian Age* (1904), p. 56-57.

30. B.S.Cohn, Impactul iniţial britanic asupra Indiei (*Journal of Asian Studies*, 19, 1959-1960, p. 418-431) arată că în districtul Benares (Uttar Pradesh) funcţionarii îşi foloseau poziţia pentru a cumpăra pământuri cu toptanul. Dintre 74 de proprietari de domenii întinse către sfîrşitul secolului, 23 datorau titlul asupra pământului legăturilor lor cu oficialităţile civile (p. 430).

31. Sulekh Chandra Gupta, Piaţa funciară în provinciile de nord-vest (Uttar Pradesh), în prima jumătate a secolului XIX (*Indian Economic Review*, IV, 2 august 1958). Vezi şi "Cadrul agrar al Răscoalei din 1857 în provinciile de nord-vest", la fel de concludentă şi de fundamentală a aceluiaşi autor (*Enquiry*, N. Delhi, feb. 1959).

32. R.P. Dutt, *India Today* (1940), p.129-130.

33. K.H. Connell, Pământul şi populaţia în Irlanda, *Economic History Review*, II, 3, 1950, p. 285, 288.

34. S.H.Cousens, Dimensiunile regionale ale mortalităţii în Irlanda în timpul marii foamete. *Population Studies*, XIV, i, 1960, p. 65.

35. "Întrucît m-am aflat mult timp în mijlocul ţărănimii şi al clasei muncitoare atît acasă, cît şi în străinătate, trebuie să recunosc că... nu am cunoscut niciodată... oameni mai politicoşi, mai curaţi, muncitori, cumpătaţi, serioşi sau mai bine îmbrăcaţi decît ţăranii francezi, pentru nişte oameni de condiţia lor. În aceste privinţe, ei oferă un contrast izbitor faţă de o parte considerabilă dintre lucrătorii agricoli scoţieni, care sînt îngrozitor de murdari şi mizerabili; faţă de mulţi dintre cei englezi, care sînt servili, greoi la minte şi foarte strîmtoraţi ca mijloace de trai; faţă de bieţii irlandezi, îmbrăcaţi doar pe jumătate şi într-o stare aproape sălbatică..." H.Colman, *The Agricultural and Rural Economy of France, Belgium, Holland and Switzerland* (1848), 25-26.

9

CĂTRE O LUME INDUSTRIALĂ

Acestea sînt cu adevărat vremuri măreţe pentru ingineri.

James Nasmyth, inventatorul ciocanului cu aburi[1]

Devant de tels témoins, o secte progressive,
Vantez-nous le pouvoir de la locomotive,
Vantez-nous le vapeur et les chemins de fer.

A.Pommier[2]

I

O singură economie era industrializată efectiv în 1848, cea britanică, şi în consecinţă domina lumea. Probabil că în 1840 SUA şi o bună parte din Europa Occidentală şi Centrală trecuseră pragul revoluţiei industriale sau erau pe cale s-o facă. Era deja destul de sigur că SUA aveau să devină — în vreo douăzeci de ani, gîndea Richard Cobden pe la mijlocul anilor '30[3] — un concurent serios pentru britanici, iar pe la 1840 germanii, şi probabil nimeni alţii, demonstrau deja înaintarea industrială rapidă a cetăţenilor lor. Dar perspectivele nu înseamnă împliniri, iar în 1840 transformarea industrială reală a lumii ne-engleze era încă modestă. Existau, de exemplu, în 1850 în total mai puţin de o sută de mile de cale ferată în Spania, Portugalia, Scandinavia, Elveţia şi Peninsula Balcanică, şi (lăsînd deoparte SUA) şi mai puţin de atît în continentele ne-europene laolaltă. Dacă omitem Marea Britanie şi cîteva petice din alte părţi, lumea economică şi socială de la 1840 ne poate apărea cu uşurinţă nu foarte diferit de cea de la 1788. Majoritatea populaţiei lumii, atunci, ca şi mai tîrziu, era alcătuită din ţărani. În 1830 încă mai exista, în fond, un singur oraş occidental de peste un milion de locuitori (Londra), unul de peste o jumătate de milion (Parisul) şi — cu excepţia Marii Britanii — numai 19 oraşe europene de peste 100.000 de locuitori.

Această încetineală a schimbării în lumea ne-britanică însemna că mişcările ei economice au continuat, pînă la sfîrşitul perioadei noastre, să fie controlate mai degrabă de ritmul ancestral al recoltelor bune şi proaste decît de cel nou, alternînd boom-uri şi căderi bruşte. Criza din 1857 a fost, probabil, prima de dimensiuni mondiale şi totodată cauzată de alte evenimente catastrofale decît cele agrare. Întîmplător, acest fapt a avut consecinţe politice extrem de întinse. Ritmul schimbării în zonele industriale şi ne-industriale a diferit între 1780 şi 1848[4].

Criza economică ce a pus pe jar o parte atît de mare din Europa în 1846-1848 a fost o depresiune dominant agrară de stil vechi. A fost întru cîtva ultima şi poate cea mai severă prăbuşire economică suferită de *l'ancien régime* în economie. Nu la fel s-a întîmplat în Marea Britanie, unde cea mai mare prăbuşire din perioada industrializării timpurii a avut loc între 1839 şi 1842 din raţiuni pur "moderne", şi chiar a coincis cu preţurile foarte scăzute ale porumbului. Culmea incendiului social spontan în Marea Britanie a fost atinsă în timpul grevei cartiste generale neplanificate din vara anului 1842 (aşa-zisele "răscoale încropite"). Cînd acesta a ajuns pe continent în 1848, Marea Britanie suferea mai degrabă prima depresiune ciclică din îndelungata perioadă a expansiunii victoriene, şi la fel se întîmpla în Belgia, cealaltă economie mai mult sau mai puţin industrializată a Europei. O revoluţie continentală fără un corespondent britanic, aşa cum prevăzuse Marx, era sortită eşecului. Ceea ce nu a prevăzut Marx a fost că inegalitatea dintre dezvoltarea britanică şi cea continentală făcea inevitabilă ridicarea continentului singur.

Cu toate acestea, ceea ce contează în perioada dintre 1789 şi 1848 nu este că, după standardele ulterioare, schimbările economice au fost mici, ci că aveau loc schimbări fundamentale pur şi simplu. Prima dintre acestea a fost cea demografică. Populaţia lumii — şi în special populaţia din lumea aflată în orbita dublei revoluţii — începuse acea "explozie" fără precedent care a multiplicat cifrele în decursul a aproximativ 150 de ani. Cum puţine ţări făceau înainte de secolul XIX ceva asemănător recensămînturilor, iar acestea în general erau departe de a fi de încredere,[5] nu ştim cu precizie cît de repede a crescut populaţia în această perioadă; fără îndoială însă că a fost fără egal, şi cea mai mare (cu excepţia poate a ţărilor subpopulate care umpleau spaţii goale şi pînă atunci subutilizate, cum ar fi Rusia) în zonele cele mai avansate. Populaţia SUA (umflată de imigraţie, încurajată de spaţiile şi resursele nelimitate ale unui continent întreg) a crescut de aproape şase ori între 1790 şi 1850, de la 4 la 23 de milioane.

Populaţia Regatului Unit aproape s-a dublat între 1800 şi 1850 aproape că s-a triplat între 1750 şi 1850. Populaţia Prusiei (în graniţele din 1846) aproape s-a dublat între 1800 şi 1846, la fel şi cea a Rusiei europene (fără Finlanda). Populaţiile Norvegiei, Danemarcei, Suediei, Olandei şi unor mari părţi din Italia aproape s-au dublat între 1750 şi 1850, dar au crescut într-un ritm mai puţin extraordinar în perioada noastră; cea a Spaniei şi a Portugaliei au crescut cu o treime.

În afara Europei sîntem mai puţin bine informaţi, deşi se pare că populaţia Chinei a crescut într-un ritm rapid în secolul XVIII şi la începutul secolului XIX, pînă cînd intervenţia europeană şi mişcarea ciclică a istoriei politicii chineze au produs prăbuşirea administraţiei înfloritoare a dinastiei manciuriene, aflată în culmea eficienţei sale în acea perioadă[6]. În America Latină a crescut, probabil, într-un ritm comparabil cu cel al Spaniei[7]. Nu există nici un semn de explozie demografică în alte părţi ale Asiei. Populaţia Africii probabil că a rămas stabilă. Numai în unele spaţii goale populate de colonişti albi a crescut într-un ritm extraordinar, ca în Australia, care în 1790 nu avea practic locuitori albi, dar în 1851 avea deja o jumătate de milion.

Această remarcabilă creştere a populaţiei a stimulat, fireşte, imens economia, deşi ar trebui să o considerăm mai curînd drept o consecinţă decît cauza exogenă a revoluţiei economice; căci fără ea, o creştere a populaţiei atît de rapidă nu s-ar fi putut menţine decît o perioadă limitată. (Într-adevăr, în Irlanda, unde nu a fost completată de o constantă revoluţie economică, nu s-a menţinut.) Ea producea mai multe locuri de muncă, mai ales pentru *tineri*, şi mai mulţi consumatori. Lumea perioadei noastre era o lume mult mai tînără decît în oricare epocă anterioară: plină de copii şi de tinere perechi de oameni în floarea vîrstei.

Cea de-a doua schimbare majoră s-a petrecut în comunicaţii. Calea ferată se estimează că era abia la începuturile ei în 1848, deşi avea deja o importanţă practică considerabilă în Marea Britanie, SUA, Belgia, Franţa şi Germania, dar chiar înaintea introducerii ei îmbunătăţirea era, după standardele anterioare, uluitoare. De exemplu, Imperiul Austriac (omiţînd Ungaria) a adăugat peste 30.000 de mile de drumuri între 1830 şi 1847, multiplicînd astfel lungimea drumurilor sale de peste două ori[8]. Belgia aproape că şi-a dublat reţeaua de drumuri între 1830 şi 1850, şi chiar Spania, mulţumită în mare ocupaţiei franceze, şi-a dublat şi ea firava lungime a drumurilor. SUA, ca de obicei mai gigantice în întreprinderi decît orice altă ţară, şi-au multiplicat reţeaua de drumuri poştale de peste opt ori —

de la 21.000 de mile în 1800 la 170.000 în 1850[9]. În timp ce Marea Britanie s-a dotat cu un sistem de canale fluviale, Franţa a construit 2.000 de mile (1800-1847), iar SUA a deschis nişte căi acvatice de importanţă crucială, precum Erie şi Chesapeake şi Ohio. Tonajul total de navigaţie al lumii occidentale a crescut de peste două ori între 1800 şi 1840, şi deja navele cu aburi făceau legătura între Marea Britanie şi Franţa (1822) şi navigau în susul şi josul Dunării. (În 1840 existau aproximativ 370.000 de tone de nave cu aburi, faţă de nouă milioane de corăbii cu pînze, deşi de fapt aceasta reprezenta deja o şesime din capacitatea de transport). Aici din nou americanii au depăşit restul lumii, concurîndu-i chiar şi pe britanici pentru posesia celei mai mari flote comerciale[10].

Şi nici nu vom subestima reala îmbunătăţire a vitezei şi a capacităţii de transport obţinute astfel. Fără îndoială, serviciul de diligenţe care îl ducea pe ţarul tuturor ruşilor de la Sankt-Petersburg la Berlin în patru zile (1834) nu era accesibil oamenilor de rînd; dar poşta nouă rapidă (copiată de la francezi şi englezi) după 1824 făcea între Berlin şi Magdeburg 15 ore în loc de două zile. Calea ferată şi minunata invenţie a lui Rowland Hill a taxării standardizate pentru servicii poştale în 1839 (la care s-a adăugat invenţia timbrului adeziv în 1841) au înmulţit corespondenţa; dar chiar înaintea celor două, şi în ţări mai puţin avansate decît Marea Britanie, ea a crescut rapid; între 1830 şi 1840 numărul de scrisori trimise anual în Franţa a crescut de la 64 la 94 de milioane. Corăbiile cu pînze nu erau doar mai rapide sau mai de nădejde: erau de asemenea în medie mai mari[11].

Fără îndoială, tehnic aceste îmbunătăţiri nu erau la fel de inspirate ca şi calea ferată, deşi minunatele poduri, proaspăt arcuite pe deasupra rîurilor, marile căi de apă artificiale şi docuri, splendidele clipere alunecînd ca lebedele pe mare şi elegantele poştalioane noi erau şi încă rămîn unele dintre cele mai frumoase produse ale noului design industrial. Dar ca mijloc de facilitare a călătoriei şi a transportului, de legătură între oraş şi ţară, între regiunile bogate şi cele sărace erau admirabil de eficiente. Creşterea populaţiei le datoreşte mult; căci ceea ce împiedica progresul în vremurile preindustriale nu era atît mortalitatea în mod obişnuit ridicată a oamenilor, cît catastrofele periodice produse de foamete şi lipsurile alimentare adesea foarte localizate. Dacă foametea a devenit mai puţin ameninţătoare în lumea occidentală în această perioadă, (cu excepţia anilor de recolte proaste universale, ca în 1816-1817 şi 1846-1848), a fost în primul rînd datorită îmbunătăţirilor din transporturi, precum şi, desigur, îmbunătăţirilor generale ale eficienţei guvernului şi administraţiei (cf. capitolul 10).

Cea de-a treia schimbare majoră a fost, cît se poate de firesc, pur şi simplu în marea masă a comerţului şi a migraţiei. Fără îndoială că nu peste tot. Nu există, de exemplu, nici un semn că ţăranii din Calabria şi Apulia erau deja pregătiţi să migreze, nici că volumul de bunuri aduse anual la marele tîrg din Nijni Novgorod ar fi crescut surprinzător de mult[12]. Dar luînd lumea revoluţiei duble în ansamblu, mişcarea oamenilor şi a bunurilor avusese deja impulsul unei alunecări de pămînt. Între 1816 şi 1850 în jur de cinci milioane de europeni şi-au părăsit ţările de baştină (aproape patru cincimi dintre ei plecînd în America), iar în interiorul ţărilor, curentele de migrare erau chiar mai largi. Între 1780 şi 1840 comerţul internaţional total al lumii occidentale a crescut de peste trei ori; între 1780 şi 1850 s-a multiplicat de peste patru ori. După standarde ulterioare, toate acestea erau fără îndoială foarte modeste[13], dar după cele anterioare — şi în fond cu acestea îşi comparau contemporanii epoca — depăşeau visele cele mai îndrăzneţe.

II

Încă şi mai important, aproximativ după 1830 — momentul de cotitură pe care istoricii epocii noastre nu-l pot rata, oricare ar fi domeniul de interes — rata schimbării economice şi sociale s-a accelerat vizibil şi rapid În afara Marii Britanii, perioada Revoluţiei Franceze şi războaiele ei au adus relativ puţin progres imediat, cu excepţia SUA, care au făcut un salt înainte după propriul lor Război de Independenţă, dublîndu-şi suprafaţa cultivată pe la 1810, multiplicîndu-şi de şapte ori comerţul naval şi în general demonstrîndu-şi capacităţile viitoare. (Nu numai maşina de egrenat bumbac, ci şi vapoarele cu aburi, dezvoltarea timpurie a producţiei pe linia de asamblare — moara lui Oliver Evans cu bandă rulantă — sînt progrese americane din această perioadă.) Baza unei bune părţi a industriei viitoare, în special a industriei grele, a fost pusă în Europa napoleoniană, dar nu mult a supravieţuit sfîrşitului războaielor, care au adus crize peste tot. În ansamblu, perioada dintre 1815 şi 1830 a fost una de regrese sau în cel mai bun caz de revenire lentă. Statele şi-au făcut ordine în finanţe – în mod normal printr-o viguroasă deflaţie (ultimii au fost ruşii, în 1841). Industria se clătina sub loviturile crizei şi ale concurenţei externe; industria americană a bumbacului era grav afectată. Urbanizarea era lentă: pînă în 1828 populaţia rurală franceză a crescut la fel de repede ca şi cea a oraşelor. Agricultura tînjea, în special în Germania. Nici un observator al creşterii economice din această perioadă, chiar din afara economiei bri-

tanice, aflată într-o formidabilă expansiune, nu ar fi înclinat spre pesimism; dar puţini ar crede că vreo altă ţară în afara Marii Britanii şi, probabil, a SUA se afla în pragul imediat al revoluţiei industriale. Ca să luăm un indice evident al noii industrii: în afara Marii Britanii, a SUA şi a Franţei, numărul de maşini cu aburi şi cantitatea de putere a aburilor în restul lumii la 1820 abia dacă merita atenţia statisticienilor.

După 1830 (sau cam pe-atunci) situaţia s-a schimbat rapid şi drastic, în asemenea măsură, încît la 1840 problemele sociale caracteristice ale industrialismului — noul proletariat, ororile urbanizării necontrolate cu orice preţ — erau locul comun al discuţiilor serioase în Europa Occidentală şi coşmarul politicianului şi al administratorului. Numărul de maşini cu aburi din Belgia s-a dublat, caii lor-putere aproape s-au triplat între 1830 şi 1838: de la 354 (cu 11.000 CP) la 712 (cu 30.000 CP). La 1850 mica ţară, deja puternic industrializată, avea 2.300 de maşini cu 66.000 CP[14] şi o producţie de aproape 6 milioane de tone de cărbune (aproape de trei ori cît în 1830). În 1830 nu existaseră companii miniere deţinute de acţionari în Belgia; în 1841, aproape jumătate din producţia de cărbune provenea din astfel de companii.

Ar fi monoton să citărn date asemănătoare pentru Franţa, pentru statele germane, Austria sau orice alte ţări sau zone în care fundamentul industriei moderne a fost pus în aceşti douăzeci de ani: Krupps în Germania, de exemplu, a instalat prima lor maşină cu aburi în 1835, primele puţuri din marile bazine carbonifere ale Ruhr-ului au fost săpate în 1837, iar primul furnal alimentat cu cărbune cocsificat a fost ridicat în marele centru metalurgic Vitkovice în 1836, primul laminor al lui Falck în Lombardia în 1839-1840. Cu atît mai monoton cu cît — cu excepţia Belgiei, şi poate a Franţei — perioada de industrializare masivă nu a avut loc decît după 1848. 1830-1848 marchează naşterea zonelor industriale, a faimoaselor centre sau firme industriale ale căror nume au devenit familiare de atunci încoace; dar de abia dacă se poate vorbi despre adolescenţă, nicidecum despre maturitate. Privind înapoi către 1830, ştim ce a însemnat atmosfera incitantă a experienţelor tehnice, a nemulţumirilor şi a întreprinderilor inovatoare. A însemnat deschiderea Middle West-ului american; dar prima secerătoare mecanică a lui Cyrus McCormick (1834) şi primele 78 de baniţe de grîu trimise către est de la Chicago în 1838 au intrat în istorie numai datorită a ceea ce au provocat după 1850. În 1846 fabrica ce risca producerea a 100 de secerători mai era încă felicitată pentru îndrăzneala ei: "era într-adevăr dificil să găseşti parteneri cu destulă îndrăzneală sau bărbăţie

şi energie, care să se apuce de hazardata întreprindere de a fabrica secerători, şi cam la fel de greu să-i convingi pe fermieri să-şi încerce norocul şi să-şi secere cerealele cu ele, sau măcar să privească favorabil o astfel de inovaţie"[15]. A însemnat construirea sistematică a căii ferate şi a industriilor grele în Europa şi întîmplător o revoluţie în tehnicile de investiţii; dar dacă fraţii Pereire nu ar fi devenit marii aventurieri ai finanţelor industriale după 1851, am acorda prea puţină atenţie proiectului unui *"birou de împrumuturi*, unde industria împrumuta de la toţi capitaliştii în condiţiile cele mai favorabile, prin intermediul celor mai bogaţi bancheri care acţionau ca giranţi", pe care o supuneau în van noului guvern francez în 1830[16].

Ca şi în Marea Britanie, bunurile de consum — în general ţesături, dar uneori şi articole alimentare — determinau aceste izbucniri ale industrializării; dar bunurile de bază — fier, oţel, cărbune etc. — erau deja mai importante decît în timpul primei Revoluţii Industriale britanice: în 1846 17% din locurile de muncă belgiene erau în producerea de bunuri de bază, faţă de 8 sau 9% în Marea Britanie. În 1850 trei sferturi din întreaga industrie belgiană pe bază de putere a aburilor se afla în minerit şi metalurgie[17]. Ca şi în Marea Britanie, instituţia nouă industrială medie — fabrică, forjă sau mină — era destul de mică, înconjurată de multă subdezvoltare a forţei de muncă ieftină internă, nerevoluţionată tehnic, numeroasă şi prost plătită, creştea o dată cu cererile fabricilor şi ale pieţei şi avea să fie pînă la urmă distrusă de progresele continue ale celor două. În Belgia (1846), numărul mediu într-o fabrică de lînă, bumbac sau in era de doar 30, 35 sau 43 de lucrători, în Suedia (1838) media în "fabricile" de textile era de 6-7 oameni[18]. Pe de altă parte, există semne de concentrare mai mare decît în Marea Britanie, aşa cum ne-am putea aştepta acolo unde industrializarea a evoluat mai tîrziu, uneori ca o enclavă în mediile agrare, folosind experienţa primilor pionieri, bazată pe o tehnologie mai dezvoltată, şi bucurîndu-se adesea de sprijinul mai larg, planificat din partea guvernului. În Boemia (1841) trei sferturi dintre toţi filatorii de bumbac erau angajaţi în topitorii cu peste 100 de lucrători fiecare, şi aproape jumătate în cincizeci de topitorii cu peste 200 fiecare[19]. Pe de altă parte, practic toate ţesăturile erau făcute înainte de 1850 la războaie manuale. Aceasta era cu atît mai adevărat în industriile grele care ieşeau acum în prim-plan: turnătoria medie belgiană (1838) avea 80 de lucrători, mina belgiană medie (1846) avea în jur de 150[20]; ca să nu mai vorbim despre giganţii industriali precum Cockerill din Seraing, care folosea 2.000.

Peisajul industrial era astfel mai degrabă ca o serie de lacuri presărate cu insule. Dacă privim ţara în general ca pe un lac, insulele reprezintă oraşele industriale, complexele rurale (cum ar fi reţelele de sate manufacturiere atît de comune în Germania centrală şi în munţii Boemiei) sau în zonele industriale: oraşele de ţesători ca Mulhouse, Lille sau Rouen în Franţa, Elberfeld-Barmen (oraşul natal al familiei piosului meşter lucrător în industria bumbacului Frederick Engels) sau Krefeld în Prusia, sudul Belgiei sau Saxonia. Dacă luăm marea masă a meşteşugarilor independenţi, a ţăranilor care produceau bunuri spre vînzare în sezonul de iarnă, şi a lucrătorilor domestici sau migratori drept lacuri, insulele reprezintă topitoriile, fabricile, minele şi forjele de diferite mărimi. Cea mai mare parte a peisajului era constituită încă din apă; sau — ca să adaptăm metafora puţin mai aproape de realitate — din stufărişurile de mici dimensiuni ale producţiei dependente care se formau în jurul centrelor industriale şi comerciale. Mai existau, de asemenea, industriile domestice şi altele fondate mai înainte ca apendice ale feudalismului. Majoritatea — de exemplu industria inului din Silezia — se aflau într-un declin tragic şi rapid.[21] Marile oraşe abia dacă erau industrializate, deşi menţineau o vastă populaţie de lucrători şi meşteşugari pentru a satisface nevoile de consum, transport şi servicii generale. Dintre oraşele lumii cu mai mult de 100.000 de locuitori, cu excepţia Lyonului, numai cele britanice şi americane numărau printre ele centre industriale reale: Milano, de exemplu, avea în 1841 doar două maşini cu aburi. De fapt, centrul industrial tipic — atît în Marea Britanie, cît şi pe continent — era un orăşel de provincie mic sau mediu sau un complex de sate.

Totuşi, într-o privinţă importantă, industrializarea continentală — şi în oarecare măsură cea americană — era diferită de cea britanică. Precondiţiile apariţiei pentru dezvoltarea spontană prin întreprinderi private erau mult mai puţin favorabile. După cum am văzut, în Marea Britanie nu lipsea realmente, după aproximativ 200 de ani de pregătire lentă, nici unul dintre factorii de producţie şi nu exista nici un obstacol instituţional care să împiedice dezvoltarea capitalistă deplină. În alte părţi situaţia nu era aceeaşi. În Germania, de exemplu, exista o clară lipsă de capital; o demonstrează însăşi modestia standardului de viaţă în rîndul clasei mijlocii germane (oricît de frumos ar fi fost transformată în fermecătoarele decoraţii interioare austere ale lui Biedermayer). Se uită adesea că după standardele germane Goethe, a cărui casă din Weimar corespunde în general cu puţin mai mult — dar nu mult mai mult — decît confortul

unor bancheri englezi modeşti din grupul britanic Clapham, era, de fapt, un om foarte înstărit. În 1820 doamnele de la Curte şi chiar prinţesele de la Berlin purtau rochii simple de *percal* tot timpul anului; dacă aveau o rochie de mătase, o păstrau pentru ocazii speciale[22]. Sistemul tradiţional de ghildă alcătuită din meşter, zileri şi ucenici, încă mai stătea în calea întreprinderilor de afaceri, a mobilităţii forţei de lucru calificate, şi chiar a întregii schimbări economice: obligaţia meşteşugarilor de a aparţine unei ghilde a fost abolită în Prusia în 1811, deşi nu şi ghildele înseşi, ai căror membri erau, în plus, susţinuţi politic prin legislaţia municipală a epocii. Producţia ghildelor a rămas aproape intactă pînă în '30 şi '40. În alte părţi completa introducere a *Gewerbefreiheit* a trebuit să mai aştepte pînă în anii '50.

O multitudine de mici state, fiecare cu controlul şi interesele sale ascunse, încă mai restrîngea dezvoltarea raţională. Simpla construire a unei uniuni vamale generale (excluzînd Austria), aşa cum Prusia reuşise să facă în propriul ei interes şi sub presiunea poziţiei ei strategice între 1818 şi 1834, a fost un triumf. Fiecare guvern, mercantil şi paternal, îşi răspîndea reglementările şi supravegherile administrative asupra umilului supus; în beneficiul stabilităţii sociale, dar spre iritarea antreprenorului privat. Statul prusac controla calitatea şi preţul corect al producţiei manuale, activităţile din industria domestică sileziană a ţesăturilor de in, precum şi activitatea proprietarilor de mine de pe malul drept al Rinului. Era necesară permisiunea guvernului pentru ca cineva să deschidă o mină şi putea fi retrasă după ce acela se lansase în afaceri.

Este limpede că în astfel de împrejurări (care pot fi comparate cu cele din numeroase alte state) dezvoltarea industrială trebuia să opereze într-un mod destul de diferit de cel britanic. Astfel, pe tot continentul guvernele s-au implicat mult mai mult, nu doar pentru că se obişnuiseră deja s-o facă, ci pentru că aşa trebuia. Wilhelm I, regele Ţărilor de Jos, a fondat în 1822 o *Société Générale pour favoriser l'Industrie Nationale des Pays Bas*, dotată cu pămînt de la stat, la care regele subscria cu aproximativ 40% din acţiuni, iar 5% erau garantate tuturor celorlalţi acţionari. Statul prusac a continuat să conducă o mare parte din minele ţării. Fără excepţie, noile sisteme de căi ferate erau planificate de către guverne şi, dacă nu erau chiar construite de către acestea, erau încurajate prin oferirea unor concesii favorabile şi garantarea investiţiilor. Ba chiar pînă în ziua de azi Marea Britanie este singura ţară al cărei sistem de căi ferate a fost construit în întregime de întreprinderile private care-şi asumau riscul, ca şi profitul, fără să fie încu-

rajate de bonusurile şi garanţiile oferite investitorilor şi antreprenorilor. Cea mai timpurie şi mai bine planificată dintre aceste reţele a fost din nou cea belgiană, proiectată la începutul anilor '30, pentru a desprinde recent independenta ţară de sistemul de comunicaţii bazat pe olandezi (în principiu pe mare). Dificultăţile politice şi reţinerea marii burghezii conservatoare de a schimba investiţiile sigure cu cele speculative au amînat sistematic construirea reţelei franceze, hotărîtă de Cameră în 1833, sărăcia resurselor pe cea austriacă, pe care statul hotărîse s-o construiască în 1842, şi planurile prusace.

Din motive similare, întreprinderile continentale depindeau mult mai mult decît cele britanice de o legislaţie adecvat modernizată în domeniul afacerilor, comerţului şi al sistemului bancar şi de aparatul financiar. Revoluţia Franceză le asigurase de fapt pe amîndouă: din această cauză, codurile de legi napoleoniene, cu accentul lor pe garantarea libertăţii de contract, recunoaşterea cambiilor şi a altor documente comerciale, şi aranjamentele pentru întreprinderi cu deţinere mixtă (cum ar fi *société anonyme* şi *commandite*, adoptate în întreaga Europă, cu excepţia Marii Britanii şi a Scandinaviei), au devenit modelul general în lume. În plus, instrumentele pentru finanţarea industriei ieşite din creierul productiv al acelor tineri revoluţionari saint-simonişti, fraţii Pereire, au fost bine primite în străinătate. Cel mai mare triumf al lor avea să aştepte epoca boom-ului mondial din 1850; dar deja în 1830, *Société Générale* belgiană începuse să practice investiţia bancară după felul celei imaginate de fraţii Pereire şi de finanţiştii olandezi (deşi încă nu era urmată de marea masă a oamenilor de afaceri), adoptînd ideile saint-simoniste. În esenţă, aceste idei vizau mobilizarea unei varietăţi de resurse de capital interne care nu s-ar fi îndreptat în mod spontan către dezvoltarea industrială şi ai căror proprietari nu ar fi ştiut unde să le investească dacă ar fi vrut, prin intermediul băncilor şi al trusturilor. După 1850 aceasta a produs fenomenul continental caracteristic (în special german) al marii bănci care acţionează ca investitor şi bancher în egală măsură, dominînd astfel industria şi facilitînd concentrarea ei de la începuturi.

III

Totuşi, dezvoltarea economică a acestei perioade conţine un paradox uriaş: Franţa. Pe hîrtie, nici o altă ţară nu ar fi trebuit să avanseze mai rapid. Avea, aşa cum am văzut, instituţii ideale pentru dezvoltarea capitalistă. Talentul şi inventivitatea antreprenorilor ei erau fără egal în Europa.

Francezii au inventat sau au dezvoltat primii magazinul de prezentare şi vînzare, publicitatea şi, conduşi de supremaţia ştiinţei franceze, tot felul de inovaţii şi realizări tehnice — fotografia (prin Nicephore Niepce şi Daguerre), procesul de acidulare Leblanc, înălbitorul cu clor Berthollet, galvanizarea. Finanţiştii francezi erau printre cei mai inventivi din lume. Ţara poseda mari rezerve de capital pe care le exporta, cu ajutorul experţilor ei tehnici, pe tot continentul — şi chiar, după 1850, prin intermediul General Omnibus Company, în Marea Britanie. În 1847 aproximativ 2.250 de milioane de franci ajunseseră în străinătate[23] — cantitate aflată doar în urma britanicilor şi astronomic mai mare decît a oricărei alte ţări. Parisul era un centru al finanţelor internaţionale, doar cu puţin în urma Londrei; ba chiar, în vremuri de criză, mai puternic. O întreprindere franceză a fondat în anii '40 companiile de gaz din Europa — la Florenţa, Veneţia, Padova, Verona — şi a obţinut privilegiul de a le fonda în întreaga Spanie, Algeria, la Cairo şi Alexandria. Întreprinderea franceză urma să finanţeze căile ferate ale continentului european (cu excepţia celor din Germania şi Scandinavia).

Dar, de fapt, dezvoltarea economică era la bază vizibil mai lentă decît cea din alte ţări. Populaţia creştea încet, fără salturi spectaculoase. Oraşele (cu excepţia Parisului) se extindeau destul de modest; ba chiar, la începutul anilor '30, unele s-au micşorat. Puterea ei industrială de la sfîrşitul anilor '40 era, fără îndoială, mai mare decît cea a tuturor celorlalte ţări europene — poseda tot atîtea maşini cu abur cît restul continentului la un loc —, dar pierduse teren în faţa Marii Britanii şi era pe punctul de a pierde şi în faţa Germaniei. Într-adevăr, în ciuda avantajelor sale şi a startului timpuriu, Franţa nu a devenit niciodată o putere industrială majoră, comparabilă cu Marea Britanie, Germania şi SUA.

Explicaţia acestui paradox este, după cum am văzut (vezi mai sus p. 91-92) Revoluţia Franceză însăşi, care a luat cu mîna lui Robespierre mult din ce dăduse cu cealaltă Adunare Constituantă. Partea capitalistă a economiei franceze era o suprastructură ridicată pe imensa bază de neclintit a ţărănimii şi micii burghezii. Lucrătorii liberi lipsiţi de pămînt se scurgeau către oraşe; bunurile standardizate ieftine care făceau în alte părţi averea industriaşilor progresişti nu aveau aici o piaţă suficient de mare şi de extinsă. Se economisea o mare cantitate de capital, dar de ce trebuia să fie investit în industria internă?[24] Isteţii antreprenori francezi produceau bunuri de lux şi nu bunuri de larg consum, înţelepţii finanţişti promovau mai degrabă industriile pentru export decît cele pentru consum intern.

Întreprinderea privată şi creşterea economică merg împreună numai atunci cînd cea din urmă asigură celei dintîi profituri mai mari decît alte forme de afaceri. În Franţa nu era cazul, deşi prin intermediul Franţei fertiliza creşterea economică a altor ţări.

La extrema opusă Franţei se aflau SUA. Ţara suferea de pe urma lipsei de capital, dar era gata să importe în orice cantităţi, în timp ce Marea Britanie era gata să exporte. Suferea de o acută lipsă a mîinii de lucru, dar insulele britanice şi Germania îşi exportau surplusul de populaţie, în urma marii foamete de la mijlocul anilor "40, cu milioanele. Nu avea suficienţi oameni cu calificări tehnice; dar chiar şi aceştia — lucrătorii din industria bumbacului din Lancashire, minerii şi fierarii din Ţara Galilor — puteau fi importaţi din sectorul deja industrializat al lumii, iar abilitatea caracteristic americană de a inventa maşinării care să economisească forţă de muncă şi mai ales să o simplifice era în plină desfăşurare. SUA duceau mai degrabă lipsă de aşezări şi de transporturi care să facă accesibile teritoriile şi resursele sale, aparent nesfîrşite. Simplul proces al expansiunii interne era suficient pentru a-i menţine economia într-o creştere aproape nelimitată, deşi coloniştii americani, guvernele, misionarii şi negustorii deja ajunşi dincolo de Pacific îşi împingeau negoţul — sprijiniţi de flota cea mai dinamică şi a doua ca mărime din lume — peste oceane, din Zanzibar pînă în Hawaii. Deja Pacificul şi Caraibele erau zonele predilecte ale imperiului american.

Fiecare instituţie a noii republici încuraja acumularea, talentul şi întreprinderea privată. O vastă populaţie nouă, stabilită în oraşele de la ţărmuri şi în statele recent ocupate din interiorul teritoriului, necesita acelaşi personal standardizat, bunuri gospodăreşti şi pentru fermă şi echipamente, oferind o piaţă ideal de omogenă. Răsplata pentru inventivitate şi spirit întreprinzător era bogată: iar inventatorii navei cu aburi (1807-1813), piunezei (1807), bormaşinii (1809), protezei dentare (1822), sîrmei izolate (1827-1831), revolverului (1835), ideea maşinii de scris şi a celei de cusut (1843-1846), a tiparului cu rotativă (1846) şi a unei sumedenii de piese pentru maşinile de fermă le-au urmat. Nici o economie nu s-a extins mai rapid în această perioadă decît cea americană, chiar dacă aceasta avea să prindă viteză cu adevărat abia după 1860.

Un singur obstacol major stătea în calea transformării SUA în principala putere economică a lumii, cum avea să devină în curînd: conflictul dintre Nordul industrial şi agrar şi Sudul semicolonial. Căci în timp ce Nordul beneficia de capitalul, forţa de muncă şi calificările Europei — mai ales

ale Marii Britanii — ca economie independentă, Sudul (care importa puţine asemenea resurse) era o economie tipic dependentă de Marea Britanie. Însuşi succesul ei în aprovizionarea fabricilor în plin avînt din Lancashire cu aproape tot bumbacul lor perpetua această dependenţă, comparabilă cu cea pe care Australia avea s-o dezvolte în privinţa lînii, sau Argentina a cărnii. Sudul era pentru un comerţ liber, ceea ce îi permitea să vîndă Marii Britanii, cumpărînd în schimb bunuri britanice ieftine; Nordul, aproape de la bun început (1816), şi-a protejat puternic industriaşii interni de cei străini — adică de englezi —, care ar fi vîndut altfel mai ieftin. Nordul şi Sudul concurau pentru teritoriile din Vest — unul pentru plantaţiile cu sclavi şi dealurile cu crescători de vite autosuficienţi şi înapoiaţi, cealaltă pentru secerătorile mecanice şi abatoarele industriale; şi pînă în perioada căii ferate transcontinentale Sudul, care controla delta fluviului Mississippi prin care Vestul Mijlociu îşi găsea principala ieşire, deţinea cîteva cărţi economice puternice. Viitorul economiei americane nu avea să fie hotărît înainte de Războiul Civil din 1861-1865 — care a marcat, de fapt, unificarea Americii prin şi sub capitalismul nordic.

Celălalt viitor gigant al economiei mondiale, Rusia, era încă neglijabil din punct de vedere economic, deşi observatorii prevăzători intuiau deja că mărimea, populaţia şi resursele sale vaste aveau mai devreme sau mai tîrziu să-şi spună cuvîntul. Minele şi manufacturile create de ţarii din secolul XVIII cu moşierii sau negustorii feudali ca angajatori şi şerbii ca lucrători erau într-un lent declin. Industriile noi — ateliere domestice sau fabrici de textile de mici dimensiuni — au început o expansiune observabilă abia în anii '60. Chiar şi exportul de porumb către Vest din centura de pămînt negru fertil a Ucrainei făcea doar progrese moderate. Polonia rusă era ceva mai avansată, dar ca şi restul Europei de Răsărit, din Scandinavia la nord pînă în Peninsula Balcanică la sud, epoca transformării economice majore nu se întrevedea încă. Şi nici în sudul Italiei şi Spania, cu excepţia unor mici parcele din Catalonia şi din Ţara Bascilor. Şi chiar şi în nordul Italiei, unde schimbările economice erau în general mai mari, erau mult mai evidente deocamdată în agricultură (întotdeauna, în această regiune, o deschidere majoră pentru investiţia de capital şi întreprinderea de afaceri) şi în comerţ şi transporturi navale decît în manufacturi. Dar dezvoltarea acestora era handicapată în tot sudul Europei de o acută lipsă a ceea ce era pe atunci singura sursă importantă de putere industrială, cărbunele.

O parte a lumii se grăbea către puterea industrială; o alta rămînea în urmă. Dar cele două fenomene nu sînt lipsite de legătură între ele. Stag-

narea economică, încetineala, sau chiar regresul, erau produsul progresului economic. Căci cum se puteau împotrivi economiile relativ înapoiate forţei — sau în unele împrejurări atracţiei — noilor centre ale bunăstării, industriei şi comerţului? Englezii şi anumite alte zone europene puteau pur şi simplu să vîndă sub preţul tuturor concurenţilor. Faptul de a fi atelierul lumii le convenea. Nimic nu părea mai "natural" decît ca cei mai puţin avansaţi să producă mîncare şi poate minereuri, schimbînd aceste bunuri necompetitive pe produse britanice (sau ale altor ţări vest-europene). "Soarele, le spunea Richard Cobden italienilor, este cărbunele vostru"[25]. Acolo unde puterea locală era în mîinile unor mari moşieri sau chiar ale unor fermieri şi proprietari progresişti, schimbul era convenabil de ambele părţi. Proprietarii cubanezi de pămînt erau foarte fericiţi să facă bani din zahăr şi să importe bunurile străine care le permiteau străinilor să cumpere zahăr. Acolo unde producătorii locali îşi puteau face auzită vocea sau unde guvernele locale apreciau avantajele unei dezvoltări economice echilibrate sau pur şi simplu dezavantajele dependenţei, dispoziţia era mai puţin surîzătoare. Frederick List, economistul german — asumîndu-şi, ca de obicei, haina abstracţiei filozofice înnăscute —, respingea o economie internaţională care de fapt făcea din Marea Britanie principala sau unica putere industrială, cerînd protecţionism; la fel după cum am văzut — mai puţin filozofia — făceau şi americanii.

Toate acestea presupuneau că o economie era independentă din punct de vedere politic şi destul de puternică pentru a accepta sau respinge rolul în care o distribuise industrializarea de avangardă a unui mic sector al lumii. Acolo unde nu era independentă, ca în colonii, nu avea de ales. După cum am văzut, India se afla în plin proces de dezindustrializare, iar Egiptul oferea o ilustrare şi mai vie a acestui proces. Căci acolo conducătorul local, Mohammad Ali, pornise să-şi transforme ţara sistematic într-o economie modernă, adică, printre altele, industrială. Nu numai că încurajase cultivarea bumbacului pentru piaţa mondială (începînd din 1821), dar pe la 1838 investise şi considerabila sumă de 12 milioane de lire sterline în industrie, care folosea, probabil, 30-40.000 de muncitori. Ce s-ar fi întîmplat dacă Egiptul ar fi fost lăsat în pace, nu ştim. Căci ceea ce s-a întîmplat în realitate a fost că Convenţia anglo-turcă din 1838 a forţat negustorii străini să vină în ţară, subminînd astfel monopolul comerţului exterior prin intermediul căruia acţionase Mohammed Ali; iar înfrîngerea Egiptului de către Occident în 1839-1841 l-a forţat să-şi reducă armata, reducînd astfel majoritatea stimulentelor care-l determinaseră să recurgă la

industrializare[26]. Nu pentru prima oară şi nici pentru ultima în secolul XIX, navele de război ale Occidentului "au deschis" o ţară comerţului, adică competiţiei superioare a sectorului industrializat al lumii. Uitîndu-se la Egiptul de pe vremea protectoratului britanic, la sfîrşitul secolului, cine ar fi recunoscut ţara care fusese, cu cincizeci de ani mai înainte — provocînd dezgustul lui Richard Cobden —, primul stat ne-alb care proba calea modernă pentru a ieşi din înapoierea economică?

Dintre toate consecinţele economice ale epocii revoluţiei duble, această împărţire în ţări "avansate" şi "subdezvoltate" s-a dovedit a fi cea mai profundă şi mai de durată. În mare, pe la 1848 era clar care ţări aveau să aparţină primului grup, adică Europa Occidentală (minus Peninsula Iberică), Germania, Italia de Nord şi unele părţi din Europa Centrală, Scandinavia, SUA şi poate coloniile înfiinţate de imigranţii anglofoni. Dar era la fel de clar că restul lumii rămăsese în urmă, cu excepţia unor mici petice, sau se transforma — sub presiunea neoficială a exporturilor occidentale şi a importurilor sau presiunea militară a navelor de război şi a expediţiilor militare — în dependenţe economice ale Occidentului. Pînă cînd ruşii vor dezvolta în 1930 mijloace de a sări peste prăpastia dintre "avansaţi" şi "subdezvoltaţi", va rămîne neclintită, neschimbată, ba chiar mai largă, între minoritatea şi majoritatea locuitorilor lumii. Nici un fapt nu a determinat istoria secolului XX mai ferm decît acesta.

NOTE

1. Citat în W.Armytage, *A Social History of Engineering* (1961), p. 126.

2. Citat în R.Picard, *Le Romantisme Social*, (1944), pt. 2, cap. 6.

3. J.Morley, *Life of Richard Cobden* (ed.1903), p. 108.

4. Triumful muncii în sectorul industrial tindea încă o dată să-l facă să meargă în aceeaşi direcţie, deşi într-un mod diferit.

5. Primul recensămînt britanic a fost cel din 1801; primul recensămînt demn de încredere — cel din 1831.

6. Ciclul dinastic obişnuit dura în China cam 300 de ani; manciurienii au luat puterea la mijlocul secolului XVII.

7. R.Baron Castro, La poblacion hispano-americana, *Journal of World History*, V, 1959-60, p. 339-340.

8. J.Blum, Transportul şi industria în Austria 1815-1848, *Journal of Modern History* XV (1943), p. 27.

9. Mulhall, op. cit., Poşta.

10. Aproape că-şi atinseseră obiectivul în 1860, înainte ca navele de fier să le asigure britanicilor din nou supremaţia.

11. Mulhall, ibid.

12. P.A. Hromov, *Ekonomiceskoe razvitie Rosii v XIX-XX vekakh* (1950), tabelul 19, p. 482-483. Dar cantitatea vînzărilor a crescut mult mai repede, cf. şi J. Blum, *Lord and Peasant in Russia*, p. 287.

13. Astfel, între 1850 şi 1888, 22 de milioane de europeni au imigrat, iar în 1889 comerţul internaţional total se ridica la aproape 3.400 de milioane de lire sterline, faţă de mai puţin de 600 de milioane în 1840.

14. R.E. Cameron, op. cit., p. 347.

15. Citat în S. Giedion, *Mechanization Takes Command* (1948), p. 152.

16. R.E. Cameron, op. cit., p. 115 şi urm.

17. R.E. Cameron, op. cit., p. 347; W.Hoffmann, *The Growth of Industrial Economies* (1958), p. 71.

18. W. Hoffmann, op.cit., p.48; Mulhall, op.cit., p.337.

19. J. Purs, Revoluţia industrială în ţările cehe (*Historica*, II (1960), p. 199-200).

20. R.E. Cameron, op. cit., p. 347; Mulhall, op. cit., p. 377.

21. H. Kisch, Industriile textile în Silezia şi în valea Rinului, *Journal of Economic History*, XIX, decembrie 1959.

22. O. Fischel şi M.V. Boehn, *Die Mode, 1818-1842* (München, 1924), p. 136.

23. R.E. Cameron, op. cit., p. 79, 85.

24. Lucrarea clasică asupra acestei discuţii este G. Lefebvre, *La révolution française et les paysans* (1932), retipărită în *Etudes sur la révolution française* (1954).

25. G. Mori, Osservazioni sul liberoscambismo dei moderati nel Risorgimento, *Riv. Storic. del Socialismo*, III, p. 8.

26. C. Issawi, Egiptul începînd din 1800, *Journal of Economic History*. martie 1961, XXI, p. 1.

27. "Toată această risipă se duce o dată cu cel mai bun bumbac brut, care ar trebui să ne fie vîndut nouă... Şi asta nu este toată greşeala, căci aceleaşi mîini care sînt aduse înspre astfel de manufacturi sînt îndepărtate de cultivarea solului." *Morley, Life of Cobden*, cap. 3.

10

CARIERA ACCESIBILĂ TALENTULUI

Într-o bună zi mă plimbam cu un domn din clasa mijlocie prin Manchester. Vorbind despre suburbiile dizgraţioase şi nesănătoase, i-am atras atenţia asupra condiţiei dezgustătoare a acelei părţi a oraşului în care locuiesc muncitorii din fabrică. I-am declarat că nu mai văzusem în viaţa mea un oraş atît de prost construit. M-a ascultat cu răbdare şi, la colţul străzii unde ne-am despărţit, a remarcat: "Şi totuşi, se fac o mulţime de bani aici. La revedere, domnule!".

F. Engels, *Condiţia clasei muncitoare în Anglia*[1]

L'habiturde prévaut parmi les nouveaux financiers de faire publier dans les journaux le menu des diners et les noms des convives.

M. Capefigue[2]

I

Instituţiile oficiale răsturnate sau fondate de o revoluţie sînt uşor de recunoscut, dar nu-şi pot măsura efectele. Rezultatul principal al Revoluţiei din Franţa a fost acela că a pus capăt societăţii aristocrate. Nu "aristocraţiei" în sensul de ierarhie a statutului social, distinctă prin titluri sau alte semne vizibile ale exclusivităţii, şi modelîndu-se adesea pe prototipul unor asemenea ierarhii, nobilimea "de sînge". Societăţile construite pe carierismul individual apreciază asemenea semne vizibile şi recunoscute ale succesului. Napoleon chiar a recreat un fel de nobilime formală, care s-a adăugat aristocraţilor supravieţuitori după 1815. Dar nici sfîrşitul societăţii aristocrate nu a însemnat sfîrşitul influenţei aristocraţiei. Clasele care apar tind în mod natural să-şi conceapă simbolurile bogăţiei şi puterii în funcţie de ceea ce au stabilit grupurile superioare anterioare ca fiind standarde de confort, lux sau pompă. Soţiile postăvarilor îmbogăţiţi din Cheshire deveneau "doamne", instruite după numeroase cărţi despre etichetă şi modul elegant de viaţă, care s-au înmulţit în acest scop după 1840, din acelaşi motiv pentru care profitorii de pe urma războaielor napoleoniene

apreciau un titlu de baron, iar saloanele burgheze erau pline de "catifea, aur, oglinzi, ceva imitaţii proaste de scaune Louis XV şi alte piese de mobilă... Stilurile englezeşti pentru servitori şi cai, minus spiritul aristocratic". Ce putea fi mai mîndru decît lauda vreunui bancher, apărut de nu se ştie unde, care spunea "Cînd apar în loja mea de la teatru, toate lornioanele se întorc spre mine, şi primesc ovaţii aproape regeşti?"[3]

În plus, o cultură formată profund de Curte şi aristocraţie precum cea franceză nu-şi putea pierde amprenta. Astfel, preocuparea marcantă a prozei literare franceze, cu subtile analize psihologice ale relaţiilor personale (care pot fi urmărite începînd cu autorii aristocraţi din secolul XVII), sau structura campaniei sexuale formalizate în secolul XVIII, cu amanţi şi iubiţi afişaţi, au devenit parte integrantă a civilizaţiei burgheze "pariziene". Mai înainte, regii avuseseră amante oficiale; acum li se alăturau cu succes consilierii de investiţii. Curtezanele îşi împrumutau favorurile bine plătite pentru a face reclamă succesului bancherilor care le întreţineau, ca şi tinerii cu sînge albastru ce se ruinau pentru ele. Ba chiar, în multe privinţe, Revoluţia a menţinut caracteristicile aristocratice ale culturii franceze într-o formă excepţional de pură, din acelaşi motiv pentru care Revoluţia Rusă a păstrat baletul clasic şi atitudinea burgheză tipică secolului XIX faţă de "literatura de calitate" cu o fidelitate remarcabilă. Ele au fost preluate şi asimilate, ca o moştenire pozitivă a trecutului, şi de aceea protejate împotriva eroziunii normale a evoluţiei acesteia.

Şi totuşi, vechiul regim murise, chiar dacă pescarii din Brest considerau holera din 1832 ca pe o pedeapsă a lui Dumnezeu pentru înlăturarea regelui legitim. Republicanismul oficial se răspîndea lent în rîndurile ţărănimii dincolo de sudul iacobin şi unele zone descreştinate de mult, dar la primele alegeri universale reale, în mai 1848, legitimismul era deja restrîns în partea de vest şi în departamentele sărace din centru. Geografia politică a Franţei rurale moderne era în bună parte trasată. Mai sus pe scara socială, Restauraţia Bourbonilor nu a restaurat şi vechiul regim; ba chiar, atunci cînd Carol X a încercat să o facă, a fost răsturnat. Societatea Restauraţiei era cea a capitaliştilor şi carieriştilor lui Balzac, mai degrabă a lui Julien Sorel al lui Stendhal decît cea a ducilor emigraţi reveniţi. O epocă geologică o separă de "dulcea viaţă" de care-şi amintea Talleyrand. Rastignac al lui Balzac era mult mai aproape de *Bel-Ami* al lui Maupassant, personajul tipic al anilor '80, sau chiar de Sammy Glick, cel tipic pentru Hollywood-ul de la 1940, decît de Figaro, succesul de la 1780.

Într-un cuvînt, societatea Franţei postrevoluţionare era burgheză în structură şi valori. Era societatea parvenitului, adică a celui ce urcase prin propriile-i mijloace, deşi aceasta nu era întru totul evident decît atunci cînd ţara era ea însăşi condusă de parveniţi, adică atunci cînd era republicană sau bonapartistă. Ar putea să nu ni se pară excesiv de revoluţionar faptul că jumătate din nobilimea franceză de la 1840 aparţinea familiilor de viţă veche, dar pentru burghezia franceză contemporană faptul că jumătate fuseseră comunarzi în 1789 era mult mai izbitor; în special dacă se uitau la ierarhiile sociale exclusive din restul Europei continentale. Sintagma "cînd un american bun moare, se duce la Paris" exprimă ceea ce devenise Parisul în secolul XIX, deşi nu a devenit întru totul paradisul parveniţilor decît în timpul celui de-al doilea Imperiu. Londra sau, încă şi mai mult, Viena, Sankt-Petersburg sau Berlin erau capitale în care banii încă nu puteau cumpăra orice, în orice caz nu la prima generaţie. La Paris nu prea mai erau lucruri ce nu puteau fi cumpărate cu bani.

Această dominaţie a noii societăţi nu era caracteristică Franţei; dar dacă lăsăm deoparte democraticele SUA, în anumite privinţe era mai evidentă şi mai oficială în Franţa, deşi în fond nu mai profundă decît în Marea Britanie sau în Ţările de Jos. În Marea Britanie cei mai mari conducători erau încă aceia care lucrau pentru nobili, precum Carême pentru ducele de Wellington (anterior îl slujise pe Talleyrand) sau pentru cluburile oligarhice, precum Alexis Soyer de la Clubul Reformei. În Franţa restaurantul public scump, iniţiat de bucătari ai nobilimii care îşi pierduseră locurile de muncă în timpul Revoluţiei, era deja înfiinţat. O schimbare a lumii este implicată în pagina de titlu a cărţii de bucate franceze clasice, pe care scria "de A.Beauvilliers, fost slujbaş al lui MONSIEUR, Contele de Provenţa... actualmente restaurator, Rue Richelieu nr. 26, Marea Tavernă a Londrei"[4]. *Gurmandul* — o specie inventată în timpul Restauraţiei şi propagată de *Almanahul gurmanzilor* al lui Brillat-Savarin din 1817 — frecventa deja Cafeneaua Engleză sau Café de Paris, unde lua cina fără o gazdă în capul mesei. În Marea Britanie presa încă mai era un vehicul al instruirii, al invectivelor şi al presiunii politice. În Franţa şi-a fondat Emile Girardin (1836) ziarul nou — *La Presse* — politic, dar ieftin, urmărind acumularea de venituri din reclamă şi atrăgîndu-şi publicul prin bîrfe, romane în serial şi diferite alte cascadorii[5]. (Începuturile franceze în aceste zone dubioase se regăsesc în chiar cuvintele "journalism" şi "publicity" în engleză, "Reklame" şi "Annonce" în germană). Moda, magazinul, vitrina publică cîntată de Balzac[7] erau inventii franceze, produsul de la 1820.

Revoluţia a adus teatrul, acea carieră evident accesibilă talentului, în "lumea bună", într-o vreme cînd statutul lui în Anglia aristocrată rămînea analog celui al boxerilor şi al jocheilor; la Maisons-Lafitte (numită după un bancher care făcuse ca suburbiile să fie la modă), Lablache, Talma şi alţi oameni din lumea teatrului s-au stabilit în apropierea splendidei case a Prinţului de Moscova.

Efectul Revoluţiei Industriale asupra structurii societăţii burgheze era ceva mai puţin drastic, dar, de fapt, mult mai profund. Căci crea *blocuri* noi de burghezi, care coexistau cu societatea oficială, prea mari pentru a fi absorbite de ea cu excepţia unei mici asimilări la vîrf, şi prea încrezătoare în sine şi dinamice pentru a-şi dori să fie absorbite altfel decît în condiţiile puse de ele. În 1820 aceste mari oşti de oameni de afaceri solizi abia dacă începuseră să se vadă de la Westminster, unde nobilii şi rudele lor încă dominau un Parlament nereformat, sau din Hyde Park, unde doamne cu totul nepuritane precum Hariette Wilson (nepuritană chiar şi în refuzul ei de a pretinde că este un vlăstar rătăcit) îşi conduceau faetoanele înconjurate de admiratori eleganţi din rîndurile armatei, diplomaţiei sau nobilimii, fără să-l excludem pe Ducele de Wellington însuşi. Negustorii, bancherii şi chiar industriaşii din secolul XVIII fuseseră destul de puţin numeroşi pentru a fi asimilaţi de societatea oficială; într-adevăr, prima generaţie de milionari ai bumbacului, condusă de Sir Robert Peel sr., al cărui fiu a fost format pentru a deveni premier, erau tory destul de serioşi, deşi de un tip moderat. Totuşi, plugul industrializării şi-a înmulţit recoltele neplăcute de oameni de afaceri sub cerul înnorat al Nordului. Manchester nu se mai înţelegea cu Londra. Sub strigătul de luptă "Ce crede Manchester azi, va crede Londra mîine!", se pregătea să-şi impună condiţiile asupra capitalei.

Oamenii noi din provincie erau o armată formidabilă, cu atît mai mult cu cît deveneau tot mai conştienţi de ei înşişi ca *clasă* decît ca un "rang intermediar" care să facă legătura dintre stările superioare şi cele inferioare. (Termenul actual de "clasă mijlocie" apare pentru prima dată în 1812.) Pe la 1834 John Stuart Mill se plîngea deja că comentatorii sociali "se învîrteau în cercurile lor eterne de moşieri, capitalişti şi muncitori, pînă cînd păreau că gîndesc despre împărţirea societăţii în aceste trei clase ca şi cum ar fi fost una dintre poruncile lui Dumnezeu"[8]. Mai mult, nici nu erau o clasă, ci o armată de clasă gata de luptă, organizată la început împreună cu "muncitorimea săracă" (care trebuia, afirmau ei, să urmeze conducerea lor[9]) împotriva societăţii aristocrate, iar mai tîrziu împotriva

atît a proletariatului, cît şi a moşierilor, mai ales în organismul cel mai conştient de clasă care era Liga împotriva Legii Porumbului. Aceştia erau *self-made men*, sau în orice caz oameni de origine modestă, care datorau prea puţin naşterii, familiei sau educaţiei superioare oficiale. (La fel ca domnul Bounderby din romanul lui Dickens *Vremuri grele*, nu se fereau să facă paradă de aceasta.) Erau bogaţi şi deveneau an de an tot mai bogaţi. Şi mai ales erau pătrunşi de acea feroce şi dinamică încredere în sine a celor a căror carieră le dovedeşte că providenţa divină, ştiinţa şi istoria s-au combinat pentru a le oferi lumea pe tavă.

"Economia politică", tradusă în cîteva propoziţii simple, dogmatice de către jurnaliştii-publicişti autodidacţi, care ridicau în slăvi virtuţile capitalismului — Edward Baines de la *Leeds Mercury* (1774-1848), John Edward Taylor de la *Manchester Guardian* (1791-1844), Archibald Prentice de la *Manchester Times* (1792-1857), Samuel Smiles (1812-1904) —, le dădea siguranţă intelectuală. Dispreţul protestant mai degrabă faţă de durii independenţi, unitarieni, baptişti şi quakeri decît faţă de tipul metodist emotiv le conferea certitudine spirituală şi un oarecare dispreţ pentru inutilii aristocraţi. Nici frica, furia, dar nici mila nu îl mişcau pe patronul care spunea muncitorilor săi:

> "Dumnezeul Naturii a stabilit o lege justă şi echitabilă, pe care omul nu are dreptul să o deranjeze; atunci cînd se aventurează în sensul ăsta, este sigur că, mai devreme sau mai tîrziu, îşi va primi pedeapsa... Astfel, atunci cînd stăpînii o îmbină cu îndrăzneală cu o unire a puterii, care să oprime mai eficient pe servitorii săi, printr-un asemenea act insultă măreţia Cerului şi-şi atrag asupra lor blestemul lui Dumnezeu, dar pe de altă parte, atunci cînd servitorii se unesc pentru a stoarce de la patron acea parte de profit care aparţine pe drept stăpînului, şi ei încalcă la fel legile echităţii."[10]

Exista o ordine în univers, dar nu mai era ordinea din trecut. Exista un singur Dumnezeu, care se numea aburul şi vorbea cu vocea lui Malthus, McCulloch, şi oricine folosea maşinării.

Marginalii intelectualilor agnostici din secolul XVIII şi savanţii şi scriitorii autodidacţi care vorbeau în numele lor nu ar trebui să ascundă faptul că majoritatea lor erau mult prea ocupaţi cu făcutul banilor ca să se mai deranjeze în legătură cu orice nu avea legătură cu această preocupare. Îşi apreciau intelectualii, chiar şi atunci cînd, ca Richard Cobden (1804-1865), nu erau oameni de afaceri de un succes deosebit cîtă vreme evitau ideile

nepractice şi excesiv de sofisticate, întrucît erau oameni pragmatici, a căror lipsă de educaţie le făcea suspect orice dincolo de empirism. Omul de ştiinţă Charles Babbage (1792-1871) le-a propus metodele sale ştiinţifice în van. Sir Henry Cole, pionierul designului industrial, al educaţiei tehnice şi al raţionalizării transportului, le-a dat (cu sprijinul inestimabil al prinţului Consort german) cel mai strălucit monument al strădaniilor lor, Marea Expoziţie din 1851. Dar a fost silit să iasă totuşi din viaţa publică, precum un băgăcios care se tot amestecă, cu gust pentru birocraţia pe care o detestau, ca pe orice ingerinţă din partea guvernului, atunci cînd nu ajuta direct profiturilor lor. George Stephenson, mecanicul autodidact din minele de cărbuni, domina noile căi ferate, impunîndu-le mai degrabă vechea dimensiune a calului şi căruţei — nu se gîndise niciodată la altceva — decît imaginativul, sofisticatul şi îndrăzneţul inginer Isambard Kingdom Brunel, care nu are nici un monument în panteonul inginerilor construit de către Samuel Smiles, cu excepţia frazei incriminante: "luînd în considerare rezultatele practice şi profitul, fraţii Stephenson au fost fără discuţie cei mai sigur de urmat"[11]. Radicaliştii filozofi şi-au dat toată silinţa să construiască o reţea de "Institute de mecanică" — curăţate de dezastruoasele erori politice pe care lucrătorii insistau, împotriva naturii, să le audă în asemenea locuri — pentru a forma tehnicienii noilor industrii pe baze ştiinţifice. Pe la 1848, majoritatea erau muribunde, din dorinţa unei recunoaşteri generale că o astfel de educaţie i-ar putea învăţa pe englezi (spre deosebire de germani sau francezi) ceva util. Producători inteligenţi, cu mintea orientată spre experimente, şi chiar cultivaţi, se îmbulzeau în adunările noii Asociaţii Britanice pentru Progresul Ştiinţei; dar ar fi o eroare să ne închipuim că ei reprezentau norma clasei lor.

O generaţie de astfel de oameni a crescut în anii dintre bătălia de la Trafalgar şi Marea Expoziţie. Predecesorii lor, crescuţi în cadrul social al negustorilor provinciali cultivaţi şi raţionalişti şi respingînd miniştrii şi întregul cadru cultural al secolului whig, erau probabil o adunătură mai puţin barbară: olarul Josiah Wedgwood (1730-1795) era FRS, membru al Societăţii Anticarilor şi membru al Societăţii Lunare împreună cu Matthew Boulton, partenerul său James Watt şi chimistul şi revoluţionarul Priestley. (Fiul său Thomas a făcut experimente cu fotografii, a publicat lucrări ştiinţifice şi l-a finanţat pe poetul Coleridge.) Producătorul din secolul XVIII de obicei îşi construia fabricile după schiţele din manualele constructorilor din perioada georgiană. Succesorii lor erau dacă nu mai culţi, cel puţin mai productivi, căci pe la 1840 făcuseră destui bani de

cheltuit liber pe rezidenţe pseudobaroniale, primării pseudogotice şi pseudorenascentiste, şi pentru a-şi reconstrui modestele şi utilitarele lor capele clasice în stilul perpendicular. Dar între perioada georgiană şi cea victoriană a venit ceea ce a fost pe drept numită epoca sumbră a burgheziei şi a clasei muncitoare, ale cărei caracteristici Charles Dickens le-a surprins pentru eternitate în *Vremuri grele*.

Un protestantism pietist rigid, autosuficient, neintelectual, obsedat de moralitatea puritană pînă acolo încît ipocrizia era automat însoţită de ipocrizie, domina această epocă dezolantă. "Virtutea, după cum spunea G.M. Young, înainta pe un front larg invincibil"; şi îi tîra pe cei lipsiţi de virtute, slabi, păcătoşi (adică pe cei care nici nu făceau bani, nici nu-şi controlau cheltuielile emoţionale sau financiare) în noroi, acolo unde le era de fapt locul, meritînd cel mult doar mila celor mai buni ca ei. Era un oarecare sens economic capitalist în aceasta. Micii antreprenori trebuiau să reinvestească o bună parte din profiturile lor în afaceri, dacă voiau să devină mari antreprenori. Masele de proletari noi trebuiau să fie sfărîmate în ritmul industrial al muncii prin cea mai draconică disciplină a muncii, sau lăsate să putrezească dacă nu acceptau. Şi totuşi, chiar şi azi ni se strînge inima la vederea peisajului construit de această generaţie[12].

> Nu vedeai în Coketown decît lucruri care însemnau muncă din greu. Dacă membrii unei anumite confesiuni religioase construiau o capelă acolo — aşa cum făcuseră membrii confesiunilor din secolul XVIII —, făceau o magazie pioasă din cărămidă roşie, uneori (dar aceasta numai în exemplele foarte ornamentate) cu un clopot într-o colivie în vîrf... Toate inscripţiile publice din oraş erau pictate la fel, în caractere severe albe şi negre. Închisoarea ar fi putut fi spitalul, spitalul ar fi putut fi închisoarea, primăria ar fi putut fi şi una, şi alta sau oricare dintre ele, sau orice altceva, căci orice părea să fie contrariul scopului construcţiei. Fapte, fapte, fapte, peste tot aspectul material al oraşului; fapte, fapte, fapte, peste tot în imaterial... Totul era fapt, de la spitalul cu internare la cimitir, iar ceea ce nu puteai afirma în cifre, sau demonstra că se putea cumpăra pe piaţa cea mai ieftină şi vinde pe cea mai scumpă, nu exista şi nu ar fi trebuit să existe pînă la sfîrşitul lumii, Amin[13].

Acest devotament faţă de utilitarismul burghez, pe care evangheliştii şi puritanii îl împărteau cu "radicaliştii filozofici" agnostici din secolul XVIII, care îl formulaseră în cuvinte logice, producea propria sa frumuseţe

funcţională în liniile de cale ferată, poduri şi depozite, şi oroarea romantică a acelor şiruri infinite de căsuţe afumate, cenuşii sau roşcate, dominate de fortăreţe sau de topitorii. În afara ei, noua burghezie trăia (dacă acumulase destui bani ca să se mute) dînd ordine, educaţie morală şi asistenţă organizaţiilor misionare în rîndul păgînilor negri din străinătate. Bărbaţii personificau banii care dovedeau dreptul lor de a conduce lumea; femeile, lipsite de banii soţilor şi chiar de satisfacţia de a munci în gospodărie, personificau virtutea acestei clase: stupide ("fii bună, fetiţo, şi lasă pe altul să fie deştept"), needucate, fără simţ practic, teoretic asexuate, lipsite de bunuri proprii şi protecţie. Ele erau singurul lux pe care şi-l permitea epoca frugalităţii şi a descurcatului singur.

Burghezia industrială britanică era exemplul extrem al acestei clase, dar pe tot continentul existau grupuri mai mici de acelaşi fel: catolicii în regiunile de ţesători din nordul Franţei sau din Catalonia, calviniştii în Alsacia, pietiştii luterani pe valea Rinului, evreii peste tot în Europa centrală şi de răsărit. Arareori erau atît de duri ca în Marea Britanie, întrucît arareori erau atît de departe de vechile tradiţii ale vieţii urbane şi ale paternalismului. Leon Faucher a fost puternic impresionat, în ciuda liberalismului său doctrinar, de aspectul Manchester-ului la 1840, cum să nu fi fost şi observatorii de pe continent?[14] Dar ei împărţeau cu Engels încrederea care provenea din îmbogăţirea constantă — între 1830 şi 1856 dotele de căsătorie în familia Dansette din Lille crescuseră de la 15.000 la 50.000 de franci[15] —, convingerea absolută în liberalismul economic şi respingerea activităţilor neprofitabile. Dinastiile de filatori din Lille şi-au păstrat dispreţul total pentru cariera militară pînă în ajunul primului război mondial. Familia Dollfus din Mulhouse l-a convins pe tînărul lor Frédéric Engel să nu urmeze faimoasa Politehnică, deoarece se temeau că aceasta l-ar fi putut împinge mai degrabă către o carieră militară decît către una de afaceri. Aristocraţia şi pedigree-urile ei nu începuseră să-i tenteze prea tare: ca şi mareşalii lui Napoleon, erau ei înşişi strămoşi.

II

Realizarea majoră a celor două revoluţii a fost astfel aceea de a fi făcut accesibile carierele talentului sau, în orice caz, ale energiei, vicleniei, muncii serioase şi lăcomiei. Nu toate carierele, şi nu pînă la treptele cele mai de sus ale scării, probabil cu excepţia SUA. Şi totuşi, ce extraordinare erau oportunităţile, ce departe de secolul XIX ideile ierarhice statice ale trecutului! Kabinettsrat von Schele al regatului Hanovrei, care a refuzat solici-

tarea unui tînăr avocat sărac de a ocupa un post guvernamental pe temeiul că tatăl său era legător de cărţi şi că ar fi trebuit să-i urmeze în acest meşteşug, părea acum nefiresc şi totodată ridicol[16]. Şi totuşi, nu făcea decît să repete înţelepciunea proverbială străveche a societăţii precapitaliste stabile, iar în 1750 fiul unui legător de cărţi ar fi urmat, după toate probabilităţile, meşteşugul tatălui său. Acum nu mai avea aceeaşi obligaţie. I se deschideau în faţă patru căi către stele: afacerile, educaţia (care, la rîndul ei ducea, la cele trei ţeluri ale serviciului guvernamental, politicii şi profesiunilor liberale), artele şi armata. Ultima, destul de importantă în Franţa în timpul perioadei revoluţionare şi a celei napoleoniene, a încetat a avea prea multă importanţă în timpul îndelungatelor generaţii de pace care au urmat, şi poate din acest motiv a încetat şi să mai fie foarte atrăgătoare. Cea de-a treia era nouă în măsura în care răsplata publică pentru o capacitate excepţională de a distra sau emoţiona publicul era acum mult mai mare decît fusese vreodată, aşa cum o arată statutul social crescînd al oamenilor scenei, ceea ce avea să producă pînă la urmă, în Anglia edwardiană, fenomenele îmbinate ale actorului înnobilat şi nobilului care se căsătorea cu o figurantă. Chiar şi în perioada postnapoleoniană ele produceau deja fenomenele caracteristice ale cîntăreţului (de exemplu Jenny Lind, "Privighetoarea suedeză") sau dansatorului idolatrizat (de exemplu Fanny Elssler) şi al instrumentistului concertist zeificat (de exemplu Paganini şi Franz Liszt).

Nici afacerile şi nici educaţia nu erau drumuri mari deschise oricui, chiar în rîndul celor suficient de emancipaţi de sub tirania cutumei şi a tradiţiei de a crede că "cei ca noi" ar fi admişi de ei, pentru a şti cum să acţioneze într-o societate individualistă sau să accepte că este de dorit "să se perfecţioneze ei înşişi". Cei ce intenţionau să întreprindă călătoria trebuiau să plătească un preţ: fără *oarecare* resurse iniţiale, oricît de mici, era greu să porneşti pe drumul succesului. Taxa de admitere era, fără discuţie, mai ridicată pentru cei care pătrundeau urmînd calea educaţiei decît cea a afacerilor, căci chiar şi în ţările care îşi formaseră un sistem educaţional public, educaţia primară era în general foarte neglijată; şi chiar acolo unde exista, era mărginită din raţiuni politice la un minimum de alfabetizare, de aritmetică şi de obedienţă morală. Totuşi, paradoxal la prima vedere, calea educaţională părea mai atractivă decît cea a afacerilor.

Aceasta se întîmpla fără îndoială deoarece necesita o revoluţie mult mai mică în obiceiurile şi modurile de viaţă ale oamenilor. Învăţarea, chiar şi numai sub forma învăţării clericale, avea locul ei acceptat şi valorizat

social, în societatea tradiţională, şi chiar un loc mai proeminent în societatea pe deplin burgheză. A avea un preot, un prelat sau un rabin în familie era poate cea mai mare onoare la care puteau aspira cei săraci, şi merita să se facă sacrificii titanice. Această admiraţie socială putea fi transferată rapid, o dată ce asemenea cariere erau deschise, către intelectualitatea seculară, funcţionarul sau învăţătorul ori, în cazurile cele mai minunate, avocatul sau doctorul. În plus, învăţarea nu era antisocială, aşa cum păreau să fie afacerile. Omul educat nu-i renega şi nu se despărţea automat de semenii lui aşa cum ar fi făcut neruşinatul de negustor sau patron. Ba chiar adesea, în special în calitate de învăţător, ajuta din plin la ridicarea tovarăşilor săi din ignoranţa şi întunericul care păreau responsabile pentru nefericirea lor. O sete generală de educaţie era mult mai uşor de creat decît o sete generală de succes individual în afaceri, iar studiul era mai accesibil decît ciudata măiestrie de a face bani. În comunităţi aproape în întregime compuse din mici gospodării ţărăneşti, mici negustori şi proletari, precum Ţara Galilor, putea apărea simultan o dorinţă nestăvilită de a-şi împinge fiii către învăţămînt şi preoţime şi totodată un crîncen resentiment împotriva bogăţiei şi a afacerilor ca atare.

Cu toate acestea, într-un anumit sens educaţia reprezenta competiţia individualistă, "cariera accesibilă talentului" şi triumful meritului asupra naşterii şi relaţiilor la fel de eficient ca în afaceri, prin intermediul instrumentului examinării competitive. Ca de obicei, Revoluţia Franceză şi-a produs expresia cea mai logică, ierarhiile paralele ale examinărilor, care încă mai selectează progresiv din rîndul corpului naţional de cîştigători de burse elita intelectuală ce administrează şi instruieşte poporul francez. Bursele şi examinarea prin concursuri erau de asemenea idealul majorităţii gînditorilor britanici ai şcolii burgheze autoreflexive, radicaliştii filozofici benthamişti, care pînă la urmă — dar nu înainte de sfîrşitul perioadei noastre — au impus-o într-o formă extrem de pură asupra superiorului Minister de Interne Britanic şi Civil Indian, în ciuda împotrivirii înverşunate a aristocraţiei. Selecţia după merit, aşa cum era hotărîtă prin examinare în alte teste educaţionale, a devenit idealul general acceptat al tuturor serviciilor publice europene, exceptîndu-le pe cele mai arhaice (precum cel papal sau Ministerul Britanic de Externe), sau al celor mai democratice, care preferau — ca în SUA — alegerile înaintea examinării, drept criteriu pentru posturile publice. Căci, la fel ca alte forme de concurenţă individualistă, susţinerea unor examene era un instrument liberal, dar nu unul democratic sau egalitar.

Rezultatul social principal al deschiderii educaţiei către talent a fost astfel unul paradoxal. El a produs nu doar "societatea deschisă" a competiţiei libere în afaceri, ci şi "societatea închisă" a birocraţiei; dar amîndouă, în modurile lor diferite, au fost instituţii caracteristice ale erei burghezo-liberale. Etosul serviciilor superioare civile din secolul XIX era în mod fundamental cel al iluminismului secolului XVIII: masonic şi "iosefinic" în Europa Centrală şi de Răsărit, napoleonic în Franţa, liberal şi anticlerical în celelalte ţări latine, benthamist în Marea Britanie. În principiu, competiţia era transformată într-o promovare automată o dată ce persoana merituoasă îşi cîştigase locul în serviciu; deşi cît de repede şi cît de departe era cineva promovat depindea încă (teoretic) de meritele sale, dacă nu cumva egalitarismul corporatist impunea promovarea după vechime. La prima vedere birocraţia părea de aceea foarte diferită de idealul societăţii liberale. Şi totuşi, serviciile publice erau legate laolaltă prin conştiinţa selecţiei după merit, dintr-o atmosferă în care prevalau incoruptibilitatea, eficienţa practică şi educaţia, şi după origini nearistocratice. Chiar şi insistenţa rigidă asupra promovării automate (care atingea lungimi absurde în acea organizaţie tipică a clasei mijlocii, Marina Britanică) avea cel puţin avantajul de a exclude obiceiul tipic aristocratic sau monarhic al favoritismului. În societăţile unde dezvoltarea economică rămînea în urmă, serviciul public oferea de aceea o concentrare alternativă pentru ridicarea claselor mijlocii[17]. Nu întîmplător în Parlamentul de la Frankfurt, 68 dintre deputaţi erau funcţionari civili sau alte oficialităţi (faţă de numai 12% din rîndurile "profesiunilor liberale" şi 2-5 dintre oamenii de afaceri)[18].

Astfel, a fost un noroc pentru cel ce intenţiona să facă carieră că perioada napoleoniană a fost aproape peste tot una de expansiune în aparatul şi activitatea guvernului, deşi abia suficient de mare pentru a absorbi oferta în creştere de cetăţeni alfabetizaţi. Între 1830 şi 1850, cheltuielile publice *per capita* au crescut cu 25% în Spania, cu 40% în Franţa, cu 44% în Rusia, cu 50% în Belgia, cu 70% în Austria, cu 75% în SUA şi cu peste 90% în Olanda. (Numai în Marea Britanie, coloniile britanice, Scandinavia şi cîteva state rămase în urmă, cheltuielile guvernului pe cap de locuitor au rămas stabile sau au scăzut în această perioadă de avînt al liberalismului economic.)[19] Aceasta se datora nu numai evidentului consumator de impozite, forţele armate, care au rămas mult mai mari după războaiele napoleoniene decît înainte, în ciuda absenţei oricăror războaie internaţionale importante: dintre statele-majore, numai Marea Britanie şi Franţa aveau în 1851 o armată care era mult mai mică decît în perioada de vîrf a puterii napoleoniene

din 1810, iar în mai multe — de exemplu în Rusia, unele state germane şi Spania — era chiar mai mare. Aceasta se datora, de asemenea, dezvoltării funcţiilor vechi şi apariţiei funcţiilor noi ale statelor. Căci este o eroare elementară (şi încă una neîmpărtăşită de către acei protagonişti logici ai capitalismului, "radicaliştii filozofici benthamişti") aceea de a crede că liberalismul era ostil birocraţiei. Era ostil doar birocraţiei ineficiente, interferenţei publice în chestiuni care ar fi fost mai bine lăsate în seama întreprinderii private şi a impozitării excesive. Sloganul vulgar-liberal despre statul redus la funcţiile străvechi de paznic de noapte ascunde faptul că statul, scutit de funcţiile lui ineficiente şi interferente, era un stat mult mai puternic şi mai ambiţios decît înainte. De exemplu, la 1848 acesta era un stat care constituise forţe de poliţie moderne, adesea naţionale: în Franţa începînd din 1789, în Irlanda din 1823, în Anglia din 1829, şi în Spania (*Guardia Civil*) din 1844. În afara Marii Britanii, era în mod normal un stat care avea un sistem educaţional public; în afara Marii Britanii şi a SUA, unul care avea sau era pe punctul de a-şi construi un sistem public de căi ferate; peste tot, unul care avea un sistem poştal tot mai larg, pentru a satisface nevoile din ce în ce mai extinse ale afacerilor şi ale comunicaţiilor private. Creşterea populaţiei îl obliga să menţină un sistem juridic mai amplu; creşterea oraşelor şi a problemelor sociale urbane — un sistem mai larg al administraţiei municipale. Fie că funcţiile guvernului erau vechi sau noi, acestea erau exercitate tot mai mult printr-un singur serviciu naţional civil de funcţionari de carieră cu normă întreagă, ale căror eşaloane superioare erau transformate şi transferate liber de către autoritatea centrală pe întinsul fiecărui stat. Dar dacă un serviciu eficient de acest fel ar putea foarte bine reduce numărul de funcţionari şi costul unitar al administraţiei prin eliminarea corupţiei şi a jumătăţilor de normă, ar crea o maşină guvernamentală şi mai formidabilă. Cele mai elementare funcţii ale statului liberal, cum ar fi stabilirea eficientă şi colectarea de impozite de către un organism de funcţionari salariaţi sau menţinerea unei forţe poliţieneşti rurale naţionale organizate cu regularitate, ar fi părut să depăşească cele mai îndrăzneţe vise ale majorităţii absolutismului prerevoluţionar. La fel s-ar întîmpla şi cu nivelul impozitării, devenit acum, de fapt, uneori un impozit gradat pe venit[20], tolerat de supusul statului liberal: în 1840 cheltuielile guvernamentale în Anglia liberală au fost de patru ori mai mari decît în autocratica Rusie.

Puţine dintre aceste posturi birocratice noi erau cu adevărat echivalentul epoletului ofiţerului purtat de proverbialul soldat napoleonian în raniţa

sa ca un prim pas către eventualul baston de mareşal. Dintre cei 130.000 de funcţionari civili estimaţi pentru Franţa în 1839[21], marea majoritate erau poştaşi, învăţători, mici colectori de impozite, funcţionari legali şi alţii asemenea; şi chiar cei 450 de oficiali din Ministerul de Interne, cei 350 din Ministerul Afacerilor Externe constau în principal din funcţionari; o rasă umană care, aşa cum apare cu claritate în literatură, de la Dickens la Gogol, nu prea avea de ce să fie invidiată, cu excepţia, probabil, a privilegiului serviciului public, a securităţii care le permitea să moară de foame în acelaşi ritm întreaga viaţă. Oficialii care erau realmente echivalentul social al unei bune cariere pentru clasa mijlocie — din punct de vedere financiar, nici un funcţionar nu putea spera vreodată la mai mult decît un confort decent — erau puţini. Chiar şi azi, "clasa administrativă" a întregului serviciu civil britanic, concepută de către reformatorii de la mijlocul secolului XIX ca echivalent al claselor mijlocii în ierarhia birocratică, constă din nu mai mult de 3.500 persoane cu totul.

Totuşi, aşa modestă cum era situaţia micului funcţionar sau a "gulerului alb", el era cu un munte deasupra nivelului muncitorului sărac. Nu presta muncă fizică. Mîinile curate şi gulerul alb îl plasau, oricît de simbolic, de partea celor bogaţi. În mod normal era acoperit de magia autorităţii publice. În faţa lui, bărbaţi şi femei trebuiau să facă coadă pentru documente care le înregistrau viaţa; îi concedia cu un semn al mîinii sau îi chema înapoi; le spunea ce puteau face şi ce nu. În ţări mai înapoiate (cît şi în democraticele SUA), prin intermediul lui era posibil ca verii şi nepoţii să-şi găsească slujbe; în multe ţări nu chiar atît de înapoiate trebuia să fie mituit. Pentru nenumărate familii de ţărani sau de muncitori, pentru care alte perspective de ascensiune socială erau slabe, mica birocraţie, învăţămîntul şi preoţimea erau cel puţin teoretic tangibile, vîrfuri ale Himalayei pe care fiii lor le-ar fi putut atinge.

Profesiunile liberale abia dacă erau în obiectivul lor; căci pentru a deveni doctor, avocat, profesor (ceea ce pe continent însemna în egală măsură director de gimnaziu şi profesor universitar) sau "o persoană educată, cu preocupări amestecate"[22] era nevoie de ani lungi de educaţie sau de un talent şi împrejurări excepţionale. Marea Britanie la 1851 conţinea vreo 16.000 de avocaţi (fără să-i punem la socoteală pe judecători) şi cam 1.700 de studenţi la drept[23]; vreo 17.000 medici şi chirurgi şi 3.500 de studenţi şi asistente medicale, mai puţin de 3.000 de arhitecţi, în jur de 1.300 de "redactori şi scriitori". (Termenul francez *jurnalist* nu intrase încă în uzanţele oficiale.) Dreptul şi medicina erau două dintre marile profesii de tradiţie.

Cea de-a treia, preoţimea, oferea mai puţină deschidere decît ne-am fi putut aştepta chiar şi numai fiindcă (cu excepţia predicatorilor din sectele protestante) se extindea ceva mai încet decît populaţia. Într-adevăr, datorită zelului anticlerical al guvernelor — Iosif al II-lea a desfiinţat 359 de abaţii şi mănăstiri, spaniolii în intervalele lor liberale s-au străduit să le desfiinţeze pe toate — unele părţi ale profesiunii mai degrabă se restrîngeau decît să se extindă.

Exista o singură deschidere reală: învăţămîntul elementar civil şi religios. Numărul celor cuprinşi în învăţămînt, recrutaţi în principal dintre fiii ţăranilor, meşteşugarilor şi ai altor familii modeste, nu era nici pe departe neglijabil în statele occidentale: în Marea Britanie circa 76.000 de bărbaţi şi femei se caracterizau ca fiind învăţători/învăţătoare sau profesori în general, fără a mai pune la socoteală pe cele aproximativ 20.000 de guvernante, binecunoscuta ultimă resursă a fetelor sărace şi educate, incapabile sau nedoritoare de a-şi cîştiga viaţa în moduri mai puţin respectabile. În plus, învăţămîntul nu era doar o profesiune largă, ci şi una în plină expansiune. Era prost plătită; dar dincolo de ţările cele mai filistine, precum Marea Britanie sau SUA, învăţătorul de şcoală elementară era pe drept cuvînt o figură populară. Căci dacă cineva reprezenta idealul unei epoci cînd pentru prima oară bărbaţii şi femeile de rînd priveau mai sus de capetele lor şi vedeau că ignoranţa putea fi risipită, era cu siguranţă bărbatul sau femeia a cărei viaţă şi chemare era de a da copiilor oportunităţi pe care părinţii lor nu le avuseseră niciodată; de a le deschide lumea; de a-i îmbiba cu adevăruri şi moralitate.

Afacerile, desigur, erau cariera cea mai accesibilă talentului, şi într-o economie în rapidă expansiune, oportunităţile de afaceri erau cu siguranţă mari. Scara mică a multor întreprinderi, prevalenţa subcontractării, a cumpărării şi vînzării modeste, le făcea relativ uşor de preluat. Totuşi, nici condiţiile materiale, nici cele sociale şi culturale nu erau propice pentru cei săraci. În primul rînd — fapt frecvent trecut cu vederea de către cei de succes — evoluţia economiei depindea mai curînd de crearea de muncitori salariaţi decît de patroni sau de liber-profesionişti. Pentru fiecare om care urca înspre clasele afacerilor, un număr mai mare cobora necesarmente. În cel de-al doilea rînd, independenţa economică necesita calificări tehnice, atitudini mentale sau resurse financiare (oricît de modeste) care pur şi simplu nu erau la îndemîna majorităţii bărbaţilor şi femeilor. Cei care erau destul de norocoşi să le aibă — de exemplu, membrii minorităţilor religioase sau ai sectelor, a căror aptitudine pentru asemenea activităţi

este binecunoscută sociologilor — s-ar fi putut descurca: majoritatea acelor şerbi din Ivanovo — "Manchesterul Rusiei" —, care au devenit producători textilişti, aparţineau sectei "Vechii credinţe"[24]. Dar ar fi fost cu totul nerealist să ne aşteptăm la cei care nu aveau aceste avantaje — de exemplu majoritatea ţăranilor ruşi — să facă acelaşi lucru sau chiar în acest stadiu să se gîndească să-i stimuleze.

III

Nici un grup al populaţiei nu se bucura de deschiderea carierelor către talentul de orice fel cu mai multă pasiune decît acele minorităţi care fuseseră pînă atunci private de poziţii înalte nu doar pentru că nu erau de viţă nobilă, ci pentru că sufereau de pe urma discriminării oficiale şi colective. Entuziasmul cu care protestanţii francezi s-au aruncat în viaţa publică în timpul Revoluţiei şi după aceea a fost depăşit numai de vulcanica erupţie de talente din rîndurile evreilor occidentali. Înaintea emancipării pe care raţionalismul secolului XVIII a pregătit-o iar Revoluţia Franceză a adus-o, numai două drumuri spre poziţiile înalte erau disponibile unui evreu, comerţul sau finanţele şi interpretarea textelor sfinte; şi amîndouă îl îngrădeau în comunitatea sa de ghetou strîmt segregată, din care numai o mînă de "evrei de curte" sau alţi oameni cu stare au răsărit pe jumătate, atenţi — chiar şi în Marea Britanie şi Olanda — să nu păşească prea departe în lumina periculoasă şi nepopulară a celebrităţii. Şi nici nu era nepopulară o astfel de apariţie în rîndul necredincioşilor brutali şi beţivi care, în ansamblu, nu au reuşit semnificativ să se bucure de emanciparea evreilor. Secole de comprimare socială au închis ghetoul în jurul lui însuşi, respingînd orice pas în afara strîmtelor ortodoxii drept necredinţă şi trădare. Pionierii din secolul XVIII ai liberalizării evreilor din Germania şi Austria, mai ales Moses Mendelssohn (1729-1787), au fost insultaţi ca dezertori şi atei.

Marea majoritate a iudaicilor, care locuiau în ghetourile aflate într-o creştere rapidă în partea de răsărit a vechiului regat al Poloniei şi Lituaniei, continuau să-şi trăiască vieţile lor bănuitoare în rîndul unei ţărănimi ostile, împărţite numai în privinţa credinţei lor între învăţaţii rabini intelectualişti ai ortodoxiei lituaniene şi hassidim-ul extatic şi bătut de sărăcie. Este caracteristic faptul că din 46 de revoluţionari galiţieni arestaţi de autorităţile austriece în 1834, numai unul era evreu[25]. Dar în comunităţile mai mici din Occident, evreii profitau de noile lor oportunităţi cu amîndouă mîinile, chiar şi atunci cînd preţul pe care trebuiau să-l plătească era un botez

nominal, aşa cum era cazul încă adesea în ţările semiemancipate, în orice caz pentru posturile oficiale. Omul de afaceri nu avea nevoie nici măcar de aceasta. Familia Rothschild, regii evreimii internaţionale, nu erau doar bogaţi. Ar fi putut fi şi mai devreme, deşi schimbările politice şi militare ale perioadei ofereau oportunităţi fără precedent pentru finanţele internaţionale. Ar fi putut de asemenea acum *să-şi arate bogăţia*, să ocupe o poziţie socială care să corespundă în mare bogăţiei lor, şi chiar să aspire la nobleţea pe care prinţii europeni începeau deja să le-o împrumute în 1816. (Au devenit baroni ereditari de Habsburg în 1823.)

Mai frapantă decît bogăţia evreilor era înflorirea talentelor în artele seculare, ştiinţe şi profesii. După standardele secolului XX, era încă modestă, deşi la 1848 cea mai mare minte evreiască a secolului XIX şi politicianul cel mai de succes ajunseseră amîndoi la maturitate: Karl Marx (1818-1883) şi Benjamin Disraeli (1804-1881). Nu existau oameni de ştiinţă evrei importanţi, şi doar cîţiva matematicieni evrei de mare importanţă, dar nu supremă. Meyerbeer (1791-1864) şi Mendelssohn-Bartholdy (1809-1847) nu sînt compozitori de talia cea mai înaltă, deşi printre poeţi Heinrich Heine (1797-1856) supravieţuieşte destul de bine. Încă nu existau pictori importanţi, instrumentişti sau dirijori, şi o singură personalitate teatrală marcantă, actriţa Rachel (1821-1858). Dar, de fapt, producţia de geniu nu este un criteriu al emancipării unui popor, care se măsoară mai degrabă prin brusca abundenţă de evrei eminenţi participanţi la cultura şi viaţa publică occidentală, în special în Franţa şi mai ales în statele germane, care au oferit limba şi ideologia ce avea să facă în curînd legătura dintre medievalism şi secolul XIX pentru evreii imigranţi din hinterland.

Dubla revoluţie adusese evreii ceva mai aproape de egalitate decît fuseseră vreodată în timpul creştinismului. Cei care au profitat de ocazie nu doreau decît să fie "asimilaţi" societăţii nòi, iar simpatiile lor erau, din motive evidente, în proporţie copleşitoare liberale. Totuşi, situaţia evreilor era nesigură şi incomodă, chiar dacă antisemitismul endemic al maselor exploatate, care puteau acum identifica adesea cu promptitudine "evreu" şi "burghez"[26], nu era exploatat serios de politicienii demagogi. În Franţa şi în Germania de Vest (dar nu şi în alte părţi), unii evrei tineri se trezeau visînd la o societate şi mai perfectă: exista un element evreiesc marcant în saint-simonismul francez (Olinde Rodrigues, fraţii Pereire, Léon Halévy, d'Eichthal) şi în mai mică măsură în comunismul german (Moses Hess, poetul Heine şi, desigur, Marx, care totuşi a demonstrat o totală indiferenţă faţă de originile şi legăturile sale evreieşti.)

Situaţia evreilor îi făcea excepţional de pregătiţi să se integreze în societatea burgheză. Erau minoritari. Erau deja într-o proporţie copleşitoare urbani, pînă într-atît, încît erau în general imunizaţi la bolile urbanizării. În oraşe mortalitatea şi morbiditatea lor mai scăzute erau deja observate de către statisticieni. În marea lor majoritate erau alfabetizaţi şi nu se ocupau cu agricultura. Un procent foarte mare erau deja în comerţ sau în profesiunile liberale. Însăşi profesia lor îi obliga constant să ia în considerare situaţii şi idei noi, chiar şi numai pentru a detecta ameninţarea latentă la care erau supuşi. Marea masă a popoarelor lumii, pe de altă parte, se adapta cu mult mai multă greutate noii societăţi.

Aceasta se întîmpla în parte fiindcă armura străbătută de cutume le făcea imposibilă înţelegerea a ceea ce se aştepta de la ei; ca şi tinerii domni algerieni, transportaţi la Paris pentru a căpăta o educaţie în anii '40, care erau şocaţi să descopere că fuseseră invitaţi în capitala regală numai pentru comerţul social cu regele şi nobilimea, despre care ştiau că li se cuvenea. În plus, societatea nouă nu facilita adaptarea. Cei care acceptau binecuvîntările evidente ale civilizaţiei clasei mijlocii şi manierele clasei mijlocii se puteau bucura de beneficiile ei în mod liber; cei care refuzau sau erau incapabili, pur şi simplu, nu contau. Guvernele liberale moderate din 1830 erau caracterizate de mai mult decît o simplă înclinaţie politică în insistenţa pentru un adevărat drept de vot; cel care nu-şi demonstrase capacitatea de a acumula proprietate nu era un bărbat adevărat, şi de aceea nu prea putea fi un cetăţean cu drepturi depline. Extremele acestei atitudini se petreceau acolo unde clasa mijlocie europeană venea în contact cu păgînul necredincios, încercînd să-l convertească prin intermediul misionarilor intelectuali nesofisticaţi la adevărurile creştinătăţii, ale comerţului şi la purtatul pantalonilor (între care nu se făcea o distincţie prea clară), şi să-i impună adevărurile legislaţiei liberale. Dacă accepta acestea, liberalismul (dintre toate evenimentele revoluţionare franceze) era perfect pregătit să-i ofere cetăţenie completă, cu toate drepturile sau speranţa de a fi într-o bună zi la fel de bun ca şi un englez, ca şi în rîndul englezilor. Atitudinea este perfect reflectată în *senatus-consulte* al lui Napoleon al III-lea care, la cîţiva ani după sfîrşitul perioadei noastre, dar în spiritul acesteia, a deschis cetăţenia către nativii algerieni: *"Il peut, sur sa demande, être admis à jouir des droits de citoyen français; dans ce cas il est régi par les lois civiles et politiques de la France"*[27]. Nu trebuia decît să renunţe, de fapt, la islamism; dacă nu dorea aceasta — şi puţini erau cei care doreau —, rămînea un supus şi nu un cetăţean.

Dispreţul masiv al celor "civilizaţi" faţă de "barbari" (care includeau masa săracilor ce munceau la domiciliu)[28] se baza pe acest sentiment de superioritate demonstrată. Lumea clasei mijlocii era liber deschisă tuturor. Cei care nu reuşeau să treacă de porţile ei demonstrau de aceea o lipsă de inteligenţă personală, de forţă morală şi de energie, care îi condamna automat sau în cel mai bun caz o moştenire istorică şi rasială care cu siguranţă îi handicapa în permanenţă, căci altfel ar fi făcut uz de oportunităţile lor. Perioada care a culminat pe la jumătatea secolului a fost de aceea una de duritate fără egal, nu doar fiindcă sărăcia care înconjura respectabilitatea clasei mijlocii era atît de şocantă, încît cei născuţi bogaţi învăţaseră nici să n-o vadă, lăsînd ca ororile ei să aibă un impact total doar asupra străinilor aflaţi în trecere (aşa cum se întîmplă azi cu ororile suburbiilor indiene), ci şi pentru că se făcea referire la săraci, precum şi la barbarii din afară, ca şi cum nici măcar nu ar fi fost oameni. Dacă soarta lor era să devină muncitori industriali, erau doar o masă ce trebuia forţată să intre în matricea disciplinară potrivită prin pură coerciţie, draconica disciplină de fabrică fiind suplimentată cu ajutorul statului. (Este caracteristic faptul că opinia clasei mijlocii contemporane nu vedea nici o incompatibilitate între principiul egalităţii în faţa legii şi codurile muncii deliberat discriminatorii care, cum era cazul cu Codul stăpînului englez şi al servitorului din 1823, pedepsea muncitorii cu închisoarea pentru încălcarea contractului, iar pe stăpîni doar prin amenzi modeste, dacă îi pedepsea cumva.)[29] Trebuiau să fie constant pe punctul de a muri de foame, fiindcă altfel nu ar fi muncit, nefiind mişcaţi de motivaţii "umane". "Este în interesul muncitorului însuşi, i se spunea lui Villermé la sfîrşitul anilor '30 de către patroni, să fie permanent hărţuit de nevoi, pentru că astfel nu va da copiilor săi un prost exemplu, iar sărăcia sa va fi o garanţie a bunei purtări"[30]. Cu toate acestea, erau prea mulţi săraci pentru propriul lor bine, dar se spera că operaţiile legii lui Malthus vor elimina prin înfometare suficient de mulţi, menţinînd un maximum viabil; doar dacă, desigur, *per absurdum*, săracii şi-ar fi stabilit propriile lor controale raţionale asupra populaţiei, înfrînîndu-se de la o îngăduinţă excesivă faţă de procreare.

Nu era decît un pas mic de la o astfel de atitudine la recunoaşterea formală a inegalităţii care, aşa cum susţinea Henri Baudrillart în conferinţa sa inaugurală la Collège de France în 1853, era unul dintre cei trei piloni ai societăţii umane, ceilalţi doi fiind proprietatea şi moştenirea[31]. Societatea ierarhică era astfel reconstruită pe bazele unei egalităţi formale. Ea pierduse doar ceea ce o făcuse tolerabilă în vremurile de demult, convingerea

socială generală că oamenii au datorii şi drepturi, că virtutea nu era pur şi simplu echivalentul banilor şi că cei mai de jos, deşi de jos, aveau un drept asupra vieţilor lor modeste în intervalul pînă cînd Dumnezeu avea să-i cheme la el.

NOTE

1. F. Engels, *Condition of the Working Class in England*, cap. XII.

2. M. Capefigue, *Histoires des Grandes Operations Financières*, IV (1860), p. 255.

3. M. Capefigue, loc. cit., p. 254, 248-249.

4. A. Beauvillers, *L'Art du Cuisinier* (Paris, 1814).

5. În 1835 *Journal des Débats* (tiraj de aproximativ 10.000 exemplare) încasa cam 20.000 de franci pe an din reclame. În 1838 pagina 4 din *La Presse* era închiriată cu 150.000 de franci pe an, în 1845 cu 300.000[6].

6. H. Sée, *Histoire Economique de la France*, II, p. 216.

7. "Le grand poème de l'étalage chante ses strophes de couleur depuis la Madeleine jusqu'à la Porte Saint-Denis."

8. A. Briggs, Conştiinţa clasei mijlocii în politica engleză 1780-1846, *Past and Present*, 9, aprilie 1956, p. 68.

9. "Opiniile unei clase de oameni care se află mai jos de rangul de mijloc sînt formate şi minţile lor îndreptate de către acel rang inteligent şi virtuos, care vine imediat în contact cu ei." James Mill, *An Essay on Government*, 1823.

10. Donald Read, *Press and People 1790-1850* (1961), p. 26.

11. S. Smiles, *Life of George Stephenson* (ed. 1881), p. 183.

12. Charles Dickens, *Vremuri grele.*

13. Cf. Leon Faucher, *Manchester in 1844* (1844), p. 24-25: "Oraşul realizează într-o oarecare măsură utopia lui Bentham. Totul este măsurat în rezultate după utilitate; şi dacă FRUMOSUL, MĂREŢUL şi NOBILUL vor prinde vreodată rădăcini în Manchester, se vor dezvolta în conformitate cu acest standard".

14. Leon Faucher, *Etudes sur l'Angleterre*, I (1842), p. 322.

15. M.J. Lambert-Dansette, *Quelques familles du patronat textile de Lille-Armentières* (Lille 1954), p. 659.

16. Oppermann, *Geschichte d. Königreichs Hannover*, citat în T.Klein, 1848, *Der Vorkampf* (1914), p. 71.

17. Toţi acei *fonctionnaires* din romanele lui Balzac par să vină din, sau să fie asociaţi cu, familii de mici antreprenori.

18. G. Schilfert, *Sieg u. Niederlage d. demokratischen Wahlrechts in d. deutschen Revolution 1848-1849* (1952), p. 404-405.

19. Mulhall, op. cit., p. 259.

20. În Marea Britanie aceasta a fost impusă temporar în timpul războaielor napoleoniene şi permanent începînd din 1842; nici o altă ţară importantă nu urmase conducerea sa înainte de 1848.

21. W.R. Sharp, *The French Civil Service* (New York 1931), p. 15-16.

22. *The Census of Great Britain in 1851* (Londra, Longman, Brown, Green and Longman, 1854), p. 57.

23. Pe continent numărul, procentul de avocaţi era adesea mai ridicat.

24. R. Portal, La naissance d'une bourgeoisie industrielle dans la première moitié du XIX siècle. *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne*, Douzième série, II, 1959.

25. Vienna, *Verwaltungarchiv*, Polizeihofstelle, H. 136/1834.

26. Brigandul german Schinderhannes (Johannes Bueckler 1777-1803) a cîştigat multă popularitate concentrîndu-se asupra victimelor din rîndul evreilor, iar la Praga tulburările din 1840 au luat de asemenea un aspect antisemit. (Viena, Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle, 1186-1845).

27. A.Girault şi L.Milliot, *Principes de Colonisation et de Legislation Coloniale* (1938), p. 359.

28. Louis Chevalier, *Classes Laborieuses et Classes Dangereuses* (Paris 1958), III, pt. 2 discută folosirea termenul "barbari", atît de către cei ostili, cît şi de către cei prietenoşi faţă de muncitorii săraci în 1840.

29. D. Simon, Stăpîn şi servitor, în J.Saville red., *Democracy and the Labour Movement* (1954).

30. P. Jaccard, *Histoire Sociale du Travail* (1960), p. 248.

31. P. Jaccard, op. cit., p. 249.

11

MUNCITORIMEA SĂRACĂ

Fiecare patron locuieşte în fabrica sa ca plantatorii coloniali în mijlocul sclavilor lor, unu la o sută, iar manifestarea de la Lyon este un fel de răscoală din Santo Domingo... Barbarii care ameninţă societatea nu sînt nici în munţii Caucaz, nici în stepele tătare; ci sînt în suburbiile oraşelor industriale... Clasa muncitoare trebuie prin aceasta să recunoască cu claritate natura situaţiei; trebuie să-şi cunoască locul.

Saint-Marc Girardin în *Journal des Debats*, 8 decembrie 1931

Pour gouverner il faut avoir
Manteaux ou rubans en sautoir (bis).
Nous en tissons pour vous, grands de la terre,
Et nous, pauvres canuts, sans drap on nous enterre.
C'est nous les canuts
Nous sommes tous nus (bis).

Mais quand notre règne arrive
Quand votre règne finira.
Alors nous tisserons le linceuil du vieux monde
Car on entend déjà la revolte qui gronde.
C'est nous les canuts
Nous n'irons plus tout nus.

Cîntecul mătăsarilor din Lyon

I

Trei posibilităţi erau de aceea deschise acestor săraci aflaţi în calea societăţii burgheze, şi care nu se mai adăposteau eficient în regiuni încă inaccesibile ale societăţii tradiţionale. Puteau lupta ca să devină burghezi; puteau permite să fie puşi la pămînt sau se puteau revolta.

Primul drum, aşa cum am văzut, nu era doar dificil din punct de vedere tehnic pentru cei cărora le lipsea taxa minimă de intrare de proprietate

sau educaţie, ci şi profund dezgustător. Introducerea unui sistem individualist pur utilitarist de comportament social, anarhia de junglă teoretic justificată a societăţii burgheze cu motto-ul său: "fiecare pentru sine şi naiba să-i ia pe ceilalţi", părea celor crescuţi în societăţile tradiţionale ca fiind puţin mai bună decît răul glumeţ. "În vremurile noastre, spunea unul dintre ţesătorii manuali de in silezieni care s-au ridicat împotriva sorţii lor în zadar în 1844,[1] oamenii au inventat moduri minunate de a slăbi şi submina viaţa altora. Dar, vai, nimeni nu se mai gîndeşte la cea de-a şaptea poruncă, care cere şi interzice: Să nu furi. Şi nici nu-şi mai amintesc comentariul făcut de Luther, în care spune: Îl vom iubi pe Domnul şi ne vom teme de el, astfel încît să nu rîvnim la bunul sau banii aproapelui, nici să nu-l dobîndim prin negoţ necinstit, ci, dimpotrivă, îl vom ajuta să-şi păstreze şi să-şi sporească agoniseala şi proprietatea." Un astfel de om vorbea în numele tuturor celor care se găseau tîrîţi într-un abis care însemna pur şi simplu forţele iadului. ("Bogaţii obişnuiau să trateze pe săraci cu milă, iar săracii trăiau simplu, căci în acele zile cei de jos aveau mult mai puţine nevoi ca să se arate, ca haine şi alte cheltuieli, decît azi.") Dar chiar şi acel loc modest în ordinea socială se părea acum că le era luat.

Astfel, împotrivirea lor chiar şi la cele mai raţionale propuneri ale societăţii burgheze se potrivea... cu lipsa de omenie. Boiernaşii de ţară introduceau, iar muncitorii se agăţau de sistemul Speenhamland, deşi argumentele economice împotriva acestuia erau concludente. Ca mijloc de uşurare a sărăciei, caritatea creştină era mai rău decît inutilă, după cum se putea vedea în statele papale, care abundau în aşa ceva. Dar era populară nu numai în rîndul bogaţilor tradiţionali, care o îndrăgeau ca pe o pază împotriva răului de a avea drepturi egale (propus de "acei visători care susţin că natura a creat oamenii cu drepturi egale şi că distincţiile sociale ar trebui să fie fondate pur şi simplu pe utilitatea comunală"[2]), ci şi în rîndul săracilor tradiţionali, care erau profund convinşi că aveau *dreptul* la firimiturile de la masa bogaţilor. În Marea Britanie o prăpastie îi despărţea pe campionii Societăţilor Amicale, care le vedeau în întregime ca pe o formă de autoajutorare individuală, de săracii, care le tratau de asemenea, şi adesea în primul rînd ca pe nişte *societăţi*, cu întîlniri prieteneşti, ceremonii, ritualuri şi festivităţi; în detrimentul solidarităţii lor funcţionăreşti.

Această împotrivire era întărită chiar şi de opoziţia burghezilor faţă de astfel de aspecte ale competiţiei individuale libere de care nu se bucurau

de fapt. Nimeni nu era mai devotat individualismului decît vigurosul fermier american şi meşteşugar, nici o Constituţie mai opusă decît a lor — sau cel puţin aşa credeau avocaţii pînă în secolul nostru — unor astfel de restrîngeri ale libertăţii, precum nou-născuta legislaţie federală a muncii. Dar nimeni nu era mai ferm dedicat, după cum am văzut, protecţiei "artificiale" a afacerilor lor. Maşinăriile noi erau unul dintre beneficiile principale de aşteptat din partea întreprinderilor private şi a competiţiei libere. Dar nu numai muncitorii ludiţi s-au ridicat să o sfărîme: micii oameni de afaceri din regiunile lor simpatizau cu ei, deoarece şi ei îi priveau pe inovatori ca pe nişte distrugători ai vieţilor oamenilor. Fermierii, de fapt, îşi lăsau uneori maşinile afară ca să fie distruse de răsculaţi, iar guvernul a trebuit să trimită o circulară în cuvinte tari în 1830 ca să arate că "maşinile sînt la fel de îndreptăţite la protecţia legii ca şi orice altă parte a proprietăţii"[3]. Însăşi ezitarea şi îndoiala cu care, în afara convingerilor în confesiunea burghezo-liberală, noul antreprenor intra în sarcina sa istorică de a distruge ordinea socială şi morală întărea convingerile săracului.

Existau, desigur, oameni ai muncii care făceau tot ce le stătea în putinţă ca să pătrundă în clasa mijlocie sau cel puţin ca să urmeze preceptele frugalităţii, ale autoajutorării şi perfecţionării personale. Literatura morală şi didactică a radicalismului clasei mijlocii, mişcările de temperanţă şi de devotament protestant sînt pline de felul de oameni al căror Homer era Samuel Smiles. Şi, într-adevăr, astfel de organisme îl atrăgeau şi poate îl încurajau pe tînărul ambiţios. Royton Temperance Seminary, înfiinţat în 1843 (rezervat băieţilor — mai ales lucrători în industria bumbacului — care făcuseră jurămînt de abstinenţă, respingeau jocurile de noroc şi erau oameni de caracter), produsese în intervalul a două decenii cinci maiştri ţesători de bumbac, un cleric, doi şefi de topitorii de bumbac în Rusia şi "mulţi alţii obţinuseră poziţii respectabile ca directori, supraveghetori, mecanici şefi, învăţători cu diplomă sau deveniseră respectabili proprietari de magazine"[4]. Sigur că asemenea fenomene erau mai puţin comune în afara lumii anglo-saxone, unde ieşirea din clasa muncitoare (cu excepţia migrării) era mult mai îngustă — nu era deosebit de largă nici în Marea Britanie —, iar influenţa morală şi intelectuală a clasei mijlocii radicale era mai mică.

Pe de altă parte, erau clar mult mai mulţi cei care, confruntaţi cu o catastrofă pe care nu o înţelegeau, sărăciţi, exploataţi, adunaţi în turme în mahalale care combinau mohoreala şi murdăria, sau în complexele tot mai răspîndite de sate industriale de mici dimensiuni, cădeau în demora-

lizare. Lipsiţi de instituţiile tradiţionale şi de ghidurile de comportament, cum puteau mulţi dintre ei să nu cadă în abisul expedientelor de la o zi la alta, în care familiile îşi peticeau nevoile în fiecare săptămînă pînă la ziua de salariu[5], şi unde alcoolul era "cel mai rapid mod de a ieşi din Manchester" (sau Lille sau Borinage). Alcoolismul de masă, tovarăş aproape invariabil al industrializării şi urbanizării pe tot parcursul lor necontrolat, răspîndea o "duhoare de alcool tare"[6] în întreaga Europă. Poate că numeroşii contemporani care deplîngeau creşterea alcoolismului, ca şi a prostituţiei şi a altor forme de promiscuitate sexuală, exagerau. Cu toate acestea, brusca producere a agitaţiilor sistematice de sobrietate, cu caracter de clasă mijlocie, dar şi de clasă muncitoare, în Anglia, Irlanda şi Germania, în jurul lui 1840, arată că grija legată de demoralizare nu era nici academică, nici redusă la o singură clasă. Succesul ei imediat a fost de scurtă durată, căci în restul secolului ostilitatea faţă de alcoolul tare a rămas ceva ce atît patronii luminaţi, cît şi mişcările muncitoreşti aveau în comun[7].

Dar, desigur, contemporanii care deplîngeau demoralizarea noilor săraci urbani şi industrializaţi nu exagerau. Totul se combina pentru a o maximiza. Oraşele şi zonele industriale creşteau rapid, fără plan sau supervizare, şi cele mai elementare servicii ale vieţii urbane nu reuşeau în mod evident să ţină pasul cu aceasta: curăţenia străzilor, aprovizionarea cu apă, sistemul sanitar, ca să nu mai vorbim despre asigurarea de locuinţe pentru clasa muncitoare[8]. Cea mai evidentă consecinţă a acestei deteriorări urbane a fost reapariţia unei epidemii de masă de boli contagioase (transmise în special prin apă infestată), în special *holera*, care a recucerit Europa din 1831 şi a măturat continentul de la Marsilia la Sankt-Petersburg, în 1832 şi din nou mai tîrziu. Să luăm un singur exemplu: tifosul din Glasgow "nu a atras atenţia ca epidemie decît în 1818"[9]. Apoi a crescut. Au fost două epidemii majore (tifos şi holeră) în oraş în 1830, trei (tifos, holeră şi febra recurentă) în anii '40, două în prima jumătate a anilor '50, pînă cînd îmbunătăţirile urbane au pus la punct o generaţie neglijată. Teribilele efecte ale acestei neglijări au fost cu atît mai mari, cu cît clasele de mijloc şi cele conducătoare nu le-au simţit. Dezvoltarea urbană în perioada noastră a fost un gigantic proces de segregare de clasă, care a împins noua clasă muncitoare în marile mlaştini ale mizeriei în afara centrelor guvernamentale şi de afaceri şi a recent specializatelor zone rezidenţiale ale burgheziei. Împărţirea aproape universal europeană într-un capăt de vest "bun" şi unul de est "sărac" al marilor oraşe s-a format în această perioadă[10]. Şi ce instituţii sociale, cu excepţia tavernei şi poate a capelei, erau asigurate

în aceste noi aglomerări muncitoreşti afară de propria lor iniţiativă? Numai după 1848, cînd noile epidemii pornite din mahalale au început să-i ucidă şi pe bogaţi, iar masele disperate care creşteau în ele speriaseră forţele potenţiale ale revoluţiei sociale, reconstruirea urbană şi întreprinderea de îmbunătăţiri erau sistematice.

Băutura nu era singurul semn al acestei demoralizări. Infanticidul, prostituţia, sinuciderea şi bolile mentale au fost puse toate în legătură cu acest cataclism social şi economic, datorită în bună parte muncii contemporane de pionierat pe care am numi-o azi "medicină socială". La fel s-a întîmplat cu creşterea criminalităţii şi a violenţei sporite şi adesea gratuite, care era un fel de afirmare personală oarbă împotriva forţelor ce ameninţau să-i înghită pe cei pasivi. Răspîndirea sectelor şi a credinţelor apocaliptice, mistice şi a altora în această perioadă (cf. capitol 12) indică o incapacitate similară de a avea de-a face cu cutremurele societăţii care zdrobeau vieţile oamenilor. Epidemiile de holeră, de exemplu, provocau renaşteri religioase în catolica Marsilie, precum şi în protestanta Ţară a Galilor.

Toate aceste forme de distorsiuni ale comportamentului social aveau un lucru comun între ele, şi întîmplător cu "autoajutorarea". Erau încercări de a scăpa de soarta muncitorului sărac sau în cel mai bun caz de a accepta să uite sărăcia şi umilinţa. Cel ce credea în venirea lui Christos pe pămînt, beţivul, micul gangster, zăpăcitul, tîrfa sau micul antreprenor, toţi îşi întorceau ochii de la condiţia lor colectivă şi (cu excepţia celor din urmă) erau apatici în legătură cu capacitatea de acţiune colectivă. În istoria perioadei noastre, această masivă apatie joacă un rol mult mai mare decît se presupune de obicei. Nu întîmplător cei mai puţin educaţi, mai puţin organizaţi şi de aceea cu mai puţine speranţe dintre săraci, atunci, ca şi mai tîrziu, erau şi cei mai apatici: la alegerile din 1848 în oraşul prusac Halle 81% dintre meşterii artizani independenţi şi 71% dintre zidari, tîmplari şi alţi maiştri constructori au votat; dar numai 46% dintre lucrătorii la căile ferate, muncitori, angajaţii domestici etc.[13]

II

Alternativa pentru a scăpa de înfrîngere era revolta. Iar situaţia muncitorilor săraci era de aşa natură, şi în special a proletariatului industrial care a devenit nucleul lor, încît revolta nu era doar posibilă, ci practic obligatorie. Nimic nu era mai inevitabil în prima jumătate a secolului XIX decît apariţia unor mişcări laburiste şi socialiste, şi chiar a tulburărilor sociale revoluţionare de masă. Revoluţia de la 1848 a fost consecinţa directă.

Nici un observator rezonabil nu a negat că starea în care se aflau muncitorii săraci era îngrozitoare între 1815 şi 1848 , iar pe la 1840 erau destul de mulţi dintre aceştia. Se recunoştea deschis că, de fapt, se deteriora. În Marea Britanie teoria malthusiană a populaţiei, care susţinea că creşterea populaţiei trebuie în mod necesar să depăşească mijloacele de subzistenţă se baza pe o astfel de afirmaţie, întărită de argumentele economiştilor ricardieni. Cei care au adoptat un punct de vedere mai roz asupra perspectivelor clasei muncitoare erau mai puţin numeroşi şi mai puţin talentaţi decît cei care l-au adoptat pe cel sumbru. În Germania în anii '30, pauperizarea crescîndă a oamenilor era subiectul specific a cel puţin 14 publicaţii diferite, iar întrebarea dacă "plîngerile legate de sărăcirea tot mai pronunţată şi lipsa alimentelor" erau justificate a fost aleasă ca temă pentru eseuri academice. (Zece din cei şaisprezece concurenţi au considerat că da şi numai doi că nu.)[14] Prevalenţa unor asemenea opinii este ea însăşi o dovadă a mizeriei universale şi aparent fără nici o speranţă a celor săraci.

Fără îndoială, sărăcia era şi mai mare la ţară, şi în special în rîndul lucrătorilor zileri fără pămînt, al personalului domestic şi, desigur, a ţăranilor cu puţin pămînt sau al celor care trăiau pe pămînt nefertil. O recoltă proastă, precum cele din 1789, 1795, 1817, 1832, 1847, tot mai aducea o adevărată foamete, chiar şi fără intervenţia unor catastrofe suplimentare, cum ar fi competiţia bunurilor din bumbac britanice, care a distrus bazele industriei de lenjerie de casă. După recolta slabă din 1813, în Lombardia mulţi au rămas în viaţă mîncînd numai bălegar şi fîn, pîine făcută din coji de păstăi şi fructe de pădure[15]. Un an prost ca 1817 putea produce, chiar şi în liniştita Elveţie, un adevărat excedent al deceselor asupra naşterilor[16]. Foametea europeană din 1846-1848 păleşte pe lîngă cea irlandeză (cf. mai sus, p. 193), dar era cît se poate de reală. În Prusia de est şi de vest (1847) o treime din populaţie încetase să mai mănînce pîine, bazîndu-se pe cartofi[17]. În satele manufacturiere sărăcite austere, respectabile, din munţii din centrul Germaniei, unde bărbaţii şi femeile se aşezau pe buturugi şi bănci, posedau puţine perdele şi lenjerie de casă, şi beau din ulcioare de lut sau căni de tablă din lipsă de sticlă, populaţia devenise uneori atît de obişnuită cu o dietă compusă din cartofi şi cafea slabă, încît în vremuri de foamete muncitorii care lucrau în schimburi au trebuit să înveţe să mănînce fasolea şi terciul pe care le produceau[18]. Tifosul cauzat de foamete făcea ravagii la ţară în Flandra şi Silezia, unde ţesătorii de in de la sate persistau în lupta pierdută împotriva industriei moderne.

Dar de fapt mizeria — mizeria crescîndă, cum gîndeau tot mai mulţi, — care atrăgea cel mai mult atenţia, la limita catastrofei totale precum cea irlandeză, era cea din oraşele şi zonele industriale unde săracii flămînzeau mai puţin pasiv şi nevăzuţi. Dacă veniturile lor reale au scăzut este încă un subiect de dezbatere istorică, deşi, aşa cum am văzut, nu poate fi nici o îndoială că situaţia generală a săracilor din oraşe se deteriora. Variaţiile între o regiune şi alta, între diferite tipuri de muncitori şi între perioadele economice diferite, cît şi lipsa statisticilor fac să se dea cu greu un răspuns clar la asemenea întrebări, deşi orice îmbunătăţire generală semnificativă absolută poate fi exclusă înainte de 1848 (sau poate doar în Marea Britanie 1844), iar prăpastia dintre bogaţi şi săraci devenea din ce în ce mai adîncă şi mai vizibilă. Epoca în care baroneasa Rothschild purta bijuterii în valoare de un milion şi jumătate de franci la balul mascat al ducelui de Orléans (1842) era totodată cea în care John Bright descria femeile din Rochdale: "2.000 de femei şi fete au trecut pe stradă cîntînd psalmi — un spectacol unic şi foarte straniu — aproape de sublim — sînt îngrozitor de flămînde — o bucată de pîine este devorată cu o lăcomie de nedescris, şi chiar dacă pîinea este murdară toată de noroi, acestea este devorată imediat".[19]

În fapt, este probabil că a existat o oarecare deteriorare generală în zone întinse din Europa, căci nu numai (după cum am văzut) instituţiile şi serviciile sociale urbane nu reuşeau să ţină pasul cu expansiunea precipitată şi neplanificată, iar salariile în bani (şi adesea în produse) tindeau să scadă după 1815, producţia şi transportul de alimente probabil că de asemenea au rămas în urmă în multe oraşe mari pînă în vremea căii ferate[20]. Pe rămîneri în urmă ca acestea îşi bazau malthusienii contemporani pesimismul. Dar lăsînd această întîrziere la o parte, simpla trecere de la dieta tradiţională a omului preindustrial la cel ignorant, cît şi puterea de cumpărare scăzută a celui urbanizat şi industrial duceau la o alimentaţie şi mai proastă, aşa cum condiţiile vieţii şi ale muncii urbane aveau să ducă la o sănătate şi mai precară. Extraordinara diferenţă în privinţa sănătăţii şi a stării fizice dintre populaţia industrială şi cea agricolă (şi, desigur, între clasele de sus, de mijloc şi cea muncitoare), asupra căreia statisticienii francezi şi-au fixat atenţia, se datora cu siguranţă acestui lucru. Probabilitatea medie de viaţă în momentul naşterii era în 1840 de două ori mai mare pentru lucrătorii din ruralul Wiltshire şi Rutland (care nu prea era o clasă răsfăţată) decît pentru cei din Manchester şi Liverpool. Dar — ca să luăm doar un exemplu — "înainte ca forţa aburilor să fie introdusă în meseria sa, către sfîrşitul secolului trecut, silicoza abia dacă era cunoscută

în atelierele cioplitorilor de piatră din Sheffield". Dar în 1842 50% dintre toţi polizorii în jur de 30 de ani, 79% dintre cei în jur de 40 de ani şi 100% dintre toţi polizorii în vîrstă de peste 50 de ani îşi scuipau plămînii din cauza ei[21].

În plus, schimbările din economie au dislocat şi mutat vaste straturi de muncitori, uneori spre binele lor, dar cel mai adesea spre marele lor necaz. Mari mase de populaţie rămîneau încă neabsorbite de industriile sau oraşele noi ca un permanent strat de fond al celor săraci şi neajutoraţi, şi chiar şi marile mase erau periodic azvîrlite în şomaj de crize care abia dacă erau recunoscute deocamdată ca fiind temporare şi recurente. Două treimi dintre muncitorii textilişti din Bolton (1824) sau Roubaix (1847) ar fi rămas total fără lucru în urma unei asemenea scăderi bruşte[22]. 20% din Nottingham, o treime din Paisley ar fi rămas de-a dreptul nevoiaşe[23]. O mişcare precum cartismul în Marea Britanie se prăbuşea, iar şi iar, sub propria ei slăbiciune politică. Iar şi iar foamea pur şi simplu — intolerabila povară de pe umerii a milioane de muncitori săraci — o făcea să renască.

Pe lîngă aceste furtuni generale, catastrofe speciale izbucneau peste anumite tipuri de muncitori săraci. Faza iniţială a revoluţiei industriale nu i-a împins, aşa cum am văzut, pe toţi muncitorii în fabricile mecanizate. Dimpotrivă, în jurul celor cîteva sectoare de producţie mecanizate şi de scară mare a crescut numărul meşteşugarilor preindustriali, al anumitor tipuri de lucrători specializaţi şi al armatei de lucrători la domiciliu şi în gospodărie, şi adesea le-a îmbunătăţit situaţia, în special în decursul lungilor ani de penurie de forţă de muncă din timpul războaielor. În anii 1820-1830 progresul de nestăvilit şi impersonal al maşinii şi pieţei a început să-i arunce deoparte. În cel mai bun caz, din oameni independenţi deveneau dependenţi, persoanele deveneau simple "mîini". În cele mai frecvente şi mai dure cazuri, se produceau acele mulţimi de declasaţi, sărăciţi şi înfometaţi — ţesători manuali, brodeze etc. — a căror stare făcea să îngheţe sîngele chiar şi economistului celui mai neînduplecat. Aceştia nu erau nişte tîrîie-brîu necalificaţi şi ignoranţi. Asemenea comunităţi, precum cele de ţesători din Norwich şi Dunfermline, care au fost desfiinţate şi împrăştiate în anii '30, muncitorii din industria mobilei, ale căror "liste de preţuri" negociate şi stabilite de demult au devenit petice de hîrtie fără valoare pe măsură ce se scufundau în mlaştina atelierelor cu aburi, zilerii de pe continent, care au deveni proletari itineranţi, meşteşugarii, care şi-au pierdut independenţa: aceştia fuseseră cei mai pricepuţi, cei mai educaţi, cei mai independenţi, floarea

muncitorimii[24]. Nu ştiau ce se întîmplă cu ei. Era normal să încerce să afle şi încă şi mai natural, să protesteze[26].

Din punct de vedere material, noul proletariat de fabrică se presupunea că o duce ceva mai bine. Pe de altă parte, era privat de libertate; sub controlul strict şi disciplina şi mai strictă impusă de patron supraveghetorilor săi, împotriva cărora nu exista practic nici un recurs legal şi doar primele semne de protecţie publică. Trebuiau să-i lucreze orele sau schimburile; să accepte pedepsele şi amenzile cu care acesta îşi impunea regulile şi-şi mărea profiturile. În zone izolate sau în unele industrii trebuiau să cumpere din magazinul lui, şi la fel de des nu-şi primeau salariul în mărfuri (permiţînd astfel patronului lipsit de scrupule să-şi umfle profiturile şi mai mult), sau să locuiască în casele puse la dispoziţie de stăpîn. Fără îndoială că băiatul de la ţară nu găsea o astfel de viaţă mai dependentă şi mai sărăcită decît pe cea a părinţilor săi; iar în industriile de pe continent cu o puternică tradiţie paternalistă despotismul stăpînului era cel puţin în parte echilibrat de securitatea, educaţia şi serviciile de asistenţă socială pe care le asigura adesea. Dar pentru bărbatul liber, simpla intrare în fabrică în calitate de "mînă de lucru" însemna intrarea în ceva cu puţin deasupra sclaviei, şi toţi, cu excepţia celor mai înfometaţi, tindeau să o evite, şi chiar atunci cînd se aflau înăuntru să se împotrivească disciplinei draconice mult mai persistent decît femeile şi copiii, pe care din acest motiv proprietarii de fabrici îi preferau. Şi, desigur, în anii '30 o parte din anii '40, chiar şi situaţia materială a proletariatului de fabrică s-a deteriorat.

Oricare ar fi fost situaţia reală a muncitorului sărac, nu poate exista absolut nici o îndoială că fiecare dintre ei care gîndea cît de cît — adică nu accepta tribulaţiile săracilor ca făcînd parte din soartă şi din ordinea eternă a lucrurilor — considera că muncitorul era exploatat şi sărăcit de către cei bogaţi, care continuau să se îmbogăţească, în timp ce săracii deveneau tot mai săraci. Iar săracii sufereau *pentru că* bogaţii trăgeau foloasele. Mecanismul social al societăţii burgheze era în modul cel mai profund crud, nedrept şi inuman. "Nu poate exista bogăţie fără muncă", scria *Lancashire Co-operator*. Muncitorul este sursa oricărei bogăţii. Cine a cultivat toată hrana? Muncitorii sărăciţi şi pe jumătate nemîncaţi. Cine a construit toate casele şi depozitele, şi palatele, posedate de cei bogaţi, care nu muncesc niciodată şi nu produc nimic? Muncitorii. Cine ţese firul şi face pînza? Filatorul şi ţesătorul." Totuşi, "muncitorii rămîn săraci şi lipsiţi de mijloace, în timp ce aceia care nu muncesc sînt bogaţi, şi posedă abundenţa belşugului"[27]. Şi muncitorul rural disperat (cîntat pînă în ziua de azi literar

de cîntăreţul negru de gospel) a formulat-o mai puţin clar, dar poate mai profund:

> Dacă viaţa cu bani s-ar putea cîntări,
> Bogaţii-ar trăi, iar săracii-ar muri[28].

III

Mişcarea laburistă oferea răspuns la plîngerile omului sărac. Nu trebuie confundată cu simpla revoltă colectivă împotriva greutăţilor intolerabile, care apare de-a lungul întregii istorii înregistrate, sau chiar cu obiceiul de a face grevă sau a recurge la alte forme de combativitate, care au devenit de atunci caracteristice muncii. Şi acestea au o istorie care începe înaintea revoluţiei industriale. Nouă în mişcarea laburistă de la începutul secolului XIX era conştiinţa şi ambiţia de clasă. "Săracul" nu se mai confrunta cu "bogatul". O *clasă* specifică, clasa muncitoare, muncitorii sau proletariatul, se confrunta cu o alta, patronii sau capitaliştii. Revoluţia Franceză a dat acestei clase încredere, Revoluţia Industrială i-a imprimat nevoia de permanentă mobilizare. O viaţă decentă nu putea fi obţinută doar prin protestul ocazional, care servea la refacerea echilibrului societăţii, stabil şi doar temporar deranjat. Ea cerea vigilenţă permanentă, organizare şi activitate a "mişcării" — sindicatul, societatea de ajutor mutual sau de cooperare, institutul clasei muncitoare, ziarul şi agitaţia. Dar însăşi noutatea şi rapiditatea schimbării sociale care i-a cuprins au încurajat muncitorii să gîndească în termenii unei societăţi cu totul schimbate, bazată pe experienţa şi ideile lor, în opoziţie cu cele ale opresorilor acestora". Ar fi cooperant şi necompetitiv, colectivist şi nu individualist. Ar fi "socialist". Şi ar reprezenta nu visul etern al unei societăţi libere, pe care săracii au avut-o întotdeauna în minte, dar la care s-au gîndit numai în rarele ocazii de revoluţii sociale generale, ci o alternativă permanentă, practicabilă, pentru sistemul prezent.

Conştiinţa de clasă în acest sens nu exista încă în 1789, şi nici chiar în timpul Revoluţiei Franceze. În afara Marii Britanii şi a Franţei, abia dacă exista în 1848. Dar în cele două ţări care întruchipează revoluţia dublă, cu siguranţă a apărut între 1815 şi 1848, mai precis în jurul anului 1830. Însuşi termenul de "clasă muncitoare"(diferit de cel mai puţin specific de "clase muncitoare") apare în scrierile laburiste englezeşti la puţin timp după Waterloo, şi poate chiar mai devreme, iar în scrierile clasei muncitoare franceze formula echivalentă devine frecventă după 1830[29]. În Marea

Britanie, încercările de a aduna laolaltă muncitorimea în "sindicate generale", adică de a străpunge izolarea sectorială şi locală a anumitor grupuri de muncitori pentru solidaritatea naţională, poate universală, a clasei muncitoare, au început în 1818 şi au continuat cu o intensitate febrilă între 1829 şi 1834. Echivalentul "sindicatului general" era greva generală; şi aceasta formulată tot ca un concept şi o tactică sistematică a clasei muncitoare în această perioadă, în special în lucrarea lui William Banbow, *Grand National Holiday and Congress of the Productive Classes* (1832), discutată serios ca metodă politică de către cartişti. Între timp, atît in Marea Britanie, cît şi în Franţa, discuţiile intelectuale produseseră conceptul şi cuvîntul "socialism". Acesta a fost imediat adoptat de către muncitori, la scară mai redusă în Franţa (de exemplu de către ghildele din Paris la 1832), şi la o scară mult mai largă de către englezi, care aveau să-l împingă în curînd pe Robert Owen la conducerea unei vaste mişcări de mase, pentru care era deosebit de nepotrivit. Pe scurt, pe la începutul anilor '30 conştiinţa de clasă a proletariatului şi aspiraţiile sociale existau deja. Erau cu siguranţă mult mai slabe şi mai puţin eficiente decît conştiinţa clasei mijlocii, pe care patronii lor o căpătau sau o demonstrau deja cam în aceeaşi perioadă. Dar erau prezente.

Conştiinţa proletariatului a fost puternic combinată cu, şi întărită de ceea ce am putea numi conştiinţa iacobină — acel set de aspiraţii, experienţe, metode şi atitudini morale cu care Revoluţia Franceză (iar înaintea ei cea americană) îi impregnaseră pe săracii cei încrezători care gîndeau. Exact aşa cum exprimarea concretă a situaţiei noii clase muncitoare era "mişcarea muncitorească" şi ideologia ei, "commonwealth-ul de cooperare", tot aşa cea a oamenilor obişnuiţi, proletari sau de alt fel, pe care Revoluţia Franceză i-a împins pe scena istoriei mai degrabă ca actori decît ca victime pasive, era mişcarea democratică. "Cetăţeni cu o înfăţişare sărmană şi care în vremurile dinainte nici nu ar fi îndrăznit să se arate în aceste locuri rezervate persoanelor mai elegante, se plimbau laolaltă cu bogaţii, ţinîndu-şi capul la fel de sus"[30]. Doreau respect, recunoaştere şi egalitate. Ştiau că le pot obţine, căci reuşiseră în 1793-1794. Nu toţi aceşti cetăţeni erau muncitori, dar toţi muncitorii conştienţi aparţineau acestei specii.

Conştiinţa proletară şi cea iacobină se completau reciproc. Experienţa clasei muncitoare dădea muncitorimii sărace instituţiile principale ale auto-apărării cotidiene, sindicatul şi societatea de întrajutorare mutuală, cît şi armele principale ale acestei lupte colective, solidaritatea şi greva

(care la rîndul lor implicau organizare şi disciplină)[31]. Totuşi, chiar dacă acestea nu erau la fel de slabe, instabile şi localizate, aşa cum erau încă în general pe continent, anvergura lor era strict limitată. Încercarea de a folosi un model sindicalist sau mutual pur nu doar pentru cîştigarea unor salarii mai mari în sectoarele unde muncitorii erau organizaţi, ci şi pentru înfrîngerea întregii societăţi existente şi stabilirea uneia noi, s-a făcut în Marea Britanie între 1829 şi 1834, şi din nou parţial în timpul cartismului. A eşuat, şi acest eşec a distrus o mişcare socialistă remarcabil de matură şi de timpurie timp de o jumătate de secol. Încercările de a transforma sindicatele în uniuni naţionale de cooperative de producţie (ca în cazul Uniunii Muncitoreşti a Constructorilor cu un "parlament al constructorilor" şi o "ghildă a constructorilor" — 1831-1834) au eşuat, la fel ca şi încercarea de a înfiinţa producţia cooperativă naţională şi "schimburile de muncă echitabile" în alte moduri. Marile "sindicate generale" atotcuprinzătoare, în loc să se dovedească mai puternice decît societăţile locale şi sectoriale, s-au dovedit greoaie şi slabe, deşi aceasta se datora mai puţin lipsurilor inerente ale sindicatului general decît lipsei de disciplină, organizare şi experienţă în domeniul conducerii. Greva generală s-a dovedit imposibil de aplicat în timpul cartismului, cu excepţia unei revolte spontane provocate de foamete în 1842.

Dimpotrivă, metodele de agitaţie politică aparţinînd iacobinismului şi radicalismului în general, dar nu în mod special clasei muncitoare, şi-au dovedit atît ineficienţa, cît şi flexibilitatea: campaniile politice, prin intermediul ziarelor şi al pamfletelor, al întîlnirilor publice şi al demonstraţiilor, şi acolo unde era necesar al revoltelor şi al insurecţiei. Este adevărat că acolo unde astfel de campanii ţinteau prea sus sau speriau clasele conducătoare prea tare, şi ele eşuau. În isteria de la 1810 tendinţa era de a chema forţele armate împotriva oricărei demonstraţii mai serioase (ca la Spa Fields, la Londra, în 1816, sau la "Peterloo", în Manchester, în 1819, cînd zece demonstranţi au fost ucişi şi mai multe sute răniţi). În 1834-1848 milioanele de semnături de pe petiţii nu au adus mai aproape Carta poporului. Cu toate acestea, pe un front mai restrîns, campania politică *era* eficientă. Fără ea nu ar fi existat Emanciparea catolică din 1829, Legea reformei din 1832 şi, cu siguranţă, nici chiar controlul de o eficienţă modestă asupra condiţiilor din fabrici şi al orelor de lucru. Astfel, găsim iar şi iar o clasă muncitoare slab organizată, care îşi compensează proasta organizare prin metode de agitaţie şi radicalism politic. "Agitaţia fabricilor" din anii '30 în nordul Angliei a compensat slăbiciunea sindica-

telor locale, tot aşa cum campaniile de proteste de masă împotriva exilului "Martirilor de la Tolpuddle" (cf. mai sus, p. 142-143) au încercat să salveze ceva din epava prăbuşirii "sindicatelor generale" după 1834.

Totuşi, tradiţia iacobină la rîndul ei şi-a tras o continuitate şi o dimensiune fără precedent din solidaritatea coeziunii şi loialitatea atît de caracteristice pentru noul proletariat. Proletarii nu erau ţinuţi laolaltă de simplul fapt de a fi săraci în acelaşi loc, ci de faptul că munca împreună în număr mare, cooperarea în muncă, sprijinirea reciprocă reprezentau însăşi viaţa lor. Solidaritatea neştirbită era singura lor armă, căci numai astfel îşi puteau demonstra unicul, dar decisivul lor bun, indispensabilitatea lor colectivă. "Fără spărgători de grevă" (sau cuvinte în acelaşi sens) era — şi a rămas — prima poruncă din codul lor moral; spărgătorul de solidaritate (descris prin adjectivul cu încărcătură morală de "negru", ca în "blackleg" (spărgător de grevă, *n.tr.*) era Iuda al comunităţii lor. O dată ce căpătaseră chiar şi o sclipire de conştiinţă politică, demonstraţiile lor erau nu doar simple eruperi ocazionale ale unei "mulţimi" exasperate, care recădea cu uşurinţă în apatie. Erau tresăriri ale unei armate. Astfel, într-un oraş precum Sheffield, o dată ce lupta de clasă dintre clasa mijlocie şi cea muncitoare a devenit chestiunea principală a politicii locale (la începutul anilor '40), un bloc proletar puternic şi stabil a apărut imediat. Pe la sfîrşitul anului 1847 existau opt cartişti în consiliul municipal, iar prăbuşirea naţională a cartismului în 1848 abia dacă i-a afectat într-un oraş unde între zece şi douăsprezece mii ovaţionau evoluţia franceză din acel an: pe la 1849 cartiştii deţineau aproape jumătate din locuri în consiliu[32].

Dedesubtul clasei muncitoare şi al tradiţiei iacobine exista un substrat de tradiţie încă şi mai veche, care le întărea pe amîndouă: cea a răscoalei sau a protestului public ocazional al oamenilor disperaţi. Acţiunea directă a răscoalei, distrugerea maşinilor, a atelierelor sau a caselor celor bogaţi aveau o istorie îndelungată. În general, ea exprima pur şi simplu foamea sau sentimentul oamenilor aflaţi la capătul răbdării, ca în valurile de distrugeri de maşini care cuprindeau periodic industriile manuale aflate în declin, ameninţate de existenţa maşinilor (industria textilă britanică în 1810-1811 şi din nou în 1826, cea de pe continent la mijlocul anilor '30 şi al anilor '40). Uneori, cum se întîmpla în Anglia, era o formă recunoscută de presiune colectivă a muncitorilor organizaţi, şi nu implica ostilitatea faţă de maşini, cum era cazul minerilor, al unor muncitori calificaţi din industria textilă sau al tocilarilor, care combinau moderaţia politică cu terorismul sistematic împotriva colegilor nesindicalizaţi. Altfel, ea exprima nemulţu-

mirea şomerilor şi a înfometaţilor. Într-o epocă de coacere a revoluţiei, o asemenea acţiune directă întreprinsă de bărbaţi şi femei altminteri imaturi politic, putea să devină o forţă hotărîtoare, mai ales dacă se producea în capitale sau în alte locuri sensibile. Atît în 1830, cît şi în 1848, astfel de mişcări au aruncat o greutate uriaşă în urma unor expresii altminteri minore ale nemulţumirii, transformînd protestul în insurecţie.

IV

Mişcarea muncitorească a acestei perioade nu a fost, de aceea, nici în privinţa compoziţiei, nici a ideologiei şi a programului său, o mişcare strict "proletară", adică una a muncitorilor industriali şi din fabrici, sau măcar una limitată la lucrătorii salariaţi. A fost mai degrabă un front comun al tuturor forţelor şi tendinţelor reprezentînd muncitorimea săracă (mai ales urbană). Un astfel de front exista de mult, dar pînă la sfîrşitul Revoluţiei Franceze conducerea şi inspiraţia ei veniseră dinspre clasele mijlocii liberale şi radicale. Aşa cum am văzut, "iacobinismul", şi nu "sanculotte"-ismul (fără să mai vorbim despre aspiraţiile proletarilor imaturi), conferise unitatea pe care o avea tradiţia populară pariziană. Noutatea situaţiei de după 1815 era aceea că frontul comun era tot mai direct împotriva clasei de mijloc liberale, a regilor şi a aristocraţilor, şi că ceea ce îi conferea unitate era programul şi ideologia proletariatului, chiar dacă clasa muncitoare industrială şi de fabrică abia dacă exista, şi era în ansamblu cu mult mai puţin matură din punct de vedere politic decît alte segmente ale muncitorimii sărace. Atît săracii, cît şi bogaţii tindeau să asimileze întreaga "masă urbană existentă dedesubtul nivelului de mijloc al societăţii"[33] din punct de vedere politic cu "proletariatul" sau "clasa muncitoare". Toţi cei tulburaţi de "sentimentul tot mai viu şi mai general că există un dezechilibru intern în prezenta stare de lucruri şi că această stare nu poate dura"[34] erau înclinaţi în schimb către socialism, ca unică critică şi soluţie cugetată şi intelectual valabilă.

Conducerea noii mişcări reflecta o stare de lucruri similară. Cei mai activi, mai militanţi şi mai conştienţi dintre rîndurile muncitorimii sărace nu erau noii proletari de fabrică, ci meşterii calificaţi, meşteşugarii independenţi, muncitorii domestici la scară redusă şi alţii care trăiau şi munceau în bună parte la fel cum făcuseră şi înainte de Revoluţia Industrială, dar sub o presiune mult mai mică. Primele sindicate au fost aproape invariabil cele ale tipografilor, ale pălărierilor, croitorilor şi altora asemenea. Nucleul conducerii cartismului într-un oraş ca Leeds — şi acesta era tipic

— consta dintr-un tîmplar, un ţesător manual, vreo doi tipografi zileri, un librar, un dărăcitor. Bărbaţii care adoptau doctrinele cooperatiste ale lui Owen erau în majoritate astfel de "meşteşugari", "mecanici" şi lucrători manuali. Comuniştii germani cei mai timpurii ai clasei muncitoare erau meşteşugari zileri nomazi — croitori, legători, tipografi. Cei care s-au ridicat împotriva burgheziei în Paris la 1848 erau tot locuitorii vechiului *faubourg* meşteşugăresc Saint-Antoine, şi nu încă (precum în cazul Comunei din 1871) cei din proletarul Belleville. Pînă aici, pe măsură ce progresul industriei distrugea înseşi aceste fortăreţe ale conştiinţei de "clasă muncitoare", el submina în mod fatal forţa acestor mişcări laburiste. Între 1820 şi 1850, de exemplu, mişcarea britanică a creat o reţea densă de instituţii pentru autoeducarea şi educaţia politică a clasei muncitoare, "institutele pentru mecanici", "Case ale ştiinţei" după ideile lui Owen şi altele. Pe la 1850 existau (fără a le mai pune la socoteală pe cele mai evidente din punct de vedere politic dintre acestea) vreo 700 în Marea Britanie — 151 numai în comitatul Yorkshire — cu 400 de săli de lectură a ştirilor[35]. Dar erau deja în declin şi în decursul cîtorva decenii majoritatea aveau ori să dispară, ori să devină somnolente.

Exista o singură excepţie. Numai în Marea Britanie noii proletari începuseră deja să se organizeze şi chiar să-şi producă propriii lideri: John Doherty, filatorul irlandez de bumbac owenit, minerii Tommy Hepburn şi Martin Jude. Nu doar meşteşugarii calificaţi şi lucrătorii la domiciliu sărăciţi formau batalioanele cartismului; muncitorii din fabrici erau luptătorii lor, şi uneori şi conducătorii lor. Dar, în afara Marii Britanii, lucrătorii din fabrici şi minerii erau încă în majoritate victimele şi nu factorii activi. Abia pe la sfîrşitul secolului aveau să-şi ia singuri în mînă frîiele propriului destin.

Mişcarea laburistă a fost o organizare de autoapărare, de protest, revoluţionară. Dar pentru muncitorimea săracă era mai mult decît un instrument de luptă: era şi un mod de viaţă. Burghezia liberală nu le oferea nimic: istoria i-a îndepărtat de viaţa tradiţională pe care conservatorii se ofereau în zadar să o menţină sau să o refacă. Şi nici nu avea prea multe de a face cu felul de viaţă în care erau tot mai atraşi. Dar modul de viaţă pe care şi-l croiau ei înşişi, colectiv, comunal, combativ, idealist şi izolat, implica mişcarea, întrucît lupta era însăşi esenţa sa. Şi în schimb mişcarea îi dădea coerenţă şi scop. Mitul liberal presupunea că sindicatele erau alcătuite din lucrători fără căpătîi instigaţi de agitatori conştienţi; dar în realitate cei fără căpătîi erau cei mai puţin sindicalizaţi, cei mai inteligenţi, cei mai competenţi lucrători şi cei mai fermi în sprijinul acordat sindicatului.

Cele mai evoluate exemple de astfel de "lumi ale muncii" în această perioadă erau, probabil, totuşi cele din vechile industrii domestice. Exista comunitatea mătăsarilor din Lyon, veşnic rebelii *canuts* — care s-au ridicat în 1831 şi apoi din nou 1834 şi care, după cum spune Michelet, "din cauză că lumea aceasta nu o poate face, îşi construiesc ei singuri o alta, în umeda întunecime a străduţelor lor, un paradis moral al viselor şi închipuirilor"[36]. Erau comunităţi precum cea scoţiană a ţesătorilor de bumbac cu puritanismul lor republican şi iacobin, ereziile lor preluate tip Swedenborg, Biblioteca Negustorului, Banca de Depuneri, Institutul de Mecanică, Biblioteca şi Clubul Ştiinţific, Academia lor de Desen, întîlnirile cu misionarii, ligile pentru moderaţie şi creşele, Societatea Florarilor şi revista literară (*Gasoline* din Dunfermline)[37] — şi, desigur, cartismul. Conştiinţa de clasă, spiritul militant, ura şi dispreţul faţă de opresor aparţineau acestei vieţi la fel de mult ca şi războaiele la care ţeseau bărbaţii. Ei nu datorau nimic celor bogaţi, cu excepţia salariilor lor. Ceea ce aveau în viaţă era creaţia lor colectivă.

Dar acest proces tăcut de autoorganizare nu se limita la muncitorii de acest tip mai vechi. El se reflectă în "sindicat", adesea bazat pe comunitatea metodistă primitivă, în minele din Northumberland şi Durham. Se reflectă în concentrarea densă a societăţilor mutuale şi de prietenie ale muncitorilor din noile zone industriale, în special în Lancashire[38]. Mai presus de toate, se reflectă în rîndurile strînse de mii de bărbaţi, femei şi copii care se scurgeau cu torţe pe uliţe în timpul demonstraţiilor cartiste din orăşelele industriale din Lancashire, în rapiditatea cu care noile magazine cooperatiste din Rochdale s-au răspîndit la sfîrşitul anilor '40.

V

Şi totuşi, dacă ne uităm înapoi la această perioadă, există cu claritate o mare discrepanţă între forţa muncitorimii sărace, de care bogaţii se temeau, "spectrul comunismului" care-i bîntuia, şi forţa lor organizată reală, lăsînd-o la o parte pe cea a proletariatului. Expresia publică a protestului lor era literalmente mai degrabă o "mişcare" decît o organizare. Ceea ce a ţinut laolaltă manifestările cele mai masive şi mai cuprinzătoare ale manifestărilor lor politice — cartismul (1838-1848) — a fost doar ceva mai mult decît cîteva sloganuri tradiţionale şi radicale, o mînă de oratori puternici şi de jurnalişti care au devenit vocea săracilor, ca Fergus O'Connor (1794-1855), cîteva ziare precum *Northern Star*. A fost soarta comună de a se afla împotriva celor bogaţi şi cei mari pe care vechii militanţi şi-i aminteau:

"Aveam un cîine pe nume Rodney. Bunicii mele nu-i plăcea numele fiindcă avea impresia ciudată că amiralul Rodney, fiind crescut ca un nobil, fusese ostil faţă de popor. Bătrînica mea avea grijă şi ea să-mi explice că Cobbett şi Cobden au fost două persoane diferite — Cobbett fusese un erou, iar Cobden doar un avocat din clasa mijlocie. Una dintre imaginile pe care mi le amintesc cel mai de demult — stătea lîngă mostre şi desena şabloane lîngă o statuetă de porţelan a lui George Washington — era un portret al lui John Frost[40]. Un rînd în partea de sus a imaginii spunea că făcea parte dintr-o serie numită *Galeria de portrete ale prietenilor poporului*. Deasupra capului era o cunună de lauri, în timp ce dedesubt se afla o reprezentare a domnului Frost făcînd apel către Justiţie în numele zdrenţăroşilor şi al nefericiţilor... Cel mai constant dintre vizitatorii noştri era un cizmar cocoşat... care apărea în fiecare duminică dimineaţă cu o regularitate de ceasornic, cu un exemplar din *Northern Star*, abia ieşit de sub tipar, ca să audă pe vreunul din casa noastră citindu-i-l, ca şi "Scrisorile lui Feargus". Ziarul trebuia să fie mai întîi uscat lîngă foc, apoi tăiat cu grijă, astfel încît nici un rînd să nu se piardă din producţia cea sacră. Odată îndeplinite acestea, Larry, fumînd placid o pipă scurtă, pe care uneori o arunca în cămin, se aşeza să asculte, transportat ca un credincios într-un tabernacol, mesajele marelui Feargus."[42]

Nu prea exista conducere sau coordonare. Cea mai ambiţioasă încercare de a transforma o mişcare într-o organizaţie, "sindicatul general" din 1834-1835, s-a prăbuşit rapid şi jalnic. În cel mai bun caz — în Marea Britanie, ca şi pe continent — se manifesta solidaritatea spontană a comunităţii muncitoreşti locale, oameni care, ca meşterii mătăsari din Lyon, mureau la fel de greu precum trăiseră. Foametea, nefericirea, ura şi speranţa ţineau această mişcare laolaltă. Iar ceea ce a înfrînt-o, în Marea Britanie cartistă şi pe continentul revoluţionar din 1848, a fost faptul că săracii erau flămînzi, numeroşi şi destul de disperaţi ca să se revolte, dar le lipsea organizarea şi maturitatea care ar fi putut face din rebeliunea lor mai mult decît un pericol de moment pentru ordinea socială. La 1848 mişcarea muncitorimii sărace trebuia să-şi mai dezvolte încă echivalentul iacobinismului clasei de mijloc din 1789-1794.

NOTE

1. Ţesătorul Hauffe, născut în 1807, citat în Alexander Schneer, *Ueber die North der Leinen-Arbeiter in Schelesien...* (Berlin, 1844), p. 16.

2. Teologul P.D. Michele Augusti, *Della liberta ed egualianza degli uomini nell'ordine naturale e civile* (1790), citat în A. Cherubini, *Dottrine e Metodi Assistenziali dal 1789 al 1848* (Milano 1958), p.17.

3. E.J. Hobsbawm, Distrugătorii de maşini, *Past and Present*, I, 1952.

4. "Despre unii flăcăi din Lancashire" în *The Leisure Hour* (1881). Datorez această referinţă lui A. Jenkin.

5. În 1855 60% dintre toate amanetările cu gajuri din Liverpool erau în valoare de 5 şilingi sau mai puţin, 27% 2 şilingi 6 pence sau mai puţin.

6. "die Schnapspest im erstem Drittel des Jahrhunderts", *Handwoerterbuch d. Staatswisserschaften* (ediţia a doua), art. "Trunksucht".

7. Nu este adevărat în privinţa ostilităţii faţă de bere, vin sau alte băuturi care făceau parte din dieta cotidiană obişnuită. Aceasta se limita în bună măsură la sectanţii protestanţi anglo-saxoni.

8. L. Chevalier, *Classes Laborieuses et Classes Dangereuses, passim.*

9. J.B. Russel, *Public Health Administration in Glasgow* (1903), p. 3.

10. "Circumstanţele care obligă muncitorii să se mute din centrul Parisului au avut în general, aşa cum am mai arătat, efecte deplorabile asupra comportamentului şi moralităţii lor. În vremurile de demult locuiau la etajele superioare ale unor clădiri, ale căror etaje de jos erau ocupate de oameni de afaceri şi alţi membri ai claselor relativ confortabile. Un fel de solidaritate se crea între chiriaşii aceleiaşi clădiri. Vecinii se ajutau între ei cu lucruri mărunte. Cînd erau bolnavi sau şomau, lucrătorii puteau găsi mult ajutor chiar în interiorul casei, în timp ce, pe de altă parte, un fel de respect uman impregna obiceiurile clasei muncitoare cu o anumită corectitudine." Satisfacţia aparţine Camerei de Comerţ şi Prefecturii de Poliţie din al cărei raport am citat; dar noutatea segregării este bine pusă în evidenţă[11].

11. Chevalier, op. cit., p. 233-234.

12. Lunga listă de doctori cărora le datorăm atît de mult din cunoştinţele noastre despre acele vremuri — şi despre îmbunătăţirea ulterioară — contrastează puternic cu satisfacţia generală şi duritatea opiniilor burgheze. Villermé şi colaboratorii la *Annales d'Hygiène Publique*, fondate în 1829, Kay, Thackrah, Simon, Gaskell şi Farr în Marea Britanie şi alţi cîţiva în Germania merită să fie amintiţi mai pe larg decît sînt de fapt.

13. E. Neuss, *Entstehung u.Entwicklung d.Klasse d.besitzlosen Lohnarbeiter in Halle* (Berlin, 1958), p. 283.

14. J. Kuczynski, *Geschichte der Lage der Arbeiter* (Berlin 1960), vol. 9, p. 264 şi urm.; vol. 8 (1960), p. 109 şi urm.

15. R.J. Rath, Habsburgii şi Marea depresiune în Lombardo-Veneţia, 1814-1818. *Journal of Modern History*, XIII, p. 311.

16. M.C.Muehlemann, Les prix des vivres et le mouvement de la population dans le canton de Berne, 1782-1881. *IV Congrès International d'Hygiène* (1883).

17. F.J. Neumann, Zur Lehre von d. Lohngesetzen, *Jb. f. Nat. Oek.*, al 3-lea ser., IV, 1892, p. 374 şi urm.

18. R. Scheer, *Entwicklung d. Annaberger Posamentierindustrie in 19.Jahrhundert* (Leipzig 1909), p. 27-33.

19. N. McCord, *The Anti-Corn Law League* (1958), p. 127.

20. "Par contre, il est sûr que la situation alimentaire, à Paris, s'est déteriorée peu à peu avec le XIXe siècle, sans doute jusqu"au voisinage des années '50 ou '60". R.Philippe în *Annales* 16, 3, 1961, 567. Pentru calcule analoge pentru Londra, cf. E.J. Hobsbawm, Standardul britanic de viaţă, *Economic History Review*, X, i, 1957. Totalul consumului de carne pe cap de locuitor în Franţa pare să fi rămas practic neschimbat între 1812 şi 1840 (*Congrès International d'Hygiène Paris, 1878* (1880), col. I, p. 432.

21. S.Pollard, *A History of Labour in Sheffield* (1960), p. 62-63.

22. H. Ashworth în *Journal Stat. Soc.* V (1842), p. 74; E.Labrousse red., *Aspects de la Crise... 1846-51* (1956), p. 107.

23. *Statistical Committee appointed by the Anti-Corn Law Conference... March 1842* (n. d.), p. 45.

24. Dintre 195 de ţesători adulţi din Gloucester numai 15 nu ştiau să scrie şi să citească; dar dintre răsculaţii arestaţi în zonele manufacturiere din Lancashire, Cheshire şi Staffordshire în 1842 numai 13% ştiau să scrie şi să citească bine, iar 32% cu aproximaţie[25].

25. R.K. Webb în *English Historical Review*, LXV (1950), p. 333 şi urm.

26. "Aproximativ o treime din populaţia noastră muncitoare... constă din ţesători şi lucrători, ale căror cîştiguri medii nu se ridică la o sumă suficientă pentru a-şi creşte şi întreţine familiile fără asistenţa parohială. Această porţiune a comunităţii, ducînd în cea mai mare parte o viaţă decentă şi respectabilă, este cea care suferă cel mai mult de pe urma scăderii salariilor şi a greutăţilor vremii. Acestei clase de sărmane creaturi, tovarăşi ai mei, doresc să-i recomand în mod special sistemul de cooperare" (F. Baker, *First Lecture on Co-operation*, Bolton, 1830).

27. Citat în A.E. Musson, Ideologia începuturilor cooperării în Lancashire şi Cheshire; *Transactions of the Lancashire and Cheshire Antiquarian Society*, LXVIII, 1958, p. 120.

28. A. Williams, *Folksongs of the Upper Thames* (1923), p. 105, tipăreşte o versiune similară, mai conştientă, de clasă.

29. A. Briggs. Limbajul de "clasă" de la începutul secolului XIX în Anglia, în A. Briggs şi J. Saville, red., *Essays in Labour History* (1960); E. Labrousse, *Le Mouvement ouvrier et les idées sociales*, III (Cours de la Sorbonne), p. 168-169; E. Coornaert, La pensée ouvrière et la connaissance de classe en France 1830-1848, în *Studi in Onore di Gino Luzzato*, III (Milano 1950), p. 28; G.D.H.Cole, *Attempts at General Union* (1953), p. 161.

30. A. Soboul, *Les Sansculottes de Paris en l'an II* (1958), p. 660.

31. Greva este o consecinţă atît de spontană şi de logică a existenţei clasei muncitoare, încît majoritatea limbilor europene au cuvinte independente pentru ea (de exemplu *grève, huelga, sciopero, zabastovka*), în timp ce cuvintele pentru alte instituţii sînt adesea împrumutate.

32. S. Pollard, op. cit., p. 48-49.

33. Th. Mundt, *Der dritte Stand in Deutschland und Preussen...* (Berlin, 1847), p. 4, citat de J. Kuczynski, Gesch. d. Lage d. Arbeiter 9, p. 169.

34. Karl Biedermann, *Vorlesungen ueber Socialismus und sociale Fragen* (Leipzig, 1847), citat în Kuczynski, op. cit., p. 71.

35. M. Tylecote, *The Mechanics' Institutes of Lancashire before 1851* (Manchester, 1957), VIII.

36. Citat în *Revue Historique* CCXXI (1959), p.138.

37. Cf. T.L. Peacock, *Nightmare Abbey* (1818): "Eşti un filozof, spuse doamna, şi un iubitor al libertăţii. Eşti autorul unui tratat intitulat «Gazul filozofic sau Proiect pentru iluminarea generală a minţii omeneşti»."

38. În 1821 Lancashire avea de departe cea mai ridicată proporţie de membri ai unor societăţi de amiciţie din totalul populaţiei ţării (17%); în 1845 aproape jumătate din lojile din Oddfellows se aflau în Lancashire şi Yorkshire[39].

39. P. Gosden, *The Friendly Societies in England 1815-75* (1961), p. 23, 31.
40. Conducător al insurecţiei cartiste eşuate din Newport, 1839.
41. W.E. Adams, *Memoirs of a Saint Atom*, I, p. 163-5, (Londra, 1903).

12

IDEOLOGIA: RELIGIA

Dă-mi o naţie pentru care patimile înfierbîntate şi lăcomia cea lumească sînt potolite prin credinţă, nădejde şi milă; o naţie pentru care pămîntul acesta e un pelerinaj, iar lumea de apoi, adevărata-i patrie; o naţie învăţată să admire în eroismul creştin tocmai sărăcia şi suferinţa cărora li se închină pioasă; o naţie caré în Iisus Hristos îl iubeşte şi-l adoră pe întîi-născutul dintre toţi obidiţii, iar în crucea sa vede instrumentul mîntuirii universale. Dă-mi, zic, un popor formatpe tiparul acesta, şi socialismul va fi nu numai uşor de învins, ci cu neputinţă de conceput...

Civiltà Cattolica[1]

Cînd Napoleon şi-a început însă înaintarea, ei [*ţăranii molocani eretici*] *l-au identificat cu leul din valea lui Iehosafat, menit, aşa cum spun vechile lor imnuri, să-l răstoarne pe falsul ţar şi să-l reînscăuneze pe adevăratul Ţar Alb. Astfel încît molocanii din regiunea Tambovului şi-au ales o delegaţie care urma să meargă să-l întîmpine, îmbrăcaţi cu toţii în straie albe.*

Haxtausen, Studien ueber... Russland[2]

I

Ce gîndesc oamenii despre lume e un lucru, termenii în care o fac, altul. În cea mai mare parte a istoriei şi a lumii (China făcînd poate excepţia principală), majoritatea a gîndit lumea — în afara cîtorva oameni educaţi şi emancipaţi — în termenii religiei tradiţionale, într-atît încît există ţări unde cuvîntul "creştin" înseamnă pur şi simplu "ţăran" sau chiar "om". La un moment dat înainte de 1848, lucrurile au încetat să mai stea aşa în unele părţi din Europa, deşi nu şi în afara teritoriilor ce fuseseră transformate de către cele două revoluţii. De la a fi ceva precum cerul, de care nimeni nu poate scăpa şi care conţine tot ce se află deasupra acestei lumi pămînteşti, religia a ajuns să fie mai degrabă ceva ca un plafon de nori, o trăsătură de relief importantă, dar limitată, a firmamentului. Dintre toate

prefacerile ideologice, aceasta a fost de departe cea mai profundă, deşi consecinţele sale practice au fost mai ambigue şi nedeterminate decît se presupunea atunci. Istoric vorbind, a fost oricum prefacerea cea mai lipsită de precedent.

Lipsea precedentul, mai ales, pentru secularizarea maselor. În rîndul nobilimii, indiferenţa religioasă combinată cu exerciţiul riguros al îndatoririlor rituale (pentru a da un exemplu claselor inferioare) fuseseră de multă vreme practica obişnuită printre aristocraţii emancipaţi,[3] deşi doamnele, ca toate femeile, rămăseseră mult mai pioase. Printre bărbaţii educaţi şi manieraţi, era răspîndită credinţa teoretică într-o fiinţă supremă, care nu avea însă altă funcţie afară de a exista şi care în nici un caz nu se amesteca în vreun fel în treburile oamenilor sau necesita vreo altă formă de cult afară de salutul dictat de politeţe. În schimb vederile lor despre religia tradiţională erau dispreţuitoare şi adesea de-a dreptul ostile, aceleaşi pe care le-ar fi avut dacă ar fi fost gata să se declare pur şi simplu ateişti. "Sire", se zice că i-ar fi spus lui Napoleon marele matematician Laplace, întrebat unde intra Dumnezeu în teoriile lui de mecanică celestă, "eu n-am nici o nevoie de o asemenea ipoteză." Ateismul făţiş era o atitudine încă relativ rară, dar printre cărturarii iluminişti, scriitori şi nobili ce dădeau tonul modelor intelectuale de la sfîrşitul veacului al optsprezecelea, credinţa creştină făţiş declarată şi practicată era şi mai rară. Dacă a existat totuşi o religie înfloritoare în rîndul elitei de la sfîrşitul secolului optsprezece, aceasta a fost francmasoneria raţionalistă, iluministă şi anticlericală.

Această răspîndită decreştinare a bărbaţilor în sînul claselor educate şi manierate data de la sfîrşitul secolului al şaptesprezecelea sau începutul celui de-al optsprezecelea, iar efectele ei publice fuseseră surprinzătoare şi benefice: fie şi numai faptul că au dispărut procesele pentru vrăjitorie, atît de comune în Europa centrală şi apuseană timp de veacuri, după ce mai înainte se stinseseră procesele pentru erezie şi autodaféurile, ar fi o probă îndestulătoare. În prima parte a veacului al optsprezecelea însă, această schimbare de atitudine nu afecta mai deloc clasele de jos sau chiar cele de mijloc. Ţărănimea rămînea complet în afara razei de acţiune a oricărui limbaj ideologic care nu grăia pre limba Sfintei Fecioare, a sfinţilor şi a scripturii, ca să nu mai vorbim de zeii şi spiritele străvechi ce încă se mai ascundeau sub o faţadă superficial creştină. Gîndirea seculară părea totuşi să se trezească printre acei meşteşugari care înainte vreme ar fi fost atraşi de erezie. Breasla cizmarilor, cei mai stăruitori dintre inte-

lectualii clasei muncitoare, care produsese mistici precum Jacob Boehme, pare a fi început să aibă îndoieli privind existenţa oricărei divinităţi. În orice caz, la Viena, cizmarii au fost singura breaslă care a simpatizat cu iacobinii, pentru că se spunea că aceştia nu cred în Dumnezeu. Totuşi acestea nu erau deocamdată decît mici încreţituri, nicidecum adevărate valuri. Marea masă a sărăcimii din oraşe (poate cu excepţia cîtorva capitale nord-europene ca Parisul sau Londra) rămînea profund pioasă sau superstiţioasă.

Chiar şi în rîndul claselor de mijloc ostilitatea declarată faţă de religie nu era populară, deşi ideologia unui iluminism raţionalist, care îmbrăţişa progresul şi se opunea tradiţiei, s-ar fi potrivit de minune cu mentalitatea unei clase de mijloc în plină dezvoltare. Acest curent de gîndire era asociat însă cu aristocraţia şi imoralitatea, care ea însăşi aparţinea nobilimii. Şi într-adevăr primii "liber-cugetători" veritabili, acei *libertins* de pe la 1650, nu şi-au dezminţit faima de care se bucurau în popor: portretul pe care i-l face Molière lui Don Juan conţine nu doar combinaţia binecunoscută de ateism şi libertinaj, ci şi oroarea burgheză faţă de dînsa. Au existat motive serioase pentru paradoxul (evident mai ales în secolul al şaptesprezecelea) că gînditorii cei mai îndrăzneţi, în bună parte premergătorii ideologiei de mai tîrziu a clasei mijlocii, de pildă Bacon sau Hobbes, au fost asociaţi cu vechea societate coruptă. Armiile clasei mijlocii în plină ascensiune aveau nevoie de organizarea şi disciplina unei moralităţi simple şi viguroase pentru confruntarea cu vechea orînduire. Teoretic, agnosticismul şi ateismul sînt perfect compatibile cu aceasta, iar doctrina creştină, cu siguranţă, nu-i este necesară; *les philosophes* ai veacului al optsprezecelea nu mai conteneau demonstrînd că o moralitate "naturală" (a cărei ilustrare o găseau la sălbaticii nobili) alături de înaltele standarde personale ale fiecărui liber-cugetător valorează mai mult decît creştinismul. În practică însă, avantajele deja încercate ale vechiului tip de religie şi riscurile teribile pîndind abandonul oricărei sancţiuni supranaturale a moravurilor erau imense; şi asta nu numai pentru masele de muncitori, socotite în genere prea ignorante şi neinteligente pentru a se putea lipsi de o superstiţie utilă din punct de vedere social, ci chiar şi pentru clasa mijlocie.

Generaţiile postrevoluţionare franceze au făcut o mulţime de încercări de a crea o moralitate burgheză necreştină echivalentă creştinismului: fie printr-un "cult al fiinţei supreme" (Robespierre în 1794) de la Rousseau citire, fie prin diverse pseudoreligii construite pe o temelie raţionalistă necreştină, menţinînd însă aparatul ritual şi de cult (precum saint-simo-

nişţii sau "religia umanităţii" propusă de Comte). Pînă la urmă, încercarea de a păstra aspectul exterior al vechilor culte religioase a fost părăsită, dar nu şi cea de a edifica formele unei moralităţi laice (întemeiată pe diverse concepte morale precum *solidarité*) şi în special de a constitui o contragreutate laică pentru preoţime, şi anume corpul didactic. *L'instituteur* francez, sărac, altruist, îmbibîndu-şi, pînă la ultimul, elevii din fiece cătun al patriei cu morala romană a Revoluţiei şi a Republicii, antagonistul oficial *du curé* du village nu a triumfat pînă la cea de-A Treia Republică, care a rezolvat totodată problema politică a întemeierii stabilităţii burgheze pe fundamentul revoluţiei sociale, cel puţin timp de şaptezeci de ani. Dar el este deja implicit în legea lui Condorcet din 1792, care afirma că "persoanele însărcinate cu instruirea în cursul primar se vor numi *instituteurs*", făcîndu-se astfel ecoul lui Cicero şi-al lui Salustiu care vorbiseră despre "întemeierea cetăţii" (*instituere civitatem*) şi "întemeierea moravurilor cetăţii" (*instituere civitatum mores*)[4].

Ideologic, burghezia a rămas astfel împărţită între o minoritate de libercugetători din ce în ce mai declaraţi şi o majoritate de protestanţi, evrei şi catolici pioşi. Totuşi, faptul istoric nou a fost că dintre acestea două, sectorul liber-cugetător a fost incomparabil mai dinamic şi mai eficace. Deşi în termeni pur cantitativi, religia a rămas extrem de puternică şi, cum vom vedea, a crescut în putere, ea nu a mai fost (folosind un termen împrumutat din biologie) dominantă, ci recesivă, aşa cum a rămas pînă astăzi în lumea transformată de dubla revoluţie. Nu încape îndoială că marea majoritate a cetăţenilor noilor State Unite ale Americii erau credincioşi de un fel sau altul, în cea mai mare parte protestanţi, dar Constituţia Republicii este şi, în ciuda tuturor eforturilor de a o schimba, a rămas o mostră de agnosticism. Nu încape nici o îndoială că în rîndul clasei mijlocii britanice din perioada de care ne ocupăm pietiştii protestanţi întreceau cu mult în număr, număr ce a continuat să crească, minoritatea radicalilor agnostici. Dar un Bentham a modelat efectiv instituţiile vremii sale mult mai mult decît a făcut-o un Wilberforce.

Dovada cea mai evidentă a acestei victorii decisive a ideologiei seculare faţă de cea religioasă este totodată rezultatul ei cel mai important. O dată cu revoluţia americană şi cu cea franceză, transformările politice şi sociale majore au fost secularizate. Problemele ridicate de revoluţia din Ţările de Jos în secolul al XVI-lea şi de cea din Anglia în secolul al XVII-lea fuseseră încă discutate şi dezbătute în limbajul tradiţional al creştinismului, fie el ortodox, fie schismatic sau eretic. În ideologiile revoluţiilor din America

şi Franţa, pentru prima oară în istoria Europei, creştinismul este irelevant. Lăsînd la o parte cele cîteva eforturi popular-arhaice de a crea sfinţi şi martiri, prin analogie cu vechile culturi de dulie, din eroii *sansculotte* morţi la datorie, limbajul, simbolismul, costumul revoluţionarilor de la 1789 sînt complet necreştine. Toate erau, de fapt, de inspiraţie romană. În paralel, această secularizare a revoluţiei franceze demonstrează remarcabila hegemonie politică a clasei mijlocii liberale, care şi-a impus propriile forme ideologice unei mişcări de mase mult mai vaste. Dacă ar fi fost cîtuşi de puţin condusă intelectual de masele care efectiv au făcut Revoluţia Franceză, ideologia ei ar fi vădit mai multe semne de tradiţionalism decît i se cunosc în fapt[5].

Triumful burghez a îmbibat deci Revoluţia Franceză cu ideologia agnostică sau moral-seculară a iluminismului veacului al optsprezecelea, şi întrucît idiomul acestei revoluţii a devenit limba de circulaţie generală a tuturor mişcărilor de revoluţie socială ce aveau să-i urmeze, acest caracter secular le-a fost transmis şi lor deopotrivă. Cu puţine şi nesemnificative excepţii, în special printre intelectuali precum saint-simoniştii sau printre cei cîţiva sectanţi creştin-comunişti precum croitorul Weitling (1808-1871), ideologia noii clase muncitoare şi a mişcărilor socialiste din secolul al XIX-lea a fost seculară de la bun început. Thomas Paine, ale cărui idei exprimau aspiraţiile radical-democrate ale micilor artizani şi ale meşteşugarilor sărăciţi, e la fel de renumit pentru a fi scris prima carte ce demonstra într-un limbaj accesibil tuturor că Biblia nu este cuvîntul lui Dumnezeu (*The Age of Reason*, 1794) ca şi pentru titlul său *Rights of Man* (1791). Mecanicii din 1820 l-au urmat pe Robert Owen nu numai pentru analiza făcută de el capitalismului, ci şi pentru necredinţa sa, şi, mult după decăderea owenismului, ale lor Halls of Science au răspîndit propaganda raţionalistă în oraşe. Au existat şi există socialişti religioşi, precum şi un număr foarte mare de oameni care, religioşi fiind, sînt totodată socialişti. Dar ideologia predominantă a mişcărilor muncitoreşti şi socialiste moderne, în măsura în care îşi revendică vreuna, se bazează pe raţionalismul veacului al XVIII-lea.

Faptul este cu atît mai surprinzător cu cît am văzut că masele au rămas predominant cucernice şi cu cît idiomul revoluţionar firesc al maselor educate într-o societate creştină tradiţională este cel al rebeliunii (incluzînd erezia socială, milenarismul ş. cl.), Biblia fiind în cea mai mare măsură un document incendiar. Totuşi, caracterul secular care a prevalat în noile mişcări muncitoreşti şi socialiste s-a bazat pe faptul la fel de nou şi mai

fundamental al indiferenţei religioase care prevala în sînul noului proletariat. După standardele moderne, clasa muncitoare şi masele urbane care au început să ia amploare în perioada Revoluţiei Industriale erau cu siguranţă puternic influenţate de religie; dar după standardele primei jumătăţi a secolului al XIX-lea, nu exista precedent pentru îndepărtarea, ignoranţa şi indiferenţa lor faţă de religia organizată. Observatori de toate culorile politice au fost de acord asupra acestui fapt. Recensămîntul religios britanic din 1851 l-a demonstrat negru pe alb, spre oroarea contemporanilor. Această îndepărtare s-a datorat în mare parte eşecului total al bisericii tradiţionale de a face faţă aglomerărilor — din marile oraşe şi noile aşezări industriale — şi claselor sociale — proletariatul —, care erau complet străine de obiceiurile şi experienţa sa. În 1851 existau suficiente biserici pentru numai 34 la sută din locuitorii din Sheffield, numai 31-32 la sută din locuitorii din Liverpool şi Manchester, numai 29 la sută din cei din Birmingham. Problemele unui preot de ţară într-un sat de agricultori nu ofereau nici o indicaţie pentru tămăduirea sufletelor dintr-un oraş industrial sau un cartier muncitoresc.

De aceea, bisericile îndătinate au neglijat aceste clase şi comunităţi nou apărute, abandonîndu-le (mai ales în ţările catolice şi luterane) aproape total credinţei seculare a noilor mişcări muncitoreşti, care în cele din urmă — spre finele secolului al XIX-lea — aveau să le captureze. (Acolo unde pînă în 1848 nu o făcuseră de tot, interesul de a le re-captura de la necredinţă nu era prea mare.) Sectele protestante au avut mai mult succes, cel puţin în ţări precum Marea Britanie, în care asemenea sectarism era un fenomen religios şi politic deja bine stabilit. Cu toate acestea, există multe dovezi că înseşi sectele au avut cel mai mare succes acolo unde mediul social era cel mai apropiat de cel al comunităţii tradiţionale a tîrgului sau a satului, ca de pildă printre argaţi, mineri şi pescari. Mai mult, în rîndul clasei muncitoare industriale, sectele n-au fost niciodată decît o minoritate. Ca grup, clasa muncitoare a fost fără îndoială mai puţin atinsă de vreo religie organizată decît orice alt corpus social al sărăcimii întîlnit pînă la ea în istoria omenirii.

Tendinţa generală a perioadei de la 1789 la 1848 a fost, prin urmare, una de subliniată secularizare. Ştiinţa se găsea în conflict din ce în ce mai deschis cu scripturile, mai ales după ce s-a aventurat în domeniul evoluţionist (cf. capitolul 15). Cercetarea istorică, aplicată Bibliei în doze nemaiîntîlnite — în special începînd cu 1830 de către profesorii de la Tuebingen —, a dizolvat textul unic inspirat, dacă nu chiar scris, de Dumnezeu, într-o

colecţie de documente istorice din diverse perioade, cu toate cusururile de documentare inerente limitărilor umane. Cartea lui Lachmann *Novum Testamentum* (1842-1852) nega faptul că Evangheliile ar fi mărturiile unor martori oculari şi punea la îndoială intenţia lui Iisus Hristos de a întemeia o nouă religie. Controversata *Viaţă a lui Iisus* (*Leben Jesu*) de David Strauss (1835) elimina elementul supranatural din biografia subiectului său. Pe la 1848, Europa educată era aproape coaptă pentru şocul lui Charles Darwin. Tendinţa a căpătat forţe noi prin atacul direct a numeroase regimuri politice asupra proprietăţii şi a privilegiilor legale ale bisericilor pământene şi ale clerului acestora sau ale altor persoane ataşate ritului, precum şi prin pornirea crescîndă a guvernelor sau a altor agenţii seculare de a prelua funcţii care pînă atunci fuseseră lăsate în seama celor religioase, mai ales — în ţările romano-catolice — învăţămîntul şi protecţia socială. Între 1789 şi 1848, au fost dizolvate mănăstiri şi proprietăţile lor au fost vîndute de la Napoli pînă în Nicaragua. În afara Europei, desigur, cuceritorii albi au lansat atacuri directe asupra religiei supuşilor sau victimelor lor, fie — precum administraţia britanică în India, care la 1830 a curmat sacrificiul văduvei (*suttee*) şi a reprimat secta acelor răufăcători care practicau omuciderea rituală — în calitate de campioni ai iluminismului în luptă cu superstiţia, fie pentru că pur şi simplu nu ştiau ce efect vor avea măsurile respective asupra victimelor lor.

II

În termeni pur cantitativi, e limpede că toate religiile, în afară de cazul în care efectiv se contracta, aveau toate şansele să se extindă odată cu creşterea populaţiei. Totuşi, două sînt tipurile care au dovedit o aptitudine deosebită pentru expansiune în perioada de care ne ocupăm: islamul şi sectele protestante. Acest expansionism e cu atît mai surprinzător cu cît contrastează cu eşecul notabil al altor rituri creştine — atît catolice, cît şi protestante — care n-au izbutit nicidecum să se răspîndească, în ciuda unei creşteri considerabile a activităţii misionare în afara Europei, susţinută tot mai mult de forţa economică, politică şi militară a cuceritorilor europeni. De fapt, începuturile activităţii misionare sistematice, în special a anglo-saxonilor, datează din deceniile revoluţionare şi napoleoniene. Societatea Misionară Baptistă (1792), Societatea Misionară Londoneză (1795), care era interdenominaţională, Societatea Misionară a Bisericii Evanghelice (1799), Societatea Biblică Britanică şi Străină (1804) au fost urmate de Comisia Americană pentru Misiuni în Străinătate (1810), de Baptiştii Americani

(1814), de Wesleyeni (1813-1818), de Societatea Biblică Americană (1818), de Biserica Scoţiei (1824), de Uniunea Presbiterienilor (1835), de Episcopalienii Metodişti Americani (1819) şi de tot restul. Protestanţii de pe continent, în ciuda pionieratului unor organizaţii precum Societatea Misionară a Ţărilor de Jos (1797) şi a Misionarilor din Basel (1815), s-au dezvoltat abia ceva mai tîrziu: societăţile berlineze şi renane în anii '20, societăţile suedeze, din Leipzig şi Bremen în anii '30, norvegienii în 1842. Romanocatolicii, ale căror misiuni stagnau şi erau neglijate, şi-au revenit încă şi mai tîrziu. Raţiunile acestei revărsări de biblii şi negoţ peste păgîni ţin de istoria economică, socială şi religioasă atît a Europei, cît şi a Americii. Vom nota aici numai faptul că la 1848, rezultatele erau încă neglijabile, excepţie făcînd doar unele insule din Pacific precum Hawaii. Fuseseră făcuţi primii paşi pe coasta Africii în Sierra Leone (pornind de unde agitaţia antisclavagistă a atras atenţia în 1790) şi în Liberia, care s-a format ca stat al sclavilor americani eliberaţi în anii '20. Pe marginile aşezărilor europene din Africa de Sud misionarii străini (deşi nu Biserica Anglicană şi Biserica Reformată Olandeză aduse cu dînşii de colonizatori) începuseră a converti cantităţi însemnate de africani. Totuşi, în 1840, cînd faimosul explorator şi misionar David Livingstone a pus piciorul în Africa, băştinaşii acelui continent erau încă practic neatinşi de creştinism în orice formă.

Pe acest fundal, islamul îşi continua acea expansiune tăcută, fragmentară şi ireversibilă, nesusţinută de vreo întreprindere misionară organizată de convertire silită, atît de caracteristică acestei religii. S-a extins atît la est, în Indonezia şi nord-vestul Chinei, cît şi la vest, din Sudan pînă în Senegal, şi, în mult mai mică măsură, dinspre ţărmurile Oceanului Indian spre interior. Cînd societăţi tradiţionale îşi schimbă ceva atît de fundamental precum religia, e clar că trebuie să se confrunte cu probleme noi majore. Negustorii musulmani, care practic monopolizaseră comerţul interiorului Africii cu restul lumii şi înfloriseră considerabil de pe urma lui, au adus islamul în atenţia unor popoare noi. Comerţul cu sclavi, care avariase viaţa comunei, i-a sporit atracţia, fiindcă islamul este un mijloc potent de reintegrare a structurilor sociale[6]. Totodată, religia mohamedană a atras societăţile semifeudale şi militare din Sudan, iar spiritul său de independenţă, combativitate şi superioritate a făcut din ea o contragreutate eficace împotriva sclaviei. Negrii musulmani se dovedeau a fi sclavi turbulenţi: acei haussa (ca şi alţi sudanezi) ce fuseseră importaţi în Bahia (Brazilia) s-au răsculat de nouă ori între 1807 şi marea răscoală din 1835, de fapt pînă ce au fost ucişi sau deportaţi înapoi în Africa. Negustorii de

sclavi au învăţat să evite importurile din aceste regiuni, care fuseseră de numai puţină vreme deschise pentru negoţ[7].

În vreme ce elementul de rezistenţă împotriva albilor e clar că era foarte mic în islamul african (unde deocamdată abia erau cîţiva), acesta a fost prin tradiţie crucial în sud-estul Asiei. Acolo islamul — introdus tot de negustori — propăşise de mult în defavoarea culturilor locale şi a hinduismului aflat în declin al insulelor de mirodenii, în mare măsură ca un mijloc de rezistenţă mai eficace împotriva portughezilor şi a olandezilor, "un fel de prenaţionalism", dar şi ca o contrapondere în rîndul poporului faţă de prinţii hinduizaţi[8]. Cum aceşti prinţi s-au prefăcut tot mai mult în agenţi sau supuşi strict circumscrişi ai olandezilor, islamul s-a înrădăcinat şi mai adînc în sînul populaţiei. La rîndul lor, olandezii au priceput că prinţii indonezieni, în alianţă cu învăţătorii religioşi, puteau dezlănţui o revoltă populară generalizată, cum a fost Războiul din Java al Prinţului de Djogjakarta (1825-1830). Ca urmare, au fost în repetate rînduri nevoiţi să revină la o politică de strînsă alianţă cu cîrmuitorii locului sau de guvernare indirectă. Între timp, dezvoltarea comerţului şi a transportului pe mare a favorizat strîngerea legăturilor dintre musulmanii din sud-estul Asiei şi Mecca, creşterea numărului de pelerini, întărirea Islamului ortodox în Indonezia şi chiar deschiderea acestuia faţă de influenţa militantă resuscitatoare a wahhabismului arab.

În sînul Islamului, mişcările de reformă şi reviriment, care în această perioadă i-au conferit o mare parte din puterea sa de pătrundere, pot fi văzute şi ca reflexe ale impactului expansiunii europene şi ale crizei vechilor societăţi mohamedane (în speţă Imperiul Otoman şi cel Persan), şi poate chiar ale crizei crescînde a Imperiului Chinez. Wahhabiţii puritani apăruseră în Arabia pe la mijlocul secolului optsprezece. Deja la 1814 cuceriseră Arabia şi erau gata să cucerească Siria, pînă ce au fost opriţi de forţa armată mixtă a lui Mohammed Ali al Egiptului, care tindea spre Occident, şi a aliaţilor săi apuseni, cu toate că învăţătura lor s-a răspîndit spre răsărit în Persia, Afganistan şi India. Inspirat de wahhabism, un om sfînt algerian, Sidi Mohammed ben Ali el Senussi, a pornit o mişcare similară care începînd cu anii '40 s-a răspîndit de la Tripoli în deşertul Sahara. În Algeria Abd-el-Kader, în Caucaz Şamil au dezvoltat la rîndul lor mişcări politico-religioase de rezistenţă împotriva francezilor şi respectiv a ruşilor (vezi capitolul 7) şi au anticipat un panislamism care căuta nu numai să revină la puritatea originară a Profetului, ci şi să absoarbă inovaţiile Occidentului. În Persia, s-a ivit o heterodoxie şi mai făţiş naţionalistă şi revolu-

ţionară, mişcarea bab a lui Ali Mohammed din anii '40. Aceasta tindea între altele să revină la unele practici străvechi ale zoroastrismului persan şi cerea înlăturarea vălului femeilor.

Fermentul islamic şi expansiunea sa au fost atît de remarcabile, încît, în ce priveşte strict istoria religioasă, putem descrie poate cel mai adecvat perioada de la 1789 la 1848 ca pe o perioadă de reviriment global al islamului. Nu s-au ivit şi dezvoltat nici un fel de mişcări populare echivalente în sînul altor religii necreştine, deşi spre sfîrşitul perioadei se profila marea rebeliune chineză din Taiping, care a avut multe din caracteristicile unei asemenea mişcări. Mici mişcări de reformă religioasă ale aşa-zişilor *evolués* au luat naştere în India britanică, în speţă cea a lui Ram Mohan Roy (1772-1833) numită Brahmo Samaj. În Statele Unite ale Americii, în rîndul triburilor învinse de indieni începeau să se dezvolte mişcări socio-religioase profetice de rezistenţă împotriva albilor, cum a fost cea care a inspirat războiul celei mai mari confederaţii cunoscute în istorie a indienilor din prerie sub conducerea lui Tecumseh în primul deceniu al secolului al XIX-lea, şi religia lui Handsome Lake (1799), care îşi propunea să apere modul de viaţă irochez de agresiunea societăţii americane albe. Trebuie spus spre cinstea lui Thomas Jefferson, un om luminat de o rară capacitate, că i-a dat binecuvîntarea sa acestui profet, care a adoptat unele elemente creştine, în special de la quakeri. Totuşi contactul direct între o civilizaţie capitalistă avansată şi popoarele animiste era încă prea sporadică pentru a produce multe din mişcările profetice şi milenariste care au devenit atît de tipice în secolul douăzeci.

Mişcarea expansionistă a sectelor protestante se deosebeşte de cea a islamului prin faptul că prima s-a limitat aproape exclusiv la ţările capitaliste dezvoltate. Întinderea ei nu poate fi măsurată, deoarece unele mişcări de acest gen (de pildă pietismul german sau evanghelismul englez) au rămas în cadrul bisericilor îndătinate ale statelor respective. Dimensiunea ei nu poate fi însă pusă la îndoială. În 1851, aproximativ jumătate din protestanţii activi în Anglia şi Ţara Galilor mergeau la alte slujbe religioase decît cele ale bisericii de stat. Acest extraordinar triumf al sectelor a fost în principal rezultatul curentelor religioase de după 1790 sau, mai exact, de după ultimii ani ai războaielor napoleoniene. Astfel în 1790 metodiştii wesleyeni aveau numai 59.000 de membri activi în Regatul Unit; în 1850, numărul lor, împreună cu diversele lor ramuri, era de vreo zece ori mai mare[9]. În Statele Unite un proces foarte asemănător de convertire în masă a înmulţit considerabil numărul de baptişti, metodişti şi în mai mică mă-

sură presbiterieni, în defavoarea bisericilor dominante pînă atunci; deja la 1850 aproape trei sferturi din toate bisericile din SUA aparţineau acestor trei denominaţii[10]. Destrămarea bisericilor prestabilite, secesiunea şi ascensiunea sectelor marchează de asemenea istoria religioasă a acestei perioade în Scoţia ('Marea Destrămare' din 1843), Ţările de Jos, Norvegia şi alte ţări.

Raţiunile limitelor sociale şi geografice ale sectarismului protestant sînt evidente. Ţările romano-catolice nu ofereau nici portanţa, nici cadrul tradiţional al sectelor publice. Acolo o rupere echivalentă cu biserica îndătinată sau cu religia dominantă avea mai multe şanse să ia forma unei decreştinări masive (în special printre bărbaţi) decît a unei schisme[11]. (În schimb, anticlericalismul protestant din ţările anglo-saxone a fost deseori echivalentul exact al anticlericalismului ateu din ţările de pe continent.) Resuscitările religioase au îmbrăcat mai degrabă forma unui nou cult sentimental, a vreunui sfînt făcător de minuni sau a unui pelerinaj în cadrul acceptat al religiei romano-catolice. Un sfînt sau doi din perioada noastră au ajuns să fie mai bine cunoscuţi unui public larg, de ex. le Curé d'Ars (1786-1859) în Franţa. Creştinismul ortodox din Europa de est s-a pretat mai uşor la apariţia de secte, iar în Rusia destrămarea progresivă a unei societăţi înapoiate începuse a produce încă de la sfîrşitul secolului şaptesprezece o mulţime de secte. Cîteva, în special scopiţii (care practicau autocastrarea), duhoborii din Ucraina şi molocanii, au fost produsele ultimelor decenii ale veacului al optsprezecelea şi ale perioadei napoleoniene; "vechiul stil" data din veacul al şaptesprezecelea. În genere însă, clasele în rîndul cărora asemenea secte au avut cel mai mare succes — micii meşteşugari, negustorii, producătorii agricoli şi alţi precursori ai burgheziei, sau ţăranii conştient revoluţionari — nu erau încă suficient de numeroase pentru a produce o mişcare sectară de amploare.

În ţările protestante situaţia era alta. Aici impactul societăţii comerciale şi individualiste a fost cel mai puternic (cel puţin în Marea Britanie şi în SUA), iar sectarismul era deja împămîntenit. Exclusivitatea acestuia şi insistenţa pe comunicarea individuală între om şi Dumnezeu, alături de austeritatea morală, îl făceau atrăgător sau o şcoală pentru întreprinzătorii în ascensiune şi micii afacerişti. Teologia sa apăsătoare, implacabilă a iadului şi a damnării, pe de o parte, şi a unei austere mîntuiri personale, pe de alta, îl făcea atrăgător pentru oamenii care duceau vieţi dure în împrejurări potrivnice: coloniştilor de la frontiere şi marinarilor, micilor cultivatori individuali şi minerilor, meşteşugarilor exploataţi. Secta se putea lesne

preschimba într-o adunare democratică, egalitaristă de credincioşi fără vreo ierarhie socială sau religioasă, fiind astfel pe placul plebei. Ostilitatea ei faţă de ritualul elaborat şi doctrina erudită încuraja profeţii amatori şi predicatorii. Tradiţia persistentă a milenarismului a putut fi folosită pentru a da o expresie primitivă revoltei sociale. În sfîrşit, asocierea cu practica unei "convertiri" personale de o forţă emotivă covîrşitoare a deschis calea pentru un "reviriment" religios de o intensitate isterică, în care şi bărbaţii, şi femeile puteau găsi o binevenită eliberare de presiunile unei societăţi care nu prevedea nici un fel de supape de eşapament echivalente pentru emoţia de masă şi le distrusese pe cele existente în trecut.

"Revirimentul religios" a contribuit mai mult decît toţi ceilalţi factori la propagarea sectelor. Astfel, "salvaţionismul" personal, afectiv şi iraţional, al lui John Wesley (1703-1791) şi al metodiştilor săi a impulsionat renaşterea şi expansiunea disidenţei protestante, cel puţin în Marea Britanie. Din acest motiv, noile secte şi tendinţe au fost la origine apolitice sau chiar (precum wesleyenii) profund conservatoare, căci ele întorceau spatele lumii exterioare corupte pentru a căuta mîntuirea personală sau viaţa grupului sectar, ceea ce în practică însemna că respingeau posibilitatea oricărei alterări colective a aranjamentelor seculare. În genere, energiile lor politice s-au manifestat prin campanii morale şi religioase precum cele care au îndesit misiunile străine sau au creat agitaţie împotriva sclaviei şi pentru temperanţă. Sectarii radicali activi politic în perioada revoluţiei americane şi a celei franceze ţineau mai degrabă de comunităţi puritane disidente mai vechi, mai uscate şi mai liniştite, care se constituiseră încă din secolul al şaptesprezecelea, şi fie stagnau, fie evoluau spre un deism intelectualist sub înrîurirea raţionalismului secolului optsprezece: presbiterienii, congregaţionaliştii, unitarienii, quakerii. Noul tip de sectarism metodist era antirevoluţionar, imunitatea la revoluţie a Marii Britanii în această perioadă fiind chiar — greşit — atribuită influenţei crescînde a acestuia.

Cu toate acestea, prin caracterul lor social noile secte militau împotriva retragerii teologice din lume. S-au bucurat de cel mai mare succes în rîndul celor situaţi între clasa celor bogaţi şi puternici, pe de o parte, şi masele societăţii tradiţionale, pe de alta: de ex. printre cei pe punctul de a urca în clasa de mijloc, cei pe punctul de a coborî la nivelul noului proletariat şi numeroşii indivizi aflaţi de-a valma între aceste două puncte. Orientarea politică fundamentală a tuturor acestora îi înclina către un radicalism iacobin sau jeffersonian, sau cel puţin un liberalism burghez moderat. "Nonconformismul" în Marea Britanie şi bisericile protestante care preva-

lau în SUA au tins, aşadar, să le ia locul ca forţe politice de stînga; deşi printre metodiştii britanici tory-ismul fondatorului lor a fost depăşit abia în cursul jumătăţii de veac de secesiuni şi crize interne care s-a încheiat în 1848.

Numai printre cei foarte săraci sau foarte zdruncinaţi a continuat să dăinuie atitudinea de respingere a lumii existente. Era vorba însă de cele mai multe ori de o respingere revoluţionară primitivă, luînd forma previziunilor milenariste ale sfîrşitului lumii, pe care tribulaţiile perioadei postnapoleoniene păreau (pe aceeaşi linie cu Apocalipsa) să-l vestească. Discipolii lui Irving în Marea Britanie l-au anunţat pentru 1835 şi 1838; William Miller, întemeietorul Adventiştilor de Ziua a Şaptea în SUA, l-a prezis pentru 1843 sau 1844, moment în care se spune că era deja urmat de 50.000 de fideli şi susţinut de 3 000 de predicatori. În regiunile unde micile ferme individuale stabile şi comerţul mărunt au suferit impactul imediat al creşterii unei economii capitaliste dinamice, ca în nordul statului New York, acest ferment milenarist a fost deosebit de puternic. Produsul său cel mai dramatic a fost secta Sfinţilor Zilei de Apoi (mormonii), întemeiată de către profetul Joseph Smith, care şi-a primit revelaţia lîngă Palmyra, N.Y., în anii '20, după care şi-a condus poporul într-un exod către un îndepărtat Sion, care i-a adus în cele din urmă în pustiurile din Utah.

Existau totodată grupuri în rîndul cărora isteria colectivă a întrunirii religioase de "înviorare" a credinţei se bucura de cel mai mare succes; fie pentru că reprezenta o uşurare a vieţii dure şi cenuşii pe care o duceau ("Cînd nu există altă distracţie, întrunirile religioase de înviorare a credinţei îi pot uneori lua locul", observa o doamnă despre fetele de la filaturile din Essex)[12], fie pentru că uniunea religioasă colectivă crea temporar o comunitate între indivizi disparaţi. În forma sa modernă, curentul numit revivalism a fost produsul frontierei americane. "Marea Deşteptare" a început pe la 1800 în Munţii Apalaşi cu imense "tabere religioase" — cea de la Kane Ridge, Kentucky (1801) a strîns între zece şi douăzeci de mii de oameni sub conducerea a patruzeci de predicatori — şi un grad de isterie orgiastică greu de conceput: bărbaţi şi femei care "zvîcneau", dansau pînă la epuizare, cădeau în transă cu miile, "vorbeau în limbi" sau lătrau precum cîinii. Izolarea, un mediu natural şi social nemilos sau toţi aceşti factori laolaltă au încurajat aceste revivalism, pe care predicatorii itineranţi l-au importat apoi în Europa, producînd astfel după 1808 în rîndul wesleyenilor (aşa-numiţii metodişti primitivi) o secesiune proletar-democrată, care s-a răspîndit mai ales printre minerii din nordul Marii Britanii

şi micii fermieri din zonele de deal, printre pescarii de la Marea Nordului, muncitorii agricoli de la ferme şi muncitorii domestici săraciţi din industriile exploatatoare din ţinuturile din centrul ţării (Midlands). Momentele de isterie religioasă s-au repetat periodic de-a lungul epocii de care ne ocupăm — în sudul Ţării Galilor au avut loc în 1807-1809, 1828-1830, 1839-1842, 1849 şi 1859[13] şi explică creşterea majoră în putere numerică a sectelor. Ele nu pot fi subsumate unei singure cauze eficiente. Unele au coincis cu perioade de tensiune şi nelinişte acute (cu excepţia uneia singure, toate perioadele de expansiune ultrarapidă a metodismului wesleyan din răstimpul studiat de noi au coincis cu acestea), dar alteori şi cu o revenire rapidă după o depresiune, iar ocazional au fost precipitate de calamităţi sociale precum epidemia de holeră care a produs fenomene religioase similare şi în alte ţări creştine.

III

În termeni pur religioşi, aşadar, perioada studiată de noi trebuie văzută ca una în care secularizarea crescîndă şi (în Europa) indiferenţa religioasă s-au înfruntat cu o resuscitare a religiozităţii care a luat forme dintre cele mai aspre şi mai iraţionale, prin manipularea afectivităţii. Dacă Tom Paine reprezintă o extremă, William Miller Adventistul reprezintă extrema opusă. Materialismul mecanicist şi ateist al filozofului german Feuerbach (1804-1872) din anii '30 s-a confruntat cu tinerii antiintelectualişti ai "mişcării de la Oxford", care apăra acurateţea sensului literal al vieţilor sfinţilor din Evul Mediu timpuriu.

Dar această întoarcere la o religie de modă veche, militantă şi luată ad-litteram a avut trei aspecte. Pentru mase, a reprezentat în principal un mijloc de supravieţuire în societatea opresivă din ce în ce mai mohorîtă şi mai inumană a liberalismului burghez: după spusa lui Marx (dar nu numai a lui), religia era "inima unei lumi fără inimă, după cum e spiritul unor condiţii [de trai] fără spirit... opiul popoarelor"[14]. Mai mult decît atît: s-a încercat crearea unor instituţii sociale şi uneori politice sau de învăţămînt într-un mediu care nu oferea nici unele, dînd totodată o primă expresie, frustă, nemulţumirilor şi aspiraţiilor celor încă nedezvoltaţi politic. Literalismul şi sentimentalismul său, dublate de superstiţie, protestau atît împotriva întregii societăţi în care domina calculul raţional, cît şi împotriva claselor superioare care făcuseră din religie o instituţie după chipul şi pe gustul lor.

Pentru clasele de mijloc care se ridicau din sînul acestor mase, religia putea fi o solidă proptea morală, o justificare a existenţei lor sociale pe

fundalul dispreţului şi urii faţă de societatea tradiţională, şi un motor al expansiunii lor crescînde. Le elibera de cătuşele acelei societăţi, dacă aparţineau sectelor. Conferea profiturilor lor o titulatură morală superioară celei a interesului raţional faţă de propria bunăstare. Legitima duritatea tratamentului pe care-l aplicau celor asupriţi. În fine, se unea cu negoţul întru civilizarea păgînilor şi creşterea cifrei de afaceri.

Pentru monarhie şi aristocraţie şi, în fond, pentru toţi cei aflaţi în vîrful piramidei sociale, religia furniza stabilitate socială. Învăţaseră din Revoluţia Franceză că Biserica era cel mai puternic pilon al tronului. Popoare pioase şi fără carte precum sudul Italiei, spaniolii, tirolezii sau ruşii săriseră la arme pentru a-şi apăra biserica şi conducătorul împotriva străinilor, a necredincioşilor sau a revoluţionarilor, binecuvîntate şi uneori conduse de preoţii lor. Popoarele pioase şi fără carte trăiau mulţumite în sărăcia pe care le-o hărăzise Dumnezeu sub conducătorii lor providenţiali, simple, morale, disciplinate şi imune la efectele subversive ale raţiunii. Pentru guvernările conservatoare de după 1815 — şi care guvern din Europa continentală n-a fost conservator? — încurajarea sentimentelor religioase şi a bisericilor a fost o parte tot atît de indispensabilă a politicii lor ca şi organizarea poliţiei şi a cenzurii, căci preotul, jandarmul şi cenzorul erau acum cei trei piloni principali ai reacţiunii împotriva revoluţiei.

Pentru cele mai multe guverne era destul că iacobinii ameninţaseră tronul în vreme ce biserica îl apărase. Totuşi, pentru un grup de intelectuali şi ideologi romantici, alianţa dintre tron şi altar avea o semnificaţie mai profundă: aceasta apăra vechea societate vie şi organică de coroziunea raţionalismului şi liberalismului, iar individul vedea în ea o expresie mai adecvată a condiţiei sale tragice decît orice putea oferi raţionalismul. În Franţa şi Anglia, asemenea justificări ale alianţei dintre altar şi tron nu au avut o mare importanţă politică, după cum n-a avut nici căutarea romantică a unei religii tragice şi personale. (Cel mai de seamă explorator al acestor adîncimi ale inimii omeneşti, danezul Søren Kierkegaard, 1813-1855, provenea dintr-o ţară mică şi a atras prea puţin atenţia contemporanilor săi: faima lui e în întregime postumă.) Însă în statele germane şi în Rusia, bastioane ale reacţiunii monarhiste, intelectualii reacţionar-romantici au jucat un rol politic important ca slujbaşi ai statului sau gînditori ce au dat la iveală declaraţii şi programe, precum şi, acolo unde monarhii înclinau spre dezechilibru mintal (ca Alexandru I al Rusiei şi Frederic Wilhelm IV al Prusiei), ca sfetnici personali ai acestora. Una peste alta însă, figuri de genul unui Friedrich Gentz sau Adam Mueller au jucat

roluri minore, iar medievalismul lor religios (în care însuşi Metternich nu avea încredere) nu era decît o înfloritură tradiţionalistă pentru a le da de ştire poliţiştilor şi cenzorilor pe cine se bazau regii lor. Puterea Sfintei Alianţe a Rusiei, Austriei şi Prusiei, ce urma să menţină ordinea în Europa după 1815, se sprijinea nu pe pretenţiile sale de a reprezenta o mistică militantă, ci pur şi simplu pe hotărîrea de a înăbuşi orice mişcare subversivă cu ajutorul armelor ruseşti, prusace şi austriece. În plus, guvernele autentic conservatoare au fost înclinate să-i privească cu suspiciune pe intelectuali şi ideologi, chiar şi pe cei reacţionari, căci, odată acceptat principiul de a gîndi mai degrabă decît a asculta supus, finalul putea fi întrezărit. După cum Friedrich Gentz (secretarul lui Metternich) i-a scris în 1819 lui Adam Mueller:

> Eu unul continui să apăr sentinţa conform căreia: "Pentru ca să nu se abuzeze de presă, în următorii... ani nu se va publica absolut nimic. Punct". Dacă acest principiu ar fi pus în aplicare ca literă de lege, cîteva foarte rare excepţii fiind autorizate de un Tribunal foarte bine definit ca superior, am regăsi în cel mai scurt timp calea înapoi spre Dumnezeu şi Adevăr[15].

Şi totuşi, dacă ideologii antiliberali au avut prea puţină importanţă politică, fuga lor de ororile liberalismului într-un trecut divin şi organic a prezentat un interes considerabil din perspectivă religioasă, întrucît a produs o reînviere marcată a romano-catolicismului în rîndul tinerilor sensibili din clasele de sus. Nu fusese protestantismul însuşi un precursor direct al individualismului, raţionalismului şi liberalismului? Dacă numai o societate cu adevărat religioasă ar tămădui boala secolului al nouăsprezecelea, singura în stare de aşa ceva nu putea fi decît societatea cu adevărat creştină a Evului Mediu catolic[16]. Ca de obicei, Gentz a exprimat atracţia catolicismului cu o limpezime nepotrivită pentru subiectul său:

> Protestantismul este prima, adevărata şi singura sursă a tuturor relelor atît de vaste sub povara cărora gemem noi astăzi. Dacă s-ar fi mărginit la raţionament, am fi putut fi în stare şi obligaţi să-l tolerăm, căci tendinţa de a întoarce lucrurile pe toate părţile îşi are rădăcinile în firea omenească. Însă o dată ce guvernele au căzut de acord să accepte protestantismul ca pe o formă îngăduită de religie, o expresie a creştinismului, un drept al omului; o dată ce... i-au dat acordat pe deasupra un loc în Stat, sau chiar pe ruinele singurei biserici veritabile,

> ordinea politică, morală şi religioasă a lumii a fost imediat dizolvată... Toată Revoluţia Franceză şi revoluţia încă şi mai grozavă care stă să izbucnească în Germania au izvorît din această una şi aceeaşi sursă[17].

Grupuri de tineri exaltaţi s-au aruncat astfel în braţele primitoare ale Romei, alungaţi de ororile intelectului raţional; îmbrăţişînd celibatul, mortificările asceticii, scrierile Părinţilor sau doar ritualul cald şi estetic satisfăcător al Bisericii cu o pasiune mergînd pînă la lepădarea de sine. Proveneau, aşa cum era de aşteptat, în majoritate din ţări protestante: romanticii germani au fost în genere prusaci. "Mişcarea de la Oxford" din anii '30 este cel mai familiar fenomen de acest fel pentru cititorul anglo-saxon, dar este caracteristic britanicilor prin acea că numai unii din tinerii zeloşi care exprimau astfel spiritul celor mai obscurantiste şi reacţionare universităţi au mers pînă la a trece efectiv la romano-catolicism, printre care cel mai remarcabil a fost poate talentatul J.H. Newman (1801-1890). Restul şi-au găsit un unghi de repaus convenabil ca "ritualişti" în sînul Bisericii Anglicane şi au încercat, spre groaza aşa-zişilor clerici de obşte, să se împodobească cu veşminte, tămîie şi alte abominabile fapte papistaşe. Noii convertiţi erau o enigmă pentru familiile nobile de gentilomi catolici prin tradiţie, care-şi priveau religia ca pe un blazon de familie, ca şi pentru masele de muncitori irlandezi imigranţi, alcătuind din ce în ce mai mult grosul romano- catolicismului britanic; şi nici chiar înalţii reprezentanţi ai Vaticanului, prudenţi şi realişti, nu le apreciau prea mult nobilul zel. Cum proveneau însă din cele mai bune familii, iar convertirea claselor de sus putea prea bine s-o anunţe şi pe cea a claselor inferioare, au fost primiţi cu braţele deschise ca reprezentînd un semn încurajator al puterii cuceritoare a Bisericii.

Însă chiar şi în sînul religiei organizate — cel puţin în ce priveşte romano-catolicismul, protestantismul şi iudaismul — subversiunea liberală continua să opereze. În Biserica Romei, principalul său cîmp de operaţiune a fost Franţa, iar figura sa cea mai de seamă, Hugues-Felicité-Robert de Lamennais (1782-1854), care de la un conservatorism romantic a trecut apoi la o idealizare revoluţionară a poporului care l-a adus în preajma socialismului. Cartea lui Lamennais *Paroles d'un Croyant* (1834) a stîrnit un adevărat scandal printre guverne, care nu se aşteptau deloc să fie înjunghiate pe la spate cu o armă atît de solidă a apărării *status-quo*-ului precum catolicismul, şi nu după mult timp autorul ei a fost condamnat de Roma. Catolicismul liberal însă a supravieţuit în Franţa, ţară întot-

deauna receptivă la acele tendinţele din Biserică ce contraveneau întru cîtva celor de la Roma. Şi în Italia puternicul curent revoluţionar din anii '30 şi '40 a tîrît cîţiva gînditori catolici în vîltorile sale, aşa cum li s-a întîmplat lui Rosmini şi Gioberti (1801-1852), acesta din urmă avocatul unei Italii liberale unite sub tiara Papei. Totuşi, cea mai mare parte a Bisericii a rămas militantă şi antiliberală.

Minorităţile şi sectele protestante se aflau, fireşte, mult mai aproape de liberalism, cel puţin în politică: a fi un hughenot francez era practic sinonim cu a fi un liberal barem moderat. (Guizot, prim-ministrul lui Louis Philippe, a fost unul.) Bisericile de stat protestante, precum anglicanii şi luteranii, erau mai conservatoare politic, dar teologiile lor erau mult mai puţin rezistente la coroziunea exercitată de studiile biblice academice şi de cercetarea raţionalistă. Fireşte, evreii erau şi ei din plin expuşi curentului liberal. În fond, îi datorau întreaga lor emancipare politică şi socială. Ţelul tuturor evreilor emancipaţi era asimilarea culturală. Cei mai extremi dintre *evolués* îşi părăseau religia pentru conformitatea creştină sau pentru agnosticism, ca tatăl lui Karl Marx sau poetul Heinrich Heine (care avea să descopere însă că evreii nu încetează să fie evrei, cel puţin în ochii lumii, doar pentru că nu se mai duc la sinagogă). Cei mai puţin extremi au evoluat spre o formă liberală atenuată de iudaism. Numai în micile tîrguri, viaţa dominată de Talmud şi de Torah a comunităţii evreieşti a continuat practic neschimbată.

NOTE

1. Civiltà Cattolica II, 122, citată în L. Dal Pane, il socialismo e le questione sociale nella prima annata della Civiltà Cattolica, *Studi Onore di Gino Luzzato,* Milan, 1950, p. 144.

2. Haxtausen, *Studien ueber... Russland* (1847), I, p. 388.

3. Cf. portretul făcut de Antonio Machado nobilului andaluz în *Poesias Completas* (ed. Austral), p. 152-154:

"Gran pagano
Se hizo hermano
De una santa cofradia" etc.

4. G. Duveau, *Les Instituteurs* (1957), p. 3-4.

5. În realitate doar cîntecele populare ale vremii conţin uneori ecouri ale terminologiei catolice, precum *Ça ira.*

6. J. S. Trimingham, *Islam in West Africa* (Oxford, 1959), p. 30.

7. A. Ramos, *Las Culturas negras en el mundo nuevo* (Mexico, 1943), p. 277 ff.

8. W.F. Wertheim, *Indonesian Society in Transition* (1956), p. 204.

9. *Census of Great Britain 1851: Religious Worship in England and Wales* (London, 1854).

10. Mulhall, *Dictionary of Statistics:* "Religion".

11. Sectele şi conversiunile la protestantism care au avut totuşi loc — nu foarte frecvent — au fost şi au rămas pînă astăzi numeric minuscule.

12. Mary Merryweather, *Experience of Factory Life* (Third ed. London, 1862), p. 18. Trimiterea se referă la anii '40.

13. T. Rees, *History of Protestant Nonconformity in Wales* (1861).

14. Marx-Engles, *Werke* (Berlin, 1956), I, p. 378.

15. *Briefwechsel zwischen Fr. Gentz und Adam Müller*, Gentz către Müller, 7 octombrie 1819.

16. În Rusia, unde societatea cu adevărat creştină a Bisericii Ortodoxe era încă înfloritoare, tendinţa echivalentă a fost mai puţin una de reîntoarcere la neprihănirea dumnezeiască a trecutului, şi mai degrabă una de retragere în profunzimile nemărginite ale misticii oferite de ortodoxie pînă în prezent.

17. Gentz către Müller, 19 aprilie 1819.

13

IDEOLOGIA: GÎNDIREA SECULARĂ

[Dl. Bentham] preface unelte de lemn într-un strung pentru exerciţii şi-şi închipuie că tot la fel va putea preface şi oamenii. Nu îndrăgeşte prea mult poezia şi cu greu poate extrage un tîlc moral din operele lui Shakespeare. Casa îi e încălzită şi luminată cu ajutorul forţei aburului. Se numără printre cei care în cele mai multe situaţii preferă artificialul naturalului şi cred că mintea omului e atotputernică. Priveşte cu adînc dispreţ priveliştile pe care le oferă natura, cîmpurile pline de verdeaţă şi arborii, şi nu conteneşte să raporteze totul la Utilitate.

W. Hazlitt, The Spirit of the Age (1825)

Comuniştii dispreţuiesc prudenţa de a-şi ascunde vederile şi ţelurile. Ei declară deschis că scopurile lor pot fi atinse numai prin răsturnarea prin forţă a tuturor condiţiilor existente. Să tremure clasele conducătoare de teama unei revoluţii comuniste! Proletarii n-au nimic de pierdut decît lanţurile care-i ferecă. Au de cîştigat o lume. Proletari din toate ţările, uniţi-vă!

K. Marx şi F. Engels, Manifestul Partidului Comunist (1848)

I

În lumea anilor 1789-1848, cantitatea trebuie să ne facă să punem pe locul de întîietate ideologia religioasă; calitatea, pe cea seculară. Cu foarte puţine excepţii, toţi gînditorii însemnaţi din perioada aceasta au vorbit în limbaj secular, indiferent de credinţele lor religioase private. O mare parte din cele gîndite de ei (iar de oamenii obişnuiţi luate ca atare, fără a constitui obiectul unei reflecţii pe deplin conştiente) va fi discutată în capitolele despre ştiinţă şi artă; alte aspecte au fost deja discutate. Ne vom concentra, aşadar, aici pe ceea ce, în fond, a fost tema majoră ivită în urma dublei revoluţii, şi anume natura societăţii şi cursul ei, sau cursul pe care ar trebui să-l urmeze. Despre această problemă-cheie existau două curente de opinie principale: al celor care acceptau felul în care mergea lumea şi al celor care nu-l acceptau; cu alte cuvinte, al celor care credeau în progres şi al

celorlalţi. Căci, într-un sens, a existat un singur Weltanschauung de importanţă majoră, secundat de un număr de alte puncte de vedere care, indiferent de meritele lor, erau în fond critici mai ales negative ale acestuia: iluminismul umanist, raţionalist, triumfător al veacului al optsprezecelea. Campionii săi erau ferm (şi corect) convinşi că istoria umană este o ascensiune şi nu un declin sau o mişcare ondulatorie în jurul unei direcţii neoscilante. Puteau să observe că zi de zi cunoaşterea ştiinţifică a naturii şi controlul tehnic asupra ei sporeau. Erau convinşi că societatea umană şi omul individual se puteau perfecţiona prin aceeaşi punere în aplicare a raţiunii, şi că această perfecţionare era sensul predestinat al istoriei. Asupra acestor puncte, liberalii burghezi şi revoluţionarii socialişti proletari au fost deopotrivă de acord.

Pînă la 1789, formularea cea mai avansată a acestei ideologii a progresului aparţinuse liberalismului burghez clasic. Sistemul său fundamental fusese, într-adevăr, atît de ferm elaborat în secolele şaptesprezece şi optsprezece, încît luarea sa în discuţie nici nu ţine, de fapt, de prezentul volum. Această filozofie îngustă, lucidă şi tăioasă şi-a găsit exponenţii cei mai reprezentativi, aşa cum era de aşteptat, în Marea Britanie şi Franţa.

Riguros raţionalistă şi seculară, era, cu alte cuvinte, o filozofie convinsă de abilitatea de principiu a oamenilor de a înţelege tot şi de a răspunde tuturor întrebărilor cu ajutorul raţiunii, precum şi de tendinţa comportamentelor şi a instituţiilor iraţionale (printre care tradiţionalismul şi orice religie în afară de cea raţională) mai degrabă de a înceţoşa decît de a lămuri lucrurile. Filozofic, tindea către materialism sau empirism, aşa cum se şi cădea unei ideologii ale cărei forţă şi metodă veneau din ştiinţă, recte din matematica şi fizica revoluţiei ştiinţifice din secolul al şaptesprezecelea. Postulatele sale generale despre lume şi om se remarcă printr-un individualism răzbătător, care se datora mai mult introspecţiei unor indivizi din clasa de mijloc sau observaţiei comportamentului acestora decît principiului aprioric pe care susţinea că se bazează şi care a fost exprimat într-o psihologie (deşi termenul nu exista încă în 1789) care oglindea mecanica secolului şaptesprezece, aşa-numita şcoală "asociaţionistă".

Pe scurt, pentru liberalismul clasic domeniul uman consta în atomi individuali separaţi, posedînd din construcţie anumite impulsuri şi pasiuni, fiecare căutînd mai presus de orice să-şi înmulţească la maximum satisfacţiile şi să-şi reducă la minimum insatisfacţiile, fiind în această privinţă egal cu toţi ceilalţi[1], şi nerecunoscînd "de la natură" nici o îngrădire a pornirilor sale sau dreptul altora de a interfera cu ele. Cu alte cuvinte,

fiecare om avea "de la natură" viaţa, libertatea şi instinctul fericirii ("life, liberty, and the pursuit of happiness"), cum se spune în Declaraţia de independenţă a Statelor Unite ale Americii, deşi cei mai logici gînditori liberali au preferat să nu folosească termeni precum "drepturi naturale". În cursul urmăririi propriului interes, fiecare individ din această anarhie de competitori egali găsea că îi este de folos sau că nu poate evita să intre în anumite relaţii cu alţi indivizi, iar acest complex de aranjamente utile — adesea exprimate franc în termeni comerciali de "contracte" — constituiau societatea sau grupurile sociale şi politice. Fireşte, asemenea aranjamente şi asociaţii implicau o oarecare diminuare a libertăţii natural nelimitate a omului de a face ce-i place, una dintre sarcinile politicii fiind aceea de a reduce aceste ingerinţe la minimumul practicabil. Poate cu excepţia unor grupuri sexuale ireductibile precum părinţii şi copiii, "omul" liberalismului clasic (al cărui simbol literar era Robinson Crusoe) era un animal social numai întrucît coexista în numere mari. Ţelurile sociale erau, prin urmare, suma aritmetică a ţelurilor individuale. Fericirea (termen care le-a pricinuit celor care încercau s-o definească aproape tot atîta bătaie de cap ca şi celor care căutau s-o dobîndească) era scopul ultim şi suprem al fiecărui individ; cea mai mare fericire posibilă pentru cel mai mare număr de indivizi era, clar, scopul societăţii.

De fapt, utilitarismul pur, care reducea făţiş şi întru totul toate relaţiile omeneşti la modelul pe care tocmai l-am schiţat, s-a limitat la cîţiva filozofi complet lipsiţi de tact, precum marele Thomas Hobbes în secolul al şaptesprezecelea sau acei campioni ai burgheziei atît de siguri pe ei din şcoala de gînditori şi publicişti britanici asociată cu Jeremy Bentham (1748-1832), cu James Mill (1773-1836) şi mai ales cu clasicii economiei politice. Faptul a avut două cauze. În primul rînd, o ideologie care reducea atît de radical totul în afară de calculul raţional al propriului interes la "nonsens cu false pretenţii", cum spunea Bentham, intra în conflict cu unele instincte puternice ale comportamentului burghez pe care căuta să-l promoveze[2]. Astfel, se putea demonstra că raţional, propriul interes putea justifica foarte bine o interferenţă considerabil mai mare cu "libertatea naturală" a individului de a face ce voia şi de a păstra ce cîştiga decît îi era pe plac acestuia. (Thomas Hobbes, ale cărui opere au fost culese şi publicate cu atîta evlavie de către utilitariştii britanici, arătase de fapt că acesta — interesul propriu — excludea orice limitări apriorice ale puterii statului, iar benthamiţii au fost ei înşişi vajnici susţinători ai statului birocratic atunci cînd au crezut că acesta putea asigura cea mai mare fericire pentru

cel mai mare număr la fel ca politica de neamestec cunoscută drept laissez-faire.) Prin urmare, cei care au căutat să apere proprietatea privată, întreprinderea şi libertatea individuală au preferat de multe ori să le confere mai degrabă sancţiunea metafizică de "drepturi naturale" decît pe cea vulnerabilă a "utilităţii". În al doilea rînd, o filozofie care elimina atît de radical moralitatea şi datoria, reducîndu-le la nişte simple calcule raţionale, putea prea bine să slăbească acel sens al eternei armonii a lucrurilor în rîndul sărăcimii ignorante, pe care se baza întreg echilibrul social.

Din motive precum cele arătate mai sus, utilitarismul nu a monopolizat, aşadar, niciodată ideologia liberală a clasei de mijloc. A furnizat cel mai ascuţit dintre topoarele radicale cu care au fost doborîte instituţiile tradiţionale care nu puteau răspunde pozitiv la triumfătoarele întrebări: Este raţională? Este folositoare? Contribuie la fericirea cea mai mare a celui mai mare număr? Dar nu a fost destul de puternic nici pentru a inspira o revoluţie, nici pentru a oferi o apărare împotriva uneia. John Locke, mult mai firav din punct de vedere filozofic decît superbul Thomas Hobbes, a rămas gînditorul favorit al liberalismului vulgar, pentru că el cel puţin a pus proprietatea privată în afara razei de acţiune şi de atac permise, ca fiind cel mai fundamental dintre "drepturile naturale". Iar revoluţionarii francezi au găsit că cel mai bun mod de a exprima cererea de liberalizare a pieţei (*"tout citoyen est libre d'employer ses bras, son industrie et ses capitaux comme il juge bon et utile à lui même... Il peut fabriquer ce qui lui plaît et comme il lui plaît"*)[3] a fost acela de a o formula ca pe un drept natural general la libertate (*"L'exercice des droits naturels de chaque homme n'a de bornes que celles qui assurent aux autres membres de la société la jouissance de mêmes droits"*)[4].

Astfel, în gîndirea politică liberalismul clasic s-a îndepărtat de îndrăzneala şi rigoarea care au făcut din el o forţă revoluţionară considerabilă. În gîndirea economică însă, a fost mai puţin inhibat; în parte pentru că încrederea în triumful capitalismului era mult mai mare decît încrederea în supremaţia politică a burgheziei în faţa absolutismului sau a gloatei ignorante, în parte pentru că postulatele clasice despre natură şi starea naturală a omului se potriveau cert cu situaţia specială a pieţei mult mai bine decît cu situaţia omenirii în general. Ca urmare, economia politică clasică formează, alături de Thomas Hobbes, cel mai impresionant monument al ideologiei liberale. Marea ei perioadă se desfăşoară ceva mai devreme decît perioada de care ne ocupăm în prezentul volum. Apariţia cărţii lui Adam Smith (1723-1790) *Avuţia naţiunilor* (*The Wealth of Nations*) în 1776 îi marchează începutul, cea a lui David Ricardo (1792-1823) despre

Principiile economiei politice (*Principles of Political Economy*) în 1817, culmea, iar anul 1830 marchează începutul declinului sau al transformării ei. Şi totuşi, versiunea vulgarizată a doctrinei economice a liberalismului clasic a continuat să-şi cîştige aderenţi printre oamenii de afaceri pînă în zilele noastre.

Argumentul social al economiei politice a lui Adam Smith era deopotrivă elegant şi mîngîietor. E adevărat că umanitatea consta în esenţă din indivizi suverani de o anume constituţie psihologică, urmărindu-şi propriul interes în competiţie cu ceilalţi. Dar se putea demonstra că aceste activităţi, atunci cînd erau lăsate să se desfăşoare pe cît posibil fără restricţii, produceau nu numai o ordine socială "naturală" (spre deosebire de cele artificiale impuse de interesele de clasă ale aristocraţiei, de obscurantism, de către tradiţie sau de amestecul neavenit), ci şi cea mai rapidă creştere posibilă a "averii naţiunilor", adică a confortului şi a bunăstării, şi deci a fericirii tuturor oamenilor. Baza acestei ordini naturale era diviziunea socială a muncii. Putea fi dovedit ştiinţific că existenţa unei clase capitaliste deţinînd mijloacele de producţie era spre folosul tuturor, inclusiv al clasei muncitoare, care îşi închiria forţa de muncă membrilor acestei clase de capitalişti, tot aşa cum putea fi dovedit ştiinţific că producţia de bunuri industriale a Marii Britanii, pe de o parte, şi cea de zahăr brut a Jamaicei, pe de alta, serveau cel mai bine interesele amîndurora. Aceasta întrucît creşterea averii naţiunilor avea loc ca urmare a activităţilor proprietarilor privaţi şi a acumulării de capital, astfel demonstrîndu-se că orice altă metodă de a încerca asigurarea ei nu putea decît s-o încetinească sau s-o oprească de tot. Mai mult, societatea foarte inegală din punct de vedere economic ce rezulta inevitabil din operaţiunile naturii umane nu era incompatibilă cu egalitatea naturală a tuturor oamenilor sau cu dreptatea. Căci, în afară de faptul că-i asigura şi celui mai sărman o viaţă mai bună decît ar fi avut în orice alte condiţii, ea se întemeia pe cea mai egală dintre relaţii, schimbul liber de bunuri echivalente pe piaţă. Aşa cum spune un cărturar modern, "Nimeni nu depindea de bunăvoinţa altuia; pentru orice obţinea de la altul, omul dădea ceva echivalent în schimb. În plus, jocul liber al forţelor naturale distrugea toate poziţiile ce nu erau bazate pe contribuţia la bunăstarea comună"[5].

Progresul era deci la fel de "natural" precum capitalismul. Odată înlăturate piedicile artificiale pe care i le ridicase în cale trecutul, urma inevitabil să aibă loc; şi era clar că progresul producţiei mergea mînă în mînă cu cel al artelor, al ştiinţei şi al civilizaţiei în general. Să nu se presupună însă că

cei ce susţineau asemenea puncte de vedere nu erau decît nişte predicatori *pro domo* în interesul oamenilor de afaceri. Erau oameni care credeau, avînd în această perioadă justificări istorice considerabile, că înaintarea omenirii trebuia să se facă prin capitalism.

Forţa acestei viziuni panglossiene se întemeia nu numai pe ceea ce era presupus a fi abilitatea sa de a-şi dovedi teoremele economice prin deducţii logice, ci şi pe evidentul progres al capitalismului şi al civilizaţiei secolului optsprezece. Tot aşa, cînd a început să şchiopăteze, a făcut-o nu numai pentru că Ricardo descoperise contradicţii interne ale sistemului pe care Adam Smith le trecuse cu vederea, ci şi pentru că rezultatele economice şi sociale efective ale capitalismului se dovedeau mult mai puţin fericite decît se prevăzuse. Economia politică a primei jumătăţi a secolului nouăsprezece a devenit mai degrabă o ştiinţă "sumbră" decît roz. Fireşte, se putea încă susţine că mizeria celor sărmani care (aşa cum afirmase Malthus în celebrul său *Essay on Population* din 1798) erau condamnaţi să rămînă pururi la limita înfometării sau care (cum susţinuse Ricardo) sufereau din pricina introducerii maşinilor[6], constituia în continuare fericirea cea mai mare pentru cel mai mare număr, cu simpla corecţie că acest număr era, din păcate, mult mai mic decît s-ar fi putut spera. Dar asemenea fapte, precum şi dificultăţile vizibile întîmpinate de expansiunea capitalistă în perioada 1810-1840, au temperat optimismul şi au stimulat cercetarea critică, îndeosebi a mecanismelor de distribuţie şi nu a celor de producţie care preocupaseră generaţia lui Adam Smith.

Economia politică a lui David Ricardo, o capodoperă de deducţie riguroasă, a introdus astfel însemnate elemente de discordie în acea presupusă armonie naturală pe care pariaseră înaintaşii lui. Ba chiar a subliniat, mult mai apăsat decît o făcuse Smith, unii factori care se puteau prevedea că vor duce la oprirea motorului economic prin epuizarea "combustibilului" său esenţial, ca de pildă tendinţa ratei profitului de a scădea. Mai mult decît atît, Ricardo a avansat teoria de bază a valorii forţei de muncă, ce nu avea nevoie decît de o mică ajustare pentru a fi prefăcută într-un puternic argument împotriva capitalismului. Cu toate acestea, măiestria tehnică a gîndirii lui şi sprijinul pătimaş pe care l-a acordat scopurilor practice vizate de majoritatea afaceriştilor britanici — comerţul neîngrădit şi ostilitatea faţă de moşieri – au făcut ca economica politică clasică să ocupe un loc şi mai ferm decît înainte în ideologia liberală. Pentru scopuri practice, trupele de şoc ale reformei burgheze britanice din perioada postnapoleoniană s-au înarmat cu o combinaţie de utilitarism provenit din învăţăturile lui

Bentham şi de economie luată de la Ricardo. La rîndul lor, succesele considerabile ale lui Smith şi Ricardo, întărite de cele ale comerţului şi industriei britanice, au făcut din economia politică o ştiinţă în mare măsură britanică, reducîndu-i pe economiştii francezi (care în secolul optsprezece jucaseră un rol cel puţin egal cu al britanicilor) la rolul minor de predecesori sau auxiliari, iar pe economiştii neclasici la o ceată împrăştiată de haiduci. Mai mult, economia clasică britanică a devenit astfel un simbol esenţial al progresului liberal. În Brazilia prima catedră de economie politică a fost înfiinţată în 1808 — cu mult înaintea Franţei — şi ocupată de un popularizator al lui Adam Smith, J. B. Say (cunoscutul economist francez), şi de un anarhist utilitarist, William Godwin. Argentina de-abia îşi cîştigase independenţa cînd, în 1823, nou-înfiinţata universitate de la Buenos Aires a început predarea economiei politice pe baza operelor deja traduse ale lui Ricardo şi James Mill; dar i-o luase înainte Cuba, unde prima catedră fusese înfiinţată încă din 1818. Deşi concret comportamentul economic al conducătorilor Americii Latine îi îngrozea de-a binelea pe economiştii şi finanţiştii europeni, asta nu afecta cu nimic ataşamentul celor dintîi faţă de ortodoxia economică.

Aşa cum am văzut, în politică ideologia liberală n-a fost la fel de coerentă şi de consistentă. Teoretic, a rămas împărţită între utilitarism şi adaptarea doctrinei învechite a legii naturale şi a dreptului natural, aceasta din urmă prevalînd. În practică, a rămas sfîşiată între credinţa în guvernarea poporului, adică prin dictatul majorităţii, care avea de partea ei logica şi oglindea totodată faptul că nu argumentele burgheze furnizau forţa efectivă a revoluţiilor şi presiunea politică eficientă din spatele reformelor, ci mobilizarea maselor[7], şi credinţa mult mai răspîndită într-un guvern al elitei de proprietari sau, altfel spus, între "radicalism" şi "whiggism", ca să folosim termenii britanici ai vremii. Căci, dacă guvernul ar fi fost al poporului şi dacă majoritatea ar fi dictat efectiv (adică interesele minorităţilor i-ar fi fost inevitabil jertfite), oare se putea conta pe această majoritate — "clasele cele mai numeroase şi mai sărace"[8] — că va apăra libertăţile individuale şi va pune în practică comandamentele raţionale care coincideau, evident, cu programul liberalilor burghezi?

Înainte de Revoluţia Franceză, principala cauză de alarmă în această privinţă au fost ignoranţa şi superstiţia claselor de jos, aflate prea adesea sub înrîurirea preotului şi a regelui. Revoluţia însăşi a introdus în plus hazardul unui program de stînga, anticapitalist, cum a fost cel implicit (iar după unii chiar explicit) prezent în unele aspecte ale dictaturii iacobine.

Liberalii (*whigs*) moderați din afara granițelor au remarcat de timpuriu acest pericol: Edmund Burke, a cărui ideologie economică se inspira în întregime din Adam Smith[9], a bătut în retragere în politică, îmbrățișînd credința vădit irațională în virtuțile tradiției, ale continuității și ale creșterii organice lente, virtuți care de atunci încolo au devenit principalele baze teoretice ale conservatorismului. Practici, liberalii de pe continent s-au ferit de democrația politică, preferîndu-i o monarhie constituțională în care sufragiul aparținea proprietății sau, la nevoie, orice absolutism de modă veche care le garanta interesele. După 1793-1794, numai o burghezie extrem de nemulțumită sau una extrem de încrezătoare în sine, cum era cea britanică, s-ar fi arătat gata o dată cu James Mill să-și pună la încercare propria capacitate de a-și menține suportul în rîndul clasei muncitoare chiar și într-o republică democratică.

Nemulțumirile sociale, mișcările revoluționare și ideologiile socialiste ale perioadei postnapoleoniene au intensificat această dilemă pe care revoluția de la 1830 a făcut-o acută. Liberalismul și democrația păreau a fi pe poziții mai degrabă opuse decît aliate; triplul slogan al Revoluției Franceze: *Libertate, egalitate, fraternitate!* părea să exprime mai degrabă o contradicție decît o combinație. Firesc, lucrul a apărut cu cea mai mare evidență în patria revoluției, Franța. Alexis de Tocqueville (1805-1859), care folosise un intelect deosebit de pătrunzător pentru a analiza tendințele inerente ale democrației americane (1835) și mai apoi pe cele ale Revoluției Franceze, a rezistat cel mai bine printre criticii liberali moderați ai democrației din această perioadă sau s-a dovedit a fi îndeosebi pe placul liberalilor moderați din Occident după 1945. Poate că lucrul este firesc dacă ne gîndim la afirmația lui: "Din veacul al optsprezecelea curg, ca dintr-un izvor comun, două rîuri. Unul duce omenirea la instituții libere, celălalt la puterea absolută"[10]. Și în Marea Britanie încrederea solidă a lui James Mill într-o democrație condusă de burghezie contrastează puternic cu grija pe care fiul său John Stuart Mill (1806-1873) o poartă apărării drepturilor minorităților împotriva majorității, care domină opera *Despre libertate* (*On Liberty*) (1859) a acestui gînditor generos, dar temător.

II

În timp ce ideologia liberală își pierdea treptat elanul încrezător de la început — pînă și inevitabilitatea sau dezirabilitatea progresului începuseră a fi puse la îndoială de către unii liberali — o nouă ideologie, socialismul, reformula vechile truisme ale secolului al optsprezecelea. Rațiunea,

ştiinţa şi progresul formau temeiul său ferm. Ceea ce îi deosebea pe socialiştii din această perioadă de acei campioni ai unei societăţi desăvîrşite în care proprietatea aparţine tuturor care apar periodic în literatură de-a lungul întregii istorii cunoscute era acceptarea necondiţionată a Revoluţiei Industriale care crea însăşi posibilitatea socialismului modern. Contele Claude de Saint-Simon (1760-1825), care este recunoscut prin tradiţie ca pionier al "socialismului utopic", deşi în realitate gîndirea lui ocupă o poziţie mai ambiguă, a fost în primul rînd apostolul "industrialismului" şi al "industriaşilor" (ambii termeni născociţi de Saint-Simon). Discipolii lui au devenit socialişti, tehnologi îndrăzneţi, finanţişti şi industriaşi sau, pe rînd, şi una, şi alta. Saint-simoniştii ocupă, aşadar, un loc aparte în istoria evoluţiei ideologiei capitaliste, dar şi a celei anticapitaliste. Robert Owen (1771-1858) în Marea Britanie era el însuşi un pionier de succes în industria bumbacului, iar încrederea sa neţărmurită în posibilitatea unei societăţi mai bune i-a fost inspirată nu numai de credinţa fermă în perfectibilitatea omului prin societate, ci şi de crearea unei societăţi de potenţial belşug de către Revoluţia Industrială. Friedrich Engels a fost şi el, deşi fără voie, proprietar în industria bumbacului. Nici unul dintre noii socialişti nu dorea să întoarcă înapoi ceasul evoluţiei sociale, deşi mulţi din urmaşii lor au dorit o asemenea întoarcere. Pînă şi Charles Fourier (1772-1837), avocatul cel mai puţin pasionat al industrialismului dintre părinţii socialismului, era de părere că soluţia se găsea mai degrabă dincolo decît dincoace de acesta.

În plus, înseşi argumentele liberalismului clasic puteau fi şi au fost efectiv întoarse împotriva societăţii capitaliste la edificarea căreia contribuiseră. Fericirea era într-adevăr, aşa cum remarca Saint-Just, "o idee nouă în Europa"[11], dar nu era deloc greu de observat că cea mai mare fericire a celui mai mare număr, care era clar că nu se realizase, ar fi fost cea a clasei muncitoare sărace. Nu era greu nici să se separe — aşa cum au făcut-o William Godwin, Robert Owen, Thomas Hodgskin şi alţi admiratori ai lui Bentham — căutarea fericirii de postulatele unui individualism egoist. "Ţelul primar şi necesar al oricărei existenţe este de a fi fericită," scria Owen[12], "dar fericirea nu poate fi obţinută individual; în zadar am aştepta-o în izolare; toţi trebuie să se împărtăşească din ea, sau cei puţini nu se vor bucura de ea niciodată".

Şi mai la obiect, economia politică clasică în forma pe care i-o dăduse Ricardo putea fi întoarsă împotriva capitalismului; fapt care i-a făcut pe economiştii burghezi de după 1830 să-l privească pe Ricardo cu nelinişte,

ba chiar să-l considere, o dată cu americanul Carey (1793-1879), o sursă de inspiraţie pentru agitatori şi propagandişti avînd drept ţel răsturnarea ordinii sociale. Dacă, aşa cum susţinea economia politică, munca era unica sursă a valorii, atunci de ce grosul celor care o produceau trăiau într-o sărăcie lucie? Fiindcă, aşa cum arăta Ricardo — deşi simţise oarecare stinghereală trăgînd concluziile ce decurgeau din teoria lui —, capitalistul îşi apropria sub formă de profit surplusul produs de muncitor dincolo de şi peste ce primea el ca plată pentru munca lui. (Faptul că moşierii îşi apropriau şi ei o parte din acest surplus nu afecta în mod fundamental respectivul proces.) În adevăr, capitalistul exploata muncitorul. De aici, nu mai era decît un pas pînă la eliminarea capitaliştilor şi astfel la abolirea exploatării. Nu peste mult timp, în Marea Britanie s-a ivit un grup de "economişti ai muncii" de orientare ricardiană care au încheiat această analiză şi au indicat morala care se impunea.

Dacă sistemul capitalist s-ar fi ridicat la înălţimea aşteptărilor din zilele optimiste ale economiei politice, astfel de critici nu ar fi avut rezonanţă. Împotriva a ceea ce se presupune îndeobşte, printre sărmani au loc puţin "revoluţii cu fîlfîiri de steaguri". Dar în perioada de formare a socialismului, respectiv între data apariţiei lucrării lui Robert Owen *A New View of Society* (1813-1814)[13] şi Manifestul comunist (1848), depresiunea economică, salariile în cădere liberă, şomajul tehnologic foarte răspîndit şi cohorta de inevitabile îndoieli privind perspectivele creşterii economice erau mult prea manifeste[14]. Criticii se puteau agăţa, aşadar, nu numai de nedreptatea economiei capitaliste, ci şi de neajunsurile ei de funcţionare, de "contradicţiile interne" care o viciau. Privirile lor ascuţite de antipatie au depistat defecte de fabricaţie precum fluctuaţiile ciclice sau "crizele" capitalismului (Simoni, Wade, Engels) pe care suporterii săi le treceau cu vederea sau chiar negau că ar fi posibile, de pildă "Legea" legată de numele lui J. B. Say (1767-1832). Nu aveau cum să nu observe că distribuţia din ce în ce mai inegală a veniturilor naţionale în această perioadă ("bogaţii îmbogăţindu-se şi săracii sărăcind") nu era un accident, ci rezultatul modului de funcţionare a sistemului. Pe scurt, puteau demonstra nu numai că sistemul capitalist era injust, ci şi că funcţiona prost, iar în măsura în care totuşi funcţiona părea să producă rezultate contrare celor prezise de campionii săi.

Deocamdată noii socialişti îşi sprijineau tezele cu ajutorul argumentelor liberalismului franco-britanic clasic, împinse dincolo de punctul pînă la care erau dispuşi să meargă liberalii burghezi. Nici societatea pe care o

propuneau nu părăsea neapărat domeniul tradiţional al umanismului clasic şi al idealului liberal. O lume în care toţi erau fericiţi şi fiecare individ îşi realiza pe deplin potenţialul, în care domnea libertatea şi guvernul coercitiv dispăruse, acesta era ţelul ultim atît al liberalilor, cît şi al socialiştilor. Ceea ce îi deosebea pe membrii diverşi ai acestei familii ideologice descinse din umanism şi din iluminismul veacului al optsprezecelea, liberali, socialişti, comunişti sau anarhişti, nu era blînda anarhie a utopiei care le e comună tuturor, ci metodele de a o realiza. La această cotitură decisivă, socialismul şi-a luat la revedere de la tradiţia liberală clasică.

În primul rînd, a respins *de plano* postulatul liberal că societatea era un simplu agregat sau o combinaţie de atomi individuali şi că forţa sa motrice era interesul propriu al fiecăruia şi competiţia rezultantă dintre ei. Cu asta, socialiştii se întorceau la cea mai veche dintre toate tradiţiile ideologice ale omenirii, convingerea că omul este de la natură o fiinţă comunitară. Oamenii trăiesc spontan împreună şi se întrajutorează. Societatea nu era, aşadar, o diminuare regretabilă, dar necesară, a dreptului natural nelimitat al omului de a face ce-i place, ci însuşi aşezămîntul vieţii lui, temeiul fericirii şi al individualităţii. Socialiştilor ideea lui Adam Smith că schimbul de bunuri echivalente pe piaţă putea asigura cumva dreptatea socială li s-a părut fie incomprehensibilă, fie imorală. Grosul oamenilor simpli o priveau astfel chiar şi fără a-şi formula distinct opiniile. Mulţi critici ai capitalismului reacţionaseră împotriva evidentei "dezumanizări" a societăţii burgheze (termenul tehnic de "alienare", folosit de Hegel şi la început de Marx, reflectă concepţia străveche despre societate ca fiind mai degrabă "căminul" omului decît pur şi simplu locul unde individul neataşat îşi desfăşoară activităţile), dînd vina pe întregul curs al civilizaţiei, raţionalismului, ştiinţei şi tehnologiei. Noii socialişti — spre deosebire de revoluţionarii de tipul meşteşugarului de altădată ca poetul William Blake şi Jean-Jacques Rousseau — au avut mare grijă să nu facă la fel. Împărtăşeau însă nu numai idealul tradiţional de societate ca patrie a omului, ci şi noţiunea, veche de cînd lumea, că înainte să apară clasele sociale şi proprietatea, oamenii trăiseră cumva în armonie; noţiune pe care Rousseau a exprimat-o idealizînd omul primitiv, iar pamfletarii radicali mai puţin sofisticaţi prin mitul popoarelor odinioară libere şi înfrăţite cucerite de stăpîniri străine — saxonii de normanzi, galii de teutoni. "Geniul, spunea Fourier, trebuie să redescopere calea acelei fericiri primitive şi să o adapteze la condiţiile industriei moderne"[15]. Comunismul primitiv căuta să găsească peste veacuri sau oceane un model pentru comunismul viitorului.

În al doilea rînd, socialismul a îmbrăţişat un argument care, fără să fie complet în afara domeniului tradiţiei liberale clasice, nu fusese subliniat prea mult în sînul ei: argumentul evoluţionist şi istoric. Pentru liberalii clasici şi, în fond, chiar pentru socialiştii moderni timpurii, propunerile lor erau naturale şi raţionale, spre deosebire de societatea artificială şi iraţională pe care ignoranţa şi tirania o impuseseră lumii pînă atunci. Acum că progresul iluminismului le arătase oamenilor ce era raţional, nu le mai rămînea altceva de făcut decît să mături obstacolele din calea bunului-simţ. Într-adevăr, socialiştii "utopici" (saint-simoniştii, Owen, Fourier şi tot restul) tindeau să fie atît de ferm convinşi că adevărul nu trebuia decît să fie proclamat pentru a fi imediat îmbrăţişat de toţi oamenii cu educaţie şi bun-simţ, încît la început şi-au limitat eforturile de a înfăptui socialismul la o propagandă care se adresa în primul rînd claselor sus-puse — muncitorii, deşi, fără îndoială, aveau să fie principalii beneficiari ai noii orînduiri, erau o pătură înapoiată şi ignorantă — şi la edificarea unor staţii-pilot, dacă se poate spune aşa, ale socialismului — colonii comuniste şi întreprinderi cooperative, situate îndeosebi în spaţiile vaste ale Americii, unde nici o tradiţie de înapoiere istorică nu stătea în calea progresului omenirii. Noua Armonie a lui Owen din Indiana, SUA, conţinea treizeci şi patru de "Falange" locale şi de import de inspiraţie fourieristă, după cum existau numeroase colonii inspirate de comunistul creştin Cabet şi de alţii. Saint-simoniştii, mai puţin înclinaţi spre experienţele comunitare, n-au încetat niciodată să caute un despot luminat care să pună în practică propunerile lor, şi cîtva timp au crezut că-l găsiseră în figura improbabilă a lui Muhammad Ali, cîrmuitorul Egiptului.

Un element de evoluţie istorică exista deja în argumentul raţionalist clasic pentru "societatea cea bună"; căci o ideologie a progresului implică o ideologie a evoluţiei, posibil a unei evoluţii inevitabile traversînd stadiile dezvoltării istorice. Dar abia după ce Karl Marx (1818-1883) a deplasat centrul de greutate al argumentului pentru socialism de la raţionalitatea sau dezirabilitatea acestuia la inevitabilitatea sa istorică şi-a dobîndit el arma intelectuală cea mai redutabilă, împotriva căreia şi astăzi se mai ridică baricade polemice. Marx a derivat concepţia determinismului istoric combinînd tradiţia ideologică franco-britanică cu cea germană (economia politică engleză, socialismul francez şi filozofia germană). Pentru Marx, societatea umană a comunismului primitiv se fragmentase inevitabil în clase; evoluase inevitabil printr-o succesiune de societăţi divizate în clase, fiecare "progresistă" la vremea ei în ciuda nedreptăţilor care persistau,

fiecare conţinînd "contradicţii interne" care la un moment dat făceau din ea o piedică în calea progresului şi generau forţele prin care urma să fie depăşită. Capitalismul era cea mai recentă dintre aceste societăţi, iar Marx, departe de a se mărgini la a o ataca, şi-a folosit toată zguduitoarea-i elocvenţă pentru a-i trîmbiţa succesele istorice. Dar capitalismul, aşa cum o demonstra economia politică, poseda la rîndu-i contradicţii interne care inevitabil făceau din el un obstacol în calea progresului şi care aveau să-i pricinuiască în timp o criză din care nu va mai putea ieşi. Mai mult, capitalismul (dovedea în continuare economia politică) îşi crea inevitabil propriii gropari, şi anume proletariatul, ale cărui numere şi a cărui nemulţumire creşteau obligatoriu în vreme ce puterea economică se concentra în mîini din ce în ce mai puţine, devenind astfel din ce în ce mai vulnerabilă. De aceea revoluţia proletară trebuia inevitabil să o răstoarne. Se putea arăta însă şi că sistemul social care corespundea intereselor de clasă ale proletariatului era socialismul sau comunismul. Aşa cum capitalismul prevalase nu doar pentru că era mai raţional decît feudalismul, ci datorită forţei sociale a burgheziei, tot aşa socialismul urma să prevaleze datorită victoriei inevitabile a muncitorilor. Aici nu era vorba de un ideal etern, pe care, dacă ar fi fost îndeajuns de inteligenţi, oamenii l-ar fi putut traduce în fapt în zilele lui Ludovic al XIV-lea. Socialismul era copilul capitalismului. N-ar fi putut fi nici măcar formulat într-o manieră adecvată înainte ca transformarea societăţii să fi creat condiţiile propice ivirii lui. O dată însă ce condiţiile fuseseră create, izbînda era sigură, căci "omenirea îşi propune întotdeauna numai acele sarcini pe care le poate îndeplini"[16].

III

Prin comparaţie cu aceste ideologii relativ coerente ale progresului, cele ale rezistenţei la progres abia dacă merită denumirea de sisteme de gîndire. Era vorba mai degrabă de atitudini lipsite de o metodă intelectuală comună, bazate pe relativa lor putere de a iscodi slăbiciunile societăţii burgheze şi pe convingerea nestrămutată că viaţa însemna mai mult decît sesiza liberalismul. În consecinţă, nu va fi necesar să le dăm decît relativ puţină atenţie.

Principala critică a ideologiilor antiprogresiste era că liberalismul distrugea ordinea socială sau comunitatea pe care omul o privise pînă atunci ca fiind esenţială vieţii, înlocuind-o cu anarhia intolerabilă a competiţiei tuturor împotriva tuturor ("Fiecare pe cont propriu şi la naiba cu cei din coadă") şi cu dezumanizarea pieţei. Asupra acestui punct, conservatorii

şi revoluţionarii care se opuneau progresului sau reprezentanţii bogaţilor şi ai săracilor cădeau de acord pînă şi cu socialiştii, o convergenţă care a fost foarte marcată printre romantici (vezi capitolul 14) şi a produs acele stranii compendii precum "Democraţia conservatorilor (Tory Democracy)" sau "Socialismul feudal". Conservatorii tindeau să identifice ordinea socială ideală — sau cît de aproape de ideală se putea în practică, căci ambiţiile sociale ale celor care trăiesc confortabil sînt întotdeauna mai modeste decît cele ale săracilor — cu indiferent care regim era ameninţat de dubla revoluţie sau cu un anume stat din trecut, de pildă feudalismul medieval. Ei subliniau de asemenea, firește, elementul de "ordine" din el, întrucît acesta era cel care-i apăra pe cei aflaţi pe treptele superioare ale ierarhiei sociale împotriva celor de pe treptele inferioare. Revoluţionarii, după cum am văzut, visau mai degrabă la o epocă de aur mai îndepărtată din trecut, cînd totul mersese bine, căci pentru săraci nici o societate prezentă nu e vreodată cu adevărat mulţumitoare. Totodată, ei subliniau mai curînd întrajutorarea şi simţămîntul comunitar dintr-o asemenea epocă decît "ordinea" ei.

Cu toate acestea, şi unii, şi alţii cădeau de acord că în cele mai importante privinţe vechiul regim fusese sau era mai bun decît cel nou. În cadrul lui, Dumnezeu îi făcea pe unii sus-puşi, iar pe alţii umili şi le rînduia starea, ceea ce era pe placul conservatorilor, impunînd însă totodată datorii (oricît de uşoare sau de prost îndeplinite) celor sus-puşi. Oamenii nu erau toţi la fel de umani, dar nu erau nici mărfuri preţăluite după mersul pieţei. Mai presus de toate, trăiau laolaltă, strîns legaţi într-o reţea de relaţii personale şi sociale, călăuzindu-se cu ajutorul hărţii clare a datinilor, a instituţiilor şi a îndatoririlor sociale. Fără îndoială că Gentz, secretarul lui Metternich, avea în minte un ideal medieval total diferit de cel al jurnalistului şi demagogului britanic radical William Cobbett (1762-1835), dar amîndoi au atacat Reforma, care, susţineau ei, introdusese principiile societăţii burgheze. Şi chiar Friedrich Engels, cel mai ferm adept al progresului, zugrăvise un tablou deosebit de idilic al vechii societăţi a secolului optsprezece, răvăşite de revoluţia industrială.

Nedispunînd de o teorie coerentă a evoluţiei, gînditorii care se opuneau progresului nu se puteau decide lesne ce "mersese prost". De cele mai multe ori dădeau vina pe raţiune sau, mai exact, pe raţionalismul secolului al optsprezecelea, care căutase prosteşte şi cu impietate să-şi bage nasul în treburi prea complexe pentru înţelegerea şi organizarea omenească: societăţile nu puteau fi proiectate ca maşinile. "Ar fi mai bine să-i dăm

uitării, o dată pentru totdeauna, scria Burke, pe enciclopediști și pe toți economiștii și să revenim la acele vechi reguli și principii care au făcut pînă acum măreția prinților și fericirea popoarelor"[17]. Instinctul, tradiția, credința religioasă, "natura umană", rațiunea "veritabilă" prin contrast cu cea "falsă" au fost pe rînd înrolate, în funcție de tendința intelectuală a fiecărui gînditor, împotriva raționalismului sistematic. Dar mai presus de toate cuceritorul său urma să fie istoria.

Căci, dacă gînditorii conservatori nu sesizau nici un progres istoric, aveau în schimb un simț extrem de acut al diferenței dintre societățile formate și stabilizate natural și treptat în decursul istoriei și cele întemeiate dintr-o dată prin "artificiu". Dacă nu puteau explica cum erau croite hainele istorice și, de fapt, negau faptul că ar fi fost, puteau în schimb explica admirabil cum deveneau confortabile prin purtare îndelungată. Cel mai serios efort intelectual al ideologiei antiprogresiste s-a concentrat asupra analizei istorice și a reabilitării trecutului, a investigării continuității prin opoziție cu revoluția. De aceea, exponenții cei mai de seamă ai acestei ideologii nu trebuie căutați printre emigranții francezi de soiul îndoielnic al unui De Bonald (1753-1840) sau Joseph De Maistre (1753-1821), care căutau să reabiliteze un trecut de mult apus, adesea prin argumente raționaliste învecinate cu sminteala, chiar dacă scopul lor era să stabilească virtuțile iraționalului, ci printre oameni ca Edmund Burke în Anglia sau "școala istorică" a juriștilor germani care legitimau vechiul regim încă existent prin continuitățile lui istorice.

IV

Ne rămîne să luăm în considerare un mănunchi de ideologii așezate precar între cele progresiste și cele antiprogresiste sau, în termeni sociali, între burghezimea industrială și proletariat, pe de o parte, și clasele aristocratice, cele mercantile și masele feudale, pe de alta. Reprezentanții cei mai importanți ai acestor ideologii au fost "oamenii de rînd" din Europa Occidentală și Statele Unite ale Americii, împreună cu modeștii mici-burghezi din Europa Centrală și de Sud, care erau confortabil, dar nu întru totul satisfăcător înscriși în cadrul unei societăți monarhice și aristocratice. Nici unii, nici ceilalți nu erau gata să meargă pînă la concluziile logice ultime, liberale sau socialiste; primii, pentru că asemenea concluzii i-ar fi condamnat pe micii artizani, prăvăliași, fermieri și negustori să se transforme fie în capitaliști, fie în muncitori; ceilalți, pentru că erau prea slabi, iar după experiența dictaturii iacobine prea speriați, ca să se confrunte cu

puterea prinţilor, ai căror oficiali mărunţi în multe cazuri şi erau. De aceea, vederile acestor două grupuri combină elemente liberale (şi în primul caz implicit socialiste) cu cele antiliberale, elemente progresiste cu cele antiprogresiste. Mai mult, această complexitate sau contradicţie esenţială le-a permis să întrezărească natura societăţii mai în profunzime chiar decît partizanii liberali ai progresului şi decît cei care i se opuneau. I-a silit să intre în dialectică.

Gînditorul cel mai important (mai degrabă un geniu al intuiţiei) din acest prim grup de radicali mic-burghezi se stinsese deja din viaţă la 1789: e vorba despre Jean-Jacques Rousseau. Aflat în echilibru între individualismul pur şi convingerea că omul este el însuşi numai într-o comunitate, între idealul unui stat întemeiat pe raţiune şi suspiciunea faţă de raţiune împotriva "simţirii", între recunoaşterea inevitabilităţii progresului şi certitudinea că acesta distrugea armonia omului "natural" primitiv, scriitorul a dat astfel glas unei dileme personale care era însă şi cea a claselor care nu puteau accepta nici convingerile liberale ale proprietarilor de fabrici, nici pe cele socialiste ale proletariatului. Vederile acestui om dezagreabil, nevrotic, dar, vai! mare nu trebuie să ne preocupe aici în amănunt, căci nu a existat vreo şcoală rousseauistă de gîndire şi nici, cu excepţia lui Robespierre şi a iacobinilor din anul II, vreo politică inspirată de gîndirea lui. Înrîurirea intelectuală pe care a exercitat-o a fost pătrunzătoare şi puternică, în special în Germania şi printre romantici, dar nu a fost cea a unui sistem, ci aceea a unei atitudini şi a unei pasiuni. Influenţa pe care a avut-o printre radicalii mic-burghezi şi în rîndul plebei a fost de asemenea imensă, dar n-a predominat decît în rîndul celor mai înceţoşaţi la minte, precum Mazzini şi naţionaliştii de soiul lui. În general, a fuzionat cu adaptări mult mai ortodoxe ale raţionalismului veacului al optsprezecelea cum au fost cele ale lui Thomas Jefferson (1743-1826) şi Thomas Paine (1737-1809).

Ultimele mode academice au tins să-l înţeleagă complet greşit pe Jean-Jacques Rousseau. Acestea au luat în rîs tradiţia care-l punea în aceeaşi categorie cu Voltaire şi cu enciclopediştii ca pe un pionier al iluminismului şi al revoluţiei, din cauză că fusese criticul acestora. Dar cei înrîuriţi apoi de el îl priveau ca pe un exponent al iluminismului, iar cei care la începutul veacului al nouăsprezecelea îi reimprimau opera în mici ateliere tipografice radicale îl puneau automat alături de Voltaire, d'Holbach şi restul. Recent, criticii liberali l-au atacat pentru că ar fi fost un precursor al "totalitarismului" de stînga. De fapt însă, nu a exercitat nici o influenţă asupra

comunismului şi marxismului modern în forma sa de bază[18]. Adepţii lui tipici au fost, în perioada care ne interesează şi de atunci încolo, radicali mic-burghezi de tip iacobin, jeffersonian sau mazzinian: persoane care credeau în democraţie, naţionalism şi un stat alcătuit din mici întreprinzători independenţi, unde proprietatea este egal distribuită şi se desfăşoară unele activităţi de protecţie socială. În perioada noastră, Rousseau era socotit întîi de toate ca promotor al egalităţii; al eliberării de tiranie şi exploatare ("Omul e născut liber, dar peste tot este în lanţuri"); al democraţiei împotriva oligarhiei; al "omului natural", simplu şi nestricat de ifosele celor bogaţi şi educaţi; al "simţirii" împotriva calculului la rece.

Al doilea grup, care poate fi numit cel al filozofiei germane, a fost mult mai complex. În plus, întrucît membrii săi nu aveau nici puterea să răstoarne societăţile în care trăiau, nici resursele economice să facă o revoluţie industrială, au tins să se concentreze pe edificarea unor elaborate sisteme generale de gîndire. În Germania au existat puţini liberali clasici. Wilhelm von Humboldt (1767-1835), fratele marelui om de ştiinţă, e cel mai însemnat. Printre intelectualii germani din clasele de mijloc şi de sus, credinţa în inevitabilitatea şi în beneficiile progresului economic şi ştiinţific, combinată cu cea în virtuţile unei administraţii birocratice paternaliste luminate şi cu un simţ de răspundere în rîndul eşaloanelor superioare a fost poate atitudinea cea mai răspîndită, pe potriva unei clase care număra mulţi funcţionari şi profesori angajaţi ai statului. Marele Goethe, el însuşi ministru şi consilier privat al unui mic stat, ilustrează bine această atitudine[19]. Cererile clasei de mijloc — adeseori formulate filozofic ca rezultate inevitabile ale tendinţelor istoriei — puse în practică de un stat luminat: acesta era, exprimat sintetic, dezideratul care reprezintă cel mai bine liberalismul moderat german. Faptul că statele germane în momentele lor de culme avuseseră întotdeauna o iniţiativă vie şi eficientă în organizarea progresului economic şi educaţional şi că o politică de complet neamestec (laissez-faire) n-ar fi fost tocmai avantajoasă pentru întreprinzătorii germani nu a diminuat atracţia exercitată de această atitudine.

Totuşi, deşi putem, aşadar, asimila perspectiva practică a gînditorilor burghezi germani (cu corecţiile impuse de particularităţile poziţiei lor istorice) cu cea a unor grupuri opuse lor în alte ţări, nu e sigur că faptul ar putea explica răceala faţă de liberalismul clasic în formă pură, manifestă în mare parte din filozofia germană. Truismele liberale — materialismul filozofic sau empirismul, Newton, analiza carteziană şi aşa mai departe

— îi iritau pe cei mai mulţi gînditori germani, atraşi în schimb de misticism, de simbolism şi de generalizările vaste despre tot-uri organice. E posibil şi ca o reacţie naţionalistă împotriva culturii franceze care a predominat în prima jumătate a secolului optsprezece să fi contribuit la intensificarea acestui caracter teuton al gîndirii germane. Lucrul se explică însă mai degrabă prin persistenţa atmosferei ultimei perioade, în care Germania fusese predominantă din punct de vedere economic, intelectual şi într-o oarecare măsură politic; căci declinul perioadei dintre Reformă şi ultima parte a veacului al optsprezecelea conservase arhaismul tradiţiei intelectuale germane, tot aşa cum păstrase neschimbată înfăţişarea de secol şaisprezece a orăşelelor germane. În orice caz, atmosfera fundamentală a gîndirii germane — atît în filozofie, cît şi în ştiinţă sau în arte — se deosebea considerabil de tradiţia principală a veacului al optsprezecelea în Europa apuseană[20]. Într-o perioadă în care viziunea clasică a secolului optsprezece îşi atingea limitele, faptul a conferit un oarecare avantaj gîndirii germane contribuind astfel la a-i explica influenţa intelectuală crescîndă în secolul nouăsprezece.

Expresia sa cea mai monumentală a fost filozofia clasică germană, un corpus de gîndire apărut între 1760 şi 1830, o dată cu literatura clasică germană şi în strînsă legătură cu ea. (Nu trebuie uitat că poetul Goethe a fost un om de ştiinţă şi un "filozof al naturii" de excepţie, iar poetul Schiller, nu numai profesor de istorie[21], ci şi autor de tratate filozofice.) Immanuel Kant (1724-1804) şi Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) sînt principalele ei lumini. După 1830, procesul de dezintegrare pe care l-am văzut deja în acţiune la aceeaşi epocă în economia politică clasică (floarea intelectuală a raţionalismului veacului al optsprezecelea) a început să răzbată şi în filozofia germană. Produsele lui au fost "tinerii hegelieni" şi, în cele din urmă, marxismul.

Filozofia clasică germană a fost, trebuie amintit mereu, un fenomen pe de-a întregul burghez. Toate marile sale figuri (Kant, Hegel, Fichte, Schelling) au salutat Revoluţia Franceză şi i-au rămas loiali timp îndelungat — Hegel îl ridica în slăvi pe Napoleon chiar la ora tîrzie a bătăliei de la Jena (1806). Iluminismul a fost cadrul gîndirii tipice de secol optsprezece a lui Kant, precum şi punctul de la care a pornit Hegel. Filozofia amînd-urora a fost profund impregnată de ideea de progres: primul mare succes al lui Kant a fost sugestia unei ipoteze despre originea şi evoluţia sistemului solar, în vreme ce filozofia hegeliană este în întregime axată pe ideea de evoluţie (sau, în termeni sociali, istoricitate) şi progres necesar.

Aşa se face că, deşi Hegel n-a agreat niciodată extrema stîngă a Revoluţiei Franceze, ca pînă la urmă să devină total conservator în vederile sale politice, el nu s-a îndoit nici un moment de necesitatea istorică a acelei revoluţii întemeietoare a societăţii burgheze. Mai mult, spre deosebire de filozofii academici care i-au urmat, Kant, Fichte şi, mai ales, Hegel au studiat economie (Fichte pe fiziocraţi, Kant şi Hegel pe economiştii britanici); şi avem motive să credem că atît Kant, cît şi tînărul Hegel s-ar fi considerat convinşi de Adam Smith[22].

Această vocaţie burgheză a filozofiei germane într-o privinţă e mai evidentă la Kant, care a rămas toată viaţa un liberal de stînga — printre ultimele lui scrieri (1795) găsim o nobilă pledoarie pentru pacea universală urmînd a fi făurită printr-o federaţie mondială de republici care să renunţe la război — dar în altă privinţă, mai obscură decît la Hegel. Aceasta deoarece în gîndirea lui Kant, circumscrisă de locuinţa modestă şi severă a profesorului din îndepărtatul oraş prusac Koenigsberg, conţinutul social care e atît de specific în gîndirea britanică şi franceză este redus la o abstracţiune sublimă, dar austeră: în special abstracţiunea morală a "voinţei".[23] Gîndirea lui Hegel e şi ea destul de abstractă, cum constată oftînd toţi cititorii săi. Totuşi e mult mai clar, cel puţin la început, că abstracţiunile lui reprezintă încercări de a înţelege societatea — şi anume pe cea burgheză; ceea ce reiese din analiza muncii ca factor fundamental al umanităţii ("Omul face unelte pentru că este o fiinţă raţională, iar aceasta este prima expresie a Voinţei sale," cum a spus în prelegerile din 1805-1806)[24]. Hegel mînuia într-o manieră abstractă aceleaşi unelte pe care le-au folosit economiştii clasici liberali şi, incidental, a furnizat astfel una dintre bazele lui Marx.

Cu toate acestea, filozofia germană s-a deosebit încă de la bun început de liberalismul clasic în unele privinţe importante, deosebiri mai vizibile la Hegel decît la Kant. În primul rînd, era o filozofie deliberat idealistă, care respingea materialismul sau empirismul tradiţiei clasice. În al doilea rînd, deşi unitatea fundamentală a filozofiei kantiene este individul — fie şi sub forma conştiinţei individuale —, la Hegel punctul de pornire este colectivul (recte comunitatea), chiar dacă e admisă dezintegrarea acestuia în indivizi sub impactul dezvoltării istorice. În fond, faimoasa dialectică hegeliană, teoria progresului (în orice domeniu) prin neîntrerupta rezoluţie a contrariilor, îşi va fi putut primi impulsul iniţial tocmai din această conştiinţă profundă a contradicţiei dintre individ şi colectiv. În plus, poziţia filozofilor germani, care a fost de la bun început rezervată

faţă de avîntul progresului burghez-liberal, dublată poate şi de inabilitatea lor de a participa complet la el, i-a făcut pe gînditorii germani mult mai conştienţi de limitele şi contradicţiile lui. Fără îndoială, era inevitabil, dar nu aducea pierderi la fel de uriaşe ca şi cîştigurile? Şi nu era sortit să fie la rîndu-i depăşit?

Găsim, aşadar, că filozofia clasică — şi în special cea hegeliană — merge destul de ciudat în paralel cu viziunea rousseauistă atît de plină de dileme, deşi, spre deosebire de Rousseau, filozofii au făcut eforturi titanice să includă şi să rezolve toate contradicţiile gîndirii lor în sisteme unice, comprehensive şi coerente. (În treacăt fie spus, Rousseau a avut o influenţă afectivă imensă asupra lui Immanuel Kant, care se spune că şi-ar fi lăsat la o parte tabietul său nesmintit de a face în fiecare după-amiază o plimbare de sănătate de numai două ori în viaţă: odată la căderea Bastiliei, iar a doua oară — preţ de cîteva zile — ca să termine de citit *Emile*.) În practică, filozofii revoluţionari dezamăgiţi se confruntau cu problema unei "reconcilieri" cu realitatea, care la Hegel, după ani de ezitări — marele filozof a rămas îndoit în privinţa Prusiei pînă după căderea lui Napoleon şi, la fel ca Goethe, nu s-a interesat de războaiele de eliberare — a luat forma unei idealizări a statului prusac. În teorie, caracterul trecător al societăţii pe care istoria însăşi o condamna la pieire era înscris în filozofia lor. Nu exista adevăr absolut. Însuşi procesul istoric evolua printr-o dialectică a contrariilor şi era perceput printr-o metodă dialectică — sau cel puţin aşa au conchis "tinerii hegelieni" ai anilor '30, arătîndu-se astfel gata să urmeze logica filozofiei clasice germane pînă dincolo de punctul la care însuşi maestrul lor socotise oportun să se oprească (dornic fiind, întru cîtva ilogic, să încheie istoria cu o cunoaştere a Ideii absolute). Ei reintrau astfel pe calea revoluţiei pe care înaintaşii lor fie că o părăsiseră, fie (ca Goethe) nu păşiseră niciodată. Chestiunea arzătoare a Revoluţiei din 1830-1848 nu mai era însă doar dobîndirea puterii de către burghezia liberală. Iar intelectualul revoluţionar care s-a ivit din cenuşa filozofiei germane clasice nu a fost nici girondin, nici vreun radical cu înclinaţii filozofice, ci a fost Karl Marx.

Astfel, perioada dublei revoluţii a cunoscut deopotrivă triumful şi expresia cea mai elaborată a ideologiilor radicale mic-burgheze şi burghezo-liberale, precum şi dezintegrarea lor sub impactul statelor şi al societăţilor pe care ele însele îşi propuseseră să le creeze sau cel puţin să le întîmpine cu braţele deschise. Anul 1830, care marchează reînvierea marii mişcării revoluţionare din Europa apuseană după calmul perioadei Wa-

terloo, marchează totodată începutul crizei acestor ideologii. Aveau să-i supravieţuiască, deşi într-o formă diminuată: nici un economist liberal din perioada tîrzie n-a avut statura unui Smith sau Ricardo (cu siguranţă nu J. S. Mill, care a devenit economistul şi filozoful britanic liberal reprezentativ după 1840), nici un filozof clasic german nu avea să aibă întinderea sau forţa unui Kant sau Hegel, iar girondinii şi iacobinii francezi de la 1830, 1848 şi de mai încolo sînt pigmei în comparaţie cu înaintaşii lor de la 1789-1794. Tot aşa, în veacul al nouăsprezecelea, un Mazzini şi cei ca dînsul nu se pot compara cu Jean-Jacques Rousseau, din veacul al optsprezecelea. Marea tradiţie însă — principalul curent de dezvoltare intelectuală de la Renaştere încoace — n-a murit; s-a transformat în opusul său. Prin statură şi metodă, Marx a fost urmaşul economiştilor şi al filozofilor clasici. Dar societatea al cărei profet şi arhitect spera să devină a fost foarte diferită de a lor.

NOTE

[1]Marele Thomas Hobbes era chiar în favoarea egalităţii complete — pentru scopuri practice — în toate privinţele afară de "ştiinţă".

[2]Nu trebuie presupus că "interesul propriu" însemna neapărat un egoism antisocial. Utilitariştii preocupaţi de protecţia socială şi mila faţă de semeni susţineau că satisfacţiile pe care individul caută să le înmulţească la maximum includ sau ar putea include, în urma unei educaţii adecvate, "bunăvoinţa", adică impulsul de a-şi ajuta semenii. Ideea era că aceasta nu reprezenta o datorie morală a individului sau un aspect al existenţei lui sociale, ci satisfacerea unei nevoi care-l putea face fericit. "Interesul şpropriuî," susţinea Holbach în al său *Système de la Nature* I, p. 286, "nu este altceva decît ceea ce fiecare din noi consideră necesar pentru a fi fericit."

[3]"Fiecare cetăţean e liber să-şi folosească braţele, industria şi capitalurile cum crede el că e bine şi de folos pentru el însuşi... Poate fabrica ce-i place şi cum îi place" (n. t.). *Archives Parlamentaires*, 1787-1860 t. VIII, p. 429. Aceasta a fost prima ciornă a aliniatului 4 din Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului din 1798.

[4]"Exercitarea drepturilor naturale ale fiecărui om nu are alte îngrădiri decît cele care garantează celorlalţi membri ai societăţii putinţa de a se bucura de aceleaşi drepturi" (n. t.). Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului din 1798, alineatul 4.

[5]E. Roll, *A History of Economic Thought* (ed. 1948), p. 155.

[6]"Părerea împărtăşită de clasa muncitoare că întrebuinţarea maşinilor este de multe ori în detrimentul intereselor ei nu se întemeiază pe vreo prejudecată sau eroare, ci este conformă cu principiile corecte ale economiei politice." *Principles*, p. 383.

[7]Condorcet (1743-1794), a cărui gîndire e practic un compendiu de atitudini ale burgheziei luminate, s-a convertit o dată cu luarea Bastiliei de la credinţa în valabilitatea sufragiului limitat la cea în democraţie, deşi cu importante rezerve privind individul şi minorităţile.

[8]*Oeuvres de Condorcet* (ed. 1804), XVIII p. 412; (*Ce que les citoyens ont le droit d'attendre de leurs représentants.*) R.R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution*, I, (1959), p. 13-20, susţine — neconvingător — că liberalismul a fost mai clar "democratic" decît se sugerează aici.

[9]Cf. C. B. Macpherson, Edmund Burke (*Transactions of the Royal Society of Canada*, LIII, Sect. II, 1959, p. 19-26).

[10]Citat de J. L. Talmon, *Political Messianism* (1960), p. 323.

[11]Rapport sur le mode d'exécution du décrét du 8 ventôse, an II (*Oeuvres Complètes*, II, 1908, p. 248).

[12]*The Book of the New Moral World*, pt. IV, p. 54.

[13]R. Owen, *A New View of Society: or Essays on the Principle of the Formation of the Human Character*.

[14]Însuşi termenul de "socialism" a fost o creaţie a anilor '20.

[15]Citat de Talmon, op. cit., p. 127.

[16]K. Marx, *Prefaţă la "Critica economiei politice"*.

[17]*Scrisoare către Cavalerul de Rivarol*, 1 iunie 1791.

[18]În aproape patruzeci de ani de corespondenţă, Marx şi Engels îl menţionează de numai trei ori, în treacăt, şi atunci mai degrabă negativ. Totuşi cei doi i-au apreciat — fără să insiste — metoda dialectică, care o anticipa pe cea a lui Hegel.

[19]Pentru "declaraţia de principii politice" a lui Goethe, vezi Eckermann, *Convorbiri cu Goethe*, 4. I, 1824.

[20]Afirmaţia nu este valabilă pentru Austria, care străbătuse o istorie complet diferită. Principala caracteristică a gîndirii austriece a fost aceea că n-a existat nici una care să merite să fie menţionată, deşi în sfera artelor (în special în muzică, arhitectură şi teatru) imperiul austriac a strălucit.

[21]Deşi dramele lui istorice — cu excepţia trilogiei dedicate lui Wallenstein — conţin atît de multe inexactităţi poetice, încît lucrul pare neaşteptat.

[22]G. Lukacs, *Der junge Hegel*, p. 409, pentru Kant, *passim* — în special II, 5, pentru Hegel.

[23]Astfel Lukacs a arătat că paradoxul foarte concret propus de Smith al "mîinii ascunse", care din antagonismul egoist al indivizilor produce rezultate benefice pe plan social, devine la Kant abstracţia pură a "sociabilităţii nesociabile". *Der junge Hegel*, p. 409.

[24]Lukacs, op. cit., p. 411-412.

14

ARTELE

Există întotdeauna un gust la modă: gustul de a juca crochet – gustul de a juca Hamlet – gustul pentru prelegeri filozofice – gustul pentru lucrurile extraordinare – gustul pentru cele simple – gustul pentru strălucire – gustul pentru obscuritate – gustul pentru istorii delicate – gustul pentru poveşti cumplite – gustul pentru bandiţi – gustul pentru strigoi – gustul pentru diavoli – gustul pentru balerinii francezi şi cîntăreţii italieni, şi pentru favoriţii şi tragediile nemţeşti – gustul de a sta la ţară în noiembrie şi a ierna la Londra pînă la sfîrşitul caniculei – gustul de a face pantofi – gustul pentru călătorii pitoreşti – gustul pentru gust sau pentru eseuri despre gust.

Onor. Dnă Pinmoney în T. L. Peacock, Melincourt (1816)

Faţă de bogăţia ţării, ce puţine sînt în Marea Britanie clădirile cît de cît remarcabile...; ce capital redus absorb muzeele, tablourile, nestematele, curiozităţile, palatele, teatrele şi alte asemenea obiecte care nu se reproduc! Faptul acesta, întemeietor al măreţiei unei ţări, e prezentat adeseori de călătorii străini şi uneori de propriii noştri gazetari, ca o dovadă a inferiorităţii noastre.

S. Laing, Notes of a Traveller on the Social and Political State of France, Prussia, Switzerland, Italy and other parts of Europe, 1842[1]

I

Primul lucru care impresionează pe oricine încearcă să treacă în revistă dezvoltarea artelor în această perioadă a dublei revoluţii este starea lor de extraordinară înflorire. O jumătate de veac care i-a inclus pe Beethoven şi Schubert, maturitatea şi senectutea lui Goethe, tinereţea lui Dickens, a lui Dostoievski, a lui Verdi şi a lui Wagner, ultimele scînteieri ale lui Mozart şi toată sau aproape toată viaţa lui Goya, a lui Puşkin şi a lui Balzac, ca să nu mai pomenim de numele unui întreg regiment de creatori care în orice altă companie ar fi nişte uriaşi, poate suferi comparaţia cu orice altă peri-

oadă istorică de aceeaşi întindere. În mare parte, această recoltă excepţională se datoreşte unui reviriment şi unei răspîndiri a artelor atrăgînd publicul educat din practic toate ţările europene unde acestea existau[2].

În loc să punem la încercare răbdarea cititorului cu un lung catalog de nume, poate că ar fi mai bine să ilustrăm lărgimea şi profunzimea acestui reviriment cultural prin cîteva sondaje făcute la întîmplare în diverse momente ale perioadei noastre. Astfel, în 1798-1801 cititorul cu apetit pentru noutate putea savura Baladele lirice ale lui Wordsworth şi Coleridge în limba engleză, diverse lucrări de Goethe, Schiller, Jean Paul şi Novalis în limba germană, şi putea asculta *Facerea* şi *Anotimpurile* lui Haydn sau prima simfonie şi primele cvartete de coarde ale lui Beethoven. Tot în aceşti ani, J.-L. David îşi încheia *Portretul doamnei de Recamier*, iar Goya Portretul familiei regelui Carol al IV-lea. În 1824-1826, cititorul sau cititoarea ar fi putut absorbi cîteva romane noi de Walter Scott în engleză, poemele lui Leopardi şi *Promessi sposi* ale lui Manzoni în italiană, poemele lui Victor Hugo şi Alfred de Vigny în franceză şi, dacă se afla la locul potrivit, primele părţi din *Evgheni Oneghin* (Puşkin) în ruseşte sau recent editatele saga scandinave în islandeză. Simfonia corală (a IX-a) a lui Beethoven, *Moartea şi Fecioara* lui Schubert, prima lucrare de Chopin, *Oberon* de Weber datează tot din acei ani, care în pictură au produs tablouri precum *Masacrul din Chios* al lui Delacroix şi *Carul cu fîn* al lui Constable. Zece ani mai tîrziu (1834-1836), literatura producea *Revizorul* de Gogol şi *Dama de pică* de Puşkin, în Franţa, *Taica Goriot* de Balzac, poezii şi romane de Musset, Hugo, Th. Gautier, Vigny, Lamartine şi Alexandre Dumastatăl, în Germania, lucrări de Büchner, Grabbe şi Heine, în Austria, de Grillparzer şi Nestroy, în Danemarca, de Hans Andersen, în Polonia, Tadeusz Mickiewicz, în Finlanda, ediţia definitivă a epopeii naţionale *Kalevala*, în Marea Britanie, poezii de Browning şi Wordsworth. În muzică au apărut operele lui Bellini şi Donizetti în Italia, compoziţiile lui Chopin în Polonia, ale lui Glinka în Rusia; Constable picta în Anglia, Caspar David Friedrich în Germania. Un an sau doi indiferent de care parte a acestui grup de trei ne situează în preajma *Documentelor Clubului Pickwick* de Dickens, a Revoluţiei Franceze de Carlyle, a lui Faust, Partea a II-a, de Goethe, a poemelor lui Platen, Eichendorff şi Mörike în Germania, a unor importante contribuţii la literatura flamandă şi la cea maghiară, precum şi a unor alte opere importante ale scriitorilor francezi, polonezi şi ruşi de prim rang; iar în muzică, ne-am apropia de *Davidsbündlertänze* ale lui Schumann şi de *Recviemul* lui Berlioz.

Două lucruri evidente reies clar din aceste "degustări" nesistematice. Primul este răspîndirea deosebit de largă a reuşitelor artistice printre naţiunile europene. Faptul era nou. În prima jumătate a secolului nouăsprezece, literatura şi muzica ruşilor au apărut dintr-o dată ca o forţă de nivel mondial; la fel a fost şi apariţia, mai modestă a literaturii Statelor Unite ale Americii reprezentată prin Fenimore Cooper (1787-1851), Edgar Allan Poe (1809-1849) şi Herman Melville (1819-1891). Totodată s-au afirmat literatura maghiară şi cea poloneză, precum şi, cel puţin prin culegerile de versuri, basme şi balade populare, literatura Nordului şi literaturile din Balcani. Mai mult, în cîteva dintre aceste nou apărute culturi literare, succesele au fost imediate şi neegalate: Puşkin (1799-1837), de pildă, a rămas pînă astăzi poetul clasic al limbii ruse, Mickiewicz (1798-1855), cel mai mare poet polonez, Petöfi (1823-1849), poetul naţional al ungurilor.

Al doilea lucru evident este dezvoltarea excepţională a unor arte şi genuri. Literatura este un bun exemplu, iar în cadrul ei, romanul. Probabil că nu există altă jumătate de veac cu o mai mare concentraţie de romancieri nemuritori: Stendhal şi Balzac în Franţa, Jane Austen, Dickens, Thackeray şi surorile Brontë în Anglia, Gogol, tînărul Dostoievski şi Turgheniev în Rusia. (Prima scriere a lui Tolstoi a apărut în anii '50.) Muzica e un alt exemplu poate şi mai uluitor. Repertoriul standard de concert e încă format în mare parte din lucrări aparţinînd unor compozitori activi în această perioadă: Mozart şi Haydn, deşi aceştia doi ţin de fapt de o epocă mai veche, Beethoven şi Schubert, Mendelssohn, Schumann, Chopin şi Liszt. Perioada "clasică" a muzicii instrumentale coincide în fond cu perioada marilor succese ale compozitorilor germani şi austrieci, dar un gen, opera, a înflorit pe o arie mai largă şi poate cu mai mult succes decît oricare altul: Rossini, Donizetti, Bellini şi tînărul Verdi în Italia, Weber şi tînărul Wagner (ca să nu mai vorbim de ultimele două opere ale lui Mozart) în Germania, Glinka în Rusia, şi alţii de mai mică statură în Franţa. În schimb artele vizuale au fost mai puţin prolifice, cu excepţia parţială a picturii. Astfel, Spania a dat prin Francisco Goya y Lucientes (1746-1828) unul dintre, intermitent, marii ei artişti, care a fost totodată unul dintre cei cîţiva pictori supremi ai tuturor timpurilor. Se poate susţine că pictura britanică (cu J.M.W. Turner, 1775-1851, şi John Constable, 1776-1837) a atins o culme de împlinire şi originalitate întru cîtva mai înaltă decît în secolul optsprezece şi că a avut cert o mai mare influenţă internaţională decît în orice altă perioadă pînă sau de atunci; se mai poate afirma şi că pictura franceză (cu J.-L. David, 1748-

1825, J.-L. Géricault, 1791-1824, J.-D. Ingres, 1780-1867, F.-E. Delacroix, 1790-1863, Honoré Daumier, 1808-1879, şi tînărul Gustave Courbet, 1819-77) a fost la fel de eminentă ca în toate perioadele distinsei ei istorii. În schimb, pictura italiană a ajuns practic la capătul gloriei sale multiseculare, iar cea germană nu s-a apropiat nici pe departe de izbînzile unice din literatura şi muzica germane sau de propriul său secol al şaisprezecelea. În toate ţările, sculptura a fost mult mai puţin remarcabilă decît în secolul al optsprezecelea, şi la fel au stat lucrurile cu arhitectura, în ciuda cîtorva realizări notabile în Germania şi Rusia. De fapt, cele mai remarcabile edificii ale acestei perioade au fost, neîndoios, opera inginerilor.

Exact ce anume determină înflorirea sau ofilirea artelor în orice perioadă e un lucru încă foarte obscur. Nu rămîne însă nici o îndoială că între 1789 şi 1848, răspunsul trebuie căutat în primul şi în primul rînd în impactul dublei revoluţii. Dacă o singură frază derutantă ar putea reda sumar relaţia dintre artist şi societate în această epocă, am putea spune că Revoluţia Franceză l-a inspirat prin exemplul ei, Revoluţia Industrială, prin oroarea ei, iar societatea burgheză zămislită de amîndouă i-a transformat însăşi existenţa şi modul de creaţie.

Nu încape îndoială că artiştii acestei perioade s-au inspirat direct din treburile cetăţii în care nu s-au ferit să se amestece. Mozart a scris o operă de propagandă închinată francmasoneriei, care era foarte implicată politic (*Flautul fermecat*, în 1790). Beethoven şi-a dedicat *Eroica* lui Napoleon ca moştenitor legitim al Revoluţiei Franceze. Goethe a fost cel puţin politician de meserie şi funcţionar de stat. Dickens a scris romane pentru a ataca abuzurile sociale. Dostoievski a fost condamnat la moarte în 1849 pentru activităţi revoluţionare. Wagner şi Goya au fost siliţi să aleagă exilul din motive politice. Puşkin a fost pedepsit pentru participarea sa la mişcarea decembristă. În fine, întreaga *Comedie umană* a lui Balzac este un monument de conştiinţă socială. Nicicînd nu a fost mai departe de adevăr clişeul artiştilor creatori "neangajaţi". Cei care într-adevăr erau tihniţii decoratori ai palatelor şi budoarelor rococo sau furnizorii de piese de colecţie pentru milorzii britanici aflaţi în vizită sînt tocmai cei a căror artă s-a ofilit: cîţi dintre noi îşi amintesc că Fragonard a supravieţuit Revoluţiei Franceze cu şaptesprezece ani? Pînă şi arta aparent cea mai puţin politică, muzica, a avut legături politice dintre cele mai puternice. Aceasta a fost, poate, singura perioadă din istorie în care s-au scris opere ce au fost luate drept declaraţii politice şi au declanşat revoluţii.[3]

Legătura dintre artă şi cetate s-a manifestat îndeosebi în ţările în care conştiinţa naţională şi mişcările de eliberare sau unificare naţională prindeau să se înfiripe (cf. capitolul 7). Nu e deloc întîmplător faptul că revirimentul sau naşterea culturilor naţionale literare în Germania, Rusia, Polonia, Ungaria, ţările scandinave şi în alte părţi a coincis cu afirmarea supremaţiei culturale a limbii vernaculare şi a poporului — şi de multe ori a fost prima ei manifestare — faţă de cultura cosmopolită a aristocraţiei, care adesea întrebuinţa o limbă străină. Cum era firesc, acest naţionalism şi-a găsit expresia culturală cea mai evidentă în literatură şi în muzică: amîndouă fiind arte publice, care, în plus, se puteau adăpa din viguroasa moştenire creatoare a poporului — limba şi cîntecul popular. Este tot atît de lesne de înţeles că artele dependente în mod tradiţional de comenzi venind din partea claselor conducătoare, a curţilor şi a guvernelor, arhitectura, sculptura şi în mai mică măsură pictura au oglindit mai puţin aceste revirimente naţionale[4]. Opera italiană a înflorit ca niciodată mai degrabă ca artă de larg consum decît de curte; între timp, pictura şi arhitectura italiene au murit. Desigur, nu trebuie uitat că aceste noi culturi naţionale se limitau la o minoritate educată aparţinînd claselor mijlocii şi de sus. Poate cu excepţia operei italiene, a reproducerilor grafice ieftine, a unor poeme sau cîntece mai scurte, nici una dintre marile reuşite artistice ale acestei perioade nu era la îndemîna săracilor sau a celor fără carte, şi cei mai mulţi locuitori ai Europei aproape sigur nu aveau cunoştinţă de ele, pînă ce n-au fost prefăcute în simboluri colective de către mişcările naţionale sau politice de masă. Fireşte, literatura avea cea mai largă circulaţie, deşi în principal în rîndul claselor de mijloc în continuă creştere, care constituiau un public (mai ales feminin) ahtiat îndeosebi după romane şi lungi poeme narative. Autorii de succes se bucurau de o prosperitate relativă rar întîlnită în istorie: Byron a primit 2.600 de lire sterline pentru primele trei cînturi din *Childe Harold*. Scena, deşi social mult mai restrînsă, se bucura şi ea de un public care se număra cu miile. Muzica instrumentală era mai puţin prizată în afara ţărilor burgheze, ca Anglia şi Franţa, sau a celor înfometate de cultură, precum Americile, unde marile concerte publice erau o practică deja încetăţenită. (Ca urmare, mai mulţi compozitori şi virtuozi de pe continent îşi ţineau ochii pe piaţa engleză, profitabilă, dar lipsită de discernămînt.) În alte părţi, muzicienii continuau să fie angajaţi ai curţilor, concertele prin subscripţie, menţinute de un patriciat local puţin numeros, iar spectacolele, mai ales private sau de amatori. Pictura, fireşte, se adresa cumpărătorului individual şi dispărea de la ve-

dere după ce apăruse în expoziţii publice cu vînzare sau pe la negustorii de tablouri; deşi expoziţiile publice deveniseră practica obişnuită. Muzeele şi galeriile de artă care au fost fondate şi deschise pentru public în această perioadă (de ex. Luvrul şi Galeria Naţională Britanică, fondată în 1826) expuneau mai degrabă arta trecutului decît pe cea a prezentului. În schimb, gravura, stampa sau litografia, erau pretutindeni prezente, fiindcă erau ieftine şi începuseră să pătrundă în jurnale. Bineînţeles, arhitectura continua să opereze (cu excepţia construcţiei speculative de locuinţe private) pe baza comenzii publice sau individuale.

II

Chiar şi artele unei mici minorităţi în societate pot însă prelua ecoul de tunet al cutremurelor ce zguduie întreaga omenire. Literatura şi artele din perioada noastră au făcut-o, iar rezultatul a fost "romantismul". Ca stil, ca şcoală, ca epocă, nimic nu e mai greu de definit sau chiar de descris în termenii analizei formale; nici chiar "clasicismul" căruia "romantismul" i se opunea vehement, fluturînd steagul de revoltă. Romanticii înşişi nu ne sînt de mare ajutor, deoarece propriile lor descrieri ale scopurilor pe care le urmăreau, deşi ferme şi hotărîte, au fost adesea lipsite de logică. Pentru Victor Hugo, romantismul "şi-a propus să facă ce face natura, să se alieze cu creaţiile naturii, fără a le amesteca însă pe toate laolaltă: umbra şi lumina, grotescul şi sublimul — cu alte cuvinte, trupul şi sufletul, planul animal şi cel spiritual"[5]. Pentru Charles Nodier, "această ultimă instanţă a inimii omeneşti, obosită de sentimentele comune, este ceea ce se cheamă genul romantic: o poezie stranie, potrivită cu condiţiile morale ale societăţii, cu nevoile generaţiilor saturate care ţipă după senzaţie cu orice preţ..."[6] Novalis credea că romantismul însemna conferirea "unui înţeles mai înalt lucrurilor obişnuite, a unei perspective infinite finitului"[7]. Hegel a spus că "esenţa artei romantice rezidă în faptul că obiectul artistic este liber, concret, şi ideea spirituală în chiar esenţa ei — toate acestea dezvăluindu-se mai degrabă ochiului lăuntric decît celui exterior"[8]. Cum era de aşteptat, prea puţine lămuriri pot fi extrase din asemenea afirmaţii, fiindcă romanticii preferau luminile slabe şi pîlpîitoare sau difuze celor puternice şi clare.

Şi totuşi, deşi scapă mereu printre degetele clasificatorului, care descoperă că originile şi concluziile romantismului se dizolvă atunci cînd încearcă să le dateze, iar criteriile sale devin nişte generalităţi amorfe cînd încearcă să le definească, nimeni nu pune serios la îndoială existenţa

romantismului sau capacitatea noastră de a-l recunoaşte ca atare. În sens restrîns, romantismul apare ca o tendinţă militantă şi conştientă de sine a artelor în Marea Britanie, Franţa şi Germania în jurul anului 1800 (la finele deceniului Revoluţiei Franceze), iar după Waterloo şi în restul Europei şi America de Nord. L-au precedat înainte de revoluţii (iarăşi mai ales în Franţa şi Germania) ceea ce a fost numit "preromantismul" lui J.-J. Rousseau şi "furtuna şi tensiunea" (Sturm und Drang) tinerilor poeţi germani. Epoca revoluţionară dintre 1830-48 a fost, probabil, perioada sa de cea mai mare vogă în Europa. Într-un sens mai larg, romantismul domină unele dintre artele creatoare europene de la Revoluţia Franceză încoace. Elementele "romantice" din opera unui compozitor ca Beethoven, a unui pictor ca Goya, a unui poet ca Goethe sau a unui romancier ca Balzac — deşi nici unul dintre ei nu poate fi socotit cu adevărat "romantic" şi nu s-ar fi descris pe sine astfel[9] — fac parte crucială din măreţia lor, spre deosebire de Haydn sau Mozart, Fragonard sau Reynolds, Mathias Claudius sau Choderlos de Laclos (toţi creatori ale căror opere au supravieţuit pînă în zilele noastre) unde asemenea elemente lipsesc. Într-un sens încă şi mai larg, modul de a înţelege arta şi artiştii caracteristic romantismului a devenit standard în societatea burgheză a secolului nouăsprezece, rămînînd pînă astăzi preponderent.

Deşi nu e deloc clar pentru ce milita romantismul, totuşi e destul de limpede împotriva a ce: a mediei. Indiferent de conţinut, romantismul a fost un crez al extremismului. Artiştii sau gînditorii romantici în sens restrîns puteau fi găsiţi la extrema stîngă, precum poetul Shelley, la extrema dreaptă, ca Chateaubriand şi Novalis, sărind cînd la stînga, cînd la dreapta spectrului politic, ca Wordsworth, Coleridge şi numeroşi suporteri dezamăgiţi ai Revoluţiei Franceze ori sărind de la monarhism la extrema stîngă ca Victor Hugo, dar aproape niciodată printre moderaţi sau whigs, liberalii centrului raţionalist, care era fortăreaţa "clasicismului". "N-am pic de respect pentru whigs", spunea bătrînul tory Wordsworth, "dar am în mine o mare parte din vechiul cartist"[10]. Ar fi prea mult să-i spunem un crez antiburghez, căci elementul revoluţionar şi conchistador al noilor clase, aflate încă pe cale de a lua cerul cu asalt, i-a fascinat pe romantici. Napoleon a devenit unul dintre eroii săi mitici, la fel ca Satan, Shakespeare, Jidovul rătăcitor şi alţii care încălcaseră hotarele obişnuite ale vieţii. Aspectul demonic al acumulării capitaliste, goana neîntreruptă şi fără capăt după mai mult, dincolo de calculele raţiunii sau de scop, de nevoie sau de extremele luxului, îi obseda. Unii dintre cei mai caracteristici eroi

romantici, Faust şi Don Juan, au această insaţiabilă lăcomie în comun cu afaceriştii veroşi din romanele lui Balzac. Totuşi elementul romantic a rămas subordonat, chiar şi în faza revoluţiei burgheze. Rousseau a furnizat cîteva dintre accesoriile Revoluţiei Franceze, dar a dominat-o într-o singură perioadă în care s-a mers dincolo de liberalismul burghez, cea a lui Robespierre. Chiar şi aşa, costumul ei a rămas roman, raţionalist şi neoclasic. David a fost pictorul ei, Raţiunea, Fiinţa ei Supremă.

De aceea, romantismul nu poate fi clasificat doar ca o mişcare antiburgheză. În realitate, în preromantismul deceniilor care au precedat Revoluţia Franceză, multe dintre sloganurile lui caracteristice fuseseră folosite pentru glorificarea clasei de mijloc, a cărei simţire simplă şi spontană, ca să nu zicem dulceagă, fusese contrastată favorabil cu răceala manierată a unei societăţi corupte, şi a cărei naturaleţe era menită, se credea, să înlăture artificiozitatea curţii şi a clericalismului. O dată însă ce societatea burgheză triumfase efectiv prin Revoluţia Franceză şi cea Industrială, neîndoios că romantismul a devenit inamicul ei instinctiv şi poate fi descris astfel fără teamă de a greşi.

Fără îndoială că repulsia pătimaşă, confuză, dar profundă a romantismului faţă de societatea burgheză s-a datorat în mare parte intereselor clare ale celor două grupuri din care şi-a recrutat trupele de şoc: tineri dislocaţi social şi artişti profesionişti. N-a fost nicicînd perioadă pentru tinerii artişti, vii sau pe moarte, ca romantismul: *Baladele lirice* (1798) erau opera unor bărbaţi în jur de douăzeci de ani, Byron a devenit faimos peste noapte la douăzeci şi patru de ani, vîrstă la care Shelley era deja renumit, iar Keats, cu un picior în groapă. Cariera poetică a lui Hugo a început cînd avea douăzeci de ani, a lui Musset la douăzeci şi trei. Schubert a scris *Erlkönig* la optsprezece ani şi la treizeci şi unu era mort. Delacroix a pictat *Masacrul din Chios* la douăzeci şi cinci de ani, Petöfi şi-a publicat *Poemele* la douăzeci şi unu. O reputaţie care să nu fi fost stabilită sau o capodoperă care să nu fi fost produsă pînă în treizeci de ani constituie o raritate printre romantici. Tineretul — în special tineretul intelectual sau studenţii — a fost habitatul său firesc; în această perioadă a devenit Cartierul Latin din Paris, pentru prima dată din Evul Mediu, nu doar un loc unde se ridica Sorbonna, ci un concept cultural (şi politic). Contrastul dintre o lume în teorie larg deschisă talentului, iar în practică monopolizată de birocraţi lipsiţi de suflet şi filistini burtoşi, de o injustiţie cosmică, era strigător la cer. Negurile temniţei — căsătoria, cariera respectabilă, absorbţia în filistinism — îi înconjurau, iar cucuvelele — adică mai vîrstnicii

lor — le preziceau inevitabila sentinţă, de multe ori cu tulburătoare acurateţe, aşa cum o face Heerbrand în povestea lui E. T. A. Hoffmann *Goldener Topf* cînd îi prezice ("zîmbind enigmatic şi viclean") studentului Anselmus viitorul cumplit de consilier de curte. Byron a fost îndeajuns de limpede la minte să-şi dea seama că numai o moarte timpurie îl putea scăpa de la o bătrîneţe "respectabilă", iar A. W. Schlegel i-a dovedit-o. Fireşte, nu există nimic universal în această revoltă a tinerilor împotriva celor mai vîrstnici. Ea însăşi era o reflecţie a societăţii create de către dubla revoluţie. Totuşi forma istorică specifică a acestei alienări a colorat cu siguranţă o mare parte a romantismului.

La fel, dar în şi mai mare măsură, a făcut-o alienarea artistului, care a reacţionat prefăcîndu-se în "geniu", invenţie atît de caracteristică erei romantice. Acolo unde funcţia socială a artistului e clară, relaţia sa cu publicul directă, iar la întrebarea ce trebuie să spună el şi cum s-o spună îi răspund tradiţia, morala, raţiunea sau un alt standard acceptat, un artist poate fi un geniu, dar nu se comportă decît rareori ca unul. Puţinii artişti care au anticipat modelul secolului al nouăsprezecelea — un Michelangelo, Caravaggio sau Salvator Rosa — rămîn cazuri izolate în armata de oameni cu statutul de rapsozi, artizani sau comedianţi profesionişti de genul unor J.S. Bach, Handel, Haydn şi Mozart sau Fragonard şi Gainsborough din epoca prerevoluţionară. Acolo unde după dubla revoluţie a persistat ceva asemănător cu vechea ordine socială, artistul a continuat ca non-geniu, deşi foarte probabil unul vanitos. Arhitecţii şi inginerii legaţi de comenzi specifice au continuat să producă structuri cu funcţiuni clare care impuneau forme la fel de clar înţelese. E semnificativ că marea majoritate a clădirilor caracteristice şi practic toate edificiile faimoase ale perioadei de la 1790 la 1848 sînt neoclasice, precum La Madeleine, British Museum, Catedrala Sf. Isac la Petersburg, Londra lui Nash, Berlinul lui Schinkel, sau funcţionale, precum mirificele poduri, canale, construcţii feroviare, fabrici şi sere ale acestei epoci de frumuseţe tehnică.

Indiferent însă de stilurile lor, arhitecţii şi inginerii se comportau ca nişte profesionişti şi nu ca geniile. Tot astfel, în formele de artă de mare audienţă populară, ca opera în Italia şi romanul (pe o treaptă socială mai înaltă) în Anglia, compozitorii şi scriitorii au continuat să lucreze ca artişti profesionişti pentru care supremaţia sălilor pline era o condiţie naturală a artei lor şi nu o conspiraţie împotriva muzei. Rossini nu s-ar fi gîndit să scoată o operă necomercială mai mult decît tînărul Dickens un roman nefoileton sau decît se aşteaptă libretistul unei operete din zilele noastre

să scrie un text care va fi jucat exact aşa cum a fost conceput. (Acest fapt ne poate ajuta să înţelegem de ce opera italiană a vremii a fost prea puţin romantică, în ciuda gustului firesc al vulgului pentru sînge, trăsnete şi situaţii "tari".)

Problematică cu adevărat era situaţia artistului izolat, lipsit de o funcţiune recognoscibilă, de un patron sau de un public, şi lăsat să-şi arunce sufletul în vîltoarea unei pieţe oarbe, ca pe o marfă care se cumpără sau nu; sau să lucreze în cadrul unui sistem de mecenat care ar fi fost în general nesatisfăcător din punct de vedere economic şi dacă Revoluţia Franceză nu i-ar fi dezvăluit lipsa de demnitate. Artistul era, prin urmare, singur, strigînd în noapte, nesigur pînă şi de un ecou. Era firesc ca pînă la urmă să se prefacă în geniul care crea numai ce era înăuntrul său, indiferent la lume şi sfidînd publicul, al cărui unic drept era ori să-l accepte ca atare, ori deloc. În cel mai bun caz, spera să fie înţeles, ca Stendhal, de cîţiva aleşi sau de o posteritate indefinită; în cel mai rău caz, producea drame imposibil de pus în scenă, ca Grabbe sau chiar Goethe în *Faust*, Partea a II-a, sau compoziţii pentru orchestre neverosimil de mari, ca Berlioz; sau înnebunea, ca Hölderlin, Grabbe, de Nerval şi alţi cîţiva. În fapt, geniul neînţeles era uneori amplu răsplătit de prinţi, obişnuiţi cu hachiţele metreselor sau cu valoarea cheltuielilor pentru prestigiu, sau de o burghezie îmbogăţită, dornică să menţină o legătură cît de firavă cu lucrurile mai înalte ale vieţii. Franz Liszt (1811-1886) n-a făcut niciodată foamea în proverbiala mansardă romantică. Puţini au izbutit vreodată să-şi înfăptuiască fanteziile megalomane cum avea s-o facă Wagner. Totuşi, între revoluţiile din 1789 şi 1848, de multe ori prinţii au privit cu suspiciune toate artele, afară de operă[11], iar burghezia s-a ocupat în principal de acumulare şi nu de consum. De aceea geniul era în general nu numai neînţeles, ci şi sărac. Şi cele mai multe genii erau revoluţionare.

Tinereţea şi geniul "neînţeles" au putut da naştere repulsiei romantice faţă de filistini, obiceiului de a provoca şi a epata burghezia, legăturii cu viaţa demimondenă şi boemă (*demi-monde* şi *bohème* sînt termeni care şi-au dobîndit conotaţiile prezente în perioada romantică) sau gustului pentru nebunie şi pentru lucrurile în mod normal cenzurate de instituţiile şi standardele respectabile. Dar toate acestea formau doar o mică parte din romantism. Enciclopedia extremismului erotic a lui Mario Praz are tot atîta legătură cu "agonia romantică"[12] cîtă ar avea o discuţie despre cranii şi fantome în simbolismul elizabetan cu un comentariu la Hamlet. În spatele nemulţumirii speciale, ca oameni şi ca artişti, a tinerilor bărbaţi roman-

tici (uneori chiar şi a tinerelor femei — în această perioadă artistele-femei de pe continent apar pentru prima dată de sine stătătoare şi într-un număr mai însemnat[13]), exista o nemulţumire mai generală faţă de societatea ivită în urma dublei revoluţii.

Analiza socială precisă n-a fost niciodată punctul forte al romanticilor, care n-au privit cu ochi buni raţionamentul materialist mecanic atît de confident al secolului optsprezece (simbolizat de Newton, calul de bătaie atît al lui William Blake, cît şi al lui Goethe), în care aveau dreptate să vadă una dintre principalele unelte ale edificării societăţii burgheze. În consecinţă, nu ne vom aştepta de la ei la o critică raţională a societăţii burgheze, deşi o critică de acest soi, învăluită în veşmîntul mistic al "filozofiei naturale" şi călcînd printre norii învolburaţi ai metafizicii, s-a înfiripat totuşi într-un cadru "romantic" mai larg şi a contribuit, printre altele, la filozofia lui Hegel. (Vezi mai sus p. 289 din prezentul manuscris.) Ceva asemănător s-a ivit, în fulgerări vizionare întotdeauna aproape de excentricitate şi chiar de nebunie, printre primii socialişti utopici francezi. Saint-simoniştii de început (deşi conducătorul lor nu) şi mai ales Fourier cu greu pot fi numiţi altfel decît romantici. Rezultatele cele mai durabile ale acestor critici romantice au fost noţiunea de "alienare", care avea să joace un rol crucial la Marx, şi întrezărirea societăţii desăvîrşite a viitorului. Cu toate acestea, cea mai eficace şi cea mai solidă critică a societăţii burgheze avea să fie formulată nu de către cei care o respingeau (respingînd şi tradiţia clasică a ştiinţei secolului şaptesprezece şi a raţionalismului) *in toto* şi *a priori*, ci de către cei care au împins tradiţiile gîndirii clasice pînă la concluziile ei antiburgheze. Socialismul lui Robert Owen nu a avut nici cel mai mic element de romantism; componentele sale au fost luate în întregime din raţionalismul secolului optsprezece şi din cea mai burgheză dintre ştiinţe, economia politică. Însuşi Saint-Simon trebuie privit mai degrabă ca o prelungire a iluminismului. E semnificativ că Marx, educat în tradiţia germană (adică mai ales romantică), a devenit marxist doar în combinaţie cu critica socialistă franceză şi cu teoria complet neromantică a economiei politice engleze. Iar economia politică a fost cea care a format miezul gîndirii sale mature.

III

Nu e niciodată înţelept să fie neglijate "raţiunile inimii despre care raţiunea nu ştie nimic". Ca gînditori, în termenii strict enunţaţi de economişti sau fizicieni, poeţii rămîneau în urmă, dar cu toate acestea ei au

văzut nu doar mai în profunzime, ci uneori şi mai clar. Puţini au sesizat cutremurul social pe care-l aduceau cu ele maşina şi fabrica aşa cum a făcut-o vizionarul William Blake în 1790, epocă în care nu existau decît cîteva mori cu aburi şi fabrici de cărămidă în Londra. Cu puţine excepţii, tratamentul cel mai competent al problemelor urbanizării în această perioadă le-a aparţinut scriitorilor de ficţiune, ale căror observaţii părînd de multe ori nerealiste s-au dovedit a fi indicaţii solide privind evoluţia urbană efectivă a Parisului[14]. Carlyle e un ghid mai încîlcit, dar mai profund al Angliei la 1840 decît sîrguinciosul statistician şi compilator J.R. McCulloch; şi dacă J. S. Mill e un ghid mai bun decît alţi utilitarişti, motivul trebuie căutat în criza personală care l-a făcut conştient dintre toţi numai pe el de valoarea criticilor germane şi romantice ale societăţii: de valoarea lui Goethe şi a lui Coleridge. Critica romantică a lumii nu a fost, aşadar, neglijabilă, chiar dacă era neclară.

Aceasta tînjea obsesiv după unitatea pierdută om-natură. Lumea burgheză era o lume profund şi deliberat asocială. "A sfîşiat fără milă feluritele raporturi feudale care-l legau pe om de «superiorii săi naturali» şi n-a lăsat altă relaţie între oameni decît propriul interes în toată nuditatea lui, decît brutala «plată în bani peşin». A înecat cele mai cereşti extaze ale fervorii religioase, ale entuziasmului cavaleresc, ale sentimentalităţii filistine în apa îngheţată a calculului egoist. A înlocuit valoarea personală cu preţul de schimb şi, în locul nenumăratelor libertăţi inalienabile, a ridicat una singură şi ticăloasă — Piaţa Liberă." Este glasul Manifestului comunist, dar el vorbeşte şi în numele romantismului. O astfel de lume le putea aduce unora bunăstarea şi confortul, deşi, de fapt, era evident că altora — mult mai numeroşi — le aducea mizeria şi nenorocirea, dar îi lăsa singuri şi goi sufleteşte. Îi lăsa fără cămin şi pierduţi în univers, fiinţe "alienate". Prin abisul revoluţiei în istoria lumii, îi lăsa de cealaltă parte a soluţiei evidente, care ar fi fost hotărîrea de a nu-şi părăsi niciodată vechiul cămin. Poeţii romantismului german credeau că ştiu mai bine decît toţi că singura scăpare era viaţa simplă şi modestă care se ducea în idilicele tîrguri preindustriale ce smălţuiau peisaje de vis pe care ei le-au descris mai irezistibil ca oricine altcineva. Şi totuşi tinerii lor trebuiau să plece de acasă în căutarea prin definiţie fără sfîrşit a "florii albastre" sau doar să rătăcească pentru totdeauna, mistuiţi de dor şi cîntînd versurile lui Eichendorff sau liedurile lui Schubert. Cîntecul rătăcitorului este melodia lor definitorie, nostalgia e tovarăşul lor de drum. Novalis definea pînă şi filozofia în termenii ei[15].

Trei surse potoleau setea romanticilor după armonia pierdută a omului în lume: Evul Mediu, omul primitiv (sau, ceea ce revenea la acelaşi lucru, exotismul şi folclorul) şi Revoluţia Franceză.

Primul a atras mai ales romantismul reacţionar. Societatea statornic rînduită a epocii feudale, produsul organic şi treptat al eonilor, colorat de heraldică, înconjurat de taina umbroasă a codrilor din basme şi acoperit de cerul creştin, pe care nimeni nu-l punea la îndoială, reprezenta, evident, paradisul pierdut al oponenţilor conservatori ai burgheziei, al căror gust pentru evlavie, loialitate şi un minimum de ştiinţă de carte printre stările de jos fusese doar ascuţit de către Revoluţia Franceză. Cu modificări locale, era idealul pe care Burke l-a aruncat în dinţii raţionaliştilor care cuceriseră Bastilia în ale sale *Reflections on the French Revolution* (1790). Şi-a găsit însă expresia clasică în Germania, ţară care în această perioadă a dobîndit un fel de monopol asupra visului medieval, poate din cauză că îngrijita *Gemütlichkeit* care părea să domnească sub streaşina castelelor de pe Rin şi a Pădurii Negre se preta mai lesne la idealizări decît mizeria şi cruzimea din ţările mai autentic medievale[16]. În orice caz, medievalismul a fost o componentă mult mai viguroasă a romantismului german decît a oricărui altul şi a iradiat şi în afara Germaniei, fie în forma operei romantice sau a baletului romantic (*Freischütz* sau *Giselle* de Weber), a Basmelor fraţilor Grimm, a teoriilor istoriciste, fie în cea a scriitorilor inspiraţi de teme germanice precum Coleridge sau Carlyle. În forma mai generală însă a revirimentului gotic, medievalismul a fost insigna conservatorismului şi în special a celui religios şi antiburghez de pretutindeni. Chateaubriand ridica în slăvi goticul în *Génie du Christianisme* (1802) împotriva revoluţiei; mai-marii Bisericii Anglicane l-au preferat stilului clasic al raţionaliştilor şi al nonconformiştilor; arhitectul Pugin şi "mişcarea de la Oxford" de la 1830, ultrareacţionară şi catolicizantă, erau gotici pînă în măduva oaselor. Între timp, din depărtările ceţoase ale Scoţiei — de multă vreme o ţară în care erau plasate reverii arhaice precum poemele născocite de Ossian — conservatorul Walter Scott furniza Europei un nou set de imagini medievale în romanele sale istorice. Faptul că cele mai bune dintre ele tratau despre perioade istorice relativ recente a fost în mare parte trecut cu vederea.

În afara acestei preponderenţe a medievalismului conservator, pe care guvernele reacţionare de după 1815 au încercat să le traducă în şubrede justificări ale absolutismului, medievalismul de stînga nu prezintă importanţă. În Anglia, a existat în principal ca un curent în sînul mişcării radicale

populare care vedea în perioada de dinaintea Reformei o epocă de aur pentru lucrător, iar în Reformă, primul mare pas spre capitalism. În Franţa a fost mult mai important, deoarece aici accentul nu cădea pe ierarhia feudală şi ordinea catolică, ci pe poporul etern, suferind, turbulent, creator: naţiunea franceză reafirmîndu-şi întotdeauna identitatea şi misiunea. Jules Michelet, poetul ca istoric, a fost cel mai mare dintre medievaliştii revoluţionari-democratici de acest fel; romanul lui Hugo despre Cocoşatul de la Notre-Dame, cea mai binecunoscută producţie a acestei preocupări.

Strîns legată de medievalism, în special prin preocuparea sa faţă de tradiţiile mistice, a fost căutarea unor încă mai vechi şi mai adînci mistere şi surse de înţelepciune iraţională în Orient: în ţinuturile romantice, însă totodată conservatoare, ale lui Kublai Khan şi ale brahmanilor. E adevărat că "descoperitorul" sanscritei, Sir William Jones, era un whig sadea, care saluta însufleţit Revoluţia Americană şi pe cea Franceză aşa cum îi stătea bine unui gentleman luminat; dar grosul celor îndrăgostiţi de Orient şi-al scriitorilor de poeme pseudopersane, din al căror entuziasm s-a ivit o mare parte din orientalismul modern, aparţineau tendinţei antiiacobine. Ţelul lor spiritual caracteristic era mai degrabă India brahmanilor decît imperiul chinez raţional şi nonreligios, care înfierbîntase imaginaţia exotică a iluminismului din veacul al optsprezecelea.

IV

Visul armoniei pierdute a omului primitiv are o istorie mult mai lungă şi mai complexă. A fost în mod covîrşitor un vis revoluţionar, luînd forma vîrstei de aur a comunismului, a egalităţii "cînd Adam săpa şi Eva torcea", a anglo-saxonilor liberi înainte de a fi subjugaţi de cuceritorii normanzi, sau a sălbaticului nobil dezvăluind deficienţele unei societăţi corupte. Ca urmare, primitivismul romantic se preta mai uşor la o rebeliune de stînga, excepţie făcînd cazurile în care nu era decît o evadare din societatea burgheză (ca în exotismul lui Gautier sau cel al lui Merimée, care a descoperit sălbaticul nobil ca pe o atracţie turistică în Spania de la 1830), sau cele în care continuitatea istorică făcea din omul primitiv un exemplu de conservatorism. Acesta era întotdeauna cazul "omului simplu" sau "din popor" ("the folk"). Era literă de lege printre romanticii de toate nuanţele că "omul din popor", adică în mod normal ţăranul sau meşteşugarul preindustrial, exemplifica virtuţile necorupte şi că limba, cîntecele, poveştile şi datinile lui erau adevăratul tezaur al sufletului poporului. Revenirea la acea simplitate şi virtute era ţelul lui Wordsworth în Baladele lirice; a fi

acceptaţi în corpul de cîntece şi basme ale poporului, ambiţia — înfăptuită de cîţiva artişti — multor poeţi şi compozitori teutoni. Mişcarea vastă de culegere de folclor, de editare şi publicare a vechilor capodopere epice, de inventariere lexicografică a limbii vorbite a fost strîns legată de mişcarea romantică; însuşi termenul de folclor (1846) este o invenţie a acestei perioade. Menestrelii de la hotarele Scoţiei (1803) a lui Scott, *Băiatul cu fluierul minunat* (1806) al lui Arnim şi Brentano, *Basmele* (1812) fraţilor Grimm, *Melodiile irlandeze* (1807-1834) ale lui Moore, *Istoria limbii din Boemia* (1818) a lui Dobrovsky, *Dicţionarul sîrb* (1818) şi *Cîntecele sîrbe* (1823-1833) de Vuk Karadžić, *Saga lui Frithjof* (1825) de Tegnér în Suedia, ediţia lui Lönrot a *Kalevalei* (1835) în Finlanda, *Mitologia germană* (1835) a lui Grimm sau *Poveştile populare norvegiene* (1842-1871) culese de Asbjörnson şi Moe sînt tot atîtea monumente ce-i sînt închinate.

"Poporul" putea fi un concept revoluţionar, în special printre noroadele asuprite aflate pe punctul de a-şi descoperi sau de a-şi reafirma identitatea naţională, şi mai ales acolo unde lipsea o clasă de mijloc sau o aristocraţie autohtonă. Acolo primul dicţionar, prima gramatică sau prima culegere de cîntece şi poezii populare reprezenta un eveniment de importanţă politică majoră, o primă declaraţie de independenţă. În schimb pentru cei care erau impresionaţi mai degrabă de modestia, ignoranţa şi evlavia omului simplu, de înţelepciunea profundă a încrederii lui în papă, rege sau ţar, cultul omului primitiv din propriile lor ţări a putut da naştere unei interpretări conservatoare. Acesta ilustra unitatea dintre inocenţă, mit şi tradiţie imemorială[17], pe care societatea burgheză o distrugea zi de zi. Capitalistul şi raţionalistul erau duşmanii împotriva cărora regele, vasalul şi ţăranul trebuiau să-şi păstreze neştirbită sfînta lor uniune.

Primitivul exista în fiecare cătun; dar cel din presupusa epocă de aur a comunismului din trecutul imemorial era o noţiune mai revoluţionară, cum revoluţionar era şi sălbaticul nobil şi liber din ţinuturile neatinse de civilizaţie: în special indianul pieile-roşii. De la Rousseau — care a făcut din ea idealul omului social liber — la socialişti, societatea primitivă a servit drept model de utopie. Împărţirea întreită a istoriei la Marx — comunismul primitiv, societatea etajată în clase şi, în fine, comunismul pe un plan superior — răsfrînge această tradiţie, desigur transformînd-o. Idealul primitivismului nu era neapărat romantic. De fapt, unii dintre susţinătorii lui cei mai înflăcăraţi făceau parte din tradiţia iluministă a veacului al optsprezecelea. Căutarea romantică i-a purtat pe protagoniştii ei pînă în marile pustiuri ale Arabiei şi ale Africii de Nord, printre războ-

nicii şi odaliscele lui Delacroix şi Fromentin, cu Byron prin lumea mediteraneană sau cu Lermontov în Caucaz, unde omul natural sub formă de cazac înfrunta omul natural sub formă de şef de trib mai degrabă printre prăpăstii şi cataracte decît în inocenta utopie erotică şi socială din Tahiti. Dar i-a purtat şi în America, unde omul primitiv ducea o luptă inegală şi era sortit pieirii, împrejurare care-l aducea mai aproape de melancolia romantică. Poemele indiene ale austro-ungarului Lenau sînt strigăte de protest împotriva izgonirii pieilor-roşii; dacă mohicanul n-ar fi fost ultimul din tribul său, ar mai fi devenit el oare un simbol la fel de puternic în cultura europeană? În mod firesc, sălbaticul nobil a jucat un rol mult mai însemnat în romantismul american decît în cel european — capodopera lui Melville *Moby Dick* (1851) este cel mai mare monument dedicat lui —, dar în romanele despre *Ciorap de piele* ale lui Fenimore Cooper, acesta a surprins lumea veche aşa cum *Natchez* al conservatorului Chateaubriand n-a fost nicicînd în stare s-o facă.

Evul Mediu, poporul şi sălbaticul nobil erau idealuri ferm ancorate în trecut. Numai revoluţia, "primăvara popoarelor", se îndrepta exclusiv spre viitor, cu toate că pînă şi cei mai utopici dintre utopici simţeau nevoia să facă apel la un precedent pentru ceea ce nu avea nici unul. Acesta a fost mai uşor de găsit de către tinerii din a doua generaţie de romantici, care puteau privi Revoluţia Franceză şi războaiele napoleoniene ca pe nişte fapte istorice şi nu ca pe un capitol dureros din autobiografia lor. Anul 1789 fusese salutat de aproape fiecare artist şi intelectual din Europa, dar, deşi cîţiva au izbutit să-şi păstreze entuziasmul de-a lungul războiului, al terorii, al corupţiei burgheze şi al primului imperiu, visul lor nu era comunicabil sau lesnicios. Chiar şi în Anglia, unde prima generaţie a romantismului, cea a lui Blake, Wordsworth, Coleridge, Southey, Campbell şi Hazlitt, fusese în întregime iacobină, deziluzia şi neoconservatorismul prevalau deja la 1805. În Franţa şi Germania, de fapt, termenul "romantic" fusese practic inventat ca slogan antirevoluţionar de către conservatorii antiburghezi de la sfîrşitul deceniului '90 (de multe ori foşti oameni de stînga deziluzionaţi), ceea ce explică faptul că un număr de gînditori şi artişti din aceste ţări care după standardele moderne ar fi consideraţi destul de răspicat romantici sînt prin tradiţie excluşi din această clasificare. În ultimii ani ai războaielor napoleoniene însă, au scos capul noi generaţii de tineri pentru care vizibilă peste ani rămăsese doar marea flacără eliberatoare a revoluţiei, în vreme ce funinginea exceselor şi scrumul corupţiei ei deveniseră invizibile; iar după exilul lui Napoleon, chiar

şi acest personaj antipatic a putut deveni un phoenix semimitic şi un eliberator. Şi, cum Europa înainta an de an tot mai adînc în cîmpia joasă şi plată a reacţiunii, a cenzurii şi a mediocrităţii, şi în mlaştina pestilenţială a mizeriei, a nefericirii şi a oprimării, imaginea revoluţiei eliberatoare devenea tot mai luminoasă.

A doua generaţie de romantici britanici — reprezentată prin Byron (1788-1824), apoliticul, dar tovarăşul său de călătorie, Keats (1795-1821) şi, mai presus de toţi, Shelley (1792-1822) — a fost, aşadar, prima care a combinat romantismul cu activismul revoluţionar: dezamăgirile revoluţiei franceze, pe care majoritatea celor mai vîrstnici nu le uitaseră, păleau prin comparaţie cu ororile vizibile ale prefacerii capitaliste în propria lor ţară. Pe continent joncţiunea dintre arta romantică şi revoluţie a fost anticipată în anii '20, dar nu s-a făcut efectiv şi deplin decît în timpul Revoluţiei Franceze de la 1830 şi după ea. La fel se poate spune şi despre ceea ce s-ar putea numi viziunea romantică a revoluţiei şi stilul romantic de revoluţionar, a cărui expresie cea mai binecunoscută este tabloul lui Delacroix *Libertatea pe baricade* (1831). Pot fi văzuţi aici tineri saturnieni cu bărbi şi jobene, muncitori în cămăşi de lucru, tribuni ai poporului cu chica pînă la brîu sub pălării gen sombrero, înconjuraţi de flamuri tricolore şi bonete frigiene, recreînd împreună Revoluţia din 1793 — nu pe cea moderată de la 1789, ci gloria anului II — ale cărei baricade se ridică în fiecare mare oraş de pe continent.

E adevărat că revoluţionarul romantic nu era un personaj cu totul nou. Înaintaşul şi strămoşul lui direct fusese membrul societăţii secrete revoluţionare italiene şi masonice — Carbonaro sau Philhellene —, suscitate la inspiraţia directă a unor vechi iacobini sau babuvişti precum Buonarroti. Aceasta a fost lupta revoluţionară tipică restauraţiei, tineri îndrăzneţi în uniforme de gărzi sau de husari, părăsind val-vîrtej spectacole de operă, serate, întrevederi confidenţiale cu ducese sau întruniri ceremonioase în lojă pentru a da o lovitură militară sau a se plasa în fruntea unei naţiuni răzvrătite; cu alte cuvinte, modelul byronian. Această modă revoluţionară se inspira însă direct din moduri de gîndire de secol optsprezece şi era social mai exclusivă decît cea de mai tîrziu. Îi lipsea încă elementul crucial al viziunii romantice revoluţionare de la 1830-1848; baricadele, masele, noua clasă proletară disperată; acel element pe care *Masacrul din Rue Transnonain* (1834), litografia lui Daumier cu leşul muncitorului anonim zăcînd ucis în prim plan, l-a adăugat repertoriului de imagini al romantismului.

Cea mai vizibilă consecinţă a acestei joncţiuni a romantismului cu viziunea unei noi revoluţii franceze superioare primei a fost victoria covîrşitoare a artei politice între anii 1830 şi 1848. Rareori a fost perioadă în care pînă şi cei mai puţin "ideologici" artişti să fie mai universal partizani, considerînd de multe ori că a se afla în slujba politicii era datoria lor cea mai de frunte. "Romantismul," exclama Hugo în prefaţa la *Hernani*, acel manifest al rebeliunii (1831), "este liberalismul în literatură"[18]. "Scriitorii," scria poetul Alfred de Musset (1810-1857), al căror talent înnăscut — precum cel al compozitorului Chopin (1810-1849) sau al introvertitului poet austro-ungar Lenau (1802-1850) — era mai degrabă pentru rostirea în privat decît pentru cea în public, "au avut o predilecţie să vorbească în prefeţele lor despre viitor, despre progresul social, umanitate şi civilizaţie"[19]. Mai mulţi artişti au devenit figuri politice şi asta nu numai în ţările care cunoşteau zvîrcolirile eliberării naţionale, unde toţi artiştii tindeau să fie profeţi sau simboluri naţionale: Chopin, Liszt şi chiar tînărul Verdi printre muzicieni; Mickiewicz (care îşi atribuia un rol mesianic), Petöfi şi Manzoni printre poeţii Poloniei, respectiv ai Ungariei şi ai Italiei. Pictorul Daumier a lucrat în primul rînd ca grafician de caricaturi politice. Poetul Uhland, fraţii Grimm erau politicieni liberali, vulcanicul băiat genial Georg Büchner (1810-1837) a fost un revoluţionar activ, Heinrich Heine (1797-1856), prieten apropiat al lui Marx, o voce ambiguă, dar puternică, a extremei stîngi[20]. Literatura şi jurnalismul au fuzionat, mai ales în Franţa şi Germania şi Italia. Într-o altă eră, un Lamennais sau Jules Michelet în Franţa, un Carlyle sau Ruskin în Marea Britanie, ar fi putut fi poeţi sau romancieri cu unele vederi politice; în aceasta, au fost publicişti, profeţi, filozofi sau istorici purtaţi de un avînt poetic. De altfel, lava imaginaţiei poetice a însoţit erupţia pătrunzătorului intelect al tînărului Marx într-o măsură neobişnuită printre filozofi şi economişti. Pînă şi blajinul Tennyson şi prietenii lui de la Cambridge au sprijinit din toată inima brigada internaţională care a plecat în Spania pentru a le da ajutor liberalilor în lupta împotriva clericilor.

Teoriile estetice caracteristice care s-au dezvoltat şi au dominat în această perioadă ratificau această unitate dintre artă şi angajare socială. Saint-simoniştii, pe de o parte, strălucitorii intelectuali revoluţionari ruşi de la 1840, pe de alta, au formulat chiar şi vederile care mai tîrziu au devenit obişnuite şi obligatorii în mişcările marxiste, sub numele de "realism socialist"[22], un ideal nobil, dar care nu s-a bucurat de un prea mare succes, derivat din virtutea austeră a iacobinismului şi acea credinţă

romantică în puterea spiritului care-l făcea pe Shelley să-i proclame pe poeţi "legislatorii nerecunoscuţi ai lumii". Principiul "artei pentru artă", deşi fusese deja formulat, în principal de către conservatori şi diletanţi, nu putea concura deocamdată cu arta pentru omenire sau pentru naţiune, sau pentru clasa proletară. Abia după ce Revoluţia din 1848 a nimicit speranţele romantice în marea renaştere a omului, a început să se afirme estetismul suficient sieşi. Evoluţia unor paşoptişti precum Baudelaire şi Flaubert ilustrează această schimbare politică şi estetică, iar *Educaţia sentimentală* a lui Flaubert rămîne cel mai bun document literar în această privinţă. Numai în ţări ca Rusia, în care deziluzia de la 1848 nu avusese loc (fie şi numai pentru că Revoluţia de la 1848 nu avusese loc), artele au continuat să rămînă la fel de angajate sau de preocupate social ca mai înainte.

V

Romantismul, în artă şi în viaţă, a fost moda cea mai caracteristică a perioadei marcate de dubla revoluţie, dar n-a fost singura. De fapt, fiindcă nu a dominat nici culturile aristocraţiei, nici pe cele ale claselor de mijloc şi cu atît mai puţin pe cele ale muncitorimii sărace, importanţa ei cantitativă efectivă a fost relativ mică. Artele care depindeau de patronajul sau de suportul masiv al claselor avute au tolerat romantismul. Artele care depindeau de suportul sărăcimii nu erau de mare interes pentru artistul romantic, deşi în fapt distracţiile populare — romanul ieftin, foiletonul, circul, bîlciul, teatrul ambulant şi aşa mai departe — au fost o sursă de inspiraţie pentru mulţi autori romantici, iar la rîndul lor comedianţii populari şi-au îmbogăţit recuzita de "situaţii tari" — metamorfoze, apariţii de zîne, ultime cuvinte ale aşasinilor, briganzi etc. — cu articole potrivite din magaziile romantice.

Stilul fundamental de viaţă şi de artă al aristocraţiei a rămas înrădăcinat în secolul optsprezece, deşi mult vulgarizat de infuzia de *nouveaux-riches* care erau uneori înnobilaţi; aşa cum se poate lesne observa în pretenţiosul stil napoleonian Empire, de o urîţenie remarcabilă, şi în stilul britanic Regency. Comparînd uniformele — formă de artă care exprima cel mai direct instinctele ofiţerilor şi gentilomilor care le concepeau — din veacul al optsprezecelea cu cele postnapoleoniene, vom constata acelaşi lucru. Supremaţia triumfătoare a Britaniei făcea din nobilul englez modelul culturii aristocratice internaţionale sau mai degrabă al inculturii ei; căci în principiu interesele unui "dandy" — cu obrazul ras, imperturbabil şi

eclatant — se limitau la cai, cîini, trăsuri, pugilişti, jocuri, disipaţiuni lumeşti şi propria sa persoană. Asemenea extremism eroic i-a aprins chiar şi pe romantici, care au flirtat şi ei cu dandy-ismul; dar probabil că le-a aprins şi mai zdravăn pe tinerele doamne de rang inferior, făcîndu-le să viseze (în cuvintele lui Gautier):

> Sir Edward era atît de splendid englezul visurilor ei. Englezul proaspăt bărbierit, rozaliu, strălucitor, îngrijit şi lustruit, înfăţişîndu-se primelor raze ale soarelui de dimineaţă într-un plastron deja de un alb desăvîrşit, englezul hainei waterproof şi mackintosh. Nu era el însuşi coroana civilizaţiei?... Am să am tacîmuri englezeşti, se gîndi ea, şi veselă Wedgwood. Vor fi covoare în toată casa şi feciori pudraţi şi voi ieşi să iau aer alături de soţul meu în caleaşca noastră cu patru cai în Hyde Park. ... Căprioare blînde cu pete albe se vor juca pe gazonul verde al casei mele de la ţară, şi poate şi cîţiva copiii blonzi şi trandafirii. Copiii arată atît de bine pe bancheta din faţă a unei Barouche, alături de un spaniel King Charles cu pedigriu...[22]

O viziune inspirată, desigur, dar în nici un caz romantică, după cum nu era nici imaginea maiestăţilor lor regale sau imperiale la bal sau la operă, dominînd vaste păduri de frumuseţi şi eleganţe înzorzonate, dar de neam.

Cultura marii şi a micii burghezii n-a fost nici ea romantică. Nota dominantă era sobrietatea şi modestia. Numai printre marii bancheri şi speculanţi sau în prima generaţie de industriaşi milionari, care n-au avut niciodată sau nu mai aveau nevoie să reinvestească capitalul acumulat, a putut să apară opulentul stil pseudobaroc din partea a doua a secolului nouăsprezece, şi atunci numai în puţinele ţări în care vechile monarhii sau aristocraţia nu mai dominau în întregime "societatea". Familia Rothschild, veritabili monarhi, deja făcea paradă precum prinţii[23]. Burghezul obişnuit însă nu se afişa. Puritanismul, pietismul evanghelic sau catolic încurajau moderaţia, economia, o frugalitate confortabilă şi o suficienţă morală fără egal, în Britania, SUA, Germania şi Franţa hughenotă; tradiţia iluminismului şi a francmasoneriei moştenite din secolul optsprezece a avut acelaşi efect asupra celor mai emancipaţi şi antireligioşi. În afară de goana după profit şi logică, viaţa burgheză era o viaţă a emoţiilor controlate şi a unei deliberate restrîngeri. Pătura largă care, pe continent, nu se ocupa de afaceri, ci era în slujba statului, fie ca funcţionari, învăţători, profesori, fie ca, în unele cazuri, pastori, era lipsită pînă şi de perspectivele

oferite de acumularea de capital; şi la fel de îngrădit era modestul burghez provincial care ştia că averea de oraş mic, care era limita a ce putea el să agonisească, nu era cine ştie ce faţă de adevărata bogăţie şi putere a vremii lui. În fapt, viaţa clasei de mijloc era total "neromantică", iar practica ei continua să fie în mare parte dominată de moda secolului optsprezece.

Lucrul este limpede îndeosebi în căminul burghez, care în fond era centrul culturii burgheze. Stilurile postnapoleoniene de casă ori de stradă burgheză derivă direct din — şi adeseori continuă — clasicismul sau rococo-ul veacului al optsprezecelea. Construcţiile în stil georgian tîrziu au continuat în Marea Britanie pînă în anii '40, iar în alte părţi schimbarea în arhitectură (pricinuită în principal de o redescoperire artistic dezastruoasă a "renaşterii") a venit şi mai tîrziu. Stilul care prevala în decoraţia interioară şi în viaţa casnică, cunoscut cel mai bine drept Biedermayer, după expresia lui germană, care a fost şi cea mai completă, a fost un soi de clasicism domestic încălzit de intimitate şi reverie virginală (*Innerlichkeit*, *Gemütlichkeit*). Îi datora ceva romantismului — sau mai degrabă preromantismului din ultimele decenii ale secolului optsprezece —, dar a redus dimensiunile acestei datorii la modestul cvartet burghez, care cînta dumineca după-amiaza în odaia de zi. Biedermayer a produs unul dintre stilurile de mobilier cele mai frumoase şi mai calme — draperii albe, ziduri mate, podele goale, scaune şi birouri robuste, dar elegante, piane, cabinete pentru minerale şi glastre pline de flori —, dar a fost în esenţă un stil clasic tîrziu. Casa lui Goethe de la Weimar e poate cea mai nobilă exemplificare a sa. Acesta, sau ceva asemănător, e decorul în care se deapănă vieţile eroinelor din romanele lui Jane Austen (1775-1817), rigorile şi bucuriile sectei Clapham, discuţiile burgheziei bostoniene sau ale provinciei franceze, abonată la *Journal des Débats*.

Romantismul a intrat în cultura burgheză datorită în mare parte tendinţei crescute a femeilor din familiile burgheze de a visa cu ochii deschişi. Una dintre funcţiile lor sociale majore era exhibarea capacităţii bărbatului de a le ţine acasă în puf şi plictis; soarta cea mai rîvnită, o sclavie de preţ. În orice caz fetele de origine burgheză, ca şi cele de altă origine, de pildă odaliscele şi nimfele pe care pictori antiromantici precum Ingres (1780-1867) le-au scos din contextul romantic pentru a le pune în cel burghez, se conformau tot mai deplin tipului fragil, cu faţa ovală şi părul buclat, de gingaşă floare învăluită în şal şi bonetă, atît de caracteristic modei de la 1840. Era cale lungă de la acea leoaică gata să sară, *Ducesa de Alba* a lui Goya, sau de la fetele emancipate în veşminte neogreceşti de muselină

albă pe care Revoluţia Franceză le risipise prin saloane, sau de la doamnele stăpîne pe ele din perioada regenţei şi curtezanele ca Lady Lieven ori Harriete Wilson, pe cît de neromantice, pe atît de neburgheze.

Fetele burgheziei puteau să cînte muzică romantică domesticită de Chopin sau Schumann (1810-1856). Biedermayer putea încuraja un soi de lirism romantic precum cel al lui Eichendorff (1788-1857) sau Eduard Mörike (1804-1875), care transmuta pasiunea cosmică în nostalgie sau într-o vagă aspiraţie pasivă. Întreprinzătorul activ putea chiar, în cursul unei călătorii de afaceri, să rămînă încîntat de o trecătoare montană ca "de cea mai romantică privelişte pe care am zărit-o vreodată", pentru ca ajuns acasă să se relaxeze schiţînd "Castelul din Udolpho", sau chiar, ca John Cragg din Liverpool, "fiind un om cu înclinaţii artistice" şi în acelaşi timp patronul unei topitorii, "să introducă fierul forjat în arhitectura gotică"[24]. Dar în mare cultura burgheză nu a fost romantică. Încîntarea pricinuită de progresul tehnic nu lăsa loc pentru romantism, cel puţin în centrele de avînt industrial. Un om ca James Nasmyth, inventatorul ciocanului cu aburi (1808-1890), nu era nicidecum un barbar, fiind fiul unui pictor iacobin ("părintele picturii peisagiste în Scoţia") crescut printre artişti şi intelectuali, îndrăgostit de pitoresc şi de antichitate, cu toată educaţia largă şi serioasă a unui bun scoţian ce era. Şi totuşi ce poate fi mai firesc decît ca fiul pictorului să devină mecanic sau, tînăr fiind şi parcurgînd pe jos ţinuturile natale în tovărăşia tatălui său, să rămînă mai impresionat de oţelăria din Devon decît de orice altă privelişte întîlnită în cale? Pentru el, ca şi pentru cetăţenii politicoşi ai veacului al optsprezecelea printre care crescuse, lucrurile erau sublime, dar nu iraţionale. Rouen conţinea pur şi simplu "o magnifică catedrală şi biserica din St. Ouen, de o frumuseţe atît de aleasă, precum şi rafinate ruine de arhitectură gotică risipite prin tot acest oraş interesant şi pitoresc." Pitorescul era splendid; totuşi nu se putea abţine să nu remarce, în vacanţele sale entuziaste, că era un produs al neglijenţei. Frumuseţea era splendidă; dar, se înţelege, ceea ce strica arhitectura modernă era faptul că "scopul clădirii era... privit ca o consideraţie secundară". "Cu greu m-am despărţit de Pisa, scria el, dar ce m-a interesat cel mai mult la Catedrală au fost cele două candelabre de bronz suspendate la capătul navei, care i-au sugerat minţii lui Galileo invenţia pendulului."[25] Asemenea oameni nu erau nici barbari, nici filistini; dar lumea lor era cu mult mai aproape de cea a lui Voltaire sau a lui Josiah Wedgwood decît de cea a lui John Ruskin. Marele inventator de unelte Henry Maudslay se simţea, fără îndoială, mult mai în largul lui

cînd era la Berlin, cu prietenii lui, Humboldt, regele neîncoronat al oamenilor de ştiinţă liberali, şi arhitectul neoclasic Schinkel, decît s-ar fi simţit cu marele, dar nebulosul Hegel.

În orice caz, în centrele în care societatea burgheză se consolida, artele ocupau un loc secundar faţă de ştiinţe. Inginerul sau fabricantul britanic sau american putea să le aprecieze, în special în momente de relaxare în familie sau în vacanţe, dar veritabilele sale eforturi culturale se îndreptau spre propăşirea ştiinţei — fie a lui, în cadrul unor asociaţii de promovare precum British Association for the Advancement of Science, fie a poporului, prin societăţi de răspîndire precum acea Society for the Diffusion of Useful Knowledge şi altele asemenea. E caracteristic faptul că produsul tipic al iluminismului din secolul optsprezece, enciclopedia, a înflorit ca niciodată în această perioadă, păstrîndu-şi în bună parte liberalismul politic militant (ca în faimosul *Conversationslexicon* german al lui Meyer, rod al anilor '30). Byron a cîştigat bani mulţi din poemele sale, dar editorul Constable i-a plătit în 1812 o mie de lire sterline lui Dugald Stewart pentru o prefaţă despre progresul filozofiei la Suplimentul la *Enciclopedia britanică*[26]. Şi chiar atunci cînd era romantică, burghezia nutrea vise tehnologice: tinerii înflăcăraţi de Saint-Simon s-au apucat să schiţeze canale de Suez, reţele feroviare titanice legînd toate părţile globului, sau proiecte financiare faustiene, dincolo de sfera firească de interes a Rothschilzilor calmi şi raţionali, care ştiau că banii adevăraţi se fac cu un minimum de speculaţie îndrăzneaţă prin mijloace conservatoare[27]. Ştiinţa şi tehnologia au fost muzele burgheziei, care le-a celebrat triumful — calea ferată — prin marele portic neoclasic (din nefericire, azi dispărut) al Gării Euston.

VI

Între timp, în afara lumii ştiutoare de carte, cultura oamenilor simpli a continuat, în părţile rurale şi neindustrializate ale lumii, practic neschimbată. Cîntecele şi sărbătorile anilor '40, costumele, modelele şi nuanţele folosite în artele populare decorative, rînduiala datinilor erau în cea mai mare parte aceleaşi ca la 1789. Industria şi urbanizarea au început s-o distrugă. Nimeni nu putea trăi într-un oraş industrial cum trăia la ţară şi, ca urmare, întregul complex cultural s-a făcut praf o dată cu colapsul gherghefului social care îl ţinuse laolaltă şi-i dăduse formă. Un cîntec de plugărie nu poate fi cîntat cînd oamenii nu ară; dacă e, atunci încetează să mai fie un cîntec popular şi devine altceva. Nostalgia emigrantului a

păstrat vechile datini şi cîntece în exilul oraşului şi le-a intensificat poate atracţia, căci îi alinau durerea dezrădăcinării. În afara oraşelor şi a fabricilor însă, dubla revoluţie transformase — sau, mai exact, spus devastase — viaţa rurală numai pe bucăţi, mai ales în unele regiuni din Irlanda şi Anglia, unde vechiul fel de viaţă a devenit imposibil.

Într-adevăr, chiar şi în, industrie transformarea socială nu mersese aşa de departe pînă în anii '40 ca să distrugă complet cultura mai veche; cu atît mai mult cu cît în Europa apuseană, meşteşugurile şi manufacturile avuseseră la dispoziţie cîteva secole în care să dezvolte un model de cultură, să zicem, semiindustrială. În zonele rurale minerii şi ţesătorii îşi exprimau nădejdile şi protestul în cîntece tradiţionale, pe care Revoluţia Industrială n-a făcut decît să le înmulţească şi să le acutizeze. Fabrica nu avea nevoie de cîntece de muncă, dar multe activităţi incidentale dezvoltării economice aveau nevoie de ele şi le-au plăsmuit după vechiul tipic: cîntecul de cabestan al marinarilor de pe marile veliere aparţine acestei vîrste de aur a cîntecului popular "industrial" din prima jumătate a secolului nouăsprezece, ca şi baladele vînătorilor de balene din Groenlanda, baladele minereşti precum *The Ballad of the Coal-owner* sau *The Lament of the Pitman's Wife* sau lamentaţia ţesătorului[28]. În oraşele preindustriale, comunităţile de meşteşugari şi muncitori domestici au creat o intensă cultură de ştiutori de carte în care sectarismul protestant se combina sau concura cu radicalismul iacobin pentru a stimula autodidacticismul, Bunyan şi John Calvin cu Tom Paine şi Robert Owen. Biblioteci, capele şi institute, grădini şi colivii în care artizanul "procopsit" îşi creştea exemplarele artificial exagerate de flori, porumbei şi cîini, umpleau aceste comunităţi militante şi independente de muncitori calificaţi; în Anglia, Norwich era renumit nu doar pentru spiritul său republican şi ateu, ci şi pentru canarii care îi fac şi astăzi faima[29]. Dar adaptarea vechilor cîntece populare la viaţa industrială nu a supravieţuit (decît în SUA) impactului cu era fontei şi a căilor ferate, iar vechile comunităţi de muncitori calificaţi, precum Dunfermline al vechilor ţesători de pînză de in, au căzut pradă fabricii şi maşinii. După 1840 s-au ruinat complet.

Deocamdată nu mare lucru înlocuia vechea cultură. În Marea Britanie, de pildă, felul de trai complet industrial s-a instalat în drepturi depline abia în anii '70 şi '80. Perioada dintre criza vechilor moduri de viaţă tradiţionale şi acest moment a fost de aceea în multe privinţe cea mai teribilă perioadă dintr-o epocă ce a fost în totalitatea ei teribil de grea pentru sărăcimea muncitoare. Nici în marile oraşe nu s-a dezvoltat în

perioada noastră vreo schiță de cultură populară — fie și comercială, spre deosebire de cea din micile comunități, care era creată de consumatorii ei.

E adevărat că orașul mare, în special capitala, conținea deja importante instituții care satisfăceau nevoile culturale ale săracilor, sau ale "oamenilor de rînd", deși adesea — într-un mod destul de caracteristic — și pe cele ale aristocraților. Acestea erau însă roadele secolului optsprezece, a cărui contribuție la evoluția artelor de masă a fost adesea trecută cu vederea. Teatrele populare de la periferia Vienei, teatrul în dialect din orașele italienești, opera populară (spre deosebire de cea de curte), commedia dell'arte și spectacolele ambulante de pantomimă, boxul și cursele sau versiunea democratizată a luptei spaniole cu tauri[30] au fost toate produsele secolului optsprezece; foiletonul ilustrat și broșura, ale unei perioade și mai timpurii. Formele cu adevărat noi de distracție urbană în marile orașe au fost produse secundare ale tavernei sau ale crîșmei, care a devenit din ce în ce mai mult o sursă de confort secular pentru sărăcimea muncitoare în dezorganizarea ei socială, precum și ultima baricadă urbană a ceremonialului și a cîtorva obiceiuri tradiționale, păstrate și intensificate de breslele companionilor, de uniunile sindicale și de "societățile amicale" ritualizate. Sala de dans și cabaretul (music hall) aveau să ia naștere pe lîngă taverne; dar la 1848, răspîndirea lor era mică, chiar și în Marea Britanie, deși apariția lor fusese consemnată încă din anii '30[31]. Celelalte noi forme de distracție urbană au evoluat din bîlciul din zi de tîrg, întotdeauna însoțit de saltimbanci, scamatori etc. itineranți. În orașele mari, bîlciul s-a fixat permanent; chiar și în anii '40, amestecătura de "atracții", teatre, speculanți, hoți de buzunare și băieți de prăvălie de pe unele bulevarde din Paris îi inspira pe intelectualii romantici și-i amuza pe oamenii de rînd.

Gustul popular a determinat de asemenea forma și ornamentația acelor relativ puține bunuri de consum individualizate pe care industria le producea în principal pentru piața sărăcilor: cănile care comemorau triumful Legii reformei, marele pod de fier peste rîul Wear sau magnificele corăbii cu trei catarge de pe Atlantic; stampele ieftine care imortalizau sentimentul revoluționar, patriotismul și crimele celebre; puținele articole de mobilier și îmbrăcăminte pe care sărăcii și le puteau permite. Dar, în mare, orașul și în special noul oraș industrial rămînea un loc sterp, ale cărui puține amenități — spațiile libere, zilele de vacanță — erau diminuate treptat de pecinginea devoratoare a clădirilor, de emanațiile care otrăveau natura,

şi de imperativul muncii neîntrerupte, în unele cazuri întărit de disciplina severă a sabatului impusă de clasele de mijloc. Doar noua lumină de gaz şi ici colo vitrinele magazinelor de pe străzile principale anticipau culorile vii ale vieţii de noapte în oraşul modern. Dar marea metropolă modernă şi stilul de viaţă al populaţiei urbane moderne nu aveau să apară decît în a doua jumătate a secolului nouăsprezece. În prima jumătate, a prevalat distrugerea sau, în cazurile mai fericite, a fost ţinută la distanţă.

NOTE

[1]S. Laing, *Notes of a Traveller on the Social and Political State of France, Prussia, Switzerland, Italy and other parts of Europe, 1842* (ed. 1854), p. 275.

[2]Civilizaţiile extraeuropene nu vor fi examinate aici, decît dacă au fost afectate de dubla revoluţie, ceea ce în această perioadă nu s-a întîmplat mai deloc.

[3]Pe lîngă *Flautul fermecat*, am putea menţiona operele timpurii ale lui Verdi, care au fost aplaudate ca expresii ale naţionalismului italian, *La Muette de Portici* a lui Auber, care a stîrnit revoluţia belgiană din 1830, *Viaţa pentru ţar* a lui Glinka şi diverse "opere naţionale", precum cea maghiară *Hunyady László* (1844), care-şi păstrează încă locul în repertoriul local datorită asociaţiilor naţionaliste.

[4]În cea mai mare parte a Europei, nu existau destui oameni ştiutori de carte şi conştienţi din punct de vedere politic pentru ca arta recent inventată a reproducerii litografice, de pildă, să se poată răspîndi prea mult. Dar realizările excepţionale ale unor mari artişti revoluţionari în acest mediu şi în altele înrudite — de ex. *Dezastrele războiului* şi *Caprichos* ale lui Goya, ilustraţiile vizionare ale lui William Blake, precum şi litografiile şi caricaturile lui Daumier arată cît de puternică era atracţia acestor tehnici propagandistice.

[5]*Oeuvres Complètes*, XIV, p. 17.

[6]H.E. Hugo, *The Portable Romantic Reader* (1957), p. 58.

[7]Fragmente Vermischten Inhalts. (Novalis, *Schriften* (Jena, 1923), III, p. 45-46.)

[8]Din *The Philosophy of Fine Art* (London, 1920), V.I., p. 106 f.

[9]Deoarece "romantismul" a fost adesea sloganul şi declaraţia unor grupuri restrînse de artişti, riscăm să-i dăm un sens prea îngust, neistoric, dacă rezervăm termenul numai pentru aceştia sau îi excludem complet pe cei care gîndeau altfel.

[10]E.C. Batho, *The Later Wordsworth* (1933), p. 227, vezi şi p. 46-47, 197-199.

[11]Groaznicul Ferdinand al Spaniei, care l-a menţinut pe revoluţionarul Goya sub patronajul său, în ciuda provocărilor, şi artistice, şi politice, a fost o excepţie.

[12]Mario Praz, *The Romantic Agony* (Oxford, 1933).

[13]Mme de Staël, George Sand, pictoriţele Mme Vigée Lebrun şi Angelica Kauffman în Franţa, Bettina von Arnim, Annette von Droste-Huelshoff în Germania. Femeile-scriitoare fuseseră, desigur, de multă vreme prezente în Anglia burgheză, unde romanul era privit ca o sursă "respectabilă" de venit pentru fetele bine crescute. Fanny Burney, Mrs Radcliffe, Jane Austen, Mrs. Gaskell, surorile Brontë fac toate parte, complet sau parţial, din perioada noastră, laolaltă cu poeta Elizabeth Barrett Browning.

[14]L. Chevalier, *Classes Laborieuses et Classes Dangereuses à Paris dans la première moitié du XIX siècle.* (Paris, 1958).

[15]Ricarda Huch, *Die Romantik*, I, p. 70.

[16]"O Hermann, O Dorothée! Gemütlichkeit!", scria Gautier, care, la fel ca toţi romanticii francezi, îi adora pe germani. "Ne semble-t-il que l'on entend du loin le cor du postillon?" Citat de P. Jourda, *L'exotisme dans la littérature française depuis Chateaubriand* (1939), p. 79.

[17]Cum trebuie să interpretăm popularitatea de care se bucurau în această perioadă dansurile de bal inspirate de cele populare, precum valsul, mazurca şi *schottische*, este o chestiune de gust. A fost cert o modă romantică.

[18]V. Hugo, *Oeuvres Complètes*, XV, p. 2.

[19]*Oeuvres Complètes*, IX (Paris, 1879), p. 212.

[20]Trebuie remarcat că aceasta e una dintre rarele perioade în care poeţii nu numai că au simpatizat cu extrema stîngă, ci au scris chiar poeme care erau totodată bune şi utilizabile în scopuri agitatorii. Distinsul grup de poeţi socialişti germani din anii '40 — Herwegh, Weerth, Freiligrath şi, desigur, Heine — merită menţionat, deşi *Masque of Anarchy* (1820), răspunsul dat de Shelley lui Peterloo, este poate cel mai mobilizator şi durabil poem de acest gen.

[21]Cf. M. Thibert, *Le rôle social de l'art d'après les Saint-Simoniens* (Paris nd.).

[22]P. Jourda, op. cit., p. 55-56.

[23]M. Capefigue, *Histoire des Grandes Opérations Financières*, IV, p. 252-253.

[24]*James Nasmyth, Engineer, An Autobiography*, ed. Samuel Smiles (ed. 1897), p. 177.

[25]Ibid. p. 243, 246, 251.

[26]E. Halévy, *History of the English People in the Nineteenth Century* (ed. broşată), I, p. 509.

[27]D.S. Landes, Vieille Banque et Banque Nouvelle, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, III, (1956), p. 205.

[28]Cf. discurile LP *'Shuttle and Cage' Industrial Folk Ballads*, (10T 13), *Row, Bullies, Row* (T7) şi *The Blackball Line* (T8), Topic, London.

[29]"Încă mai dăinuie cîte o casă veche," scria Francis Horner în 1879, "vîrîtă adînc în inima unui oraş, care îşi avea odinioară propria grădină — adesea a unui horticultor. Iată, de pildă, chiar aici, fereastra — curios de lungă şi de luminoasă — la care lucra ţesătorul aplecat peste război, putîndu-şi urmări florile la fel de îndeaproape cum îşi urmărea lucrul — îmbinînd utilul cu plăcutul... Dar filatura a înlocuit paşnica lui unealtă şi zidurile de cărămidă i-au înghiţit grădina." Citat de G. Taylor, *Nineteenth Century Florists and their Flowers* (*The Listener*, 23.6.1949). Ţesătorii din Paisley au fost horticultori deosebit de entuziaşti şi de riguroşi, recunoscînd numai opt flori vrednice de cultivare competitivă. Dantelarii din Nottingham cultivau trandafirul, care — spre deosebire de nalbă — încă nu devenise floarea muncitorului.

[30]În versiunea sa originală, aparţinea cavalerilor, şeful combatanţilor fiind călare; inovaţia de a ucide taurul de pe jos îi este atribuită prin tradiţie unui tîmplar din Ronda care a trăit în veacul al optsprezecelea.

[31]*Select Committee on Drunkenness* (Parl. Papers VIII, 1834), Q 571. În 1852, 28 de cîrciumi şi 21 de berării din Manchester (dintr-un total de 481 de cîrciumi şi 1 298 de berării la o populaţie de 303 000 de locuitori) ofereau numere muzicale. (John T. Baylee; *Statistics and Facts in reference to the Lord's Day* (London, 1852), p. 20

15

ŞTIINŢA

Să nu uităm niciodată că, mult înaintea noastră, ştiinţa şi filozofia au luptat împotriva tiranilor. Eforturile lor constante au făcut revoluţia. Ca oameni liberi şi recunoscători, se cuvine să le aşezăm ferm printre noi şi să le preţuim pentru totdeauna. Căci ştiinţa şi filozofia vor menţine libertatea pe care noi am cucerit-o.

Un membru al Convenţiei[1]

"Chestiunile de ştiinţă, remarcă Goethe, sînt prea adesea chestiuni de carieră. O singură descoperire îi poate aduce [omului de ştiinţă] faima şi-i poate asigura viitorul ca membru al cetăţii... Fiecare fenomen nou observat e o descoperire, fiecare descoperire e o proprietate. A tinge-te de proprietatea cuiva şi pasiunile îi sînt imediat stîrnite."

Convorbiri cu Eckermann, 21 decembrie 1823

I

Este întotdeauna primejdios să se facă o paralelă între artă şi ştiinţă, deoarece relaţia fiecăreia în parte cu societatea în care înfloresc este cu totul diferită. Totuşi, ştiinţele au reflectat şi ele în felul lor dubla revoluţie, în parte pentru că le-a impus noi cerinţe specifice, în parte pentru că le-a deschis posibilităţi noi şi le-a confruntat cu probleme noi, în parte pentru că însăşi existenţa ei le-a sugerat noi moduri de gîndire. Nu vreau să sugerez că evoluţia ştiinţelor între 1789 şi 1848 poate fi analizată exclusiv prin prisma mişcărilor din societatea din jurul lor. Cele mai multe activităţi omeneşti au propria lor logică internă, care le determină cel puţin în parte evoluţia. Planeta Neptun a fost descoperită în 1846, nu fiindcă ar fi existat ceva în afara astronomiei care să fi încurajat descoperirea ei, ci pentru că tabelele lui Bouvard din 1821 demonstrau că orbita planetei Uranus, care fusese descoperită în 1781, avea deviaţii neaşteptate de la cea calculată;

pentru că spre sfîrşitul anilor '30 aceste abateri deveniseră mai mari şi au fost atribuite provizoriu prezenţei unui corp ceresc necunoscut, şi pentru că diverşi astronomi s-au apucat să calculeze poziţia acelui corp. Cu toate acestea, chiar cel mai pasionat avocat al purităţii neprihănite a ştiinţei pure e conştient că gîndirea ştiinţifică poate fi cel puţin influenţată de treburi care sînt exterioare domeniului dat al unei discipline, dacă nu pentru altceva, cel puţin pentru că oamenii de ştiinţă, chiar şi cei mai aerieni dintre matematicieni, trăiesc într-o lume mai largă. Progresul ştiinţei nu e o simplă înaintare liniară, fiecare fază marcînd rezolvarea problemelor pe care le ridicase anterior explicit sau implicit, pentru a pune la rîndu-i probleme noi. Ştiinţa avansează totodată prin descoperirea de noi probleme, de noi feluri de a examina probleme vechi, de noi feluri de a aborda şi rezolva probleme vechi, de domenii de cercetare complet noi sau de noi metode teoretice şi practice de cercetare. Iar aici există destul loc pentru stimularea sau modelarea gîndirii de către factori externi. Dacă în fapt majoritatea ştiinţelor din perioada 1789-1848 ar fi avansat într-un mod strict liniar, aşa cum a fost cazul astronomiei, care în substanţă a rămas în cadrul ei newtonian, lucrul ar putea să pară neimportant. Dar aşa cum vom vedea, perioada noastră a fost una de cotituri radical noi în unele domenii de gîndire (ca în matematică), de deşteptare a unor ştiinţe care pînă atunci dormitaseră (chimia), de creaţie a unor ştiinţe practic noi (geologia) şi de injectare a unor noi idei revoluţionare în altele (ştiinţele sociale şi cele biologice).

Aşa s-a făcut că printre forţele exterioare care au influenţat dezvoltarea ştiinţifică, sarcinile date oamenilor de ştiinţă de către guvern sau industrie au fost cele mai puţin însemnate. Revoluţia franceză i-a mobilizat: geometrul şi inginerul Lazare Carnot a fost însărcinat cu efortul de război iacobin, iar matematicianul şi fizicianul Monge (ministru al marinei în 1792-1793) împreună cu o echipă de matematicieni şi chimişti au fost însărcinaţi cu producţia de război, aşa cum mai devreme chimistul şi economistul Lavoisier fusese însărcinat cu prepararea unui calcul estimativ al venitului naţional. A fost poate prima ocazie în istoria modernă sau în orice istorie cînd omul de ştiinţă profesionist a intrat în guvern, dar faptul a prezentat mai multă importanţă pentru guvern decît pentru ştiinţă. În Marea Britanie, industriile majore din perioada noastră erau textilele (prelucrarea bumbacului), cărbunele, fierul, căile ferate şi transporturile. Ingeniozitatea şi iscusinţa care le-au revoluţionat au aparţinut unor minţi empirice — chiar prea empirice. Eroul care a revoluţionat căile ferate brita-

nice a fost George Stephenson, din punct de vedere ştiinţific un analfabet, care putea mirosi însă ce face să meargă o maşină: mai degrabă un super-meşter decît un tehnolog. Încercările unor oameni de ştiinţă ca Babbage de a se face utili căilor ferate sau ale unor ingineri de planşetă ca Brunel de a le pune mai degrabă pe o temelie raţională decît pe una pur empirică nu au avut nici un succes.

În schimb, ştiinţa a beneficiat enorm de pe urma remarcabilei încurajări a învăţămîntului ştiinţific şi tehnic şi de pe urma sprijinului ceva mai puţin remarcabil acordat cercetării, care şi-au făcut apariţia în perioada noastră. Aici influenţa dublei revoluţii este foarte clară. Revoluţia Franceză a transformat învăţămîntul ştiinţific şi tehnic din ţara ei, mai ales prin înfiinţarea Şcolii Politehnice — *L'Ecole Polytechnique* (1795) —, care era destinată tehnicienilor de toate felurile, şi prin schiţarea într-o primă formă a Şcolii Normale Superioare — *L'Ecole Normale Superieure* (1794) —, ferm aşezată apoi de Napoleon ca parte din reforma generală a învăţămîntului secundar şi superior. Totodată revoluţia a trezit la viaţă amorţita Academie Regală (1795) şi a creat, prin Muzeul Naţional de Istorie Naturală (1794), primul centru veritabil de cercetare în alt domeniu decît fizica. Supremaţia ştiinţei franceze în aproape toată perioada noastră s-a datorat aproape sigur acestor fundamentări majore şi, în special, Politehnicii, un centru turbulent de iacobinism şi liberalism în perioada postnapoleoniană şi o pepinieră incomparabilă de mari matematicieni şi fizicieni teoretici. Politehnica a fost imitată la Praga, Viena şi Stockholm, la Sankt-Petersburg şi Copenhaga, în toată Germania şi Belgia, la Zürich şi în Massachusetts, dar nu în Anglia. Şocul Revoluţiei Franceze a trezit din letargie şi învăţămîntul din Prusia, iar noua Universitate de la Berlin (1806-1810), înfiinţată în urma revirimentului prusac, a devenit modelul celor mai multe universităţi germane, care la rîndul lor aveau să creeze canonul instituţiilor academice din toată lumea. Încă o dată, nu au avut loc astfel de reforme în Marea Britanie, unde revoluţia politică n-a cîştigat şi n-a cucerit. Dar imensa bogăţie a ţării, care făcea cu putinţă existenţa de laboratoare private precum cele ale lui Henry Cavendish şi James Joule, şi presiunea exercitată de inteligenţa din clasa mijlocie pentru un învăţămînt ştiinţific şi tehnic au avut rezultate comparabile. Contele Rumford, un aventurier iluminist peripatetic, a înfiinţat Institutul Regal — The Royal Institution — în 1799. Institutul a devenit celebru în primul rînd pentru faimoaselei prelegeri publice, dar importanţa lui reală a constat în cîmpul de acţiune unic al ştiinţei experimentale pe care l-a oferit lui Humphry Davy şi

Michael Faraday. A fost, de fapt, un exemplu precoce de laborator de cercetare. Asociaţii pentru propăşirea ştiinţei, ca Societatea Lunară din Birmingham şi Societatea Literară şi Filozofică din Manchester, au mobilizat sprijinul industriaşilor din provincii: John Dalton, întemeietorul teoriei atomice, provenea din ultima. Apoi radicalii lui Bentham au înfiinţat (sau, mai bine zis, au preluat şi au răsturnat) Institutul Mecanic din Londra — în prezent Birkbeck College — ca pe o şcoală pentru tehnicieni, Universitatea din Londra ca pe o alternativă la somnolenţa de la Oxford şi Cambridge, şi Asociaţia Britanică pentru Propăşirea Ştiinţei (1831) ca pe o alternativă la torpoarea aristocratică a decăzutei Societăţi Regale. Intenţia din spatele întemeierii acestor instituţii nu era aceea de a cultiva ştiinţa de dragul ştiinţei, ceea ce explică poate de ce instituţiile de cercetare pură şi-au făcut apariţia destul de încet. Chiar în Germania primul laborator universitar de chimie (cel al lui Liebig la Giessen) nu a fost înfiinţat decît în 1825. (Era, firește, de inspiraţie franceză.) Existau instituţii destinate să producă tehnicieni, ca în Franţa şi Marea Britanie, profesori, ca în Franţa şi Germania, sau să inoculeze tineretului ambiţia de a-şi sluji patria.

Epoca revoluţionară a mărit, aşadar, numărul de oameni de ştiinţă şi cărturari, precum şi producţia ştiinţifică. Mai mult, universul geografic al ştiinţei s-a lărgit în două feluri. În primul rînd, extinderea comerţului şi explorarea unor ţinuturi noi au deschis noi părţi ale lumii studiului ştiinţific şi au stimulat reflecţia asupra lor. Una dintre cele mai mari minţi ştiinţifice ale vremii, Alexander von Humboldt (1769-1859), şi-a adus contribuţiile în primul rînd astfel: ca neobosit călător, observator şi teoretician în domeniile geografiei, etnografiei şi istoriei naturale, deşi nobila lui sinteză a întregii cunoaşteri acumulate, *Kosmos* (1845-1859), nu poate fi îngrădită între limitele unei discipline anume.

În al doilea rînd, universul ştiinţei s-a lărgit îmbrăţişînd popoare şi ţări care pînă acum nu-şi aduseseră contribuţia decît în foarte mică măsură. Lista marilor oameni de ştiinţă în anul, să zicem, 1750, conţine puţine alte nume în afară de cele franceze, britanice, germane, italieneşti şi elveţiene. Însă cea mai scurtă listă de matematicieni de prim rang din prima jumătate a secolului nouăsprezece îi conţine pe Henrik Abel din Norvegia, Janos Bolyai din Ungaria şi Nikolai Lobacevski din şi mai îndepărtatul oraş Kazan. Din nou, ştiinţa pare să reflecte aici acea ascensiune a culturilor naţionale din afara Europei apusene care a fost un produs atît de marcant al epocii revoluţionare. Acest element naţional al ştiinţelor în expansiune

s-a reflectat la rîndu-i în declinul cosmopolitismului, care pînă atunci fusese atît de specific micilor comunităţi ştiinţifice din secolele şaptesprezece şi optsprezece. Vremea celebrităţii internaţionale itinerante, care se muta, ca Euler, de la Basel la Sankt-Petersburg, de acolo la Berlin, şi înapoi la curtea Ecaterinei, a trecut o dată cu vechile regimuri. De aici înainte, omul de ştiinţă stătea în interiorul ariei lui lingvistice, pe care o părăsea doar pentru vizite de scurtă durată, şi comunica cu colegii săi prin intermediul publicaţiilor erudite, care sînt un produs atît de tipic al acestei perioade: *Proceedings of the Royal Society* (1831), *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences* (1837), *Proceedings of the American Philosophical Society* (1838), sau al noilor reviste de specialitate, precum cea a lui Crelle *Journal für Reine und Angewandte Mathematik* sau *Annales de Chimie et de Physique* (1797).

II

Înainte de a putea judeca natura impactului revoluţiei duble asupra ştiinţelor, ar fi bine să trecem rapid în revistă peripeţiile lor în această perioadă. În mare, fizica clasică nu a fost revoluţionată. Cu alte cuvinte, a rămas în substanţă subordonată termenilor de referinţă stabiliţi de Newton, fie continuînd unele direcţii de cercetare deja schiţate din secolul optsprezece, fie extinzînd descoperiri fragmentare anterioare şi coordonîndu-le în sisteme teoretice mai ample. Cel mai important nou domeniu astfel deschis (şi cu cele mai imediate consecinţe tehnologice) a fost electricitatea sau, mai bine zis, electromagnetismul. Cinci date importante — patru din ele aparţinînd perioadei noastre — îi marchează progresul decisiv: 1786, cînd Galvani a descoperit curentul electric; 1799, cînd Volta şi-a construit bateria; 1800, cînd a fost descoperită electroliza; 1820, cînd Oersted a intuit legătura dintre electricitate şi magnetism; şi 1831, cînd Faraday a stabilit relaţiile dintre toate aceste forţe, devenind, incidental, iniţiatorul unei viziuni (aceea mai degrabă de "cîmpuri" fizice decît de tracţiuni şi deplasări mecanice) care anticipa epoca modernă: cea mai importantă dintre noile sinteze teoretice a fost descoperirea legilor termodinamicii, adică a relaţiilor dintre căldură şi energie.

Revoluţia care a prefăcut astronomia şi fizica în ştiinţe moderne avusese loc în secolul şaptesprezece; cea care a creat chimia era în plină desfăşurare în momentul de început al perioadei noastre. Dintre toate ştiinţele, aceasta a fost cea mai îndeaproape şi mai nemijlocit legată de practica industrială, în special de procesele de înălbire şi vopsire din industria textilă. În plus, creatorii ei erau nu numai oameni practici, aflaţi în legătură cu alţi oameni

practici (precum Dalton în Societatea Literară şi Filozofică din Manchester şi Priestley în Societatea Lunară din Birmingham), ci uneori revoluţionari politici, deşi de orientare moderată. Doi dintre ei au fost victimele Revoluţiei Franceze: Priestley, în mîinile liotei tory, pentru a fi simpatizat excesiv cu ea; marele Lavoisier la ghilotină, pentru a nu fi simpatizat suficient sau, mai curînd, pentru păcatul de a fi fost un mare om de afaceri.

Chimia, la fel ca fizica, era în primul rînd o ştiinţă franceză. Întemeietorul ei, Lavoisier (1743-1794), şi-a publicat fundamentalul *Traité Elémentaire de Chimie* în chiar anul revoluţiei, iar inspiraţia pentru progresul chimiei, în special pentru organizarea cercetării chimice, în alte ţări — chiar şi în cele care aveau să devină mai tîrziu centre majore de cercetare în domeniu, precum Germania — era tot franceză. Progresele majore înregistrate înainte de 1789 au constat în punerea unei ordini elementare în jungla experimentelor empirice prin elucidarea unor procese chimice fundamentale precum arderea şi a unor elemente fundamentale precum oxigenul. Fuseseră, de asemenea, introduse măsurătorile cantitative precise şi fusese schiţat un program de investigaţie temeinică a subiectului. Noţiunea crucială a teoriei atomice (concepută de Dalton 1803-1810) a făcut posibilă inventarea formulei chimice şi, o dată cu aceasta, a deschis calea pentru studiul structurii chimice. A urmat o abundenţă de noi rezultate experimentale. În secolul nouăsprezece chimia avea să fie una dintre cele mai viguroase ştiinţe şi, în consecinţă, a atras — cum face orice domeniu dinamic — un mare număr de oameni capabili. Totuşi, atmosfera şi metodele chimiei au rămas în mare parte cele ale secolului optsprezece.

Chimia avea însă o implicaţie revoluţionară — descoperirea că viaţa putea fi analizată în termenii chimiei anorganice. Lavoisier a descoperit că respiraţia e o formă de combustie a oxigenului. Woehler a descoperit (1828) că un compus întîlnit pînă atunci numai în fiinţe vii — ureea — putea fi sintetizat în laborator, deschizînd astfel vastul nou domeniu al chimiei organice. Deşi acel mare obstacol în calea progresului, credinţa că materia vie asculta de legi fundamental altele decît cele ale materiei inorganice, fusese serios ştirbit, totuşi nici progresele mecanicii nici cele ale chimiei nu i-au permis deocamdată biologiei să meargă prea departe. Cea mai importantă cucerire a ei din această perioadă, descoperirea lui Schleiden şi Schwann că toate vietăţile sînt compuse dintr-o multiplicitate de celule (1838-1839), stabilea un fel de echivalent al teoriei atomice în biologie; dar o biofizică sau o biochimie matură rămîneau ale viitorului îndepărtat.

O revoluţie şi mai profundă, dar prin natura subiectului mai puţin

evidentă decît în chimie, a avut loc în matematică. Spre deosebire de fizică, care era în continuare circumscrisă termenilor de referinţă din secolul şaptesprezece, şi de chimie, care a erupt prin falia din optsprezece, matematica din perioada noastră a intrat într-un univers total nou, depăşind cu mult lumea grecilor, care continua să domine aritmetica şi geometria plană, şi cea a secolului şaptesprezece, care domina analiza. Puţini nematematicieni vor aprecia profunzimea inovaţiilor introduse în ştiinţă de teoria funcţiilor cu variabile complexe (Gauss, Cauchy, Abel, Jacobi), de teoria grupurilor (Cauchy, Galois) sau a vectorilor (Hamilton). Dar pînă şi un mirean poate aprecia înrîurirea revoluţiei, prin care Lobacevski în Rusia (1826-1829) şi Bolyai în Ungaria (1831) au răsturnat cea mai permanentă certitudine intelectuală, geometria lui Euclid. Întreaga structură maiestuoasă şi de neclintit a logicii euclidiene se întemeiază pe anumite presupuneri, dintre care una, axioma că paralelele nu se întîlnesc niciodată, nu este nici de la sine înţeleasă, nici demonstrabilă. Astăzi poate părea elementară construirea unei geometrii la fel de logice pornind de la o altă presupunere fundamentală, de pildă (Lobacevski, Bolyai) că o infinitate de paralele la orice dreaptă L poate trece prin punctul P; sau (Riemann) că nici o paralelă la dreapta L nu trece prin punctul P; cu atît mai mult cu cît putem construi suprafeţe concrete cărora li se aplică aceste reguli. (Astfel, globul pămîntesc, întrucît este un glob, se conformează presupunerilor lui Riemann şi nu celor ale lui Euclid.) Dar a face astfel de presupuneri la începutul secolului nouăsprezece era un act de îndrăzneală intelectuală comparabil cu plasarea Soarelui în locul Pămîntului în centrul sistemului planetar.

III

Revoluţia matematicilor a trecut neobservată de toţi, în afară de cîţiva specialişti în subiecte notorii pentru distanţa lor imensă faţă de viaţa zilnică. Pe de altă parte, revoluţia din ştiinţele sociale nu putea să nu-l impresioneze pe ne-specialist, pentru că îl afecta vizibil, şi în general, se credea, în rău. Oamenii de ştiinţă şi savanţii amatori din romanele lui Thomas Love Peacock sînt scăldaţi în general în compasiune sau într-un ridicol afectuos; nu şi economiştii şi propagandiştii de la "Steam Intellect Society".

Au fost, de fapt, două revoluţii în ştiinţele sociale, ale căror cursuri converg pentru a produce marxismul, sinteza cea mai comprehensivă a ştiinţelor sociale. Prima, care a continuat pionieratul strălucit al raţionaliştilor din secolele şaptesprezece şi optsprezece, a stabilit legi echivalente

cu cele ale fizicii pentru populaţia umană. Primul ei triumf a fost construcţia unei teorii deductive sistematice pentru economia politică, care la 1789 era deja mult înaintată. A doua revoluţie, care în substanţă aparţine perioadei noastre şi este strîns legată de romantism, a fost descoperirea evoluţiei istorice (cf. şi mai sus, p. 276-277 şi 284-285 din prezentul manuscris).

Inovaţia îndrăzneaţă a raţionaliştilor clasici fusese aceea de a demonstra că ceva de felul unor legi logice obligatorii se aplicau conştiinţei umane şi liberului arbitru. Aşa erau "legile economiei politice". Convingerea că, la fel ca legile gravitaţiei (cu care erau adesea asemuite), acestea erau dincolo de simpatie sau antipatie le dădea o certitudine nemiloasă capitaliştilor de la începutul secolului nouăsprezece, iar pe oponenţii lor romantici tindea să-i umple de un antiraţionalism la fel de nestăpînit. În principiu desigur că economiştii aveau dreptate, deşi exagerau mult universalitatea postulatelor pe care-şi bazau deducţiile, capacitatea acelor multe "alte lucruri" de a rămîne "la fel"; tot aşa cum, uneori, îşi supraestimau propriile abilităţi intelectuale. Dacă populaţia unui oraş se dublează şi numărul de locuinţe din el nu creşte, atunci, alte lucruri rămînînd la fel, chiriile trebuie să crească, indiferent dacă cineva vrea sau nu. Enunţurile de acest fel au făcut forţa sistemului de raţionament deductiv construit de economia politică, mai ales în Marea Britanie, dar şi, în mai mică măsură, în vechi centre ale ştiinţei din Franţa, Italia şi Elveţia. Aşa cum am văzut, perioada 1776-1830 a cunoscut triumful ei cel mai răsunător. (Vezi mai sus p. 276-277.) I s-a adăugat prima prezentare sistematică a unei teorii demografice care avea pretenţia de a fi stabilit o relaţie mecanică şi, practic, inevitabilă între ratele exprimabile matematic de creştere a populaţiei şi respectiv a mijloacelor de subzistenţă. Lucrarea lui T. R. Malthus intitulată *Essay on Population* (1798) nu era nici atît de originală, nici atît de incitantă pe cît susţineau admiratorii ei, în entuziasmul descoperirii că cineva dovedise că săracii trebuie să rămînă pe veci săraci, iar generozitatea şi bunăvoinţa trebuiau să-i facă inevitabil şi mai săraci. Importanţa acestui eseu nu constă în meritele lui intelectuale, de altfel modice, ci în pretenţia de a fi întreprins un studiu strict ştiinţific al unui grup de decizii atît de individuale şi de capricioase precum cele sexuale, considerat ca un fenomen social.

Aplicarea metodelor matematice la societate a constituit un alt pas semnificativ făcut în acest răstimp. Aici oamenii de ştiinţă de limbă franceză au fost în frunte, ajutaţi, fără îndoială, de atmosfera matematică superbă a învăţămîntului francez. Astfel, Adolphe Quételet din Belgia, în tratatul său epocal *Sur l'Homme* (1835), a arătat că distribuţia statistică a caracte-

risticilor umane ascultă de legi matematice cunoscute, fapt din care desprindea, cu o confidenţă considerată după el excesivă, posibilitatea asimilării ştiinţelor sociale cu cele fizice. Posibilitatea de a face generalizări statistice despre populaţia umană şi de a emite predicţiuni ferme pe baza lor fusese de mult anticipată de către teoreticienii probabilităţii (punctul de pornire al lui Quételet în ştiinţele sociale) şi de către oameni care se bizuiau pe ea în practică, de pildă agenţii companiilor de asigurări. Dar Quételet şi grupul înfloritor de statisticieni, antropometri şi cercetători sociali care i-au fost contemporani au aplicat aceste metode la domenii mult mai vaste şi au creat instrumentul matematic major al cercetării fenomenelor sociale.

Aceste progrese au revoluţionat ştiinţele sociale în acelaşi fel în care a fost revoluţionată chimia: prin organizarea şi consolidarea unor cuceriri care existau deja în teorie. Dar ştiinţele sociale au reuşit să facă un important pas în plus, printr-o realizare cu totul originală, care la rîndul ei a fertilizat ştiinţele biologice şi chiar pe cele fizice, cum a fost cazul geologiei. Este vorba despre descoperirea procesului de evoluţie logică a istoriei, dincolo de simpla succesiune cronologică a evenimentelor. Legăturile acestei inovaţii cu dubla revoluţie sînt atît de evidente, încît nu mai trebuie argumentate. Astfel, ştiinţa care a devenit cunoscută sub numele de sociologie (termenul a fost inventat de A. Comte în jurul anului 1830) a ţîşnit direct din critica capitalismului. Comte însuşi, îndeobşte socotit întemeietorul ei, şi-a început cariera ca secretar privat al pionierului socialismului utopic, contele de Saint-Simon[2], iar cel mai formidabil teoretician contemporan al teoriei lui Comte, Karl Marx, a văzut în ea în primul rînd o pîrghie pentru a răsturna lumea.

Introducerea istoriei printre subiectele academice este poate aspectul cel mai puţin important al acestei istorizări a ştiinţelor sociale. E adevărat că un potop de scrieri istorice a inundat Europa în prima jumătate a secolului nouăsprezece. Rareori au fost mai mulţi oameni care să încerce să definească lumea în care trăiau scriind volume întregi despre trecutul ei, adeseori pentru prima oară: Karamzin în Rusia (1818-1824), Geijer în Suedia (1832-1836), Palacki în Boemia (1836-1867) sînt părinţii istoriografiei din ţările lor. În Franţa nevoia de a înţelege prezentul prin trecut a fost deosebit de puternică, iar acolo revoluţia însăşi a devenit curînd subiect de studiu intens şi părtinitor pentru Thiers (1823, 1843), Mignet (1824), Buonarroti (1828), Lamartine (1847) şi marele Jules Michelet (1847-1853). A fost o perioadă eroică pentru istoriografie, dar puţine din scrierile lui

Guizot, ale lui Augustin Thierry şi ale lui Michelet în Franţa, ale danezului Niebuhr şi ale elveţianului Sismondi, ale lui Hallam, ale lui Lingard şi ale lui Carlyle în Marea Britanie, ca şi ale nenumăraţilor profesorilor germani au rezistat pînă astăzi, cînd sînt citite cel mult ca documente istorice, ca literatură sau, ocazional, ca o mărturie a geniului.

Cele mai durabile rezultate ale acestei deşteptări istorice au ţinut de domeniul documentării şi al tehnicii istorice. Colecţionarea de relicve ale trecutului, scrise sau nescrise, a devenit o pasiune unanimă. Poate că era şi o încercare de a-l apăra de atacurile însutite ale prezentului, deşi cel mai important stimul a fost, probabil, naţionalismul: în sînul naţiunilor care nu se deşteptaseră încă, istoricul, lexicograful şi culegătorul de folclor au fost de multe ori chiar întemeietorii conştiinţei naţionale. Cît despre francezi, aceştia au înfiinţat o Ecole de Chartes (1821), englezii un Public Record Office (1838), iar nemţii au început publicarea seriei Monumenta Germaniae Historiae (1826), în vreme ce prolificul Leopold von Ranke (1795-1886) a enunţat doctrina că istoria trebuie să se bazeze pe evaluarea scrupuloasă a izvoarelor primare. Între timp, aşa cum am văzut (în capitolul 14), lingviştii şi folcloriştii au produs dicţionarele fundamentale ale limbilor lor şi principalele culegeri de tradiţii orale ale popoarelor lor.

Introducerea istoriei în ştiinţele sociale a avut efecte imediate în drept, unde Friedrich Karl von Savigny a întemeiat şcoala istorică de jurisprudenţă (1815), în teologie, unde aplicarea criteriilor istorice — mai ales în cartea lui D.F. Strauss *Leben Jesu* (1835) — i-a oripilat pe fundamentalişti, în special în filologie, ştiinţă complet nouă. Şi ea s-a dezvoltat în primul rînd în Germania, care era de departe cel mai viguros centru de răspîndire a metodei istorice. N-a fost o întîmplare că Marx era german. Stimulul extern pentru dezvoltarea filologiei a fost cucerirea unor societăţi extraeuropene. Primele investigaţii ale sanscritei datorate lui Sir William Jones (1786) au fost rezultatul cuceririi Bengalului de către britanici; descifrarea hieroglifelor de către Champollion (principala sa lucrare pe acest subiect a apărut în 1824) s-a datorat expediţiei lui Napoleon în Egipt; elucidarea scrierii cuneiforme de către Rawlinson (1835) oglindea ubicuitatea ofiţerilor coloniali britanici. Dar filologia nu s-a limitat la descoperiri, descrieri şi clasificări. În mîinile unor mari savanţi germani precum Franz Bopp (1791-1867) şi fraţii Grimm a devenit a doua ştiinţă socială propriu-zisă; altfel spus, a doua care a descoperit legi generale aplicabile unui domeniu în aparenţă atît de schimbător precum cel al comunicării umane. (Prima a fost economia politică.) Spre deosebire însă de legile economiei politice,

cele filologice erau fundamental istorice sau mai degrabă evoluţioniste[3].

La temelia lor se afla descoperirea că un mare număr de limbi, cele indo-europene, erau înrudite între ele; la aceasta se adăuga faptul evident că fiecare limbă europeană scrisă existentă suferise schimbări considerabile în cursul veacurilor şi, pesemne, continua să sufere schimbări. Problema nu era doar aceea de a dovedi şi a clasifica aceste înrudiri prin comparaţie ştiinţifică, o muncă cu care la acea vreme se ocupau mulţi (de pildă, în anatomia comparată, Cuvier). Era de asemenea şi în primul rînd aceea de a elucida evoluţia lor istorică de la ceea ce trebuia să fi fost originea lor comună. Filologia a fost cea dintîi ştiinţă pentru care evoluţia a fost concepţia sa centrală. A avut, desigur, noroc, fiindcă Biblia nu spunea mai nimic despre istoria limbilor, în vreme ce, aşa cum biologii şi geologii ştiau prea bine pe propria piele, despre creaţia globului pămîntesc şi istoria începuturilor lui spunea chiar prea multe. Ca urmare, filologul avea mai puţine şanse să fie udat de apele potopului lui Noe sau trîntit la pămînt de cursa cu obstacole din capitolul I al *Facerii* decît nefericitul său confrate. Versetul biblic "În vremea aceea era în tot pămîntul o singură limbă şi un singur grai la toţi" (*Fac.* 11.1) era de partea lui. Dar filologia mai avea noroc şi pentru că dintre toate ştiinţele sociale, ea nu studia în mod direct fiinţele omeneşti, care se supără întotdeauna cînd li se sugerează că acţiunile lor ar putea fi determinate de altceva afară de liberul lor arbitru, ci cuvintele, care nu sînt supărăcioase. În consecinţă, a fost lăsată să se confrunte în voie cu problema fundamentală a ştiinţelor istorice, şi anume cum să raporteze imensa şi aparent capricioasa varietate individuală din viaţa reală la acţiunea unor legi generale invariabile.

Primii filologi nu au avansat, de fapt, prea departe în direcţia explicării schimbărilor lingvistice, deşi Bopp însuşi a propus deja o teorie a originii inflexiunii gramaticale. Au stabilit însă un fel de tablou genealogic al limbilor indo-europene. Au făcut un număr de generalizări inductive despre ratele relative de modificare pentru diverse elemente lingvistice şi cîteva generalizări istorice de largă întindere, de ex. "legea lui Grimm" (care a arătat că toate limbile germanice au cunoscut anumite modificări consonantice, iar, cîteva secole mai tîrziu, o parte din dialectele germanice au suferit o altă modificare similară). Însă pe parcursul tuturor acestor explorări de început, ei nu s-au îndoit nicicînd că stabilirea unei succesiuni cronologice sau inventarierea variaţiunilor nu erau suficiente pentru a înţelege evoluţia limbilor, care trebuia explicată prin legi lingvistice generale, asemănătoare cu legile ştiinţifice.

IV

Biologul şi geologul au fost mai puţin norocoşi. Şi pentru ei istoria era problema principală, deşi studiul pămîntului era (prin minerit) strîns legat de chimie, iar studiul vieţii (prin medicină) strîns legat de fiziologie şi (prin descoperirea crucială că elementele chimice din materia vie şi cea anorganică erau aceleaşi) de chimie. Pentru geolog însă, în orice caz, problemele cele mai evidente erau legate de istorie — de pildă, cum să explice distribuţia uscatului şi a apei, munţii şi, mai ales, straturile demarcate atît de clar.

Dacă problema istorică a geologiei era aceea de a explica evoluţia pămîntului, cea a biologiei era dubla problemă de a explica atît dezvoltarea individuală din ou, sămînţă sau spor, cît şi evoluţia speciei. Legătura dintre ele era dovedită de evidenţa fosilelor, care se găseau selectiv în anumite straturi geologice şi nu în altele. Un inginer de asanări englez, William Smith, a descoperit în 1790 că succesiunea istorică a straturilor putea fi datată cel mai bine prin fosilele lor caracteristice, iluminînd astfel simultan ambele ştiinţe (biologia şi geologia) prin operaţiunile concrete ale Revoluţiei Industriale.

Problema fusese atît de evidentă, încît se încercase deja schiţarea unor teorii evoluţioniste; să notăm, pentru lumea animală, pe cea a zoologului la modă, uneori împrăştiat, Comte de Buffon (*Les Epoques de la Nature*, 1778). În deceniul Revoluţiei Franceze, asemenea teorii s-au înmulţit rapid. Reflexivul James Hutton din Edinburgh (*Theory of the Earth*, 1795) şi excentricul Erasmus Darwin, care a strălucit în Societatea Lunară din Birmingham şi şi-a scris cîteva lucrări ştiinţifice în versuri (*Zoonomia*, 1794) au propus teorii destul de complete de evoluţie a pămîntului şi a speciilor vegetale şi animale. Laplace (1796) a formulat teoria evoluţiei sistemului solar, teorie anticipată de filozoful Immanuel Kant, iar Pierre Cabanis, cam în aceeaşi epocă, privea chiar şi facultăţile mentale ale omului ca un produs al evoluţiei istorice. În 1809, biologul francez Lamarck a formulat prima teorie modernă sistematică majoră a evoluţiei, bazată pe moştenirea caracteristicilor dobîndite.

Nici una dintre aceste teorii nu a triumfat. Curînd s-au lovit de o rezistenţă îndîrjită din partea celor care, precum The Tory Quarterly Review, îşi declarau peremptoriu "ataşamentul general faţă de cauza Revelaţiei"[4].

Ce urma să se întîmple cu potopul lui Noe? Ce mai rămînea din creaţia distinctă a tuturor speciilor, ca să nu mai vorbim de om? Ce avea să se aleagă, mai presus de toate, de stabilitatea socială? Nu numai preoţi simpli şi politicieni mai puţin simpli erau tulburaţi de asemenea reflecţii. Însuşi marele Cuvier, părintele studiului sistematic al fosilelor (*Recherches sur les ossements fossiles*, 1812), a respins evoluţia în numele Providenţei. Mai bine să se închipuie o serie de catastrofe geologice, urmate de o serie de re-faceri divine — cu greu puteau fi negate schimbările geologice, spre deosebire de cele biologice —, decît să se umble la Scriptură şi la Aristotel. Bietul Dr. Lawrence, care a răspuns la teoria lamarckiană propunînd o teorie a evoluţiei prin selecţie naturală asemănătoare cu a lui Darwin, a fost silit de protestele vehemente ale conservatorilor să-şi retragă din circulaţie cartea sa *Natural History of Man* (1819). Fusese atît de nesăbuit, încît nu numai că discutase evoluţia omului, ci arătase chiar care erau implicaţiile ideilor lui pentru societatea contemporană. Retractarea i-a conservat postul, i-a asigurat viitorul şi o conştiinţă proastă pentru tot restul vieţii, pe care şi-o uşura măgulind tipografi radicali îndrăzneţi care din vreme în vreme răspundeau tipărindu-i incendiara operă.

Abia în anii '30 — cînd, să remarcăm, politica făcuse o nouă cotitură spre stînga — au apărut teorii evoluţioniste mature în geologie, o dată cu publicarea tratatului lui Lyell *Principles of Geology* (1830-1833), care a spulberat o dată pentru totdeauna rezistenţa neptunienilor, care susţineau, sprijinindu-se pe Biblie, că toate mineralele fuseseră precipitate din soluţiile apoase care acoperiseră odinioară toată faţa pămîntului (cf. *Facerea* 1.7-9), şi a catastrofiştilor, care îmbrăţişau linia disperată a lui Cuvier.

În acelaşi deceniu, Schmerling, activînd în Belgia, şi Boucher de Pertes, care, din fericire, a preferat arheologia postului de şef al vămii din Abbeville, au prezis un eveniment şi mai alarmant: descoperirea acelor fosile ale omului preistoric a căror posibilitate fusese negată din răsputeri[5]. Dar conservatorismul ştiinţific a continuat să respingă această perspectivă îngrozitoare pe temeiul lipsei de dovezi îndestulătoare, pînă la descoperirea omului din Neanderthal în 1856.

Următoarele ipoteze trebuiau să fie acum acceptate: (a) că în cursul timpului, cauzele aflate acum în act transformaseră pămîntul din starea lui originară pînă în prezent; (b) că această transformare durase un timp cu mult mai lung decît orice durată care putea fi calculată din Scriptură; şi (c) că succesiunea de straturi geologice dezvăluia o succesiune de forme evolutive de animale şi, ca urmare, implica evoluţia biologică. Semnificativ

e faptul că printre cei care le-au acceptat cel mai lesne, ba chiar au arătat cel mai mare interes faţă de problemele evoluţiei, s-au numărat nespecialiştii de orientare radicală din rîndul burgheziei britanice (excepţie făcînd, ca întotdeauna, supărătorul Dr. Andrew Ure, cunoscut pentru imnurile sale de laudă închinate fabricii). Oamenii de ştiinţă au acceptat mai greu ştiinţa. Faptul e mai puţin surprinzător dacă ne gîndim că geologia era în această perioadă singura ştiinţă destul de potrivită pentru un gentleman (poate fiindcă era practicată în aer liber, preferabil în cadrul unor costisitoare "tururi geologice") ca să fie predată la Oxford şi Cambridge.

Evoluţia biologică însă rămînea în continuare în urmă. Abia după înfrîngerea revoluţiilor de la 1848 acest subiect exploziv a fost din nou reluat; şi chiar atunci Charles Darwin l-a manevrat cu prudenţă considerabilă şi ambiguitate, ca să nu spunem, cu nesinceritate. Chiar şi investigaţiile conduse în paralel prin embriologie au fost temporar abandonate. Şi aici primii naturalişti germani, precum Johann Meckel din Halle (1781-1833), sugeraseră că în timpul dezvoltării lui, embrionul unui organism recapitula evoluţia speciei. Dar această "lege biogenetică", deşi sprijinită la început de unii, precum Rathke, care a descoperit că embrionii de pasăre treceau printr-un stadiu în care aveau operculi (1829), a fost respinsă de formidabilul Von Baer din Königsberg şi Sankt-Petersburg — fiziologia experimentală pare să fi avut o atracţie specială pentru cercetătorii din regiunile slavone şi din cele baltice[6] — şi n-a fost mai reluată pînă după Darwin.

Între timp teoriile evoluţioniste făcuseră un progres impresionant în studiul societăţii. Acest progres însă nu trebuie exagerat. Perioada dublei revoluţii aparţine preistoriei tuturor ştiinţelor sociale, cu excepţia economiei politice, a lingvisticii şi poate a statisticii. Chiar succesul său cel mai formidabil, teoria coerentă a evoluţiei sociale propusă de Marx şi Engels, nu era deocamdată mult mai mult decît o presupunere strălucită, enunţată într-un superb pamflet-schiţă — sau pusă la baza unei naraţiuni istorice. Construcţia fermă a temeiurilor ştiinţifice pentru studiul societăţii umane n-a avut loc decît în a doua jumătate a secolului nouăsprezece.

Aşa s-a întîmplat în domeniile antropologiei sociale sau etnografiei, al preistoriei, al sociologiei şi al psihologiei. Faptul că în perioada noastră aceste domenii de studiu au fost numite sau că pentru prima dată au fost formulate pretenţii explicite cu privire la fiecare dintre ele pentru a li se recunoaşte statutul de ştiinţe de sine stătătoare cu propriile lor norme specifice — în 1843 John Stuart Mill a fost cel dintîi care a pretins lucrul

acesta pentru psihologie — este important. Faptul că în Franţa şi Anglia s-au constituit Societăţi Etnologice distincte (1839, 1843) pentru a studia "rasele omeneşti" este la fel de semnificativ, cum semnificativă este şi multiplicarea anchetelor sociale statistice, precum şi a societăţilor de statistică între 1830 şi 1848. Dar "instrucţiunile generale pentru călători" ale Societăţii Etnologice Franceze, care-i îndemnau pe aceştia "să descopere ce amintiri va mai fi păstrat un popor despre originile sale... ce revoluţii a cunoscut în limba şi în obiceiurile sale (*moeurs*), în arte, în ştiinţe şi în prosperitate, în puterea sa politică sau în guvernămînt, din cauze interne sau datorită cotropirilor străine"[7] nu sînt altceva decît un program; deşi, într-adevăr, unul cu un profund conţinut istoric. De altfel, importante pentru perioada noastră au fost nu atît rezultatele ştiinţelor sociale (cu toate că a fost acumulată o cantitate considerabilă de material descriptiv), cît tendinţa lor materialistă fermă, exprimată prin hotărîrea de a explica diferenţele sociale dintre oameni prin factori de mediu, şi devotamentul la fel de ferm faţă de cauza evoluţiei: nu scrisese Chavannes în 1787, la începuturile etnologiei, că aceasta era "istoria progresului popoarelor către civilizaţie"?[8]

Un produs secundar dubios al dezvoltării incipiente a ştiinţelor sociale trebuie însă menţionat pe scurt: e vorba de teoria raselor. Existenţa de diferite rase (sau mai degrabă culori) de oameni fusese mult discutată în secolul optsprezece, cînd problema unei creaţii unice sau multiple a omului dăduse deja de gîndit. Demarcaţia între monogenişti şi poligenişti nu era atît de simplă. În primul grup erau reuniţi cei care credeau în evoluţie şi în egalitate, laolaltă cu cei uşuraţi să constate că cel puţin în privinţa aceasta ştiinţa nu intra în conflict cu Scriptura: predarwiniştii Pritchard şi Lawrence laolaltă cu Cuvier. Al doilea grup, în schimb, conţinea nu numai oameni de ştiinţă de bună-credinţă, ci şi rasişti din sudul sclavagist al Statelor Unite ale Americii. Aceste discuţii despre rasă au declanşat o adevărată explozie de antropometrie, bazată mai ales pe colecţionarea, clasificarea şi măsurarea de cranii, practică încurajată totodată de straniul hobby contemporan al frenologiei, care încerca să descifreze caracterul în configuraţia testei. În Marea Britanie şi Franţa au fost fondate societăţi frenologice (1823, 1832), deşi subiectul a dispărut curînd din orizontul ştiinţei.

În acelaşi timp, un amestec de naţionalism, radicalism, istorie şi observaţii *in situ* a introdus subiectul la fel de primejdios al caracterelor naţionale sau rasiale permanente. În anii de pionierat '20, fraţii Thierry, istorici şi revoluţionari francezi, se lansaseră în studiul cuceririi normande şi al

galilor, demers care se oglindeşte şi azi în acea proverbială primă frază din manualul de citire al şcolarului francez: Nos ancêtres les Gaulois..., ca şi pe ambalajul siniliu al ţigărilor Gauloise. Ca buni radicali ce erau, susţineau că poporul francez cobora din gali, iar aristocraţia din cotropitorii săi teutoni, argument folosit mai tîrziu în scopuri conservatoare de unii rasişti din clasele de sus precum Contele de Gobineau. Convingerea că zestrea genetică a unei rase supravieţuia — idee îmbrăţişată cu un zel explicabil de un naturalist galez precum W. Edwards pentru celţi — se potrivea de minune cu mentalitatea unei epoci în care oamenii aspirau să descopere individualitatea misterioasă şi romantică a naţiunilor lor, să-şi aroge dacă erau revoluţionari misiuni mesianice sau să atribuie bogăţia şi puterea de care se bucurau unei "superiorităţi înnăscute". (Nu şi să atribuie sărăcia şi servitutea unei inferiorităţi înnăscute:) Trebuie spus totuşi că abuzurile cele mai grave nu au avut loc decît după sfîrşitul perioadei noastre.

V

Cum s-ar putea explica aceste înnoiri ştiinţifice? Cum anume se leagă ele de celelalte schimbări istorice din perioada dublei revoluţii? Că există legături, şi încă dintre cele mai evidente, este un lucru cert. Problemele teoretice ale maşinii cu abur l-au condus pe strălucitul Sadi Carnot în 1824 la descoperirea cea mai fundamentală din fizica secolului nouăsprezece, cele două legi ale termodinamicii (*Reflexions sur la puissance motrice du feu*[9]), deşi aceasta n-a fost singura abordare a problemei. Marile progrese ale geologiei şi ale paleontologiei datorau mult zelului cu care scurmau pămîntul inginerii din industrie şi constructorii, precum şi cei din minerit. Nu degeaba Marea Britanie a devenit ţara geologiei prin excelenţă, înfiinţînd un registru naţional de geologie (Geological Survey) în 1836. Catagrafia resurselor minerale le furniza chimiştilor un mare număr de compuşi anorganici de analizat, în vreme ce mineritul, ceramica, metalurgia, textilele, noile industrii de gaz lampant şi de chimicale şi agricultura le stimulau eforturile. Iar entuziasmul solidului burghez radical britanic şi al aristocraticului whig nu numai faţă de cercetarea aplicată, ci şi faţă de cele mai îndrăzneţe progrese, de care însăşi ştiinţa constituită se ferea, este o dovadă suficientă că progresul ştiinţific al perioadei noastre nu poate fi despărţit de stimulul Revoluţiei Industriale.

Tot astfel implicaţiile ştiinţifice ale Revoluţiei Franceze sînt evidente în ostilitatea deschisă sau mascată cu care aripa conservatoare şi cea

moderată au întîmpinat ceea ce ele considerau a fi consecinţele fireşti ale subversiunii raţionaliste şi materialiste a secolului optsprezece. Înfrîngerea lui Napoleon a adus cu sine un val de obscurantism. "Matematicile au fost lanţurile cugetului omenesc, a exclamat alunecosul Lamartine, respir, şi iată că sînt sparte." Lupta dintre stînga combativă, proştiinţifică şi anticlericală, care în rarele-i momente de victorie a edificat majoritatea instituţiilor în ce lucrează oamenii de ştiinţă francezi, şi dreapta antiştiinţifică, care s-a străduit din răsputeri să-i scoată din pîine[10], continuă şi azi. Asta nu înseamnă că oamenii de ştiinţă francezi sau de altundeva au fost în această perioadă îndeosebi revoluţionari. Unii erau, ca băiatul de aur Evariste Galois, care a alergat pe baricade în 1830, a fost persecutat ca rebel şi ucis într-un duel provocat de duşmanii lui politici în 1832, cînd avea douăzeci şi unu de ani. Generaţii de matematicieni s-au hrănit din ideile profunde pe care le-a aşternut febril pe hîrtie în ultima lui noapte pe pămînt, ştiind că era ultima. Alţii erau reacţionari declaraţi, precum legitimistul Cauchy, deşi din motive de la sine înţelese tradiţia Şcolii Politehnice, pe care o agrementa, era considerată antimonarhistă. Probabil că cei mai mulţi oameni de ştiinţă s-ar fi socotit a fi de centru stînga în perioada postnapoleoniană, iar unii, în special în noile naţiuni şi în comunităţi pînă atunci apolitice, au fost siliţi să accepte poziţii politice de conducere; în special istoricii, lingviştii şi alţii avînd legături evidente cu mişcarea naţională a ţării respective. Palacki a devenit purtătorul de cuvînt al cehilor în 1848, cei şapte profesori de la Göttingen care au semnat o scrisoare de protest în 1837 s-au trezit eroi naţionali peste noapte[11], iar Parlamentul din Frankfurt din timpul Revoluţiei Germane de la 1848 era o adunare de profesori şi de alţi funcţionari de stat. Pe de altă parte, prin comparaţie cu artiştii şi filozofii, oamenii de ştiinţă — şi în special naturaliştii — au avut un grad foarte scăzut de conştiinţă politică, afară de cazul în care subiectul lor le impunea să aibă una. În afara ţărilor catolice, de pildă, au vădit o capacitate de a îmbina ştiinţa cu tihna conformităţii religioase în bună măsură surprinzătoare pentru cercetătorul epocii postdarwiniste.

Asemenea raportări directe spun cîte ceva despre progresul ştiinţei între 1789 şi 1848, dar nu spun mult. E clar că efectele indirecte ale evenimentelor contemporane au fost mai importante. Nimeni nu putea să nu observe că în această eră lumea se schimba mai radical decît oricînd înainte. Nici o persoană care gîndea nu putea să nu fie înmărmurită, zguduită şi stimulată intelectual de aceste convulsii şi prefaceri. Nu e deloc surprin-

zător că în această perioadă au devenit acceptabile şi acceptate moduri de gîndire derivate din prefacerile sociale rapide, din revoluţiile profunde şi din înlocuirea sistematică a instituţiilor statornicite sau tradiţionale cu inovaţii raţionaliste radicale. Oare se poate stabili o legătură între emergenţa vizibilă a revoluţiei şi aptitudinea matematicienilor rupţi de lume de a spulbera bariere de gîndire care pînă atunci fuseseră operative? Asta nu ştim, dar ştim că toate modurile noi şi revoluţionare de a gîndi sînt adoptate greu nu din cauza gradului lor intrinsec de dificultate, ci pentru că intră în conflict cu premisele noastre tacite despre ce este ori nu este "natural". Termeni precum număr "iraţional" (pentru numere de tipul v-2) sau "imaginar" (pentru numere de tipul v-1) indică natura acestei dificultăţi. O dată ce ne-am decis că nu sînt mai mult sau mai puţin raţionale sau reale decît oricare alte numere, totul devine floare la ureche. Dar poate fi nevoie de un ev de transformări profunde pentru ca gînditorii să aibă curajul să ia asemenea decizii; şi, în fapt, variabilele complexe sau imaginare din matematică, tratate cu prudentă nedumerire în secolul optsprezece, şi-au intrat complet în drepturi abia după revoluţie.

Lăsînd la o parte matematica, era de aşteptat ca modelele extrase din prefacerile societăţii să-i tenteze pe oamenii de ştiinţă din acele domenii în care asemenea analogii păreau aplicabile; de exemplu, să introducă noţiuni dinamice evoluţioniste în domenii pînă atunci statice. Aceasta putea avea loc direct sau prin intermediul unei alte ştiinţe. Astfel noţiunea de revoluţie industrială, care este fundamentală în istoria şi în economia modernă, a fost introdusă pe la 1820 prin analogie declarată cu Revoluţia Franceză. Charles Darwin a formulat mecanismul "selecţiei naturale" prin analogie cu modelul competiţiei capitaliste, pe care îl luase de la Malthus ("lupta pentru existenţă"). Moda teoriilor catastrofiste în geologie, 1790-1830, poate datora ceva familiarităţii acestei generaţii cu violentele convulsii ale societăţii.

Cu toate acestea, în afara ştiinţelor strict sociale, nu e prudent să dăm prea mare importanţă acestor influenţe externe. Universul gîndirii este într-o măsură autonom: activităţile lui sînt, ca să zicem aşa, pe aceeaşi lungime de undă cu cele din afara lui, dar nu sînt doar simple ecouri ale acelora. Astfel, de pildă, teoriile catastrofiste din geologie au datorat ceva şi protestantismului, şi mai ales calvinismului, care insista pe omnipotenţa arbitrară a Domnului. Asemenea teorii au fost în mare parte monopolul cercetătorilor protestanţilor, spre deosebire de cei catolici sau agnostici. Dacă înnoirile ştiinţifice merg în paralel cu cele din alte domenii, faptul

nu poate fi atribuit în mod simplist unor relaţii directe cu aspecte corespunzătoare din politică sau economie.

Totuşi legăturile cu greu pot fi negate. Principalele curente de gîndire din perioada noastră îşi au corespondenţa în domeniile speciale ale ştiinţelor, lucru care ne îngăduie să stabilim un paralelism între ştiinţe şi arte pe de o parte, iar pe de alta, între amîndouă şi atitudinile politico-sociale. "Clasicismul" şi "romantismul" au existat şi în ştiinţă şi, aşa cum am văzut, fiecare corespundea unei anumite atitudini faţă de societate. Ecuaţia clasicismului (sau, în termeni intelectuali, a universului newtonian raţionalist şi mecanicist al iluminismului) cu mediile burgheze liberale şi cea a romantismului (sau, în termeni intelectuali, a aşa-numitei "filozofii naturale") cu oponenţii acestora este evident o simplificare excesivă, care oricum nu rezistă după 1830. Şi totuşi reprezintă o parte de adevăr. Pînă ce ascensiunea unor teorii precum socialismul modern nu a ancorat ferm gîndirea revoluţionară în trecutul raţionalist (cf. capitolul 13), ştiinţe precum fizica, chimia şi astronomia păşeau alături de liberalismul burghez anglo-francez. De pildă, plebeii revoluţionari ai anului II au fost mai degrabă inspiraţi de Rousseau decît de Voltaire şi i-au suspectat pe Lavoisier (pe care l-au şi executat) şi pe Laplace nu numai din cauza legăturilor lor cu vechiul regim, ci şi din motive similare cu cele care l-au făcut pe poetul William Blake să-l critice atît de aspru pe Newton[12]. În schimb, "filozofia naturală" le mergea la inimă, căci reprezenta calea către spontaneitatea naturii autentice şi neprihănite. Dictatura iacobină, care a dizolvat Academia Franceză, a înfiinţat nu mai puţin de douăsprezece catedre de cercetare la Jardin des Plantes. La fel în Germania, unde liberalismul clasic era slab reprezentat (cf. capitolul 13), cea mai răspîndită ideologie ştiinţifică a fost "filozofia naturală", rivala ideologiei clasice.

E uşor să subestimăm importanţa "filozofiei naturale", deoarece contravine atît de vădit cu ceea ce am ajuns să înţelegem astăzi corect prin ştiinţă. Era speculativă şi intuitivă. Căuta expresia spiritului lumii, a vieţii, a misterioasei unităţi organice a tuturor lucrurilor şi a multor altor lucruri care rezistau măsurătorii cantitative precise sau clarităţii carteziene. De altfel, s-a revoltat deschis împotriva materialismului mecanicist, împotriva lui Newton, uneori chiar împotriva raţiunii. Marele Goethe şi-a pierdut o bună parte din timpul său olimpian încercînd să refuteze optica lui Newton, pentru simplul motiv că nu se simţea împăcat cu o teorie care nu explica culorile prin interacţiunea dintre lumină şi întuneric. O asemenea aberaţie ar fi pricinuit uimire dureroasă la Ecole Polytechnique, unde pre-

ferinţa stăruitoare a nemţilor pentru încîlcitul Kepler, cu încărcătura lui de misticism, faţă de perfecţiunea lucidă a Principiilor era de neînţeles. Cum trebuia luată, la urma urmei, părerea lui Lorenz Oken că:

> Acţiunea sau viaţa lui Dumnezeu constă în a se manifesta etern, a se contempla etern în unitate şi în dualitate, la exterior divizîndu-se, dar rămînînd pururi unul... Polaritatea e prima forţă care a apărut în lume... Legea cauzalităţii este o lege a polarităţii. Cauzalitatea este un act generativ. Sexul îşi are rădăcina în prima mişcare a universului... În orice lucru, de aceea, există două procese, unul de individualizare, care dă viaţă, celălalt de universalizare, care distruge[13].

Cum, într-adevăr? Un bun exemplu de răspuns dat la această întrebare de către un raţionalist din secolul optsprezece este totala incomprehensiune a lui Bertrand Russell faţă de Hegel, a cărui gîndire opera în asemenea termeni. Pe de altă parte, Marx şi Engels, care au recunoscut deschis datoria pe care o au faţă de filozofia naturală[14], ne previn că aceasta nu poate fi privită doar ca vorbă în vînt. Lucrul cel mai important este că a mers. A produs nu numai eforturi ştiinţifice — Lorenz Oken a înfiinţat organizaţia liberală Deutsche Naturforschversammlung şi a inspirat-o pe cea britanică British Association for the Advancement of Science —, ci şi rezultate care au rodit. Teoria celulară în biologie, o mare parte din morfologie, embriologie, filologie şi din elementul evoluţionist şi istoric din toate ştiinţele au fost în principal de inspiraţie "romantică". E adevărat că pînă la urmă chiar şi în domeniul său de elecţiune, biologia, "romantismul" a trebuit să fie înlocuit de clasicismul rece al lui Claude Bernard (1813-1878), părintele fiziologiei moderne. Pe de altă parte, chiar şi în ştiinţele fizico-chimice, care au rămas o fortăreaţă a "clasicismului", speculaţiile filozofilor naturali asupra unor subiecte atît de misterioase precum electricitatea şi magnetismul au adus înnoiri. Hans Christian Oersted din Copenhaga, discipol al nebulosului Schelling, a căutat şi a găsit legătura dintre cele două cînd a demonstrat efectele magnetice ale curentului electric în 1820. Ambele filozofii ale ştiinţei, de fapt, s-au combinat. Nu s-au confundat complet niciodată, nici chiar la Marx, care era mai conştient decît majoritatea de originea dublă a gîndirii sale. Luat în mare, "romantismul" a stimulat idei şi direcţii noi, după care a dispărut iarăşi din orizontul ştiinţei. Dar în perioada noastră nu poate fi trecut cu vederea.

Dacă nu poate fi trecut cu vederea ca un stimul pur ştiinţific, cu atît mai puţin poate fi trecut cu vederea de istoria ideilor şi a opiniilor, pentru care chiar ideile absurde şi false sînt fapte şi forţe istorice. Nu putem dispreţui o mişcare intelectuală care a captivat sau a înrîurit oameni de cel mai înalt calibru intelectual, precum Goethe, Hegel şi tînărul Marx. Putem doar să încercăm să înţelegem nemulţumirea profundă faţă de viziunea "clasică" franco-engleză a secolului optsprezece, ale cărei succese titanice în ştiinţă şi societate erau indiscutabile, dar a cărei suficienţă şi a cărei limitare deveneau din ce în ce mai evidente în perioada celor două revoluţii. A fi conştient de aceste limite şi a căuta, adesea mai degrabă prin intuiţie decît prin analiză, termenii în care putea fi construită o imagine mai satisfăcătoare a lumii nu însemna a o construi efectiv. Viziunile unui univers dialectic, dinamic, interrelaţional exprimate de filozofii naturali nu erau dovezi şi nici măcar formulări adecvate ale acestuia. Dar ele oglindeau o sumă de probleme reale — şi chiar probleme reale în ştiinţele fizice — şi anticipau transformările şi incursiunile din lumea ştiinţelor care au produs peisajul nostru ştiinţific modern. Şi, în felul lor, au oglindit impactul revoluţiei duble, care nu a lăsat nici un aspect al vieţii umane neschimbat.

NOTE

[1]Citat de S. Solomon, *Commune*, August, 1939, p. 964.

[2]Deşi ideile lui Saint-Simon, aşa cum am văzut, nu sunt uşor clasificabile, ar fi pedant să abandonăm practica încetăţenită de a-l numi un socialist utopic.

[3]Paradoxal, încercarea de a aplica metoda fizico-matematică la lingvistică drept parte dintr-o mai generală "teorie a comunicării" n-a fost întreprinsă pînă în secolul douăzeci.

[4]G.C.C. Gillispie, *Genesis and Geology* (1951), p. 116.

[5]Cartea sa *Antiquités celtiques et antediluviennes* n-a apărut decît în 1846. De fapt, mai multe fosile umane fuseseră descoperite cînd şi cînd, dar zăceau fie nerecunoscute, fie pur şi simplu uitate prin colţurile muzeelor provinciale.

[6]Rathke a predat la Dorpat (Tartu) în Estonia, Pander la Riga, iar marele fiziolog ceh Purkinje a deschis primul laborator de fiziologie la Breslau în 1830.

[7]Citat în Encyclopédie de la Pléiade, *Histoire de la Science* (1957), p. 1465.

[8]*Essai sur l'éducation intellectuelle avec le projet d'une Science nouvelle* (Lausanne, 1787)

[9]Conţinînd numai a doua lege, prima fiind publicată mult mai tîrziu.

[10]Cf. Guerlac, Science and National Strength, în ed. E.M. Earle *Modern France* (1951).

[11]Doi dintre cei şapte au fost fraţii Grimm.

[12]Această suspiciune faţă de ştiinţa newtoniană nu s-a extins la ştiinţa aplicată, a cărei valoare economică şi militară era evidentă.

[13]Citat de S. Mason, *A History of the Sciences* (1953), p. 286.

[14]Engels, *Anti-Dühring* şi *Feuerbach* conţin o apărare calificată a filozofiei naturale, ca şi a lui Kepler împotriva lui Newton.

16

CONCLUZII: SPRE 1848

Pauperitatea şi proletariatul sînt cele două ulcere supurante care au apărut pe corpul statelor moderne. Pot fi oare vindecate? Doctorii comunişti propun distrugerea completă şi anihilarea organismului existent... Un lucru e sigur, dacă oamenii aceştia dobîndesc puterea de a acţiona, va avea loc o revoluţie nu politică, ci socială, un război împotriva oricărei proprietăţi, o anarhie completă. Va veni apoi oare rîndul unor noi state naţionale, şi dacă da, pe ce fundamente morale şi sociale? Cine va ridica vălul viitorului? Şi ce rol îi va reveni Rusiei? "Stau pe mal şi aştept vîntul", spune un vechi proverb rusesc.

Haxthausen, *Studien ueber... Russland* (1847)[1]

I

Am început trecînd în revistă starea în care se afla lumea la 1789. Să încheiem aruncîndu-ne o privire asupra ei la distanţă de cincizeci de ani, la capătul celei mai revoluţionare jumătăţi de veac din istoria cunoscută pînă atunci.

A fost o epocă a superlativelor. Numeroasele noi compendii statistice în care această epocă a numărătorii şi a calculelor căuta să înregistreze toate aspectele lumii cunoscute[2] puteau conchide pe drept cuvînt că practic fiece cantitate măsurabilă era mai mare (sau mai mică) decît fusese vreodată. Aria cunoscută, cartografiată şi intercomunicantă a lumii era mai mare ca oricînd; în unele cazuri dincolo de orice aşteptare sau probabilitate formulată anterior. Numărul de oraşe mari a crescut mai repede ca oricînd. Producţia industrială a atins cifre astronomice: în anii '40, în jur de 640 de milioane de tone de cărbune erau scobite din interiorul pămîntului. Cifra era depăşită numai de cele şi mai extraordinare ale comerţului internaţional, al cărui volum crescuse de patru ori din 1780, atingînd o valoare în jur de 800 de milioane de lire sterline, plus cea mult mai mare în monedă mai puţin solidă şi stabilă decît lira sterlină.

Ştiinţa nu fusese nicicînd mai triumfătoare; cunoaşterea — mai răspîndită. Peste patru mii de ziare informau cetăţenii lumii, iar numărul de cărţi publicate anual numai în Marea Britanie, Franţa, Germania şi SUA era de ordinul sutelor de mii. Invenţia omului se căţăra pe culmi tot mai uimitoare. De-abia revoluţionase lampa Argand (1728-1734) iluminatul artificial — primul progres semnificativ de la opaiţ şi lumînare —, cînd giganticele laboratoare cunoscute sub numele de uzine de gaze, trimiţîndu-şi produsele prin conducte subterane nesfîrşite, începură să ilumineze fabricile[3] şi curînd după aceea marile oraşe europene: Londra în 1807, Dublin în 1818, Paris în 1819 şi chiar îndepărtatul Sydney în 1841. Deja lampa cu arc electric era cunoscută. Profesorul londonez Wheatstone plănuia să lege Anglia cu Franţa printr-un cablu de telegraf electric submarin. Patruzeci şi opt de milioane de pasageri foloseau căile ferate britanice în cursul unui singur an (1845). Existau deja patru mii opt sute de kilometri de cale ferată în Anglia în 1846 — şi peste nouă mii şase sute înainte de 1850 — şi peste paisprezece mii în SUA Existau curse regulate de vapoare cu aburi între Europa şi America, Europa şi India.

Fără îndoială, aceste triumfuri aveau şi o faţă întunecată, deşi aceasta era mai greu de însumat în tabele statistice. Cum se putea găsi o expresie cantitativă pentru faptul, pe care astăzi puţini l-ar disputa, că Revoluţia Industrială a creat cea mai urîtă lume în care omul a trăit vreodată, cum mărturiseau deja uliţele oribile şi puturoase, învăluite în pîclă, de la periferia oraşului Manchester? Sau pentru faptul că, dezrădăcinînd bărbaţi şi femei în numere nemaiauzite şi lipsindu-i de certitudinile lor de veacuri, a creat, probabil, lumea cea mai nefericită? Totuşi, îi putem ierta pe campionii progresului din anii '40 pentru confidenţa şi hotărîrea lor ca "negoţul să meargă liber înainte, conducînd cu o mînă civilizaţia, iar cu cealaltă, pacea, pentru a face omenirea mai fericită, mai înţeleaptă, mai bună". "Sir, spunea lordul Palmerston în continuarea acestei declaraţii atît de roze în anul sumbru care a fost 1842, acesta este darul Providenţei."[4] Incontestabil, exista sărăcie de soiul cel mai şocant. Mulţi susţineau că, pe zi ce trece, creştea şi se adîncea. Şi totuşi, după toate criteriile care măsurau victoriile industriei şi ale ştiinţei, putea oare chiar şi cel mai pesimist observator raţional să susţină că în termeni materiali era mai cruntă decît fusese în oricare epocă din trecut sau chiar decît era în prezent în ţările neindustrializate? Nu putea. Era suficient de grea acuzaţia că starea materială a muncitorimii sărace adesea nu era cu nimic mai bună decît cea din trecut, iar uneori mai proastă decît cea din unele perioade ale trecutului apropiat.

Campionii progresului încercau s-o respingă cu argumentul că situaţia nu se datora operaţiunilor societăţii burgheze, ci tocmai obstacolelor pe care vechiul feudalism, monarhia şi aristocraţia continuau să le ridice în calea liberei întreprinderi. Dimpotrivă, noii socialişti susţineau că se datora chiar operaţiunilor sistemului. Şi unii, şi ceilalţi erau însă de acord că era vorba de dureri de creştere. Primii erau de părere că vor fi depăşite în cadrul capitalismului, ceilalţi că nu aveau cum să fie, dar amîndouă grupurile împărtăşeau opinia corectă că omul avea perspectiva unei vieţi mai bune, pe măsura progreselor făcute de el în cucerirea forţelor naturii.

Cînd ajungem însă la analiza structurilor sociale şi politice ale lumii în anii '40, lăsăm la o parte superlativele şi trecem la modestele afirmaţii restrînse. Grosul populaţiei lumii continua să fie ca şi pînă atunci ţărănimea, deşi existau zone — în special Marea Britanie — unde agricultura era deja ocupaţia unei minorităţi puţin numeroase, iar populaţia urbană era pe cale de a o depăşi pe cea rurală, lucru care s-a întîmplat pentru prima dată la recensămîntul din 1851. Existau proporţional mai puţini sclavi, întrucît negoţul internaţional cu sclavi fusese oficial abolit în 1815 şi sclavia propriu-zisă fusese interzisă în coloniile britanice în 1834, iar în coloniile spaniole şi franceze eliberate, în timpul Revoluţiei Franceze sau după ea. Totuşi, cu toate că Indiile de Vest erau acum, cu excepţia cîtorva posesiuni nonbritanice, regiuni de agricultură liberă, numeric sclavia a continuat să se extindă în cele două bastioane ale ei, Brazilia şi sudul Statelor Unite, stimulată fiind chiar de înflorirea industriei şi a comerţului care se opunea oricăror restricţii de bunuri sau persoane, interdicţia oficială făcînd negoţul cu sclavi şi mai profitabil. Preţul aproximativ al unui sclav pentru munca cîmpului în sudul american era de 300 de dolari în 1795, dar între 1200 şi 1800 de dolari în 1860[5]; numărul de sclavi în SUA a crescut de la 700.000 în 1790 la 2 500 000 în 1840 şi 3.200.000 în 1850. Continuau să fie importaţi din Africa, dar erau de asemenea crescuţi în ţările învecinate cu SUA pentru a fi scoşi pe piaţa în rapidă expansiune a plantaţiilor de bumbac.

În plus, existau deja sisteme de semisclavie, ca exportul de forţă de muncă "contractată" din India în insulele cultivatoare de trestie de zahăr din Oceanul Indian şi în Indiile de Vest.

Iobăgia sau legarea de pămînt a ţăranilor fuseseră abolite în mare parte din Europa, deşi fără ca asta să schimbe prea mult situaţia efectivă a sărăcimii rurale în zone tradiţionale de cultivare latifundiară ca Sicilia sau Andaluzia. Iobăgia a rezistat însă în principalele sale bastioane europene,

deşi, după ce la început a avut o mare expansiune, în Rusia au rămas 10-11 milioane de bărbaţi după 1811 sau, altfel spus, în termeni relativi, aceasta a dat înapoi[6]. Totuşi agricultura feudală cu ţărani şerbi (spre deosebire de cea cu sclavi) era în declin, dezavantajele ei economice devenind din ce în ce mai evidente, iar nesupunerea ţăranilor — în special după 1840 — din ce în ce mai marcată. Cea mai mare răscoală a iobagilor a fost, probabil, cea din Galiţia austriacă în 1846, preludiul emancipării generale aduse de Revoluţia de la 1848. Dar chiar şi în Rusia au fost 148 de răzmeriţe ţărăneşti în anii 1826-1834, 216 în 1835-1844, 348 în 1844-1854, culminînd cu 474 în ultimii ani dinaintea abolirii iobăgiei în 1861[7].

La celălalt capăt al piramidei sociale, poziţia aristocratului posesor de pămînt s-a schimbat şi ea mai puţin decît s-ar fi putut crede, în afara ţărilor unde au avut loc revoluţii ţărăneşti directe, ca în Franţa. Fără îndoială că existau acum ţări — Franţa şi SUA de pildă — unde oamenii cei mai bogaţi nu mai erau proprietarii de pămînturi (decît în măsura în care îşi cumpărau moşii ca însemn al accederii lor în clasa cea sus-pusă, cum a făcut familia Rothschild). Totuşi, chiar în Marea Britanie a anilor '40 cele mai mari averi aparţineau în continuare aristocraţiei, iar în sudul Statelor Unite ale Americii proprietarii de plantaţii de bumbac şi-au creat propria versiune caricaturală a unei societăţi aristocratice, inspirată din Walter Scott şi din noţiuni fanteziste de cavalerism de roman care n-aveau nici în clin, nici în mînecă cu sclavii negri, din a căror muncă se îngrăşau, sau cu fermierii puritani lipsiţi de orizont şi fineţe, mîncîndu-şi porumbul fiert şi ceafa de porc. Fireşte însă că această aparentă fermitate a aristocraţiei ascundea o schimbare: veniturile nobililor depindeau din ce în ce mai mult de industrie, de acţiuni şi interese, de speculaţiile imobiliare ale dispreţuitei burghezii.

"Clasa de mijloc", bineînţeles, crescuse rapid, dar chiar şi aşa nu era covîrşitoare ca număr. În 1801 fuseseră aproximativ 100 000 de contribuabili cu un venit de peste 150 de lire sterline în Marea Britanie; la sfîrşitul perioadei noastre puteau fi 340 000[8], cu familii cu tot, un milion şi jumătate de persoane dintr-o populaţie totală de 21 de milioane (1851)[9]. Fireşte, numărul celor care căutau să îmbrăţişeze modul de viaţă şi standardele burgheze era mult mai mare. Nu toţi burghezii erau bogaţi; o presupunere rezonabilă[10] este că numărul celor cu un venit peste 5.000 de lire sterline pe an era în jur de 4.000 — cifră care include aristocraţia şi nu este incompatibilă cu cea a stăpînilor prezumtivi ai celor 7.579 de vizitii de casă care decorau străzile britanice. Putem presupune că proporţia "claselor de

mijloc" în alte ţări nu era mult mai mare decît aceasta şi, de fapt, era în general mai mică.

Clasa muncitoare (inclusiv noul proletariat din fabrici, mine, căi ferate etc.) a crescut, desigur, cel mai rapid din toate. Totuşi, în afară de Marea Britanie, membrii ei se numărau cel mult cu sutele de mii şi nu cu milioanele. Relativ la populaţia totală a globului, era o clasă încă neglijabilă numeric şi în orice caz — iarăşi exceptînd Marea Britanie şi mici nuclee în alte părţi — neorganizată. Aşa cum am văzut însă, importanţa ei politică era deja imensă şi total disproporţionată faţă de mărimea sau de reuşitele ei.

Structura politică a lumii era de asemenea mult schimbată la 1840; şi totuşi nicidecum atît de mult pe cît ar fi putut anticipa un observator sanguin (sau pesimist) la 1800. Monarhia rămînea cel mai răspîndit mod de guvernare, în afara continentului american; şi chiar şi acolo, una dintre ţările cele mai mari (Brazilia) era un imperiu, iar alta (Mexic) experimentase cel puţin cu titlurile imperiale sub generalul Iturbide (Augustin I) între 1822 şi 1833. E adevărat că mai multe regate europene, printre care Franţa, puteau fi descrise acum ca monarhii constituţionale, dar, în afară de o fîşie de astfel de regimuri situate de-a lungul coastei răsăritene a Atlanticului, monarhia absolută prevala peste tot. E adevărat că pînă în anii '40 apăruseră state noi, produse ale revoluţiei: Belgia, Serbia, Grecia şi o mînă de state latino-americane. Însă, cu toate că Belgia era o putere industrială de importanţă (într-o mare măsură, e drept, trăgînd folos de pe urma vecinei sale mai puternice, Franţa[11]), cel mai important stat revoluţionar era cel care existase deja în 1789, SUA avea două avantaje imense: (1) absenţa oricărui vecin puternic şi a oricărei puteri rivale care să poată sau chiar să vrea să-i împiedice expansiunea în tot imensul continent pînă la Pacific — de fapt, francezii îi vînduseră o regiune la fel de mare cît toate Statele Unite pe atunci, prin "achiziţia Louisianei" ("the Louisiana Purchase") în 1803 — şi (2) rata extraordinar de rapidă de creştere economică. Primul avantaj era împărtăşit şi de Brazilia, care, separîndu-se paşnic de Portugalia, a scăpat de fărîmiţarea pe care o generaţie de război revoluţionar a adus-o în majoritatea Americii spaniole; dar bogăţia ei de resurse a rămas practic neexploatată.

Şi totuşi, mari schimbări avuseseră loc. Mai mult, începînd cu 1830 avîntul lor creştea văzînd cu ochii. Revoluţia de la 1830 a introdus constituţii burgheze liberale moderate — antidemocratice, dar în acelaşi timp clar antiaristocratice — în principalele state din Europa. Au existat, fără îndoială, compromisuri, impuse de teama de o revoluţie populară care ar

fi mers dincolo de aspiraţiile moderate ale clasei de mijloc. Clasa marilor proprietari de pămînt a continuat să fie suprareprezentată în guvern, ca în Marea Britanie, în vreme ce pături largi din noua burghezie — în special sectorul industrial, care era şi cel mai dinamic, — nu erau reprezentate deloc, ca în Franţa. Totuşi au fost compromisuri care au înclinat decisiv balanţa politică către clasele mijlocii. În toate privinţele importante, industriaşii britanici au avut cîştig de cauză după 1832; abolirea Legilor porumbului merita din plin renunţarea la propunerile republicane şi anticlericale mai extreme ale utilitariştilor. Nu încape îndoială că în Europa apuseană liberalismul burghez (nu şi radicalismul democratic) era în ascensiune. Principalii săi oponenţi — în Marea Britanie conservatorii, în alte părţi blocuri politice care se raliau, de obicei, în jurul Bisericii Catolice — erau în defensivă şi conştienţi de asta.

Democraţia radicală făcuse totuşi şi ea paşi mari înainte. După cincizeci de ani de ezitări şi ostilităţi, presiunea exercitată de coloniştii şi de fermierii americani a impus-o, în fine, în SUA sub preşedintele Andrew Jackson (1829-1837), concomitent sau aproape cu revirimentul revoluţionar din Europa. Chiar la capătul perioadei noastre (1847), un război civil între radicali şi catolici a sfîrşit prin a o aduce şi în Elveţia. Deocamdată însă, puţini erau burghezii liberali moderaţi care se gîndeau că acest sistem de guvernare, susţinut mai ales de revoluţionarii de stînga şi bun, cel mult, pe cît se părea, pentru negustorii de ţară şi micii producători de la munte şi din prerie, va ajunge într-o bună zi cadrul politic caracteristic al capitalismului, apărat ca atare împotriva atacurilor aceloraşi categorii care în 1840 îl susţineau.

Numai în politica internaţională avusese loc propriu-zis şi fără calificări, cel puţin în aparenţă, o revoluţie sadea. Lumea anilor 1840 era complet dominată politic şi economic de puterile europene, plus SUA, care creşteau rapid. Războiul opiului din 1839-1842 demonstrase că singura mare putere noneuropeană care mai supravieţuia, imperiul chinez, era neputincioasă în faţa agresiunii militare şi economice a apusenilor. Nimic, se părea, nu putea sta în calea cîtorva nave de război occidentale sau a cîteva regimente aducînd cu ele negoţ şi biblii. Iar în cadrul acestei dominaţii occidentale generale, Marea Britanie, care avea cele mai multe nave de război, trona supremă. Atît de absolută era această supremaţie britanică, încît aproape că nu avea nevoie de control politic pentru a fi operantă. Nu existau alte puteri coloniale rămase în concurs, decît prin bunăvoia britanicilor, şi, prin urmare, nu existau rivali. Imperiul francez era redus

la cîteva insule risipite şi cîteva puncte de schimb, deşi începea să-şi revină pe ţărmul sudic al Mediteranei în Algeria. Olandezii, reinstauraţi în Indonezia sub ochiul atent al noului protectorat britanic, Singapore, ieşiseră din competiţie; spaniolii îşi menţineau Cuba, Filipinele şi nişte pretenţii vagi în Africa; coloniile portugheze erau de mult uitate. Comerţul britanic domina statele independente Argentina, Brazilia şi sudul SUA tot atît pe cît domina colonia spaniolă a Cubei sau coloniile britanice în India. Investiţiile britanice deţineau interese considerabile în nordul SUA şi, de fapt, oriunde avea loc o dezvoltare economică. În toată istoria lumii nu a existat nici o singură putere care să fi exercitat o hegemonie atît de globală precum a fost cea a imperiului britanic la jumătatea secolului nouăsprezece, căci pînă şi cele mai mari imperii şi hegemonii din trecut fuseseră doar regionale — imperiul chinez, cel otoman, cel roman. Niciodată de atunci încolo nu a reuşit vreo altă putere să restabilească o hegemonie comparabilă, şi nici nu se întrevede că ar reuşi vreuna să facă lucrul acesta într-un viitor previzibil; căci nici o putere de atunci încoace nu a fost în stare să pretindă statutul exclusiv de "atelier al lumii" ("workshop of the world").

Totuşi viitorul declin al puterii britanice era previzibil. Observatori inteligenţi precum de Tocqueville şi Haxthausen au prevăzut încă din anii 1830-1840 că mărimea şi resursele potenţiale ale Statelor Unite ale Americii şi ale Rusiei vor sfîrşi prin a face din ele cei doi giganţi ai lumii; în Europa Germania (aşa cum a prezis Friedrich Engels în 1844) avea în curînd să intre în competiţie pe picior de egalitate. Doar Franţa părăsise hotărît competiţia pentru hegemonia internaţională, deşi faptul nu era încă atît de evident, încît să le îngăduie bănuitorilor politicieni britanici şi de alte naţionalităţi să nu-şi mai facă griji din pricina ei.

Pe scurt, lumea anilor '40 era dezechilibrată. Forţele prefacerilor economice, tehnice şi sociale declanşate în această perioadă erau fără precedent şi, chiar pentru observatorul cel mai superficial, irezistibile. Consecinţele lor instituţionale, pe de altă parte, erau deocamdată modeste. De pildă, era inevitabil ca mai devreme sau mai tîrziu sclavia legalizată şi iobăgia să dispară (nerămînînd decît cîteva relicve în regiuni izolate deocamdată neatinse de noua economie), tot aşa cum era inevitabil ca Marea Britanie să nu rămînă veşnic singura ţară industrializată. Era inevitabil ca aristocraţia şi monarhia absolută să bată în retragere în toate ţările în care se forma o burghezie puternică, indiferent de compromisurile sau de formulele politice găsite pentru a-şi menţine statutul, influenţa şi chiar

puterea politică. Mai mult, era inevitabil ca infuzia de conştiinţă politică şi activitatea politică permanentă în sînul maselor, care a fost marea moştenire a Revoluţiei Franceze, să nu însemne că mai devreme sau mai tîrziu masele vor trebui lăsate să intre pe scena politică. Şi, date fiind accelerarea remarcabilă a prefacerilor sociale după 1830, precum şi revirimentul mişcării revoluţionare pretutindeni în lume, era clar că schimbările — oricare avea să fie natura lor instituţională — nu mai puteau întîrzia mult[12].

Toate acestea ar fi fost suficiente pentru a-i face conştienţi pe oamenii de la 1840 de iminenţa unei schimbări. Dar nu suficiente pentru a explica ceea ce era resimţit mai peste tot Europa, conştiinţa unei iminente revoluţii sociale. Lucru semnificativ, nu era vorba doar de revoluţionarii care au dat acestei conştiinţe, fireşte, expresia cea mai elaborată sau de clasele conducătoare, a căror teamă de masele sărace nu e niciodată departe de suprafaţă în vremuri de prefaceri sociale. Înşişi săracii o resimţeau. Stratul literat al poporului îi dădea expresie. "Toţi oamenii bine informaţi, scria consulul american de la Amsterdam în timpul foametei din 1847, raportînd despre sentimentele emigranţilor germani în trecere prin Olanda, îşi exprimă convingerea că prezenta criză este atît de adînc întreţesută cu evenimentele din perioada prezentă, încît ea nu e decît începutul acelei mari revoluţii, care consideră ei că mai devreme sau mai tîrziu va dizolva prezenta alcătuire a lucrurilor."[13]

Cauza trebuie căutată în coincidenţa a două crize: cea a rămăşiţelor vechii societăţi şi cea a noii societăţi. Privind retrospectiv la anii '40, e uşor să ni se pară că socialiştii care au prezis criza finală iminentă a capitalismului erau nişte visători care îşi luau dorinţele drept realitate, dat fiind că ceea ce a urmat n-a fost colapsul capitalismului, ci perioada lui cea mai rapidă şi necontestată de expansiune şi triumf. Dar în anii '30 şi '40 era departe de a fi evident că noua economie putea sau avea să-şi depăşească dificultăţile care păreau doar să crească o dată cu puterea ei de a produce cantităţi din ce în ce mai mari de bunuri cu metode din ce în ce mai revoluţionare. Propriii ei teoreticieni erau obsedaţi de perspectiva "fazei staţionare", acea epuizare a forţei motrice care mîna economia înainte, epuizare pe care (spre deosebire de teoreticienii din secolul optsprezece sau de cei din perioadele ulterioare) ei o credeau mai degrabă iminentă decît doar teoretic în rezervă. Propriii ei campioni aveau îndoieli cu privire la viitor. În Franţa oameni care aveau să devină căpitanii marii finanţe şi ai industriei grele (saint-simoniştii) erau în anii '30 încă indecişi dacă socialismul sau capitalismul era cel mai potrivit

mijloc de a înfăptui societatea industrială triumfătoare. În SUA oameni ca Horace Greeley, care au devenit nemuritori ca profeţi ai expansiunii individualiste ("Go west, young man" — "Mergi spre vest, tinere" — este expresia lui), erau în anii '40 aderenţi ai socialismului utopic, care înfiinţa şi ridica în slăvi "falangele" fourieriste, acele comunităţi de tip kibbutz care se băteau cap în cap cu ceea ce e considerat astăzi a fi "americanismul". Pînă şi afaceriştii erau disperaţi. În retrospectivă, pare imposibil de înţeles de ce oameni de afaceri prosperi, quakeri de succes ca John Bright sau fabricanţi de bumbac din Lancashire, aflaţi în mijlocul celei mai dinamice perioade de expansiune, s-au arătat gata să-şi arunce ţara în haos, foamete şi revoltă printr-un boicot politic general, numai şi numai pentru abolirea tarifelor[14]. Dar, în anul crunt care a fost 1841-1842, probabil oamenilor de afaceri chibzuiţi li se părea că nu era vorba aici numai de inconvenientele şi pierderile pe care le suferea industria, ci de pericolul unei strangulări generale, dacă obstacolele din calea dezvoltării ei susţinute nu erau neîntîrziat înlăturate.

Pentru masa oamenilor de rînd problema era şi mai simplă. Aşa cum am văzut, condiţiile lor de viaţă în marile oraşe şi în regiunile industriale din Europa de vest şi centrală îi împingeau inevitabil către revoluţie socială. Ura lor faţă de bogaţi şi de mai-marii lumii amare în care trăiau şi visul unei noi lumi mai bune confereau disperării lor ochi iscoditori şi un scop, chiar dacă numai relativ puţini dintre ei, mai ales în Marea Britanie şi Franţa, erau conştienţi de acest scop. Organizarea sau facilitatea acţiunii colective le dădea putere. Deşteptarea Revoluţiei Franceze îi învăţase că omul de rînd nu trebuie să sufere nedreptatea fără să crîcnească: "Naţiunile nu ştiau nimic înainte, iar poporul credea că regii sînt zei coborîţi pe pămînt şi că era musai să spună că orice făceau dînşii era bine făcut. Datorită prezentei schimbări poporul e mai greu de guvernat"[15].

Acesta era "spectrul comunismului", care bîntuia Europa, frica "de proletariat", care-i afecta nu numai pe proprietarii de fabrici din Lancashire sau din nordul Franţei, ci şi pe funcţionarii statului din Germania rurală, pe preoţii de la Roma şi pe profesorii de pretutindeni. Şi pe drept cuvînt. Căci revoluţia care a izbucnit în primele luni ale anului 1848 nu a fost o revoluţie socială doar în sensul că a implicat şi a mobilizat toate clasele sociale. A fost în sens literal o revoltă a clasei muncitoare sărace din oraşele — în special capitale — ale Europei de vest şi centrale. A lor, şi aproape numai a lor, a fost forţa care a răsturnat vechile regimuri de la Palermo pînă la graniţele Rusiei. Cînd s-a aşezat praful, pe ruinele lor stăteau mun-

citori — în Franţa muncitori socialişti — care cereau nu doar pîine şi muncă, ci şi un nou stat şi o nouă societate.

Pe cînd muncitorimea săracă se agita, slăbiciunea crescîndă şi inadecvarea vechilor regimuri ale Europei multiplicau crizele din rîndul celor bogaţi şi influenţi. Luate în sine, păreau mai degrabă minore. Dacă ar fi avut loc în alt timp şi în alt sistem, care să le fi permis diferitelor secţiuni ale clasei conducătoare să-şi rezolve diferendele pe cale paşnică, n-ar fi putut duce la revoluţie mai mult decît ar fi putut duce veşnicele certuri dintre facţiunile de la curtea rusească din secolul optsprezece la prăbuşirea ţarismului. În Marea Britanie şi în Belgia, de pildă, existau destule conflicte între industriaşi şi agrarieni şi între diferitele lor facţiuni. Dar era un lucru clar înţeles că transformările din 1830-1832 deciseseră chestiunea puterii în favoarea industriaşilor, că totuşi status quo-ul politic putea fi îngheţat numai cu riscul unei revoluţii şi că aceasta trebuia cu orice preţ evitată. Ca urmare, lupta grea dintre industriaşii britanici advocaţi ai comerţului liber şi protecţioniştii agrari asupra Legilor porumbului putea fi purtată şi cîştigată (1846) în mijlocul fermentului cartist fără a pune vreun moment în pericol unitatea frontului comun al tuturor claselor conducătoare împotriva votului universal. În Belgia victoria liberalilor asupra catolicilor în alegerile din 1847 i-a scos pe industriaşi din rîndul revoluţionarilor potenţiali, iar reforma electorală atent cumpănită din 1848, care a dublat electoratul[16], a stins nemulţumirile unor secţiuni cruciale ale micii burghezii. Aici nu a existat o revoluţie de la 1848, deşi în termeni de suferinţă efectivă Belgia (sau mai degrabă Flandra) stătea, probabil, mai rău decît oricare altă parte a Europei de vest, cu excepţia Irlandei.

Dar în Europa absolutistă rigiditatea regimurilor politice de la 1815, care îşi propuseseră să zădărnicească orice schimbare de soi liberal sau naţional, i-a lăsat chiar şi pe cei mai moderaţi dintre oponenţii lor fără altă opţiune decît statu-quo sau revoluţie. Poate că n-ar fi fost gata să se revolte ei înşişi, dar, fără o revoluţie socială ireversibilă, nu cîştigau nimic decît dacă cineva o făcea. Regimurile de la 1815 trebuiau să dispară mai devreme sau mai tîrziu. O ştiau şi ele. Conştiinţa că "istoria era împotriva lor" le-a subminat voinţa de a rezista, iar faptul că într-adevăr aşa era le-a subminat abilitatea de a o face. În 1848 prima adiere vagă de revoluţie — de multe ori de revoluţie în străinătate — le-a măturat din cale. Dar fără cel puţin o astfel de adiere nu se dădeau duse. Şi, invers, fricţiuni relativ minore în interiorul acestor state — necazurile conducătorilor cu dieta prusacă şi cu cea ungară, alegerea unui papă "liberal" în 1846 (adică un

papă dornic să aducă instituţia papală la cîţiva centimetri mai aproape de secolul nouăsprezece), resentimentul unei metrese regale în Bavaria — deveneau vibraţii politice majore.

În teorie Franţa lui Louis Philippe ar fi trebuit să împărtăşească flexibilitatea politică a Marii Britanii, a Belgiei, a olandezilor şi a scandinavilor. Dar în practică n-a făcut-o. Deşi clasa conducătoare a Franţei — bancherii, finanţiştii şi unul sau doi mari industriaşi — reprezenta numai o secţiune a intereselor burgheze şi, pe deasupra, una a cărei politică economică nu era cîtuşi de puţin pe placul elementelor mai dinamice cum ar fi industria sau al altor interese de breaslă, amintirea Revoluţiei de la 1789 stătea în calea reformei. Căci opoziţia nu consta numai din burghezia nemulţumită, ci şi din pătura politic decisivă a micii burghezii, în special din Paris (care în 1846 a votat împotriva guvernului în ciuda sufragiului restrîns). Acţiunea de a lărgi reprezentarea în guvern risca deci să-i lase înăuntru pe iacobinii potenţiali, pe radicalii care, de n-ar fi existat interdicţia oficială, ar fi fost republicani. Premierul lui Louis Philippe, istoricul Guizot (1840-1848), a preferat astfel să lase sarcina lărgirii bazei sociale a guvernului în seama dezvoltării economice, care ar fi crescut automat numărul de cetăţeni cu averea necesară pentru a intra în politică. În practică, aşa s-a şi întîmplat. Electoratul a crescut de la 166.000 în 1821 la 241.000 în 1846. Dar creşterea n-a fost suficientă. Frica de republica iacobină a făcut ca structura politică franceză să rămînă rigidă, iar situaţia politică să devină tot mai tensionată. În conjunctura britanică, o campanie politică publică constînd din discursuri după cină, cum a fost cea lansată de opoziţia franceză în 1847, ar fi fost complet blîndă şi nevinovată. În conjunctura franceză, a fost preludiul revoluţiei.

Căci, la fel ca alte crize politice ale clasei conducătoare în Europa, a coincis cu o catastrofă socială: marea criză economică ce a făcut ravagii pe tot continentul la mijlocul anilor '40. Recoltele — şi în special recolta de cartofi — au fost distruse. Populaţii întregi, precum cea din Irlanda şi în mai mică măsură cea din Silezia şi Flandra, au murit de foame[17]. Preţurile alimentelor au crescut. Recesiunea industrială a crescut rata şomajului şi masele muncitoreşti urbane s-au trezit lipsite pînă şi de modestul lor venit tocmai cînd viaţa s-a scumpit îngrozitor. Situaţia varia de la ţară la ţară şi în cadrul fiecărei ţări, iar — din fericire pentru regimurile existente — populatiile cele mai nenorocite, ca irlandezii şi flamanzii sau muncitorii de la fabricile din provincie, erau totodată printre cele mai imature politic: muncitorii de la bumbăcăriile din departamentul de nord al Franţei, de

pildă, şi-au vărsat disperarea mai degrabă pe imigranţii belgieni la fel de disperaţi, care soseau în şuvoaie în nordul Franţei, decît pe guvern sau chiar pe proprietarii fabricilor, care îi concediaseră. În plus, în ţara cea mai industrializată, nemulţumirile cele mai acute fuseseră deja înlăturate o dată cu marele boom al industriei şi al construcţiilor de cale ferată din anii '40. 1846-1848 au fost ani proşti, dar nu atît de proşti ca 1841-1842, şi, în plus, reprezentau doar o scădere abruptă survenind însă pe o curbă acum vizibil ascendentă de prosperitate economică. Luînd însă Europa de vest şi centrală în ansamblu, catastrofa din 1846-1848 a fost generală, iar starea de spirit a maselor mereu aproape de nivelul minim al subzistenţei, tensionată şi pătimaşă.

Cataclismul economic a coincis, aşadar, cu erodarea vizibilă a vechilor regimuri. O răscoală ţărănească în Galiţia în 1846; alegerea unui papă "liberal" în acelaşi an; un război civil între radicalii şi catolicii din Elveţia la sfîrşitul anului 1847, conflict cîştigat de radicali; una dintre perenele insurecţii autonomiste siciliene în Palermo la începutul lui 1848: toate acestea nu erau doar paie răscolite de vînt, ci erau primele răbufniri ale furtunii. Toată lumea o ştia. Rareori a fost revoluţie mai universal prezisă, deşi nu neapărat corect în ce priveşte ţările şi datele. Întreg continentul aştepta, gata de acum să răspîndească ştirea revoluţiei aproape instantaneu din oraş în oraş cu ajutorul telegrafului electric. În 1831 Victor Hugo scrisese că auzea deja "sunetul înăbuşit al revoluţiei, aflat încă în măruntaiele pămîntului, sfredelindu-şi pe sub fiecare împărăţie din Europa galeriile subpămîntene pornite din coridorul central al minei care e Parisul". În 1847 sunetul era puternic şi aproape. În 1848 explozia a răbufnit.

NOTE

[1]Haxthausen, *Studien ueber... Russland* (1847), I, p. 156-157.

[2]Aproximativ cincizeci de astfel de compendii au fost publicate între 1800 şi 1848, fără a mai socoti statisticile întocmite de guverne (recensăminturi, anchete oficiale etc.) sau numeroasele reviste noi de specialitate şi economice care erau pline de tabele statistice.

[3]Boulton şi Watt au introdus iluminatul cu gaz în 1798, iar filaturile de bumbac Philips şi Lee din Manchester foloseau permanent o mie de arzătoare în 1805.

[4]Hansard, 16 feb. 1842, citat de Robinson şi Gallagher, *Africa and the Victorians* (1961), p. 2.

[5]R.B. Morris, *Encyclopedia of American History* (1953), p. 515, 516.

[6]Extinderea şerbiei sub Ecaterina a II-a şi Pavel (1762-1801) a dus la o creştere de la 3,8 milioane de bărbaţi iobagi la 10,4 milioane în 1811. P. Lyashchenko, *History of the Russian National Economy*, p. 273-274.

[7]Lyashchenko, op. cit., p. 370.

[8]J. Stamp, *British Incomes and Property* (1920), p. 515, 431.

[9]Asemenea estimări sunt arbitrare, dar presupunînd că fiecare familie din clasa de mijloc avea cel puţin un slujitor, cifra de 674 000 de "servitoare domestice de uz general" din 1851 ne dă un număr estimativ maxim de "gospodării" burgheze, iar cifra de 50 000 de bucătărese (numărul de fete în casă şi de îngrijitoare va fi fost cam acelaşi) ne dă un minimum.

[10]Făcută de eminentul statistician William Farr în *Statistical Journal*, 1857, p. 102.

[11]Aproximativ o treime din producţia de cărbune şi de fontă a Belgiei era exportată aproape în totalitate în Franţa.

[12]Fireşte, asta nu înseamnă că toate schimbările prezise pe scară largă pe atunci ca fiind inevitabile aveau să se împlinească — de pildă, triumful universal al comerţului liber, al păcii, al adunărilor reprezentative suverane sau dispariţia monarhilor şi a bisericii romano-catolice.

[13]M.L. Hansen, *The Atlantic Migration 1607-1860*, (Harvard, 1945), p. 252.

[14]N. McCord, *The Anti-Corn Law League 1838-1846* (London, 1958), cap. V.

[15]T. Kolokotrones, citat de L. S. Stavrianos, Antecedents to Balkan Revolutions, *Journal of Modern History*, XXIX, 1957, p. 344.

[16]Tot nu era mai mare de 80 000 la o populaţie de 4.000.000.

[17]În judeţele cultivatoare de cînepă din Flandra, populaţia a scăzut cu 5 la sută între 1846 şi 1848.

BIBLIOGRAFIE

Atît subiectul, cît şi literatura sînt atît de vaste, încît chiar şi o bibliografie foarte selectivă ar acoperi multe pagini. Trimiterea cititorului la toate subiectele care l-ar putea interesa e cu neputinţă. Diverse ghiduri de lectură au fost compilate de American Historical Association (*A Guide to Historical Literature*, revăzut periodic) şi pentru uzul studenţilor de cîţiva profesori oxfordieni: *A select list of works on Europe and Europe overseas 1715-1815*, redactată de J.S. Bromley şi A. Goodwin (Oxford, 1956), şi *A select list of books on European history 1815-1914*, redactată de Allan Bullock şi A.J.P. Taylor (1957). Prima este mai bună. Cărţile marcate mai jos cu un asterisc (*) conţin bibliografii care sînt recomandate.

Există mai multe serii de volume de istorie generală care acoperă perioada sau o parte din ea. Cea mai importantă este *Peuples et Civilisations*, pentru că include două volume de George Lefebvre, care sînt capodopere în domeniul istoriei: **La Révolution Française* (vol. I, 1789-1793, există şi în engleză, 1962) şi **Napoléon* (1953). F. Ponteil, **L'eveil des nationalités 1815-1848* (1960) înlocuieşte un volum mai vechi cu acelaşi titlu de G. Weill, care merită şi el să fie consultat. Seria americană echivalentă *The Rise of Modern Europe* e mai discursivă şi limitată geografic. Volumele disponibile sînt Crane Brinton, **A decade of revolution 1789-99* (1934), G. Bruun, **Europe and the French Imperium* (1938), şi F.B. Artz, **Reaction and Revolution 1814-32* (1934). Bibliografic cea mai utilă serie e *Clio*, care vizează în special studenţii şi este periodic adusă la zi; se remarcă în special secţiunile de rezumate ale dezbaterilor istorice curente. Volumele relevante sînt: E. Préclin şi V. L. Tapié, **Le XVIIe siècle* (2 volume); L. Villat, *La révolution et l'Empire* (2 vol.), J. Droz, L. Genet şi J. Vidalenc, **L'époque contemporaine*, vol. I, *1815-1871*.

Deşi veche, cartea lui J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol. II, *Neuzeit* (republicat 1954), continuă să fie un bun rezumat faptic pentru istoria economică, dar există de asemenea numeroase cursuri universitare americane de valoare aproximativ egală, de ex. W. Bowden, M. Karpo-

vitsch şi A. P. Usher, *Economic history of Europe since 1750* (1937). J. Schumpeter, *Business Cycles I* (1939) e mai generală decît sugerează titlul. Afară de cărţile strict de istorie, interpretările generale recomandate sînt M.H. Dobb, *Studies in the development of capitalism* (1946) şi K. Polanyi, *The great transformation* (publicată în Anglia sub titlul *Origins of Our Time*, 1945), precum şi Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus III: Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus* (1928), deşi mai veche. Pentru populaţie, M. Reinhard, *Histoire de la population mondiale de 1700 à 1948* (1949), dar mai ales scurtul şi excelentul volum introductiv de C. Cipolla, *The economic history of world population* (1962). Pentru tehnologie, cartea lui Singer, Holmyard, Hall şi Williams, *A history of technology, IV: the Industrial Revolution 1750-1850* (1958) e mioapă, dar folositoare pentru referinţă. W.H. Armytage, *A social history of engineering* (1961) este o mai bună introducere, iar W.T. O'Dea, *The social history of lighting* (1958) este totodată distractivă şi interesantă. Vezi şi cărţile recomandate pentru istoria ştiinţelor. Pentru agricultură, lucrarea învechită, dar utilă, a lui H. Sée, **Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe au 18e et 19e siècles* (1921), nu a fost încă înlocuită de o lucrare la fel de practică. Nu există la această dată o lucrare valoroasă de sinteză a cercetării istorice moderne pe acest subiect. Pentru finanţe, Marc Bloch, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe* (1954) este foarte scurtă, dar folositoare, ca şi K. Mackenzie, *The banking systems of Great Britain, France, Germany and the U.S.A.* (1945). În lipsa unei sinteze generale, R.E. Cameron, *France and the economic development of Europe 1800-1914* (1961), una dintre cele mai solide lucrări de cercetare apărute în ultimii ani, poate servi drept introducere în problemele de credit şi investiţii, împreună cu lucrarea încă neîntrecută a lui L. H. Jenks, *The migration of British capital to 1875* (1927).

Nu există lucrări generale de valoare despre Revoluţia Industrială, în ciuda multor lucrări recente despre creşterea economică, care de multe ori nu este de mare interes pentru istorici. Cel mai bun conspect comparativ se află în numărul special din *Studi Storici* II, 3-5 (Roma, 1961) şi în volumul mai specializat *First international conference on economic history*, Stockholm, 1960 (Paris-Haga, 1961). P. Mantoux, *The industrial revolution of the 18th century* (1906) rămîne, în ciuda vîrstei, o lucrare fundamentală pentru Marea Britanie. Nu există nimic comparabil pentru perioada de după 1800. W. O. Henderson, **Britain and industrial Europe 1750-1870* (1954) descrie influenţa britanică iar, J. Purs, **The industrial revolution in the Czech lands* (*Historica* II, Praga, 1960) conţine o bibliografie utilă pentru şapte ţări;

W.O. Henderson, **The industrial revolution on the continent: Germany, France, Russia 1800-1914* (1961) se adresează studenţilor de facultate. În cadrul unei discuţii mai generale, *Capitalul (I)* lui Karl Marx rămîne o tratare excepţională, cvasicontemporană, a subiectului. Iar S. Giedion, *Mechanisation takes command* (1948) este printre altele o lucrare de pionierat bogat ilustrată şi plină de sugestii despre producţia de masă.

Compilaţia lui A. Goodwin, *The European nobility in the 18th century* (1953), este un studiu comparativ al aristocraţiilor europene. Nu există o lucrare similară despre burghezie. Din fericire, sursele cele mai valoroase dintre toate, operele marilor romancieri, şi în special cele ale lui Balzac, sînt la îndemîna tuturor. Pentru clasa muncitoare, lucrarea lui J. Kuczynski, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (Berlin, urmînd a fi completată în 38 de volume), este enciclopedică. Cea mai bună analiză contemporană rămîne F. Engels, *Conditions of the Working Class in England in 1844*. Pentru subproletariatul urban, L. Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris dans la première moitié du 19e siècle* (1958) este o strălucită sinteză a izvoarelor literare şi economice. E. Sereni, *Il capitalismo nelle campagne* (1946), deşi se limitează la Italia şi la o perioadă mai tîrzie, este cel mai util studiu introductiv pentru ţărănime. Lucrarea aceluiaşi autor, *Storia del peisaggio agrario italiano* (1961), analizează schimbările produse în aspectul lumii de către activităţile de producţie ale omului, exploatînd cu multă forţă imaginativă sursele artistice. R. N. Salaman, *The history and social influence of the potato* (1949) este o lucrare admirabilă despre importanţa istorică a unui anume tip de aliment, dar, cu toate cercetările recente, istoria vieţii materiale rămîne puţin cunoscută, deşi J. Drummond şi A. Wilbraham, *The Englishman's food* (1939) rămîne o lucrare de pionierat. J. Chalmin, *L'officier français 1915-1971* (1957), Georges Duveau, *L'instituteur* (1957) şi Asher Tropp, *The school teachers* (1957) sînt printre puţinele istorii ale unor profesiuni. Romancierii rămîn de departe sursa cea mai bună pentru prefacerile sociale ale capitalismului, de ex. John Galt, *Annals of the Parish* pentru Scoţia.

Cea mai interesantă istorie a ştiinţei este **Science in history* (1954) de J.D. Bernal, iar **A history of the sciences* (1953) de S. F. Mason, pentru filozofia naturală. Pentru referinţă, M. Daumas ed., **Histoire de la science* (Encyclopédie de la Pleiade, 1957). J. D. Bernal, *Science and industry in the 19th century* (1953) analizează cîteva exemple şi interacţiunile lor. R. Taton, *The French Revolution and the progress of science* (în S. Lilley ed., *Essays in the social history of science*, Copenhagen, 1953) e cea mai puţin inaccesibilă

monografie pe acest subiect. C.C. Gillispie, *Genesis and geology* (1951) e interesantă şi ilustrează divergenţele dintre ştiinţă şi religie. Pentru învăţămînt şi educaţie, G. Duveau, *op. cit.*, şi Brian Simon, *Studies in the history of education* 1780-1870 (1960) vor putea compensa absenţa unui bun studiu comparativ modern. Despre presă există cartea lui G. Weill, *Le journal* (1934).

Există numeroase istorii ale gîndirii economice, subiectul fiind predat peste tot. E. Roll, *A history of economic thought* (diverse ediţii) este o bună introducere. J. B. Bury, *The idea of progress* (1920) continuă să fie de folos. E. Halévy, *The growth of philosophic radicalism* (1938) este un monument vechi, dar neclintit. L. Marcuse, *Reason and revolution: Hegel and the rise of social theory* (1941) e o carte excelentă, iar G.D.H. Cole, *A history of socialist thought I, 1789-1850*, un volum judicios. Frank Manuel, *The new world of Henri Saint-Simon* (1956) este cel mai recent studiu al acestei figuri importante şi complexe. Auguste Cornu, *Karl Marx und Friedrich Engels, Leben u. Werk I, 1818-44* (Berlin, 1954, în progres) pare definitivă. Hans Kohn, *The idea of nationalism* (1944) este utilă.

Nu există o lucrare generală pentru religie, dar K. S. Latourette, *Christianity in a revolutionary age*, I-III (1959-1961) trece în revistă întreaga lume. W. Cantwell Smith, *Islam in modern history* (1957) şi H.R. Niebuhr, *The social sources of denominationalism* (1929) introduc cele două mari religii în expansiune ale perioadei, V. Lanternari, **Movimenti religiosi di libertà e di salvezza* (1960) discută "ereziile coloniale", S. Dubnow, *Welt geschichte des juedischen Volkes*, VIII şi IX (1929) tratează despre evrei.

Cele mai bune introduceri în istoria artei sînt N.L.B. Pevsner, *Outline of European architecture* (ediţia ilustrată 1960), E. H. Gombrich, *The story of art* (1950) şi P.H. Lang, *Music in western civilization* (1942). Din păcate, nu există echivalent pentru literatură, deşi Arnold Hauser, *The social history of art*, II (1951) acoperă şi acest domeniu. F. Novotny, **Painting and sculpture in Europe 1780-1870* (1960) şi H. R. Hitchcock, **Architecture in the 19th and 20th centuries* (1958), amîndouă în seria Penguin History of Art, conţin ilustraţii şi bibliografii. Printre lucrările mai specializate pentru artele vizuale pot fi menţionate F. D. Klingender, **Art and the industrial revolution* (1947) şi *Goya and the democratic tradition* (1948), K. Clark, *The gothic revival* (1944), P. Francastel, *Le style Empire* (1944) şi studiul strălucit, dar inegal, al lui F. Antal "Reflections on Classicism and Romanticism" (*Burlington Magazine*, 1935, 1936, 1940, 1941). Pentru muzică, A. Einstein, *Music in the romantic era* (1947) şi *Schubert* (1951) pot fi citite; pentru literatură, studiile

profunde ale lui G. Lukacs *Goethe und seine Zeit* (1955), *The historical novel* (1962) şi capitolele despre Balzac şi Stendhal din *Studies in European realism* (1950); de asemenea excelentul volum al lui J. Bronowski, *William Blake – a man without a mask* (ed. 1954). Pentru cîteva teme generale, se pot consulta R. Wellek, *A history of modern criticism 1750-1950*, I (1955), R. Gonnard, **La légende du bon sauvage* (1946), H. T. Parker, *The cult of antiquity and the French revolutionaries* (1937), P. Trahar, *La sensibilité révolutionnaire 1791-4* (1936), P. Jourda, *L'exotisme dans la litterature française* (1938) şi F. Picard, *Le romantisme social* (1944).

Doar cîteva subiecte vor putea fi menţionate din istoria evenimentelor din această perioadă. Despre revoluţie şi mişcări revoluţionare bibliografia este uriaşă pentru 1789 şi ceva mai mică pentru perioada 1815-1848. Cele două lucrări ale lui G. Lefebvre deja menţionate împreună cu a sa *The coming of the French Revolution* (1949) sînt cărţi standard pentru Revoluţia de la 1789; A. Soboul, *Précis d'histoire de la Révolution Française* (1956) este un manual lucid, iar A. Goodwin, **The French Revolution* (1956), un conspect în limba engleză. Literatura e prea vastă pentru a putea fi rezumată. Bromley şi Goodwin oferă un îndreptar valoros. Titlurilor menţionate acolo trebuie să le adăugăm A. Soboul, *Les sansculottes en l'an II* (1960), o lucrare enciclopedică, G. Rudé, *The crowd in the French Revolution* (1959) şi J. Godechot, *La contre-révolution* (1961). C.L.R. James, *The black Jacobins* (1938) descrie revoluţia din Haiti. Pentru insurecţionarii dintre 1815-1848, C. Francovich, *Idee sociali e organizzazione operaia nella prima metà dell'800* (1959) este un studiu scurt şi valoros al unei ţări importante, care poate servi drept introducere. E. Einstein, **Filippo Michele Buonarotti* (1959) ne conduce în lumea societăţilor secrete. A. Mazour, *The first Russian revolution* (1937) se ocupă de decembrişti, R. F. Leslie, *Polish politics and the revolution of November 1830* (1956) este, de fapt, o carte mult mai largă decît sugerează titlul. Despre mişcările muncitoreşti nu există un studiu general; E. Dolléans, *Histoire du mouvement ouvrier I* (1936) se ocupă numai de M. Britanie şi Franţa. Vezi şi A.B. Spitzer, *The revolutionary theories of Auguste Blanqui* (1957), D.O. Evans, *Le socialisme romantique* (1948) şi O. Festy, *Le mouvement ouvrier au début de la monarchie de Juillet* (1908).

Pentru originile lui 1848, F. Fetjö ed., *The opening of an era, 1848* (1948) conţine eseuri, cele mai multe excelente, despre mai multe ţări; J. Droz, *Les revolutions allemandes de 1848* (1957) este nepreţuită şi E. Labrousse ed., *Aspects de la crise... 1846-51* (1956) este o culegere de studii economice amănunţite pentru Franţa. A. Briggs ed., *Chartist studies* (1959) este lucrarea

cea mai la curent pe subiectul ei. E. Labrousse, "Comment naissent les révolutions?" (*Actes du centenaire de 1848*, Paris, 1948) încearcă să dea un răspuns general la această întrebare pentru perioada noastră.

Pentru afaceri internaţionale A. Sorel, *L'Europe et la Révolution Française I* (1895) oferă şi azi informaţii preţioase, iar J. Godechot, *La Grande Nation*, 2 vol. (1956), descrie răspîndirea revoluţiei în străinătate. Volumele IV şi V din **Histoire des Relations Internationales* (de A. Fugier pînă la 1815 şi P. Renouvin, 1815-1871, 1954) sînt îndreptare inteligente şi lucide. Pentru procesul războiului, B.H. Lidell Hart, *The ghost of Napoleon* (1933) rămîne o introducere valoroasă în strategia terestră şi E. Tarlé, *Napoleon's invasion of Russia in 1812* (1942) — un studiu util al unei campanii. G. Lefebvre, **Napoléon* conţine de departe cea mai bună schiţă concisă pentru armatele franceze, iar M. Lewis, *A social history of the navy 1789-1815* (1960) este foarte instructivă. E.F. Heckscher, *The Continental System* (1922) trebuie suplimentată de masiva *Le blocus continental et l'économie britannique* (1958) de F. Crouzet pentru aspectele economice. F. Redlich, *De praeda militari: looting and booty 1500-1815* (1955) aruncă o lumină interesantă din culisele istoriei. J.N.L. Baker, **A history of geographical exploration and discovery* (1937) şi admirabilul atlas rusesc *Atlas geograficheskikh otkrytii i issledovanii* (1959) furnizează fundalul pe care a avut loc cucerirea lumii de către Europa; K. Panikkar, *Asia and Western dominance* (1954) redă un interesant punct de vedere asiatic. G. Scelle, *Le traite negrière aux Indes de Castille*, 2 vol. (1906), şi Gaston Martin, *Histoire de l'Esclavage dans les colonies françaises* (1948) rămîn de bază pentru comerţul cu sclavi. E.O. v. Lippman, *Geschichte des Zuckers* (1929) poate fi suplimentată de N. Deerr, The *History of sugar*, 2 vol. (1949). Eric Williams, *Capitalism and slavery* (1944) este o interpretare generală, deşi pe alocuri schematică. Pentru colonizarea "informală" a lumii prin comerţ şi nave de război, M. Greenberg, *British trade and the opening of China* (1949) şi H.S. Ferns, *Britain and Argentina in the 19th century* (1960) sînt studii de cazuri. Pentru cele două mari regiuni direct exploatate de Europa, W.F. Wertheim, *Indonesian society in transition* (Haga-Bandung, 1959) este o introducere strălucită (vezi şi J.S. Furnivall, *Colonial policy and practice*, 1956, care compară Indonezia şi Burma), iar dintr-o literatură vastă, dar mai puţin valoroasă, despre India următoarele volume pot fi selecţionate: E. Thompson şi G. T. Garratt, *Rise and fulfilment of British rule in India* (1934), Eric Stokes, *The English utilitarians and India* (1959) — o lucrare foarte instructivă — şi A.R. Desai, *The social background of*

Indian nationalism (Bombay, 1948). Nu există o istorie a Egiptului sub Mehemet Ali, dar se poate consulta H. Dodwell, *The Founder of Modern Egypt* (1931).

Este imposibil să indicăm mai mult de una sau două istorii ale unor ţări sau regiuni. Pentru M. Britanie, E. Halévy, *History of the English people in the 19th century* rămîne fundamentală, în special secţiunea despre Anglia la 1815 din vol. I. I se adaugă A. Briggs, *The age of improvement 1780-1867* (1959). Pentru Franţa o carte clasică de istorie socială tratează despre secolul optsprezece, P. Sagnac, *La formation de la société française moderne*, II (1946), iar Gordon Wright, *France in modern times* (1962) este o bună introducere în istoria Franţei de atunci încolo. F. Ponteil, *La monarchie parlamentaire 1815-1848* (1949) şi F. Artz, *France under the Bourbon restoration* (1931) sînt şi ele recomandate. Pentru Rusia M. Florinsky, *Russia*, II (1953), acoperă complet perioada de la 1800, iar M.N. Pokrovsky, *Brief history of Russia*, I (1933), şi P. Lyashchenko, *History of the Russian national economy* (1947) o includ. R. Pascal, *The growth of modern Germany* (1946) este scurtă şi valoroasă, K.S. Pinson, *Modern Germany* (1954) e de asemenea o introducere. T.S. Hamerow, *Restoration, revolution, reaction: economics and politics in Germany 1815-1871* (1958) e tot o introducere. J. Droz, *op. cit.*, şi Gordon Craig, *The politics of the Prussian army* (1955) pot fi utile. Pentru Italia G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna, II, 1815-1846* (1958) e de departe cea mai bună, pentru Spania P. Vilar, *Histoire d'Espagne* (1949) este un scurt îndreptar de excepţie şi J. Vicens Vives ed., *Historia sociala de España y America Latina*, IV/2 (1959), este, printre altele, frumos ilustrată. A.J.P. Taylor, *The Habsburg monarchy* (1949) este o bună introducere. Vezi şi E. Wangermann, *From Joseph II to the Jacobin Trials* (1959). Despre Balcani, L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (1953) şi excelenta *The emergence of modern Turkey* (1961) de B.Lewis; pentru Nordul Europei, B.J. Hovde, *The Scandinavian countries 1720-1865*, 2 vol. (1943), vor fi utile. Pentru Irlanda, E. Strauss, *Irish nationalism and British democracy* (1951) şi *The great famine, studies in recent Irish history* (1957). Pentru Ţările de Jos, H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, V-VI (1926, 1932), R. Demoulin, *La révolution de 1830* (1950) şi H.R.C. Wright, *Free Trade and Protection in the Netherlands 1816-1830* (1955).

În încheiere, cîteva note despre lucrări generale de referinţă. W. Langer, *Encyclopedia of World History* (1948) sau Ploetz, *Hauptdaten der Weltgeschichte* (1957) oferă datele principale, admirabilul Alfred Mayer, *Annals of European civilisation 1501-1900* (1949) se ocupă în special de cultură, ştiinţă şi teme înrudite. M. Mulhall, *Dictionary of Statistics* (1892) rămîne cel mai

bun compendiu de cifre. Printre enciclopediile istorice noua *Sovietskaya Istoricheskaya Entsiklopediya* în 12 volume acoperă toată lumea; *Encyclopédie de la Pleiade* are numere speciale pentru Istoria universală (3), Istoria literaturii (2), Cercetarea istorică — foarte valoros — şi Istoria ştiinţei; dar acestea sînt organizate narativ şi nu pe subtitluri de dicţionar. *Cassell's Encyclopedia of Literature* (2 vol.) este utilă şi E. Bloom ed., *Grove's Dictionary of Music and Musicians* (9 vol.) (1954), o lucrare standard. *The Encyclopedia of World Art*, urmînd a fi completată în 15 volume, dintre care I-V publicate, este excepţională. *The Encyclopedia of the Social Sciences* (1931), deşi învechită, rămîne foarte utilă. Următoarele atlase pot fi de asemenea consultate cu folos: *Atlas istorii SSSR* (1950), J. D. Fage, *An Atlas of African history* (1958), H.W. Hazard şi H.L. Cooke, *Atlas of Islamic History* (1943), J.T. Adams ed., *Atlas of American History* (1957), J. Engel et al. *Grosser Historischer Weltatlas* (1957) şi Rand McNally *Atlas of World History* (1957).

INDICE DE NUME

Abd-el-Kader, 186, 258
Abel, 321, 324
Afganistan, 258
Africa, 7, 11, 15, 16, 22, 28, 35, 36, 46, 62, 135, 137, 177, 191, 257, 263, 267, 341, 345, 350
Alexandria, 205
Alexandru I, ţarul Rusiei, 121, 264
Algeria, 130, 185, 186, 205, 258, 345
Ali Mohammed (Persia), 259
Ali-Paşa, 165
Alsacia, 218
America, 16, 18
America Centrală, 167
America de Nord, 9, 18, 58, 297
America de Sud, 58, 132
America Latină, 7, 15, 46, 70, 121, 125, 132, 143, 153, 154, 166, 167, 189, 197, 275
Andaluzia, 24, 26, 110, 341
Andersen, Hanss C., 292
Anglia, 10, 11, 40, 43, 47, 55, 67, 69, 70, 82, 106, 174, 186, 192, 193, 211, 214, 219, 222, 234, 243, 249, 253, 259, 264, 283, 292, 293, 295, 299, 303, 306, 314, 316, 320, 332, 340
Apulia, 16, 184, 199
Arabia, 164, 258
Aragon, 184
Arctica, 16
Argentina, 167, 207, 275, 345
Aristotel, 330
Arkwright, R., 37
Arnim, Bettina von 316
Ars, Curé d', 260
Asia, 15, 16, 121, 130-132, 168, 185, 194
Asia Mică, 126
Aspern-Essling, 105
Auber, O.F.E., 316
Austen, Jane, 82, 112, 293, 311, 316
Austerlitz, 105, 113
Australia, 197, 207
Austria, 19, 35, 98, 103, 105, 108, 121, 123-126, 129, 160, 198, 200, 203, 209, 221, 225, 290, 292
Avignon, 107

Babbage, Charles, 215, 320
Babeuf, Gracchus, 20
Bach, J.S., 299
Bacon, Francis, 252
Baden, 103, 167
Baer, Von, 331
Bahia, 18, 257
Baines, Edward, 65, 66, 215
Balcani, 19, 23, 27, 97, 105, 121, 126, 127, 137, 141, 164, 165, 293
Balzac, H. de, 37, 69, 212, 213, 229, 291-294, 297, 298
Banda Oriental, 132
Barlow, Joel, 118
Baskerville, J., 30
Bastilia18, 303
Baudelaire, C., 309
Baudrillart, Henri, 228
Bavaria, 103, 349
Beauvilliers, A., 213
Beethoven, L. van, 96, 291-294, 297
Belgia, 27, 181, 200, 343, 348, 349, 351
Belleville, 245
Bellini, V., 292, 293
Bengal, 35, 327
Bentham, Jeremy, 11, 118, 137, 229, 253, 269, 271, 275, 277, 321
Béranger, P.J. de, 147
Berlin, 155, 198, 203, 213, 247-249, 268, 299, 312, 320, 322
Berlioz, H., 292, 300
Bernard, Claude, 337
Berthollet, C.-L., 205
Biedermayer, 202, 311, 312
Birmingham, 30, 255, 321, 323, 329

Blake, William, 96, 279, 301, 302, 306, 316, 336
Blanqui, Auguste, 65, 145, 155
Boehme, Jacob, 252
Boerne, Ludwig, 131
Bolivar, 132, 167, 189
Bolivia, 132
Bolton, 52, 238, 249
Bolyai, Janos, 321, 324
Bombay, 168, 187
Bonald, L. de, 110, 283
Bonaparte, *vezi* Napoleon
Bopp, Franz, 327, 328
Bordeaux, 28
Borinage, 234
Borrow, George, 154
Bosnia, 164
Boston, 18
Boulogne-sur-Mer, 132
Boulton, 30, 216, 350
Bouvard, S., 318
Brabant, 27
Brahmo, Samaj, 259
Brazilia, 132, 167, 257, 275, 341, 343, 345
Brentano, C., 305
Breslau, 338
Brest, 212
Bright, John, 237, 347
Brindley, J., 37
Brissot, J.P., 84
Bristol, 28, 44
Browning, Elizabeth Barrett, 316
Browning, Robert, 292
Budapesta, 18
Bueckler, Johanes, 229
Buenos Aires, 167, 275
Buffon, Comte de, 329
Bulgaria, 7
Bunyan, John, 314
Buonarroti, Filippo, 138, 143, 145, 326
Burke, Edmund, 276, 283, 290, 303
Burma, 15
Byron, Lord, 165, 295, 298, 299, 306, 307, 313

Cabanis, Pierre, 329
Cabet, E., 145, 280
Cairo, 205
Calabria, 19, 184, 199
Calvin, John, 314
Cambridge, 40, 321, 331
Campbell, T., 306
Campe, O.H., 118
Canning, George, 121, 125
Capefigue, M., 211, 229, 317
Caravaggio, M. da, 299
Carême, M.A., 213
Carey, W., 278
Carinthia, 108
Carlyle, T., 37, 292, 302, 303, 308, 327
Carnot, N. L. Sadi, 41, 319, 333
Castilia, 184
Catalonia, 207, 218
Caucaz, 130, 163, 231, 258, 306
Cauchy, A.L., 324, 334
Cavendish, Henry, 320
Cawnpore, 189
Cehoslovacia, 36
Ceylon, 129
Champollion, J.F., 327
Charles X, 212
Chateaubriand, F.R., 297, 303, 306, 317
Cheshire, 211
Chicago, 200
China, 15, 16, 209, 250
Ch'ing, 35
Chopin, F., 292, 293, 308, 312
Clapham, 203, 311
Clarkson, T., 118
Claudius, Mathias, 297
Cloots, Anacharis, 118
Cobbett, William, 115, 247, 282
Cobden, Richard, 195, 208-210, 215, 247
Cochrane, Lord, 132
Cockerill, 43, 201
Cole, Sir Henry, 216
Coleridge, S.T., 96, 216, 292, 297, 302, 303, 306
Comte, Auguste, 253, 326, 329
Condorcet, Marchiz de, 253, 289, 290
Constable, A., 313
Constable, John, 292, 293
Constantinopol, 126, 127, 128, 165
Cook, James, 15
Cooper, J. Fenimore, 293, 306
Copenhaga, 159, 320, 337
Corday, Charlotte, 84
Cornwall, 54
Corsica, 90
Cortes şi Cadiz, 179
Courbet, Gustave, 294
Couthon, G., 88
Cracovia, 123, 149
Cragg, John, 312
Croaţia, 168
Cuba, 177, 275, 345
Cuvier, G.L., 328, 330, 332
Czartoryski, 142, 157

Daguerre, L.-J.-M., 205
Dalmaţia, 108
Dalton, John, 321, 322, 323
Danemarca, 33, 122, 134, 159, 178, 179, 292
Dansette, 218
Danton, G.-L., 84, 86, 87
Darwin, Charles, 30, 256, 330, 331, 335
Darwin, Erasmus, 30, 329
Daumier, Honoré, 294, 307, 308, 316
David, J.-L., 292, 293, 298
Davy, Sir Humphrey, 320
Delacroix, F.-E., 292, 294, 298, 306, 307
Desmoulins, Camille, 99
Devonshire, al şaselea duce, 57
Dickens, Charles, 215, 217, 222, 229, 291, 292, 293, 294, 299
Diderot, D., 29
Djogjakarta, Prinţul de, 258
Dobrovsky, J., 305
Doherty, John, 245
Dollfus, 218
Donizetti, G., 292, 293
Dostoievski, F.N., 291, 293, 294
Dresda, 111
Droste-Huelshoff, Annette, 316
Dubarry, doamna, 69
Dublin, 49, 340
Ducpetiaux, E., 38
Dumas, Alexandre, 292
Dumouriez, L.-F., 83
Dunărea, 23, 164, 198
Dundee, 18
Dunfermline, 238, 246, 314
Dupont de Nemours, P.S., 40
Durham, 55, 246

Ecaterina cea Mare, 24, 351
Eckermann, J.P., 290, 318
Ecuador, 132
Edinburgh, 329
Edwards, W., 333
Egipt, 7, 12, 105, 121, 127, 169, 177, 193, 208, 209, 210, 258, 280, 327
Eichendorff, J., 292, 302, 312
Elba, 22
Elberfeld-Barmen, 202
Elveţia, 97, 99, 100, 105, 118, 119, 133, 140, 151, 153, 179, 185, 195, 325, 344, 350
Emilia, 184
Engel, Fredéric, 218
Engels, Friedrich, 38, 211, 282, 290, 331, 338, 345
Esterhazy, 24
Estonia, 338
Euclid, 324
Euler, L., 322
Europa, 9, 326, 340, 341, 343-350
Europa Centrală, 47, 111, 165, 177, 220
Europa de Vest, 104
Europa Occidentală, 16, 23, 25, 121, 133, 134, 144, 146, 147, 191, 195
Euston, 313
Evans, Oliver, 199
Eylau, 105

Falck, 200
Faraday, Michael, 320, 322
Farr, William, 248, 351
Faucher, Leon, 218
Ferdinand VII, regele Spaniei, 316
Feuerbach, L.A., 263, 338
Fichte, J.G., 97, 286, 287
Filipine, 345
Finlanda, 123, 197, 292, 305
Flaubert, G., 309
Fleurus, 88
Floréal, 89
Florenţa, 205
Forester, G., 132
Fourier, Charles, 145, 277, 279, 280, 301
Fragonard, J.H., 294, 297, 299
Franţa, 10, 11, 17, 18, 295, 297, 304, 306, 308, 310, 316, 321, 325, 326, 332, 340, 342-349, 351
Francis, John, 58, 66
Frankfurt, 115, 221, 334
Frederic cel Mare, regele Prusiei, 104
Frederic Wilhelm IV, regele Prusiei, 264
Freiligrath, F., 317
Friedland, 105
Friedrich, C.D., 292
Fromentin, E., 306
Fructidor, 89
Fuessli (Fuseli), 97

Gai, M., 160
Gainsborough, T., 299
Galicia, 161
Galileo, G., 312
Galois, Evariste, 324, 334
Galvani, A., 322
Galway, 192
Gama, Vasco da, 35
Gandhi, M.K., 163
Garibaldi, G., 153, 158, 185
Gaskell, Mrs E.C., 316
Gaskell, P., 248
Gaudet, Girondin, 84

Gauss, K.F., 324
Gautier, Théophille, 292
Geijer, E.G., 326
Geneva, 69, 109
Gentz, 120, 130
Géricaultm Théodore, 294
Germania, 19, 21, 38, 55, 78, 90, 97, 99, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 118, 124, 125, 140, 142, 151, 158-161, 170, 179, 180, 181, 193, 197, 199, 200, 202, 205, 206, 209, 225, 226, 234, 236, 248, 265, 284, 285, 286, 292, 293, 294, 295, 297, 303, 306, 308, 310, 316, 320, 321, 323, 327, 336, 340, 345, 347
Gibraltar, 177
Giessen, 321
Gioberti, 266
Girardin, Emile de, 213
Girardin, Saint-Marc, 231
Gironde, 81, 83, 85
Glasgow, 17, 234, 248
Glinka, M., 292, 293, 316
Gobineau, J.A., 333
Godwin, William, 275, 277
Goethe, J.W. von, 18, 285, 286, 288, 290-292, 294, 297, 300-302, 311, 318, 336, 338
Gogol, N.V., 20, 222, 292, 293
Gorani, J., 118
Göttingen, 334
Goya, Francisco, 291-294, 297, 311, 316
Grabbe, C.D., 292, 300
Grecia, 98, 121, 125, 132, 134, 138, 139, 153, 154, 165, 343
Greeley, Horace, 347
Grillparzer, F. von, 292
Grimm, frații, 303, 305, 308, 327, 328, 338
Groenlanda, 314
Guizot, F.P.G., 141, 154, 267, 326, 349

Habsburg, 107, 117, 123, 134, 140, 180, 226, 248
Haiti, 94
Halévy, Léon, 226
Hallam, H.F., 327
Halle, 235, 248, 331
Hamburg, 18
Hamilton, sir W., 324
Handel, G.F., 299
Handsome Lake, 259
Harring, Harro, 153
Hawaii, 206, 257
Haxthausen, 193, 339, 345, 350
Haydn, J., 24, 292, 293, 297, 299
Hazlitt, W., 269, 306
Hébert, J.-R., 87
Hegel, G.W.F., 97, 279, 286-290, 296, 301, 312, 337, 338
Heine, Heinrich, 226, 267, 292, 308, 317
Heligoland, 122
Hepburn, Tommy, 245
Herder, J.G., 97
Herwegh, G., 317
Hess, Moses, 226
Hill, Rowland, 198
Hindu, 170
Hobbes, Thomes, 252, 271, 272, 289
Hodgskin, 277
Hoelderlin, F., 97
Hofer, Andreas, 101, 184
Hoffmann, E.T.A., 299
Holbach, P.H. d', 284, 289
Hollywood, 212
Hong Kong, 129
Horner, 317
Hotel Lambert, 157
Hugo, Victor, 292, 296-298, 304, 308, 316, 317, 350
Humboldt, Alexander von, 15, 312, 321
Humboldt, Wilhelm von, 285
Hunt, Henry, 137
Hussey, Obed, 175
Hutton, James, 329

Imperiul Austriac, 197
Imperiul Chinez, 11
India, 11, 15, 16, 256, 258, 259, 304, 340, 341, 345
Indiana, 280
Indonezia, 257, 345
Ingres, J.-D., 294, 311
Irlanda, 7, 16, 19, 24, 26, 33, 47, 61, 69, 97, 98, 99, 133, 134, 146, 161, 181, 190, 191, 192, 194, 197, 222, 234, 314, 349
Italia, 19, 22, 36, 79, 97, 99, 100, 103, 105-109, 117, 118, 123, 125, 137, 138, 140, 142, 148, 149, 151, 152, 158, 179, 182, 193, 194, 197, 209, 266, 292, 293, 299, 308, 325
Iturbide, A., 132, 343
Iugoslavia, 164

Jackson, Andrew, 132, 344
Jacobi, C.G., 324
Jacquard, J.M., 40
Japonia, 7
Jefferson, Thomas, 259, 284
Jena, 105, 286, 316
Jones, sir William, 304, 327
Joule, James H., 320
Jude, Martin, 245

Kabylia, 186
Kane Ridge, Kentucky, 262
Kant, Immanuel, 77, 97, 286, 287, 288, 289, 290, 329
Karadžić, Vuk, 305
Karamzin, N.M., 326
Kauffman, Angelica, 316
Kazan, 321
Keats, John, 298
Kent, 192
Kepler, J., 337, 338
Kiel, 159
Kinsky, 36
Klopstock, F.G., 97, 118
Koenigsberg, 77, 287
Kolokotrones, T., 110, 351
Kolowrat, 168
Kosovo, 164, 170
Kossuth, Louis, 148, 162
Krefeld, 202
Krupps, 200
Kublai Khan, 304
Kügelgen, 162

Lablache, L., 214
Lachmann, K.C., 256
Laclos, P.A., 297
Lafayette, marchiz de, 84, 129, 130
Laing, S., 291, 316
Lamarck, J.-B.-A., 329
Lamartine, A., 292, 326, 334
Lamennais, H.-F. R., 266, 308
Lancashire, 12, 44-47, 64, 66, 145, 206, 207, 239, 246, 247, 249, 347
Lancaster, Joseph, 40
Laplace, P.-S., marchiz de, 251, 329, 336
Lardner, Dionysius, 116
Lavater, J.K., 97
Lavoisier, A.-L., 40, 319, 323, 336
Lawrence, sir William, 330, 332
Leblanc, N., 205
Lebrun, Mme Vigée, 316
Leipzig, 64
Leith, 18
Lenau, N., 306, 308
Lenin, V.I., 91
Leon, 184, 218
Leopardi, G., 292
Leopold I, regele belgienilor, 120
Lermontov, M.I., 306
Lesseps, F., 169
Levant, 95, 126, 127, 153, 165
Liberia, 257
Libia, 164
Liebig, 321
Liechtenstein, 36, 107
Liège, 40, 69
Lieven, Lady, 311
Liguria, 16, 105
Lille, 202, 218, 229, 234
Lind, Jenny, 219
Lingard, J., 327
List, Frederick, 208
Liszt, Franz, 219, 293, 300, 308
Liverpool, 28, 44, 56, 237, 248, 255, 312
Livingstone, David, 257
Livonia, 180
Lobacevski, Nikolai, 321, 324
Locke, John, 272
Londra, 8, 17, 18, 267, 299, 316, 317, 321, 340, 351
Louis Philippe, regele Franţei, 267, 349
Louisiana, 94
Lucania, 19
Ludovic al XIV-lea, 281
Ludovic al XVI-lea, 71, 77, 128
Ludovic al XVIII-lea, 122
Luebeck, 108
Lukacs, G., 290
Luther, Martin, 232
Luvru, 296
Lyell, C., 330
Lyon, 88, 145, 202, 231, 246, 247

Machado, Antonio, 267
Mackintosh, sir James, 118
Madeleine, la, 229, 299
Madison, James, 118
Madrid, 18, 32
Magdeburg, 198
Mainz, 99
Maisons-Lafitte, 214
Maistre, Joseph de, 283
Malta, 105, 122
Malthus, T.R., 65, 187, 215, 228, 274, 325, 335
Manchester, 37, 116, 147, 211, 214, 215, 218, 224, 229, 234, 237, 242, 249, 255, 317, 321, 322, 340, 350
Manchu (Ch'ing) dinastia, 35
Manzoni, A., 292, 308
Marat, J.-P., 79, 84
Marea Britanie, 10, 11, 25, 29, 33, 34, 37-46, 49, 51, 52, 54-57, 59-70, 79, 82, 83, 96, 97, 100-102, 105, 112, 116-118, 121-127, 133-135, 137, 140-142, 144, 146, 147, 151, 153, 161, 162, 177, 186, 188, 195-198, 201-203, 205-208, 213, 218, 220, 221, 223-225, 229, 232, 233, 236-238, 240-242, 245, 247, 248,

255, 260-270, 276-278, 291, 292, 297, 308, 311, 314, 315, 319-321, 325, 327, 332, 333, 340-345, 347, 348
Maroc, 169
Marx, Karl, 142, 151, 154, 155, 196, 226, 263, 267-269, 279, 280, 281, 287-290, 301, 305, 308, 326, 327, 331, 337, 338
Massachusetts, 320
Maupassant, Guy de, 212
Mayo, 192
Mazzini, G., 143, 284, 289
McAdam, J. Loudon, 40
McCormick, Cyrus, 175, 200
McCulloch, J.R., 52, 215, 302
Mecca, 258
Meckel, Johann, 331
Mecklenburger, 112
Medina Sidonia, ducii de, 24
Melville, Herman, 293, 306
Mendelssohn, Moses, 225
Mendelssohn-Bartholdy, F., 226
Merimée, P., 304
Metternich, principe, 121, 129, 131, 136, 154, 265, 282
Mexic, 132, 143, 167, 267, 343
Meyerbeer, G., 226
Michelangelo, 299
Michelet, Jules, 246, 304, 308, 326
Mickiewicz, A., 157, 292, 293, 308
Mignet, F.-A.-M., 326
Milano, 149, 202, 247, 249
Mill, James, 40, 271, 275, 276
Mill, John Stuart, 65, 214, 276, 289, 302, 331
Miller, William, 262, 263
Mirabeau, conte G.-H. de, 76, 84
Mississippi, 207
Mohammed-Ali, 12, 127, 169, 208, 258
Molière, J.-B.-P., 252
Monge, G., 319
Montpellier, 72
Moravia, 105
Mörike, Eduard, 292, 312
Moscova, 106, 214
Moselle, 179
Mozart, W.A., 74, 291, 293, 294, 297, 299
Mueller, Adam, 265
Mughal, 186
Mulhouse, 202, 218
Muntenegru, 164, 170
Murat, J., 104
Musset, Alfred, 292, 298, 308

Napoleon Bonaparte, 17, 20, 74, 81, 85, 86, 89, 90-94, 96, 100, 103-106, 108-110, 112, 117, 120-122, 127, 132, 152, 161, 169, 181, 184, 211, 218, 227, 250, 251, 286, 288, 294, 297, 307, 320, 327, 334
Napoli, 18, 99, 100, 108, 109, 181
Nash, John, 299
Nasmyth, James, 195, 312, 317
New York, 18, 66, 154, 229, 262
Newman, J.H., 266
Newton, Isaac, 285, 301, 322, 336, 338
Ney, mareşal, 90, 104
Nicaragua, 256
Nicolai I, ţarul Rusiei, 121, 153
Niebuhr, B.G., 327
Nijni-Novgorod, 199
Nodier, Charles, 296
Normandia, 47, 104
Norwich, 238, 314
Nottingham, 238, 317
Novalis, F. von, 292, 296, 297, 302, 316

Oceania, 16
Oceanul Indian, 341
O'Connell, Daniel, 162, 163
O'Connor, 162, 246
Odesa, 166
Oersted, Hans Cristian, 322, 337
O'Higgins, Bernardo, 132
Ohio, 198
Oken, Lorenz, 337
Olanda, 18, 346
Olomouc, 167
Oxford, 40, 263, 266, 267, 303, 316, 321, 331

Pacific, 206, 257, 343
Paganini, N., 219
Paine, Thomas, 69, 97, 118, 137, 254, 263, 284, 314
Paisley, 238, 317
Palacky, F., 159
Palermo, 347, 350
Palmerston, Viconte, 121, 129, 340
Palmyra, N.Y., 262
Pander, C.H., 338
Pangloss, Dr., 42
Paraguay, 132
Paris, 17, 18, 133, 139, 147, 152-154, 157, 160, 195, 205, 213, 227, 229, 230, 241, 245, 248, 249, 252, 298, 302, 315-317, 340, 349, 350
Paul, Jean, 292
Pauw, Cornelius de, 118
Peacock, T.L., 249, 291, 324
Peel, sir Robert, 214
Peloponez, 166

Peronne, 18
Persia, 258
Peru, 132, 167, 189
Pestalozzi, J.H., 97, 118
Peterloo, 242, 317
Philhellene, 307
Pisa, 312
Pius al IX-lea, 142
Platen, Graf A. von, 292
Poe, Edgar Allan, 293
Polonia, 19, 157, 207, 292, 295
Pomerania, 18, 175
Pommier, A., 195
Portugalia, 18, 19, 39, 46, 132, 133, 140, 195, 343
Potocki, J., 24
Praga, 167, 229, 320
Praz, Mario, 300, 316
Prentice, Archibald, 215
Pritchard, J.C., 332
Prusia, 20, 40, 71, 103, 105, 109, 122-124, 142, 175, 177, 180, 181, 183, 192, 193, 202, 203, 236, 320
Puşkin, A.S., 291-294
Pugin, A.W., 303
Purkinje, J.E., 338

Quaker, 40
Quesnay, F., 40

Rachel, 226
Radcliffe, Mrs A., 316
Ragusa, 180
Raimund, Ferdinand, 144
Ranke, Leopold von, 327
Rathke, 331, 338
Rawlinson, sir H.L., 327
Reynolds, sir J., 297
Ricardo, David, 187, 272, 274, 275, 277, 278, 289
Riemann, G.F., 324
Riga, 338
Rin, 97, 100, 103, 105, 106, 108, 109, 118, 122, 124, 126, 139, 140, 151, 180, 203, 210, 218, 303
Robespierre, Maximilien, 11, 98, 136, 205, 252, 284, 298
Rochdale, 145, 237, 246
Rodrigues, Olinde, 226
Roma, 266, 347
Romagna, 155, 182, 184
România, 160, 165, 177
Rosa, Salvator, 299
Rosmini, 266
Rossini, G., 293, 299
Rothschild, Meyer Amschel, 115, 225, 237, 310, 342
Roubaix, 238
Rouen, 117, 312
Rousseau, Jean-Jacques, 86, 92, 98, 252, 279, 284, 285, 288, 289, 297, 298, 305, 336
Roy, Ram Mohan, 70, 259
Rumford, contele Benjamin, 320
Rusia, 19, 23, 27, 35, 39, 55, 97, 103, 105, 109, 121-128, 132, 138, 141, 157-160, 165, 177, 189, 193, 196, 207, 221, 233, 260, 264, 268, 292-295, 309, 324, 326, 342
Ruskin, John, 308, 312
Russell, Bertrand, 337
Rutland, 237

Sahara, 258
Saint-Just, L.A.L., 11, 15, 86-88, 95, 136, 145, 277
Saint-Quentin, 20
Saint-Simon, contele Claude de, 145, 252, 277, 301, 313, 326, 338
Saliceti, A.L., 100
Salzburg, 108
San Martin, J.J., 132, 167
Sand, George, 316
Sankt-Petersburg, 33, 198, 213, 234, 320, 322, 331
Savigny, F.K., 327
Saxonia, 23, 40, 47, 103, 112, 162, 202
Say, J.B., 275, 278
Scandinavia, 19, 22, 105, 109, 151, 182, 195, 205, 207, 209, 221
Scheldt, 122
Schelling, F.W.J, 97, 286, 337
Schiller, F., 97, 118, 286, 292
Schinkel, K.F., 299, 312
Schlegel, A.W., 299
Schleiden, M., 323
Schleswig-Holstein, 159
Schmerling, A., 330
Schoenborn, 36
Schubert, F., 291-293, 298, 302
Schumann, R., 292, 293, 312
Schwann, T., 323
Schwarzenberg, 36
Scott, sir Walter, 292, 303, 305, 342
Sedlnitzky, J. Graf, 168
Senegal, 257
Senussi, 258
Seraing, 201
Serbia, 343
Sevilla, 18

Shakespeare, William, 269, 297
Sheffield, 238, 243, 248, 255
Shelley, 297, 298, 307, 309, 317
Sicilia, 15, 18, 24, 26, 177, 179, 181, 182, 341
Sidi Mohammed ben Ali el Senussi, 258
Sierra Leone, 257
Siéyès, E.-J., 75
Silezia, 65, 202, 210, 236, 349
Simon, sir J., 248
Singapore, 129, 345
Siria, 105, 110, 258
Sismondi, C.-L.-S., 65, 327
Slovenia, 22, 180
Smiles, Samuel, 215, 216, 229, 233, 317
Smith, Adam, 40, 272-276, 279, 287, 289, 290
Smith, Joseph, 262
Smith, William, 329
Southey, R., 96, 306
Soyer, Alexis, 213
Spa Fields, 242
Spania, 19, 24, 27, 38, 46, 87, 98, 101, 105, 108, 109, 110, 112, 125, 132-134, 138, 140, 141, 154, 179, 181, 182, 193, 197, 207, 221, 222, 293, 304, 308
St. André, Jeanbon, 85
Staël, Madame A.-L.-G., 316
Staffordshire, 249
Statele Unite ale Americii, 7, 22, 28, 33, 34, 38, 44, 45, 47, 51, 55, 63, 65, 67, 69, 94-96, 118, 125, 130, 132-134, 137, 143, 144, 150, 161, 162, 177, 195-200, 205, 206, 209, 213, 218, 220-224, 259, 260, 262, 280, 283, 310, 314, 340-345, 347
Stendhal, H. Beyle, 212, 293, 300
Stephenson, George, 55, 216, 229, 320
Stewart, Dugald, 313
Stockholm, 33, 320
Stockton-Darlington, 55
Strasbourg, 17, 88
Strauss, David F., 256, 327
Sudan, 257
Suedia, 18, 25, 111, 122, 179, 201, 305, 326
Suez, 129, 169, 313
Sydney, 340

Tahiti, 306
Talleyrand, C.M., 121, 212, 213
Talma, 214
Taylor, Edward, 215, 317
Tecumseh, 259
Teignmouth, lord, 186
Telford, Thomas, 40
Tennyson, Alfred, lord, 308
Thackeray, 293
Thackrah, C.T., 248
Thierry, Augustin, 326, 332
Thiers, L.-A., 326
Tilak, B.G., 170
Tocqueville, 276, 345
Tolpuddle, 142
Tolstoi, Contele L.N., 293
Toscana, 22
Toussaint-Louverture, 86
Treves, 108
Trieste, 22, 167
Tripoli, 258
Turcia, 19, 35, 109, 123, 125-128, 168, 169, 177
Turgheniev, I.S., 293
Turgot, A.-R.-J., 36, 40, 70
Turner, J.M.W., 293
Tyneside, 55

Ucraina, 24, 126, 260
Uhland, L., 308
Ulster, 191
Umbria, 22
Ungaria, 24, 98, 147-149, 151, 157, 158, 168, 197, 295, 321, 324
Urali, 130
Uranus, 318
Ure, Dr. Andrew, 66, 331
URSS, 24
Uruguay, 132
Utah, 262
Uttar Pradesh, 189

Valmy, 82
Venezuela, 167
Veracruz, 18
Verdi, G., 291, 293, 308, 316
Vergennes, C.G., conte de, 109
Vergniaud, 84
Verona, 205
Victoria, regina, 120
Viena, 23, 98, 144, 153, 154, 160, 229, 252, 320
Vigny, Alfred de, 95, 292
Villermé, L.R., 38, 228, 248
Vitkovice, 200
Volga, 22
Volta, conte A., 322
Voltaire, F.-M.A. de, 42, 284, 312, 336

Wade, J., 65, 278
Wagner, Richard, 291, 293, 294, 300
Wagram, 105
Washington, 118, 247

Waterloo, 54, 106, 113, 240, 288, 297
Watt, James, 30, 37, 40, 41, 118, 216, 350
Weber, K.M. von, 292, 293, 303
Wedgwood, Josiah, 29, 30, 216, 310, 312
Weerth, G., 317
Weimar, 202, 311
Weitling, W., 254
Wellington, Duke de, 213, 214
Wesley, John, 261
Westphalia, 108
Wheatstone, sir C., 340
Whitney, Eli, 51
Wieland, C.M., 97
Wilberforce, W., 118, 253
Wilkinson, John, 97
Williams, David, 118
Wilson, Harriete, 214, 311
Woehler, F., 323
Wordsworth, William, 96, 292, 297, 305, 306, 316
Wurtemberg, 103

Yorkshire, 42, 245, 249
Young, G.M., 37, 60, 64, 217

Zanzibar, 206

Eric HOBSBAWM

O istorie mondială de la 1789 pînă la 1991

ERA REVOLUȚIEI (1789 –1848)
ERA CAPITALULUI (1848 –1875)
ERA IMPERIULUI (1875 – 1914)
ERA EXTREMELOR (1914 – 1991)

Marea revoluție din 1789-1848 a reprezentat nu triumful "industriei" ca atare, ci al industriei *capitaliste*; nu al libertății și egalității în general, ci al *clasei de mijloc* sau al societății *"burgheze" liberale*; nu al "economiei moderne" sau al "statului modern", ci al economiilor și statelor dintr-o anumită zonă geografică a lumii (o parte din Europa și cîteva regiuni din America de Nord), al cărei centru era reprezentat de statele învecinate și rivale ale Marii Britanii și Franței. Transformarea dintre 1789 și 1848 este în mod esențial revolta îngemănată care a avut loc în aceste două țări, iar de acolo a fost propagată în întreaga lume.

ISBN 9975-79-134-4

9 789975 791342

CODEX 2000

CARTIER® istoric